

Дмитро МОХОРУК

ТОПОЛІВКА

ХУДОЖНЬО-КРАЄЗНАВЧА ЕПОПЕЯ

ТОМ
2

“Лисаний Камінь”

Косів
2010

ББК 63.5 (4УКР-4ІВА)
М 86

Мохорук Д.І.

М 86 **Тополівка.** Художньо-краєзнавча епопея. 1 том — Косів: Писаний Камінь, 2010. — 512 ст.

ISBN

У своїй художньо-краєзнавчій епопеї Дмитро Мохорук розвиває тему національно-визвольних змагань.

За свободу, за незалежність, за щастя, кохання, навіть за кожний прожитий день треба боротися. Романи, повісті, новели дуже тісно пов'язані між собою, в них — не тільки історія, але й побут, краєзнавство, фольклор, легенди, все, чим жило село у різні часи свого становлення, оскільки автор вважає, що вони були цементуючим фактором збереження української нації.

Дмитро Мохорук якраз намагається показати, як село, його герої виборювали свої права. В романах, повістях та новелах показано життя і боротьбу не тільки одного села, в його особі цілої Галичини, Західної України.

Для широкого кола читачів, шанувальників краєзнавства та красного слова.

ББК 63.5 (4УКР-4ІВА)

© Д.І. Мохорук, 2010

© Видавництво

"Писаний Камінь", 2010

ISBN ...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

*А там, у сусідстві, старий дідя за синами плаче
Трьох він мав їх, як соколів, більше не побачить.*

*Один син у Сибіру, другий упав у Берліні,
Третій пішов у партизани, служити Україні.*

З народної колядки

КРИВАВА ВОДА

Роман

ПАТРІОТИЧНИЙ ЗМАГ

I

аступив новітній історичний період у житті топорівчан. Якщо процес національного відродження і демократизації суспільства в Городенківському районі та і в області розпочався в 1989 році трьома шляхами — через створення осередків товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта», створення сільських осередків Івано-Франківського науково-культурного товариства «Рух» і створення осередків Народного Руху України за перебудову, то у Топорівцях центром національного відродження став осередок товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта».

Через деякий час члени товариства зібралися на перші збори і вирішили розпочинати роботу з виконання статуту, де чорним по білому було написано, що одне із першочергових завдань — відродження давніх звичаїв, традицій, запис стародавніх пісень, колядок і їхнє виконання. З цією метою з числа членів товариства сформували етнографічно-фольклорний ансамбль «Не сумуй».

На сцені почали відтворювати свято давніх вечорниць, проводів до армії. Уже на Різдвяні свята залунали спершу у церкві, а потім на вулицях нові, досі призабуті колядки, стали масово співати пісні «Ще не вмерла Україна», «Ой, у лузі червона калина», «Гей, там на горі Січ іде!», «Гей, ви, хлопці січовії». Ці пісні виконувалися з таким ентузіазмом, що дати тоді цьому оцінку було неможливо. Скрізь на видних місцях майоріли синьо-жовті прапори, і ніхто не забороняв їх вивішувати. Хто міг би подумати ще торік, що пройде небагато часу і так усе поміняється в свідомості сільських людей... Найбільше цим переймалося молодше покоління. Старше — спостерігало і вичікувало, чим це може закінчитися. Вони були свідками, як за майоріння прапора на хаті, а то

й на стайні, можна було заgrimіти до Сибіру. За виконання таких пісень теж. Ще жили у великому страху перед радянською владою. Проживши скільки років під таким пресом, їх можна було зрозуміти. Здавалося, що це все сон. І рано чи пізно — все щезне. Проте проходили дні, неділі, місяці, а сон не зникав. Пома-ло-помало, хоча з острахом але почали привикати. Нову порцію страшної правди, яка багатьох шокувала, а декому мороз чигав по плечах, отримали в період підготовки до виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад депутатів трудящих.

II

Одного разу до села на передвиборний мітинг приїхав великий загін агітаційно-пропагандистської бригади на чолі з демократами. Так називали нових лідерів, які своїми новітніми думками прямо зачаровували громаду і зразу ставали близькими їм.

Перед будинком культури зробили невелику імпровізовану сцену, на яку піднявся середнього зросту молодий чоловік у вишитій сорочці і привітався:

— Слава Ісусу Христу!

Це всіх шокувало. Адже до цього часу ніхто привселюдно так з людьми не вітався.

— Навіки Слава Богу! — одним духом випалила громада. Від почутого стало легко в грудях, по тілу почало розтікатися тепло, таким близьким і рідним став виступаючий, що всі почали підходити ближче, щоб не пропустити жодного слова. Зовсім незнайомий чоловік став рідним. Якби була така можливість, то всі по черзі цілували б його.

Кілька днів тому віяли холодні вітри і так завивали, мовби по Торгівському бігали вовки, снігом кидало зверху і несло з полів. На окремих вулицях і попід хатами намело великі кучугури. По небу дуже низько неслися білі хмари. Здавалося, ось-ось будуть зачіпати верхів'я акацій — найвищих дерев у селі. Хто змушений вийти на вулицю, зразу відчував, як рвучкий вітер бив снігом у лице, хоч-не-хоч, люди оберталися на хвилику, щоб передихнути, потім знову прямували далі. На другий день небо прояснилося, вітер утих. Біля кожного двору прокидали стежки в навіяних

снігах. А тепер — це була свята неділенька — погода взагалі змінилася. Потепліло. І хоча ще холодний вітер дув в обличчя, його ніхто не помічав.

— Шановні країни! — неголосно почулося з трибуни. — У зв'язку з тим, що наближаються вибори, ми приїхали до вас, щоб довести до вашого відома, що це будуть перші демократичні вибори. Тобто дотепер ви необирали: вам давали вже готові бюлетені з надрукованим прізвищем одного кандидата і ви, не маючи іншого вибору, просто їх опускали в урни. Від сьогодні, слухайте уважно, в бюлетенях буде по кілька прізвищ майбутніх кандидатів. Ваше завдання — вибрати одного, найдостойнішого, котрий вам підходить з тих усіх, і навпроти того прізвища поставити галочку або хрестик. Котрий кандидат набере найбільше таких галочок чи хрестиків, тобто це голоси виборців, той і буде обраний депутатом до місцевої ради, районної, обласної чи до Верховної Ради.

Старші Іван Ватаманович і Марія Станич переглянулися. Іван потягнув рукавом попід ніс, бо надворі потискало, а під носом попускало.

— Чи ти чула про таке, до чого ми дожили?

— Еге ж! — радісно відповіла.

— Та найголовніше в цьому голосуванні, щоб, не дай Боже, хто проголосував за комуністів і їх поплічників. Досить їх при владі. Пора їм усім у відставку.

Збоку від імпровізованої сцени стояло кілька молодиків, які в руках тримали синьо-жовті прапори, навіть один був червоно-чорний. Багато хто дивився на нього і нічого не розумів, що він означає. Після того, як оратор на сцені сказав, що комуністам досить бути при владі, ті якби змовившись в один голос закричали:

— Ганьба! Ганьба! Ганьба комуністам!

Недалеко громади стояло кілька міліціонерів. Багато в громаді звернули на них погляди, думали, що ті зараз підбіжуть до оратора, скрутять руки і заберуть. Але ті стояли, мовби нічого не чули. Це ще більше схвилювало людей. Окремі від почутого захиталися з боку в бік. А в багатьох під грудьми появилось таке відчуття, ніби туди хтось засунув по шматкові льоду.

— Божечку! Це світ перевертається з ніг на голову. Що він говорить? Та же це політика! Велика політика! Це страшно слухати, — старий Ватаманович на всяк випадок почав висуватися з юрби поближче до задніх рядів.

Тут, звідки не візьмись, злетіла маса вороння зі страшним карканням.

— Ого! Тут не до жартів, — покрутив головою і таки став позаду людей. Запримітив, у разі чого, куди і в яку вуличку побіжить першим. Тут же почав роззиратися то в один бік, то в інший, щоб знайти спільників. Але ті так дивилися вперед, що багатьом аж повідвисали нижні щелепи. А в старого Угриня із беззубого рота аж звисав язик.

Ворони не переставали каркати, ширяючи у висоті то вгору, то вниз, або різко вбік. Це засвідчувало, що тиск падає на негоду, і тисне птахам мозок, тому у них така своєрідна реакція. Та на воронячу зграю ніхто не звертав увагу.

— Дорогі країни! — лунало з трибуни. — Ви, напевно, знаєте, що недавно у Чернівцях відбувся перший фестиваль «Червона рута». При вході на стадіон міліціонери всіх обшукували, щоб, не дай Боже, хто не проніс на територію стадіону якихось нібито вибухових пристроїв, а насправді шукали аби ніхто не проніс синьо-жовті прапори. Мені у пазусі вдалося пронести. Коли я розгорнув наш український національний прапор і почав ним розмахувати, вони замітили і кинулися за мною, як ті вовчулаки. Мені вдалося пробігти з прапором десь біля ста метрів. Але мене заховали помежи себе глядачі і не дали схопити.

— Ганьба! Ганьба! — залунали окремі викрики з громади.

Синьо-жовтий прапор — символ нашої державності. Цей прапор уперше майорів при війську Київської Русі, коли правив Володимир Великий. Він уперше запровадив, як державний герб — Тризуб. Синьо-жовтий прапор означає: сине полотнище — мирне сине небо, а жовте — наші безкрайні степи зі спілим хлібом.

Ватамановичу це так сподобалося, що знову почав пробиратися крізь людей поближче до сцени.

— Червоно-чорний прапор, це бандерівський прапор.

Ватаманович зупинився на півдорозі, поозирався довкола і став, як укопаний.

— Червона половина, то проллята кров наших героїв за вільну Самостійну, Соборну Україну...

— Ну що він говорить? — почухався в голову старий і знову посунув назад.

— А чорна половина, то наша українська земля, поллята цією кров'ю! Ріки крові і сліз пролляли наші батьки, діди і пращури за свою незалежність. Згадайте часи Київської Русі — князів: Володимира Великого, який об'єднав слов'янські землі у міцну державу і приніс християнство на наші землі. Ярослава Мудрого, котрий зміцнив і збагатив державу Київську Русь культурою, наукою та різним вченням.

Але сталося так, в силу різних об'єктивних причин, що велика наша держава розпалася. Після неї створилася могутня Галицько-Волинська держава, або, як її називали деякі народи, — Червона Русь зі столицею в Галичі. Її сплюндрували монголо-татари. Невдовзі, особливо після смерті нашого єдиного короля Данила Галицького, — почала розпадатися. Дуже вже багато було в нас ворогів, які зазіхали на наші багаті землі: і монголо-татари, турки й татари, поляки, угорці, москалі, австріяки, румуни.

І всі знущалися з нашого народу. У нас була козацька республіка під проводом Богдана Хмельницького. Потім були спроби повернути нашу незалежність гетьманом Іваном Мазепою.

Іванові Ватамановичу знову сподобалося почуте. І старий знову почав пробиратися поближче до сцени, аби не пропустити жодного слова.

— Аж у 1918 році, — продовжував виступаючий. Відчувалося, що добре підкований у таких питаннях. Недаром вийшов на трибуну, — тут, у нас, утворилася Західно-Українська Народна республіка, а на сході — Українська Народна республіка. Через рік у Києві, столиці України, на Софіївській площі, перед пам'ятником Богдана Хмельницького пройшла злука всіх досі поневолених частин Української держави. Здійснилася віковічна мрія українців: жити в одній державі!

Велика будівля Будинку культури весь час думала, думала і таке їй спало на думку, ніби то вся громада дивиться тільки на неї. Від нахлинувшої радості розпрямила плечі, розвернула до громади свої широкі груди і гоноровито булькала великими вікнами ген-ген у далечинь... Високо в небо здійнялося безліч голубів — білих, сірих, коричневих. В селі багато любителів розводити їх. Покружлявши над громадою подалися траскаючи крилами, в один край села, потім у інший.

— Але це не сподобалося нашим воріженькам. Як тільки відбувся Листопадовий зрив у Львові і великими українськими патріотами було проголошено Західно-Українську Народну республіку, зразу військові дії проти молодії української республіки розпочали наші віковічні вороги — поляки. На півночі України розпочали військові змаги, послані кровопивцем Леніним, війська Муравйова. Кілька сотень студентів і гімназистів Києва, як спартанці, намагалися зупинити московську більшовицьку навалу і всі загинули героями під Крутами. У Києві більшовики прямо на вулицях розстрілювали українців, вішали лише за те, що говорили українською мовою чи ходили у вишиваній сорочці.

— Ганьба! Ганьба! Ганьба! — Від несподіваного заклику здійнялася в небо маса голубів.

— Під кожним деревом, на стовпах, якщо не висів повішальник, то лежав убитий. Ось так розправлялися москалі з нашими патріотами, які хотіли жити у своїй державі. Потім відбулася окупація України — москалями, поляками, румунами, чехословаками, угорцями. Після був Базар! А чого вартує великий голодомор на Великій Україні? Сталін і його поплічники організували штучний голод — і померло з голоду більше шести мільйонів українців. Старші люди мали би пам'ятати, як тут, у наших краях, збирали хліб і відправляли на Велику Україну, щоб урятувати голодуючих. Але сталінські опричники не прийняли кілька ешелонів із зерном над Збручем, заявивши, що на Україні голоду нема. А люди пухли з голоду і вмирали кожного дня тисячами.

— Ганьба комуністам!.. Ганьба!.. Ганьба!..

На цьому зібранні були перший секретар райкому Компартії України, райкомівські працівники і сільські комуністи, керівни-

ки цукрового заводу і села. Вони стояли збоку і мовчали. Сьогодні не їхнє мололося. Дехто з людей скося позирав на них і від почутого не в одного мороз шаргав по плечах. Старий Ватаманович, почувши про таке, знову зупинився, так і не дійшовши до трибуни. Але в більшості людей почали загоратися очі якимось досі невідомим вогником. У їхніх душах появилось досі невідоме тепло, яке почало гріти їхні душі. Вони все більше й більше проймалися тим, що лунало зі сцени.

— Для захисту інтересів поневоленої України патріоти за її межами у 1920-х роках заснували Українську Військову Організацію, куди увійшли переважно колишні сотники галицьких стрільців. Цієї організації боялися як польські шовіністи на чолі з Юзефом Пілсудським, так і більшовики на чолі з Йосипом Сталіним. За належність до цієї організації поляки спеціально побудували тяжку тюрму у Березі - Картузькій. Можливо, й у вашому селі були симпатичні цієї організації, а то й члени, які входили до неї. То маєте пам'ятати, що творила окупаційна польська влада з такими людьми. Ця організація випускала журнал «Сурма». Лише за виявлення в обійсті цього журналу господаря чекала тяжка тюрма. Пізніше на базі УВО була створена Організація Українських Націоналістів. У кожному селі, напевно, й у вашому, були створені осередки ОУН.

Ніхто не зауважив, як з північного заходу подужчав холодний вітер і завів розмову з верховіттям високих акацій про почуті слова, які лунали з площі перед Будинком культури. Вітер теж такого ще не чув. Кожне дерево, кожна гілочка проймалися почутим і шепотіли помежи собою, вимовляючи тихенько ті чарівні слова. Почалося тихе шепотіння, яке все дужчало, дужчало і покотилося високо в небесні простори, то завмираючи, то котячись підхопленим вітром в інші села, розказуючи новину.

— Комуністична влада роками втокмачувала у наші голови, що у 1939 році нас визволили з-під польського гніту і відбулося возз'єднання західноукраїнських земель із Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Тепер почали відкриватися архіви. Недавно мені довелося побувати у Прибалтиці, — прибалти інакше дивляться на ці речі. Там дізнався, що це було не визволення і не возз'єднання, а справжня окупація земель Західної України та Західної Білорусії.

Гітлер зі Сталіним поділили між собою Польщу, спровокували і розпочали другу світову війну. Весь час нам убивали в голови, що Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Це теж велика брехня. СРСР, як і Гітлер, готувався до війни. Спочатку з Німеччиною. А потім і всією Європою. Тільки Гітлер перехитрив Сталіна і перший напав на Радянський Союз. Отож наші терени, як і в першу світову війну, першими попали в цю криваву бойню.

30 червня 1941 року у Львові заступник Степана Бандери Ярослав Стецько проголосив відновлення Української державності на українських землях. Було обрано український парламент і український уряд. Але німцям це не сподобалося, і поголовно всіх заарештували. Степана Бандеру, нашого провідника, заслали до концентраційного табору аж у Німеччині. ОУН змушена була піти в підпілля і оголосила війну двом окупантам — гітлерівській Німеччині та російським більшовикам.

— Ого! — подумав старший Ватаманович і хрестячись взявся висуватися назад.

— Що ви, вуйку, чогось об'їлися, що бігаєте то взад, то вперед? — дорікнув хтось із молодих.

«Йой, небореньку! То треба було тобі пережити те, що я. Тоді ти би мене зрозумів», — подумав, але нічого не сказав.

— Це було страшно і важко, — продовжував виступаючий. — Вітер здіймав волосся на голові, і він помахом руки все поправляв. — Розпочалася громадянська війна. Кожне село в Галичині створило бойові станиці. І в вашому селі це теж було. Розказувати не буду. Совіти усе зробили, щоб знищити цей патріотичний здвиг за свободу, за вільну Самостійну Соборну Державу. Але не врахували одного: національний український дух вирвати із нашого серця неможливо. Минуло кілька десятиріч, і на зміну нашим батькам прийшли ми, молоді. І ми доведемо цю справу до кінця. Україна має бути незалежною державою! Слава Україні!

— Героям Слава! Героям Слава! Героям Слава! — вигукнули тричі молодики.

Усе відбувалося як у сні, як у тих американських бойовиках. Люди вірили у почуте і не вірили.

III

До трибуни підійшов уже старший сухорлявий чоловік:

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки Слава Богу! — дружно і більш упевнено прозвучало з боку громади. Цією дружною відповіддю на привітання відчулося, що між гостями і громадою розтоплюється крига недовір'я. Усе більше й більше люди переймалися почутим, а їхні серця заповнювалися теплом до гостей.

— Шановні краяни! Не подумайте, що ми хтозна звідки приїхали до вас. Я — з того села, що трохи нижче від вас. І через моє село також протікає Тополівка. Мій попередній виступаючий живе на березі Пруту, а нижче у Прут впадає наша Тополівка. Так що ми єдині, як ті, що живуть на берегах Пруту, Тополівки, і ті, котрі по обидва боки Дністра, Дніпра... Ми єдині у прожитому житті, єдині у сьогоднішньому й майбутньому.

Недавно у столиці нашої України великі патріоти заснували Народний Рух України. Мета цього руху — створити незалежну Українську державу. Але ми тоді її створимо, коли в нас не буде комуністів.

— Ганьба!.. Ганьба!.. Ганьба!.. — Знову вразно вигукнула громада.

— З історії нам відомо, що туркам і татарам прислужували наші українці-перевертні — яничари. Вони хотіли прислужитися своїм панам і показати, що є вірними слугами, і тому найдужче знущалися над нашим народом. Свої над своїми. Так було і за московщини. Прочитайте «Чорну раду», і переконаєтеся, що чужі зайти робили з нашим народом. Так і теперішні місцеві комуністи. Це наші яничари, які вірно служили своїй більшовицькій партії, мали нас за наймитів, вимагали працювати й працювати, а платили копійки, хоча самі жили приспівуючи. Володіли колгоспними матеріальними здобутками. Розпоряджалися на свій розсуд. А то все — нажите нашим горбом! Ловили нас з мішками і називали злодіями, а самі крали підводами, машинами, тракторами. І це все робили вони — комуністи!

Виступаючий указав перстом на купку колгоспних керівників.

— Ганьба! Ганьба комуністам! — викрикнуло кілька голосів.

— Всі найкращі продукти вивозили до Москви, Ленінграда, аби нагодувати партійну верхівку, їхні сім'ї. Вони всі володіють найкращими квартирами. Їхні діти вчаться у найпрестижніших вузах, їздять по заграницях. Катаються у легкових авто. Вони відпочивають у найкращих санаторіях. Коли тут проходять жнива, і ми не можемо підняти голови від поту, коли найдужче пече сонце і жінки днями сапають на полях, вони на морях. А подивіться на їхні урядові санаторії. Усі мають воєнізовану охорону. Від кого вони охороняються? Та від нас, рабів. Бояться, що ми можемо їх потривожити.

— Ганьба! Ганьба! Ганьба комунякам! Комуняків на гілляку! — розрізнено озвалося з громади.

— Вчора у Франківську робочі не дали відправити до Ленінграда два вагони з відбірним маслом, три вагони з м'ясом і ковбасою. У магазинах ніде нема молока, сметани, масла, ковбаси, а вони замість годувати свій народ — усе відсилають і відсилають, щоб придобритися до верхніх ешелонів влади. Так, ви думаєте, що зробили? Прислали з десятків міліціонерів, щоб таки відправити. Робочі, побачивши таке, зразу приварили зваркою вагони до рельс.

— Правильно зробили! Молодці! — пролунали захоплюючі вигуки з громади.

— Ганьба!.. Ганьба комуністам!..

— Ми годуємо весь Радянський Союз...

— Ганьба!.. Ганьба!..

— Ще донедавна нас заставляли співати пісні про їхнього Леніна, який є катом для України.

Усі у громаді притихли. Такого ще не чули. Люди зиркали по боках, дехто опустив голову.

— Чи не занадто? — подумав дехто. — А він де виріс? Хіба не співав про Леніна, про партію? Не вставав з місця, коли лунав партійний гімн? Не вклонявся ось таким, котрі, онде, стоять? Чи не з-під такої самої спідниці, як ми?

— А чи знаєте, що де нам молитися, вирішували у білокам'яній, тобто Комуністична партія Радянського Союзу. Причому, ця ж партія проголошувала: рівність, свободу, братерство. Напевно,

не було такого населеного пункту, де б на видному місці не виднілося гасло: «Народ і партія — єдині!». Яке фарисейство! Так Комуністична партія Радянського Союзу виховувала свій народ у дусі високої ідейності, колективізму, дружби, гуманності, витягала його з релігійної трясовини, болота, та так витягала, що сама, сарака, скоро туди попаде. А якщо не схоче, то ми їй поможемо.

Весь час нам проповідували про п'ятнадцять сестер, як тепер виявилося, фактично є чотирнадцять, найстарша сестра, як співається у тій пісні, бодай не зросла, перекинулася у старшого брата. Так хто то є? Вона чи він? Чи ні він ні не вона?

— Ганьба! Ганьба! Ганьба!

— Навіщо було забирати у нас віру?

— Навіщо було годувати півсвіту задарма, а не думати за свій народ?

— Менше треба було русифікувати наш народ.

— Ганьба! Ганьба комуністам! Ганьба!

— Геть червоних голів колгоспів! Геть червоних директорів радгоспів, які поробили з нас своїх рабів! Геть колгоспи! Усі поля розпаювати серед тих, хто їх обробляє...

Дехто в громаді заплескав у долоні.

— Нас дурили, що будують комунізм. Так де він? Де він? — я вас питаю! Нема. Тільки ми побудуємо нове демократичне суспільство. Де буде правити соціальна справедливість, висока дисципліна, всі будуть жити чесно і заможнo. Нам допоможе у цьому Європа, Канада, Америка. Вони не дадуть нам пропасти. Розпочалася виборча компанія. До влади повинні прийти чесні люди, ви їх самі будете обирати. Дивіться добре, кого обираєте. Яких депутатів оберете, таку будете мати владу.

— Слава Україні!

— Героям Слава! — Дружно прокричали молодики на сцені.

IV

До трибуни запросили першого секретаря райкому партії товариша Луніна, якого працівники Городенківського цукрового заводу висунули кандидатом у народні депутати до Верховної Ради України від Городенківського виборчого округу.

— Я б хотів подискутувати на ті теми, які тут порушувалися моїми попередниками. І в багатьох питаннях з ними не погодитися. У нашій партії справді було багато помилок. Це визнано і засуджено XX з'їздом КПРС. Але даруйте! Хіба не краще вам живеться сьогодні у колгоспі, який оратори назвали кріпосним правом? Хіба ви кріпаки? Хіба ви не відчуваєте себе вільними у громадській праці? Хіба ви не маєте прав? Хто з вас звертався до мене чи в інші радянські органи району і не відчув справедливої підтримки? А яку підтримку мають пенсіонери, звертаючись до колгоспу. Тут звучали заклики: «Геть колгоспи!». Дозвольте запитати, вас товариші, якщо розженете колгоспи, до кого по поміч мають звертатися пенсіонери? Ми скільки разом працюємо, я багатьох із вас знаю, багато з вас знають мене, чи ми досі говорили неправду?

— Не вішайте нам лапшу на вуха! — перервав окрик Петра Підтички з середини громади, — ви вже накерували і докерувалися! Закрили нам церкву і хотіли в нашій святині зробити якийсь музей. Ви хотіли забрати у нас віру, ви хотіли...

— Ганьба! Ганьба комуністам! — перервали мовби зазомбовані молодики, розмахуючи прапорами. — Геть з трибуни. Геть!

— Ганьба! Ганьба! Геть! Обійдемося без вас! — кричали старі і малі в громаді.

Дивно це було слухати.

«Прости їм, Господи, — хотів кинути до громади товариш Луїнін, — бо не відають, що творять... Невже їх хтось зазобнував?»

До трибуни запросили директора школи Пилипенка, якого вчительський колектив висунув кандидатом у депутати до обласної ради.

— Я би хотів, дорогі товариші, ознайомити зі своєю передвиборчою програмою. Я буду захищати вас від сваволі районних служб, буду виступати за ліквідацію колгоспів, розпаювання землі...

— Ви ліпше, Іване Івановичу, скажіть нам, коли вийдете з партії? — раптом перебив Петро Підтичка.

— Я... я... — промимрив Пилипенко, подивившись у бік Луїніна, потім поводив очима по громаді, — я... я...

— Та ви ще недавно заставляли вчителів, та і самі бігали за дітьми, які ходили колядувати. Ви забороняли їм колядувати... На Великдень забороняли дітям іти з батьками до церкви святити паску...

— Іване Івановичу! А розкажіть, як ви бігали щоби поскоріше відкрити музей у нашій церкві?

— А це правда, що ви купили образ для церкви?

— Якщо ми вас оберемо депутатом, ви й далі будете п'янствувати?

— Я.. я... я...

— Скажіть! Коли ви поміняли шапку, як той Папандопуло?

— Ви не боїтеся стояти під синьо-жовтими стягами?

— Ганьба! Ганьба! Ганьба!

До слова запросили голову колгоспу Василенка, якого доярки на тваринницькій фермі висунули кандадатом до районної ради.

— Я, — набундючився Василь Петрович, — будучи депутатом районної ради, буду мати більше можливості захищати ваші інтереси та інтереси колгоспу. Я...

— Скажіть, Василю Петровичу, ви хочете бути нашим головою чи депутатом? — перебив той же Петро Підтичка.

— Ну я... я... Іду не заради своїх інтересів, я іду заради вас, дорогі мої колгоспники...

Хтось крикнув:

— Геть!

— Ганьба! Ганьба! Ганьба!

До трибуни підійшов перший оратор:

— Пані і панове! Ми вам привезли свого кандидата у депутати до Верховної Ради УРСР від демократичних сил пана Володимира Смітюха. Він безпартійний!

Ніхто не звернув увагу, як недалеко на дорозі стояло легкове авто. У цей час дверці відчинилися і звідти вийшов поважний чоловік. Обличчя виповнене, округле з буйною шевелюрою, в якій сріблилися окремі волосинки, в непоганому пальто, штани навипуск, у черевиках. Наближався до людей з піднятими вверх руками.

На перших порах усі остовпіли, дивлячись на незнайомого чоловіка, за якого мають віддати на виборах свої голоси.

— Слава кандидатові пану Смітюху! Слава! — загукали молодики, розмахуючи прапорами.

Приїжджі гості почали активно плескати в долоні. Їх підтримала сільська громада.

Той вийшов на сцену і тричі вклонився на три боки до громади, викрикнувши:

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки слава Богу! Це наш чоловік! Це наш! — закричали внизу.

— Але ж він кінчав вищу партійну школу! — крикнув один із учителів, якого недавно прислали сюди на роботу, і впізнав цього пана.

Але його не почули.

Той далі стояв з піднятими руками і все вклонявся, усміхаючись до мітингуючих.

— То як? Подобається вам пан Смітюх?

— Подобається! — закричали в громаді, аж з найближчих будинків вкотре злетіли в небо голуби.

На сцену вибіг Петро Підтичка:

— Ми проголосуємо за... — і якось зам'явся, почав роззиратися довкола, якось ніяк ще не пристало вимовляти вслух слово пан, але... — пана Смітюха. Ми всі хочемо перемін. Ми хочемо, щоб влада повністю помінялася. Хочемо щоб роздали поле. Хочемо... — Тут зв'явся холодний вітер і вдарив по губах, — ...щоб вітер дув у другий бік. Щоб вода у Топорівці текла, — хотів сказати, щоб текла в інший бік, тобто в інше село, але нагадав, що з тим селом віддавно ворогують, то лише махнув рукою. — Нехай далі тече в Прут!

— Проголосуєте за нього? — промовив приїжджий у вишній сорочці.

— Проголосуємо! — закричала громада. Від крику щось ніби впало в одне з вікон Будинку культури і воно закліпало... Закліпало. Потім появилася сльоза... Одна ...друга...

Надворі вже почало вечоріти і ніхто на те не звернув увагу. Тут хтось із приїжджих розпочав: «Ще не вмерла Україна». І пісня попливла селом.

Люди поверталися з мітингу зовсім не тими, якими ще кілька годин тому йшли сюди. Щось у їхніх душах переламалося. А що? Ще не всі зрозуміли.

— Гай, гай... — щось міркував собі Іван Ватаманович, — ще його дід, небіжчик, усе любив говорити: «Де слова масні, там пироги пісні». Коли вони сиділи по схронах, то бесіда була зовсім іншою, інакшою планувалася Самостійна, Соборна... Ая, ая... Але час — найліпший лікар, він розставить усе на свої місця.

V

Надворі стояла напрочуд тепла погода. Небо покритися срібним серпанком, сонце усміхалося. Цвіли сади. Тихе повітря розносило по селу духмяні весняні пахощі. На листях дерев досипляли свої сні хрущі, у променях сонця грала, протираючи заспані очі, мошва, яка, мов сітка, мигтіла перед очима. По вулицях кричачи бігала малеча, старшенькі давно вже були з худобою на пасовищах. З церкви долинав спів священика і громогласне хористів: Амі-і-і-ін-н-ь!

Після обіду в центрі села почали збиратися і старе і мале. Одні хотіли виконати свій священний обов'язок перед колишніми побратимами, інші з цікавості. Що не день, то в селі все щось відбувалося нове. Поступове пробудження українського духу і патріотизму з летаргічного сну багатьох зобов'язувало переосмислити прожите. Почався зовсім новий період у житті селян. Якщо під час горбачовської перебудови людям дозволили про все говорити, але продовжували тримати на короткій прив'язі, то тепер узагалі спустили з ланца.

— Мой, мой! Здається, що Радянський Союз розпадається. Хто б міг подумати, що така міцна держава, з такою сильною армією, зброєю, а які міцні з одного боку, і з другого страшні правоохоронні органи, яку міць мала Комуністична партія — все було у її руках. І це все розвалюється. Зсувається, сарака, як пес з солами.

— Е ні, куме! Так не може бути, щоби держава, яка так міцно стояла на фундаменті, можна сказати, з міцного бетону, і розвалилася. Цього ніхто не допустить. О, ні! Так не може бути.

— Я чогось не розумію. Таже, мой, колись у ті роки, якби хто вчув «Ще не вмерла Україна...», таже то зразу був би Сибір. Усіх, хто в хаті. Ніхто не питав прізвища. Або за синьо-жовті фани? Та що там говорити! А сьогодні? Дивіться, сусіде, повно синьо-жовтих прапорів, співають повсюди «Ще не вмерла...», «А я тую червону калину», чи «Гей, там, на горі, «Січ» іде...» І ніхто... нічого...

— Мой! Таже мої тато з мамою колись ніяк не уявляли собі, як вони проживуть без поля. Коли записали до колгоспу і забрали коней, віз, плуг, колісницю, насіння, Боже, як собі нагадаю, як вони плакали, аж тепер про те страшно згадувати. Говорили тоді, що в колгоспі усі поздыхають з голоду. А ми миттєво привикли до колгоспу. І нам добре було. Що ні, куме Петре? Га? А якось онде під читальнею виступав якийсь панок, чи то з наших, чи з приїжджих, та й казав, аби людям роздати поле. Ми собі так дома радилися з жінкою, та й урадили, на дідька нам те поле. Ми на пенсії. Молоді не дуже тепер до поля. Якби зустрів того чоловічка, бігме Боже, сказав би йому: «Ади, забирай собі те поле, як тобі треба».

— Гей! Хто би міг сказати? Чи це добре, що розпадається Радянський Союз, чи зле? Га? Куме! Що скажете? Кажуть, що будемо мати свою незалежну Українську державу.

— Воно, куме, може й буде добре, все-таки своя держава. У своїй хаті, своя й правда. Га? Але придивіться добре, що говорять по телевізору?

— А що говорять по телевізору?

— Та говорять, що все буде добре. Але це говорять, що я їх раніше по телевізору ніколи не бачив. Тай ті, що до нас приїжджають. Таке враження, що нам їх хтось скинув з місяця. Тому, міркую собі, видай, з цього всього вийде пшик. Якщо колгоспи знищать, де подіваються люди? Хто їм дасть роботу? Або робота знайдеться, хто буде платити? Звідки брати гроші? Дотепер про це ніхто не думав. Місяць пройшов, робив — не робив, а гроші платили. А тепер? Ми будемо брати пенсію, якщо будуть платити. А діти наші?.. Га? Питання?

VI

— Ану тихо! Починають!

Усі звернули погляди на сільську активістку Параску Станич.

— Чую, що сьогодні он там, під парканом, хочуть освятити хрест.

— А кому, кому? На чию честь?

— Слухаймо!

— Друзі! Сьогодні, ось на цьому місці, ми відкриваємо і освячуємо хрест у пам'ять про наших загиблих героїв від рук енкаведистів. Слово надається свідку тих часів Михайлові Чорному!

— Дорогі односельчани! Багато з вас пам'ятають ті страшні часи, коли наші герої ОУН і УПА воювали з ненависними наїзниками, які окупували наші терени і почали встановлювати свої порядки. Ще у 1939 році до нас прийшли перші совіти і розказували, що вони нас визволили від польського ярма. На перших порах ми їм повірили і тішилися, що вже будемо жити спільно зі своїми братами з Великої України. Але не пройшло багато часу, як узялися арештувати наших братів і сестер. Мого брата Петра забрали прямо з поля, коли він розкидав гній. Хіба він займався політикою? Але був активним учасником художньої самодіяльності — співав у сільському хорі, грав вистави. Зі всіх, кого заарештували, вернувся додому тільки один. Решту так і попропадали. Коли совіти прийшли вдруге, багато молодих людей засумували. Що їм робити? Куди діватися? А тут пролунав клич: «Боротися за свою Українську Самостійну Соборну Державу!». Хто цього не хотів? Так у підпілля зійшло багато молодих хлопців. Серед них Іван Сидорук (псевдо Юрась), Михайло Мірчук (псевдо Козак), Орест Скорий (псевдо Гамалія) і Петро Добровський (псевдо Юрчик). Два перші наші односельчани. Молоді хлопці, по двадцять з чимось років вступили до Покутського куреня (курінний Магістр), який дислокувався і воював на Буковині у Мілієво-Карапчіївських лісах. Коли курінь розформували, хлопці увійшли до складу боївки СБ — сотник Клим. Ходили по станицях і захищали людей від наскоків енкаведистів та їхніх підручних сексотів.

13 березня 1946 року в нашому селі проводили нараду, — Юрчик — виконуючий обов'язки Городенківського районованого

провідника ОУН, Козак — заступник провідника Городенківського районованого проводу ОУН, Гамалія — організаційний референт і кущовий провідник Снятинського районованого проводу ОУН і Юрась — організаційний референт Городенківського районованого проводу ОУН. Напевно, за доносом сексотів, у селі раптом появився гарнізон і оточив те місце, де проводилася нарада. Наші герої заскочили в найближчу криївку. Але енкаведисти відразу попрямували до криївки, оточили і стали вимагати, щоб ті здалися.

З криївки залунав наш національний гімн «Ще не вмерла Україна...». За ним заклики: «Слава Україні!»

Енкаведисти вкинули до криївки розривну гранату. Після оглушливого вибуху, який розніс криївку, з руїн вискочив Юрась, підбіг до хатніх дверей і попросив господиню:

— Вуйно. Дайте напиться води!

Пив дуже жадібно і раптом намертво впав на землю.

Енкаведисти забрали тіла вбитих і викинули сюди, ось на це місце, де ми встановили на їхню пам'ять хрест. Пригнали силою односельців, щоб ті опізнали тіла. Люди підходили, дивилися, в душі ридали за героями, але ніхто не подав виду, що їх знає.

Гарнізон енкаведистів сидів недалеко у хаті Василя Утрина і звідти спостерігав, чи хто не прийде забрати. Кілька днів лежали тіла. Почали розкладатися, їх уже гризли собаки. Совіти, побачивши, що з їхньої затії нічого не вийшло, забралися до Городенки.

Односельчани зразу спорядили тіла і поховали з почестями на сільському цвинтарі, як християн, як і подобає хоронити героїв, які віддали своє життя за волю України.

Криївка, в якій загинули наші герої, мала ще один вихід на суходне обійстя, як запасне. Основний вхід внаслідок вибуху був зруйнований. Енкаведисти знайшли цей запасний вихід і заарештували господаря Смілого Степана, який воював на фронті, але був симпатиком ОУН-УПА. Військовий трибунал військ НКВД Станіславської області засудив на три роки позбавлення волі, але у гулагівських таборах чоловік пропав безвісти. Та й хто знає, чи він туди і доїхав.

Після цього сільський священик відправив панахиду поубієнних і посвятив хрест. Довго ще лунало над селом «Вічна пам'ять»

VII

На другу неділю після обіду з церковною процесією при великому здвигіві народу пішли на край села в урочище Жолоб освятити хрест загиблим героям.

Наперед вийшов Михайло Чебрик:

— Шановні краяни! Ось ця хата, де донедавна жила пані Олена, яка під час повстанського здвигу служила зв'язковою на села Снятинського району і з відділами Карпатського відтинку УПА.

25 травня 1950 року, якраз на Вознесіння Господнє, прибув на зв'язок кушовий провідник Снятинського районизованого проводу ОУН Кармелюк зі своїм помічником. Кармелюк родом із сусіднього села, батько його уродженець нашого села. Тому він перебував у нашому селі, як у рідному. Мав від роду двадцять три роки.

Того дня Повстанець із сусіднього села і Василько ще з іншого села мали привести кур'єра з Карпатських гір. Кур'єри з Карпат переплавлялися до нас за кілька днів, бо добиралися за допомогою лісосплаву. Ліс із гір тоді сплавляли водним шляхом — плотами. Плоти в дорозі ніхто не міг зупинити, бо це була свого роду водна стихія. Цим і користувалися кур'єри і міжрайонні спецкур'єри СБ. Їх прикривали на плотах, а керманічі плотів у потрібному місці допомагали їм вискочити на берег.

Того дня Повстанець і Василько прийшли без кур'єра. У селі перебував гарнізон енкаведистів під керівництвом уповноваженого. Хтось із сексотів дав знати. Енкаведисти миттєво опинилися тут і оточили хату. На вимогу здатися у відповідь Кармелюк полив їх вогнем з автомата, кинув у їхній бік гранату і метнувся зі своїм помічником, який мав від роду двадцять років, у внутрішнє подвір'я, щоб заховатися за якесь прикриття і звідти вести прицільний вогонь по ворогах: прийняти вогонь на себе, відволікти нападаючих, аби дати можливість врятуватися Повстанцю і Васильку. Розрахунок був стратегічно правильно задуманий, бо тим обом через хатнє вікно вдалося таки вискочити на вулицю і втекти, лише Василько дістав легке поранення у ногу.

Кармелюка з помічником убили наповал. Вони загинули за волю і незалежність України. Тіла вбитих вороги забрали до Городенки. Де їхні могили, досі невідомо.

Зв'язкову пані Олену заарештували, і через півроку військовий трибунал військ НКВД Станіславської області засудив на 25 років позбавлення волі і п'ять років позбавлення прав з конфіскацією майна.

Пізніше про ці трагічні події жителі села склали пісню і співають її й досі. Всі присутні почали співати:

Ой, у селі Топорівцях сталася новина —
Пішла чутка по всім селі: Кармелюка вбили.
В четвер, якось по полудні — уже сонце низько —
Заглянули у віконце, а вороги близько.

Порадь мені, друг Повстанець, що маєм робити?
Як утекти ми не зможем, мусим ся забити.
Вибіг Кармелюк в задні двері, гранату кидає,
Уповноважений з автомата в плечі попадає.

Після співу священник відправив заупокійну і посвятив хрест.

VIII

В одну із неділь знову після обіду зібралася вся громада села. В останній час людьми опанував великий патріотичний потяг. Старшим було досить цікавим спом'янути минувшину, а молодим розізнати деякі подробиці того, що відбувалося ось тут, на їхній землі. Адже дома ніхто і ніколи про це не розповідав. Про це говорити було заборонено. І хто тепер з наймолодших цьому дивувався, то тільки тому, що мало або взагалі ще не жив при радянській владі. Це було щось своєрідне. Коли ти ще нікому не говорив, а тільки подумав, відповідальні працівники КДБ уже де-щицю знали. Викликали до себе і, як тоді говорили, лікували від дурних думок. Після такого лікування кожний не те що нічого подібного більше не говорив, а й наказував кожному родичеві, товаришу, сусідові думати про такі речі. Отаке!

Тому при незалежній Україні усе, що говорилося на таких мітингах, вічах, зборах, було дуже цікавим. Деколи говорилося не зовсім точно, з перекрученням, бо пам'ять людська не безмежна. Та все-таки сприймалося, так як розповідали, бо хотілося знати історію свого села, чим воно колись жило. Тому всі ходили на такі заходи. Те, що чули тут, ніде поки що не могли ні прочитати, ні дізнатися.

Цього разу церковна процесія прямувала на інший край села — в урочище Колопнище. За розповідями старожилів, вони ще пам'ятали там невелику могилу, а на ній дерев'яний дубовий хрест. Знали ще від своїх дідів, що там колись був цвинтар. Можна з упевненістю сказати, що то був цвинтар першого поселення Тополів в урочищі трьох водних джерел.

— Шановні країни! — знову вийшов наперед той же старожил села, який достеменно багато знав і пам'ятав. — Сьогодні ми знову зібралися на цьому священному місці, бо дуже давно, десь біля шестисот років тому, недалеко звідси розігралася трагедія, коли на новозбудоване село вночі напали монголо — татари і спалили його. Багатьох наших односельців убили, багатьох погнали в ясир.

Приблизно сорок років тому, тут також розігралася трагедія з нашими повстанцями. Ішов 1952 рік. У нашому селі ще воював один повстанець під псевдом Богдан. У сусідній Підвисоці ще воював Повстанець, а в Стецівці — Василько. Це не давало спокою совітам. Вони казилися з люті, що ними було прикладено так багато зусиль в боротьбі з повстанським рухом на наших теренах, а подолати залишки громадянської війни на Західній Україні їм не вдається.

Отож вони розробили спецоперацію з ліквідації останніх непокорених повстанців. За допомогою сексотів вийшли на них і потребували з ними зустрічі, нібито до них прибув спецкур'єр із Чорного лісу і бажає переговорити. Провести зустрічі запланували ось тут, в урочищі Колопнище, і то вночі. Щоб не викликати підозри у молодих, без відповідного досвіду повстанців.

Першим попав у цей капкан Повстанець. Відмовившись здатися, зі словами на устах «Ще не вмерла Україна...» прийняв не-

рівний і останній бій. Через два дні так само вчинили з Васильком. Півроку знадобилося, щоб у цей самий капкан зайшов наш Богдан, через кілька днів пізніше таке саме сталося з останнім повстанцем на наших теренах Буйним родом з Чернятина. Це були молоді хлопці. Може, вони не були аж такими грамотними, не мали практичного життєвого досвіду, але володіли великим патріотичним духом. Боролися і віддали своє життя за волю і вільну Українську державу. Тіла їхні забрали. Їхніх могил ми не знаємо. Зі смертю Богдана закінчився історичний повстанський період у нашій повстанській станиці. Щоб їх пам'ятали і ніколи не забували наші наступні покоління, ми і встановлюємо на місці їхньої загибелі ось цей хрест.

Вічна їм пам'ять...

Священик відправив панахиду по убієнних і освятив пам'ятник. Коли церковний хор співав героям «Вічна пам'ять!...», усе довкола умовкло. Напевно, природа також ушановувала героїв.

Сонце обсипало усіх своїм промінням, його відблиски грали на водах Тополівки, як на долоні виднілися верби та луги вздовж потічка, поля сусідніх сіл — Красноставців і Задубрівців. Якщо добре придивитися, то й виднілися вдалині Карпатські гори. Але сонце било в очі і не давало полюбуватися гірськими краєвидами.

Люди одне по одному розходилися по домівках. Старші тихенько пустилися у спомини, як лежав убитий Богдан на військовій плащпалатці в центрі села перед капличкою, про яку лише дехто тепер згадав. Її завалили сільські компартійні активісти-атеїсти.

Повстанець лежав з піднятими руками. Тільки мертвого заставили підняти руки догори. Навколо сиділо кілька десятків енкаведистів і лузали соняшник. Люди йшли та йшли і мовчки прощалися. Окремі крадькома витирали сльози.

Дехто й сьогодні, повертаючись з Колопнищ, як і колись, витирає сльози...

ЗИМА 1945 РОКУ

СУДИЛИЩЕ

I

римерзлий сніг храбустів під ногами. Довкола усе оповилося сірим туманом. Четверо дівчат — Марійка Тузенко, Ганнуса Сиродюк, Настуня Маркозик, Парася Кривчук і Василь Станич чимчикували з досвітку по снігу. Луги, які розкинулися вздовж Тополівки, накинули на себе легеньку одежину зі срібного інею. Самотнє дерево край дороги, теж у срібному інеї, темною тінню перегородило дорогу.

— Ви десь ходили за неділю? — порушив мовчанку Василь.

— Ми, наприклад, — відповіла за всіх Марійка Кривчук, — лише вчора ходили до церкви. А надвечір були на вечорі, присвяченому Ользі Басараб. А втім, не знаю, може, ви, дівки, ще десь були?

— Ні, ні! — відповіли майже хором.

Усі працювали різноробочими на Городенківському цукрозаводі. На неділю їх відпускали додому, а весь тиждень, з понеділка до суботи, працювали.

— Ти хочеш сказати, Марусю, що не була на весіллі у Василю Марковської?

— Ні! Не була. Якби були заводини, то пішла б. Але в п'ятницю працюємо, та, зрештою, тепер заводини не роблять. Боївкарі заборонили.

— Воно, може, й правильно, — продовжив бесіду до всього цікавий Василь.

— Боївкарі, повстанці гинуть, проливають кров за нашу Самостійну Соборну, а тут грають музики, люди п'ють горілку, танцюють, ухкають... Якось воно не в'яжеться...

Дівчата мовчали, тихо посапуючи. Від швидкої ходьби трохи спітніли. Роти замотали хускою, щоб не простудити горло. Дорога далека — дванадцять кілометрів. Якби їхали до міста якісь коні, то би й під'їхали. А так, хто хоче їхати в таку рань з понеділка. Хіба лише той, у кого нагальна справа.

Ясен місяць сріблив сніг і відбивав білизою. Дівчата в кожах, позапахали руки в обидва рукави, здавалося ніби щось несли навперед себе. Кожна думала, аби встигнути до зміни, бо знову буде кричати начальник цеху, як того понеділка. Запізнюватися на роботу не можна. Вони, правда, не запізнилися, лише точно прийшли хвилька у хвильку, а треба приходити раніше на десять-п'ятнадцять хвилин. Он їхній тракторист, запізнювався на одну хвилину, то заскочив по дорозі до зубного лікаря і попросив, аби той вирвав зуб.

Той зазирнув до рота.

— Не можу рвати здоровий зуб.

— Докторе, прошу вас, рвіть і дайте довідку, бо дадуть мені не менше шість місяців примусівки за запізнення.

Запізнюватися на роботу категорично заборонялося. На це була кримінальна стаття.

Раптом з дерева випурхнув пугач. З того місця посипався іней.

— Йой! Як налякалася. А щоб ти здох дай, Боже! — подивилася вслід Настуня Маркозик.

Цікаво, сьогодні знову буде крутитися біля нас той, як його?

— Обліковець? Анатолій Свириденко!

— О, о - о! Зустрічає нас прямо на порозі. Та все: — Як дібралися додому? Кого там бачили? Кого зустрічали? — Причіплюється, як муха до меду. Все йому цікаво. Хіба він знає наших порядків? Що треба менше чути, нікого не бачити, не зустрічати.

— То таке! — відкрив рота Василь. — Ті перебираються на повстанців, ті — на енкаведистів. Угадай! Хто з них, є хто?

— Василю! Ти що розпащекувався?

— А то що? Я щось не так сказав? — і поозирався довкола.

— Вважай, небоженьку! Ой, вважай! Бо тепер і сніг усе вбирає у себе, а потім усім розкаже.

— Та я що? Та я нічого...

II

— Друже, станичний! — заявила зв'язкова, — тут кур'єр з сусідньої станиці приніс штафету і якийсь папір до неї. Для мене це незнайоме і я не розпечатувала.

— Як там у станиці? — ніби між іншим запитав.

— Ніби все стихло. Аж задуже стало тихо. Два дні не було в селі енкаведистів, а сьогодні... Таких днів останнім часом буває мало. Думаю, що за вчорашню ніч знаєте...

— А що таке?

— Та як, не знаєте?

— Ну що мені божитися перед тобою?

— Та за Деревія! Зійшлися до нього тайно кілька енкаведистів. Два надійшло з городів, два звідси зі Ставища, а два з боку Торговиці.

Станичний усе знав, але хотів знати, що люди говорять? Хоч заборонено вести такі розмови, бо навколо було повно сексотів, проте люди зустрічалися одне з одним і все-таки ділилися своїми враженнями.

— Сиділи день, два. Удень надвір не виходили, тільки увечері. Що вони там планували, чого поприходили, один Бог знає. Але Деревійці те надоїло. Таже то шість хлопів. Свій біля них, мама, двоє дітей — одинадцять душ. Та то треба щось зварити, та то треба щось подати до столу. Варила, сарака, варила, та їй те все надоїло. Бідкалася чоловікові, бідкалася, але той нічого з ними не міг зробити. Тоді пішла до голови сільської ради і все розказала:

— Та же, Николо, та побійся Бога, та я скоро підуду з торбами. Та вони жеруть, як коні.

І, напевно, голова допоміг. Бо вже опівночі хата Деревія була оточена боївкарями. Один з енкаведистів надворі чергував. Зачувши небезпеку, зразу втік у бік Торговиці. Нараз як почалася стрілянина. Вони жили в другій хаті. Деревій у сінях заліз у димар, який тягнувся з долини. Деревійка з дітьми і мамою у своїй половині засунулися під ліжку, аж туди, під стандарти.

Совіти з хати відстрілювалися. Один заліз під лаву, інший під стіл, третій під ліжку, а два на печі, бо з печі було вікно. Тим, що під лавою, столом, ліжком, перебили ноги, а тих двох на печі застрелили. Надранок приїхало багато енкаведистів. З ними був той, що втік до Торговиці. Напевно, добіг до торговицької сільради і звідти подзвонив. Приїхало два стубеккери з солдатами. На Ставищу розіклали міномети, кулемети. Сметанюк побачив, що

може закінчитися бідю, зняв сорочку, причепив до колика і почав махати, біжачи до них.

— Не стріляйте! Не стріляйте! — кричав, — та їх уже й близько нема!

— Маєте щастя, товаришу Сметанюк, бо ми хотіли вулицю зрівняти із землею, — мовив начальник гарнізону.

Забрали вбитих, поранених та й поїхали.

Станичний усміхаючись розгорнув записку. Як виявилось, її передала провідник ідеологічної референтури Городенківського проводу ОУН Масоня. Там докладно описувалося, що у топорівській станиці через кілька днів буде проведено вечір з молоддю і дітьми на тему: «Ольга Басараб та її життєдіяльність». Література про Ольгу Басараб, питання до теми.

III

Більше півроку, як повернулися додому з Німеччини Ганнуся Сливчук і їхній син Никола. Знову всі опинилися разом. Сім років Василь відсидів у Березі-Картузкій за вбивство сина. Ні разу Ганнуся йому не дорікнула, хоча жаліла за тим, що сталося. Ще тоді просила віддати на сина хоч два морги поля, але Василь як уперся, ніби на нього було наслано. Ніби затявся. Ні і все! Потім пішов на злочин. Коли прийшли совіти, за ними появився і він. Дуже змінився. Не на обличчі — в характері. Став задуманим, неговірким. Через відсутню ногу вже так працювати не міг. Але попідростали хлопці. Никола був дуже роботящим. Молодший, Славко, до роботи не дуже. Потім сталося таке, що мама з сином опинилися в Німеччині.

Тепер помітила, що Василь ще дужче змінився. Взагалі ні до кого в хаті майже не говорив. Усе озирався. Жили попри головну дорогу. Крутився лише під парканом. У щілини слідкував за дорогою. Коли появлялися енкаведисти, крутився біля них. Стовбичив біля сільської ради. Щось винюхував, придивлявся до всього.

— Що з тобою, Василю? — якось застала на гарячому, коли зазірав у шпарину в паркані. Ти все щось підглядаєш, винюхуєш. Навіщо це тобі?

— Не заважай! — гаркнув.

IV

У селі перебувала велика боївка СБ. Розвідка доповіла, що в село нагрянув великий гарнізон енкаведистів. Так хотілося схреститися в бою. Так хотілося...

У молодих боївкарів весь час загорялися очі провчити совітів, але їх усе стримував сотник Клим. Справа в тому, що енкаведисти запровадили порядок: у чийй хаті, чи надвірній споруді застануть боївкаря чи повстанця, та споруда зразу підпалювалася, а господарів вивозили до Сибіру.

Тому весь час виходило, що боївкарі все втікають і тільки відстрілюються. Ще одне завдання стояло перед підпільниками: зберегти кадри. З дня на день чекали нової війни англійців і американців з совітами. Ішла пропаганда, що була домовленість між Сталіним, Рузвельтом і Черчілем, як тільки радянська влада почне насильно в'язати колгоспи на Західній Україні, то зразу підуть війною.

Молоді хлопчаки пильно стежили за гарнізоном. Але й секоти не спали. Хотілося чи не хотілося, а все зводилося до того, що така зустріч мусить відбутися. Одні інших хотіли провчити. Гарнізон приближався до урочища Крайняки.

Боївкарі знайшли вигідне для бою місце. Обабіч головної дороги — з одного боку дорогу облягав до півтора метра берег, на якому простягалася огорожа. З іншого боку — берег опускався до Тополівки. За цим берегом і засіли боївкарі. Дорога перед ними була як на долоні. Пропусти по ній енкаведистів і бий, як куріпок. Ні сховатися, ні втікати, ні відступати. Причому дорога йшла на спуск.

Уже було чути, як згори спускаються вороги. Ішли сміливо, як у себе дома. У боївкарів напружилися нерви і засвербіли руки. Згори припікало сонце. У долині парко. Чекаючи розв'язки, замовкло птаство. Насторожилися в полі цвіркуни. Газди з навколишніх господарств, зачувши неладне, поховалися з дітьми хто де — в кукурудзі, ямах, під межами.

Уже-вже із-за саду крайньої зліва хати мали показатися... І показалися...

Але тут у молодого боївкаря чи то не витримали нерви, чи

щось інше, автомат дав чергу. Почали стріляти й інші. Зробилася шалена стрілянина, мовби на фронті.

— Засада! Засада! — закричали енкаведисти і подалися назад, залишивши на дорозі двох убитих. Стікав кров'ю і молодий боївкар. Енкаведисти вмиль розбіглися довкола дворів. Боївкарі зі злості, що не вдалося провчити ворогів, перейшли Тополівку і подалися відстрілюючись у недалекі луги.

V

У хаті зв'язкової, як у вулику, а надворі тиха ніч. Зверху усміхався місяць. Від тої посмішки сніг переливався мільйонними іскринками. Здавалося, що довкола якесь снігове царство.

Прийшли діти — малі, як казали на них першачки, трохи старші, молодь села. Ніде голці впасти. З хвилини на хвилину має з'явитися районний провідник з ідеології — Масоня.

Навколо місяця підскакували зорі. Підморгували одна одній і поглядали на місяць.

У садку стояли нерухомо дерева. Гілки посхиляли голови під тягарем снігу і як завжди подрімували, чекаючи весни. З боку місяця блистіли, з іншого — темніли.

Село оточене боївкарями. Не так часто до села прибували такі гості. То ж хотілося, щоб свято дітей пройшло якнайкраще. Уже всі знали, що цієї ночі виповнюється двадцять один рік з часу смерті відважної розвідниці УВО Ольги Басараб. То ж з цієї нагоди і зібралися всі.

Враз постукали у двері. Всі завмерли, поглядаючи на двері. І тут на порозі показалася Масоня. Всі заплескали з радості. Діти є діти.

— Ну як, дітки? — обличчя від морозу зачервонілося. Усміхався. Ніхто би й не подумав, який навколо час: смерть щохвилини заглядає в обличчя, а тут усе, як у добрі часи.

— Увага! В одну лаву збірка! Струнко! — зразу подала команду.

Встає Михайлик Марковський і зачитує декалог.

Потім Масоня:

— Чи знаєте, чого ми тут зібралися?

— Знаємо!

— Хто відповідіть?

— Я! Я! Я! — залунало звідусіль. — Сьогодні виповнюється двадцять один рік з часу смерті Ольги Басараб.

— А хто така Ольга Басараб?

— Українська патріотка, національна героїня, активна учасниця визвольних змагань, громадсько-політична діячка, розвідниця УВО. Ольга Басараб — символ боротьби, самопожертви і стійкості.

— Правильно! Молодець! — А чия це така гарненька дівчинка? — нахилившись до зв'язкової запитала Масоня.

— Це дівчинка нашого Николи Сливчука, недавно повернувся з Німеччини.

— А як тебе звати?

— Настуня!

— А що ти ще знаєш про Ольгу Басараб?

— Знаю, що народилася наша героїня 1 вересня 1889 року в Підгородді поблизу Рогатина. Її дівоче прізвище Левицька, а Басараб — по чоловікові. Тато і дід були священиками. То ж бо виховали Ольгу належно. В Ольги була ще сестра і брат — Іванна та Северин. Батько сам був суворой вдачі і виховав дітей чесними та стійкими у життєвих випробуваннях.

— А мати?

— Мати працювала вчителькою.

— А хто нам скаже, де навчалася Ольга?

— Я! Я! Я! — піднялося кілька рук.

— Давай ти, хлопчику! Як ти пишешся?

— Івасик Марковський! Ольга Левицька спочатку вчилася у Німеччині в народній школі монахинь у місті Вайсвассері на Шлезьку, потім у Перемишльському ліцеї. У той час померли її батьки. Але навчання продовжила. Багато читала і поглиблювала свої знання, цікавилася громадськими справами. У 1909 році продовжила навчання у Віденській торговельній академії. Тоді там було багато українських організацій і товариств. Ольга з головою заглибилася в їхню роботу. Одночасно навчалася на правничому факультеті Віденського університету.

— Яка її трудова діяльність?

— Після закінчення однорічних студій у Віденській торговельній академії Ольга Левицька почала працювати у Тернопільській торговельній школі. Потім переїхала до Львова, де дістала роботу бухгалтера у Земельному іпотечному банку. Там працювала до першої світової війни. Одночасно займалася активною громадською роботою — в «Просвіті», «Жіночій громаді», руханкою в товаристві «Сокіл». Брала активну участь в організації жіночої пластової дружини.

— А потім, потім... Як склалася її доля?

Масоня раділа з успіхів дітей: так добре опанували матеріал. Справді, Ольга Басараб є прикладом у вихованні підростаючого покоління. І не одного. Жаль тільки, що ми вчимо національної культури, національного виховання, а вся радянська репресивна машина навчає дітей зовсім іншого. Уже відтепер ці діти дволикі. У школі насаджують зовсім інші постулати, інші цінності. Кому це потрібно? Нікому! А як бути? Не проводити такі уроки? Тоді вся наша національна свідомість притупиться, призабудеться. Чи правильно це? Де знайти відповідь? Поки в голові Масоні крутилися заперечливі думки, заговорила Маруся Угрин:

— З початком першої світової війни Ольга разом із Оленою Степанів організували першу жіночу стрілецьку чоту із дівчат і жінок.

— А що таке чота?

— Військова структура, до якої входило від 30 до 35 осіб. Згідно зі статутом, чота була санітарним відділом стрілецького коша. Проте дівчата займалися адміністративною й організаційною роботою — стояли на варті, сліdkували за порядком у команді таборової комісії, чергували на залізничній станції, зустрічали добровольців, які зголосилися в ряди січових стрільців, збирали гроші для потреб майбутнього українського війська.

Невдовзі Ольга Левицька, вийшла заміж за випускника Львівської політехніки, колишнього голову товариства «Основа» Дмитра Басараба. Через місяць, як старшину-резервіста, Дмитра покликали до війська. Як і всі галичани, він опинився на італійському фронті. Туди з ним поїхала Ольга. Прожили

більше року. З часом опинилася у Відні й отримала за чоловіка похоронку.

Після розпаду Австро-Угорської імперії і створення Української Народної Республіки Ольга Басараб поїхала на роботу до українського посольства у Фінляндії. Потім, за дорученням уряду Західної Української Народної Республіки, Ольга працювала радником посольства у Відні. Скоро вступила до Української Військової Організації.

— Діти! Ви зрозуміли, яким невсипущим характером володіла ця жінка? Інша на її місці, одержавши роботу, спокійно би працювала і жила, як більшість людей. Проте не це було в характері Ольги Басараб. Не могла спокійно спостерігати, як польські окупанти захопили її рідну Галичину і почали заводити свої порядки. На той час для захисту українців ще одним щирим українцем, полковником січових стрільців Євгеном Коновальцем і була заснована Українська Військова Організація, яка ставила за свою мету визволити український народ з-під гніту польського панування. До речі, пізніше ця організація була перетворена в Організацію Українських Націоналістів, яка і дотепер продовжує боротьбу за своє національне визволення.

— Ольга Басараб стала розвідницею УВО і зв'язковою між центральною організацією та крайовими осередками в Галичині. Польська влада жорстоко придушувала будь-який спротив українських патріотів щодо незаконного загарбання нею нашого краю.

У лютому 1924 році за підозрінням у квартирі Ольги Басараб проведено обшук. Було виявлено деякі документи, які засвідчували, що Ольга має тісний контакт із Українською Військовою Організацією за кордоном. Тоді УВО випускала свій журнал «Сурма». За знайдення тільки цього журналу зразу відправляли в тюрму — Березу-Картузьку. Це була дуже жорстока тюрма, де поряд з убивцями сиділи так звані політичні.

Її заарештували, помістили в Бригідках і почалися допити: Що вона знає про цю організацію. Хто з нею тут співпрацює? Мовчала. Почалися тортури. Слідчими діями керував ярий польський шовініст — комісар поліції Юзеф Кайдан. Сковував їй лан-

цюгом ноги, ставив сторчка, а помічники били гумовими палицями по плечах. Ольга мовчала. Тоді застосували «парагвай»: зв'язаній жінці вливали до носа воду. Мовчала. Викручували ноги, виривали обценьками частки живого тіла, під'єднували до електроструму.

Поряд з нею, в камері сидів заарештований Андрій Мельник. Стуком через стіну Ольга передала: «Прощайте, пане полковнику. Кайдан пообіцяв зробити «манікюр» — голки під нігті. Цього витримати не зможу». Але тієї ж ночі в камері Ольгу у закривавленій сорочці повісили на віконних ґратах, імітувавши самогубство.

Через кілька днів до камери смертників №7 запровадили й Андрія Мельника. На стіні виднівся написаний кров'ю напис: «За кров, за сльози, за руйну верни нам, Боже, Україну. Вмираю. Замучена. Помстіться за мене. Ольга Басараб».

Її поховали на Янівському цвинтарі. За домовиною йшли тисячі й тисячі людей, щирих українців.

— Дорогі діти! Під кінець я б хотіла нагадати, що, як і тисячі інших героїв, Ольга Басараб, мріяла про той час, коли Україна стане вільною, Самостійною, Соборною... і над нашим рідним краєм замайорить синьо-жовтий прапор свободи. Ось тепер ми й боремося, за те, про що мріяла наша героїня. З цієї нагоди ми й зібралися тут. Запам'ятайте, ми стали на важкий шлях боротьби за свободу. Колись на такий шлях стала зі своїми однодумцями Ольга Басараб. Польща впала. Польщі нема. Сьогодні продовжуємо боротьбу з іншими зайдами. Упала Німеччина. Боротьба хоч нерівна, але продовжується. Повірте, настане час, упаде і цей чужинець. Україна буде вільною, Самостійною, Соборною державою.

Діти сиділи тихо і у мріях блукали далеко-далеко по сніжно-му Янівському кладовищі, відшукуючи могилу Ольги Басараб. Їм присвічував урочисто місяць, допомагали зорі. Зосереджено дивилися, як пізно уночі діти нипали по цвинтарі. За допомогою світла неможливо було не віднайти. Велика плита по краях оздоблена віночком зубців. У верхній половині квадрат з обрізаними кантами. Посередині хрест, від якого світять промені. Це

безсмертя. У нижній половині написано: «З Левицьких, нижче «Ольга Басараб», ще нижче — померла 13 лютого 1924 р.». Їм здавалося, що кожне з них тримає в руках квітку, нахиляється і кладе до підніжжя...

Щодо Юзефа Кайдана — ката Ольги Басараб, — продовжила Масоня, — товариші помстилися за Ольгу. Через два місяці на тому ж кладовищі поховали польського комісара. На похороні було дуже мало людей. Влада мусила зганяти українських гімназистів. Проте більшість із них бойкотували цей похорон. Отак! Як ушановують у нас героїв, а як ворогів...

— Останнім номером нашої збірки — вірш про Ольгу Басараб.

Усі встають:

В ніч 12 лютого
12 раз годинник б'є,
А героїня Басарабова
Кінчає вже життя своє.

Її змушували, щоб призналась,
Хто боровся проти ляхів
Які там зв'язки? З ким ти тримаєш?
Визнай нам своїх друзів.

Вона не вмерла сном блаженным,
Який нам Господь посила,
В неї життя відібрала
Ляська жорстока катівня.

За Україну терплю я муки
І не зраджу нікого, ні!
Хоч моє тіло збито ножами
І припікано на вогні.

І покотилася рання зірка
В ніч з хуртовиною,
Спи, героїне Басарабова,
А твою працю друзі кінчать.

— Струнко! — прозвучало. — Хвилина мовчання!

VI

Якось над селом зайшла тиха, місячна, зимова ніч. Високо вгорі, трохи що не посеред неба, стояв місяць, ясний і блискучий, стирчав двома рогами. Блистіло і синє небо, ніби хотіло відгородитися від небесного світила, і місяць мовби висів на шлейках пильно стежачи за селом, за замерзлою Тополівкою.

Раптом хтось постукав у вікно. Василь Сливчук спав на лавах під вікнами. Схопився і механічно подивився у вікно. Завжди спав, як заєць під межею. Тяжка доленька простелилася йому. День і ніч маявся: «Дітовбивця! Дітовбивця!» Яке страшне слово. І хто його придумав? Не раз каюся. Навіщо так поступив? Син то його. Невже не міг дати отих два морги поля. Або й три, чотири... Все ж таки рідна кров... Що на нього тоді найшло?

Під вікном стояв енкаведист. На подвір'ї — ще кілька. До цього йому не звикати. Миттю одягнувся. Ганнуса чула стук, але до таких нічних візитів уже й звикла.

Василь вискочив до сіней, відчинив двері. Перед ним постав невідомий начальник гарнізону:

— Ми володіємо даними, що в селі перебуває районний провідник СБ Забіяка. Де він може знаходитися? Проведіть нас.

Василь задумався. Звичайно, знає, де той перебуває. Проте ним останнім часом опанував якийсь страх. Особливо, коли одержав від боївкарів два повідомлення, аби перестав сексотити, щоб нарозумився. Це була серйозна пересторога.

Майже навпроти на бляшаній крівлі колишньої корчми Ауторки, власниця якої, напевно, уже давно спочивала від насильницької смерті в Бозі, відбивалися місячні промені і прямо били у Василеве лице.

Задумавшись, попрямував на дорогу і повів у бік Красноставців. Недалеко вгорі місячні промені ковзали по церковних банях. Хотіли втриматися наверху, щоб далеко бачити, але від стрімкості верха весь час з'їжджали, ніби бляху хтось намастив чимось слизьким, від чого та й блистіла на всі боки. Навпроти стояла сільська школа під ґонтою. Сніг примерз і не думав топитися в часи відлиги, чекав тієї пори, коли йому вже не буде вороття.

Як сьогодні пам'ятає, коли прийшла нова радянська адміністрація в тюрмі Береза-Картузька, де відбував покарання, викликали і заявили, що в нього покарання серйозне. Сидіти ще й сидіти. Тим паче, ще може пройти пересуд явно не на його користь. Радянське законодавство відрізняється від польського. Отож! Його можуть відпустити додому достроково, якщо підпише до-

кументи на співпрацю. І підписав. Тепер мусів відробляти свою свободу. Вона задурно не дається нікому.

Далі на горбі темніли могилки, поблискували хрести. Над Тополівкою тихо й смирно стояли верби, убрані в інееві костюми. Їхні гілки посапували мирно, тихо.

Вулиці були пустими, і ніхто не переймався невеликою кількістю людей, які кудись супроти ночі прямували. Для Топорівців така ситуація була не новиною.

Розповідають, що бувають ночами такі моменти, коли все геть на світі засинає. Напевно, саме такий момент був тепер у житті села. Воно спало.

На цвинтарі росла величезна черешня. Видно, посаджена ще за часів, коли цвинтар діяв лише як панський і там хоронили тільки панів.

Черешня подрімуючи сумно зиркала навколо. Хотіла і поспати, і все чути й бачити.

У 1939 році Василя Сливчука ніхто не зачіпав. Почало все забуватися. Прийшли німці. Від радості, що ні від кого не залежний, активно взявся за самоутвердження нової влади. Пройшло небагато часу, і його дружину Ганнюсю й сінка ввіймали прямо на дорозі та й забрали до Німеччини. Невже така віддяка за ревну службу? Німота! Що вона розуміє? На знак протесту відійшов від громадських справ. Залишився з одним сином. Добре, що теща прийшла до них і перебрала всю господарку на свої плечі. А то хто зна, як би було далі. Якось зустрів на вулиці своє колишнє кохання Марусю. Та шмигнула попри нього.

— Марусю, Марусю... — прошепотів, озираючись, чи хто не бачить.

Але та побігла від нього, як від чумного.

Чудно якось стало Василеві на тихій вулиці. Сніг поскрипував під ногою і дерев'яшкою. Якось особливо зауважив собі, що він тут ніби зайвий серед цих накритих хат під солом'яними стріхами. Усе навколо спочиває, а він мусить шкандибати пустими вулицями. У душу закрався смуток, навіть острах: що ж це він робить? Адже зраджує підпілля, зраджує свій народ. Народом — це дружина, діти, внучка, родичі, сусіди, товариші... Зраджує і їх.

Чому ж раніше не додумався до цього? Це прозріння? Зупинився. Не хотів далі йти, хоча вже побачив хату, до якої вів ворогів. Вороги підпільників — це і його вороги. Так, так...

— У чому справа? — підійшов впритул начальник гарнізону.

Василь побрів далі. Але з такою неохотою, гейби йшов на смерть. Ще такого з ним не бувало. Підійшли під хату. Як виявилося, не всі спали того вечора. Раптово двері відчинилися. Сливчук відсахнувся. До нього аж тепер усе дійшло. Хотів повернутися, але ззаду поперли наперед себе і опинився в хаті. За столом сидів Забіяка, станичний, і ще кілька незнайомих людей.

— Друже, провідник. Сексота доставили. Усе навколо тихо.

І повиходили. Василь усе зрозумів. Його привели на есбесівський суд. Ще не чув, щоб когось на ньому оправдали. Понурих голову і дивився спідлоба на Забіяку. Той теж не зводив погляду. Запала мовчанка.

Забіяка під час німецької окупації закінчив Снятинську торговельну школу. Після вчителював у школі сусіднього села. Коли повернулася радянська влада і Городенківський та Снятинський проводи ОУН залишилися відрізними від Карпатського відтинку УПА, стало зрозуміло, що незабаром їм усім може настати кінець. СМЕРШ проведе свою роботу на відмінно. Тоді-то і виник задум створити свій курінь із покутян і перебраться в Буковинські ліси. Що й зробили. Першу сотню було доручено сформувати саме Забіяці. На Буковинській території зіткнулися з багатьма негараздами. Там мали з'єднатися із новосформованою сотнею від Коломийського окружного бандерівського проводу ОУН. Але, як потім з'ясувалося, сотник у минулому належав до мельниківського крила. Відділившись від Карпатського відтинку УПА, став окремою бойовою одиницею і повів лінію мельниківців. Йому був ні до чого курінь бандерівського проводу. Ото ж і не давав згоди на об'єднання. Без баз продовольства, без зброї було тяжко куреневі, як пізніше його назвали, Покутським. Провели кілька операцій із захисту населення від свавілля нової влади, яка грабувала людей. Реквізувавши худобу, коні, свині в рахунок податку, планових завдань перед державою. Оскільки з місцевих нікого не приймали, то й не мали тісних зв'язків з місцевим населенням.

Продукти доводилося завозити з дому, а це було не так спідручно. А коли дізналися, що мельниківська сотня піднялася далі в гори, щоб перейти Карпати, через Чехословаччину добратися до Європи, а фронт подався від Станіслава, Покутський курінь, за погодженням Коломийського окружного проводу ОУН, прийняв рішення розформуватися на окремі боївки СБ. Оскільки з приходом совітів по селах посилювався терор щодо населення, боївки зобов'язані були взяти їх під свій захист. Так Забіяка опинився в Топорівцях. Один син у батьків. Одинак. Отож, коли прийшов з двома побратимами — Сурмачем і Вітром, — радості не було меж. Тато був на війні. Мама на радощах занесла до хати цебер, нагріла води, дала хлопцям чисті сорочки та портіниці, сама вийшла надвір. Надворі звіялася хурделиця. Жінка вийшла на дорогу, на город. Ніби все спокійно. Взяла віник і стала замітати доріжку. Хлопці, давно не бачивши теплої води, свіжої білизни, почергово хлюпалися, бризкалися, жартували, сміялися. Їм було тільки зверх двадцяти. Від такої радості втратили пильність. Раптом пролунала автоматна черга.

— Приймаємо бій! Сурмачу, ставай на передні вікна, я з Вітром — на задніх дверях.

Отак лише в портіниціях, білих сорочках стали на прю.

Енкаведисти оточили хату «підковою», на кінцях поставили кулемети, підпалили хату і чекали. Вітер прямо виривав із землі клапті снігу, підіймав уверх і жбурляв то в один бік, то в інший. Завивав, як мала дитина. Енкаведистів раптово накрило білим одіялом. Суха хата вмить спалахнула. Вітер хапав язика полум'я і розносив по подвір'ю. Зайнялася стайня, стодола...

Хату поливали автоматні черги. Звідтіть теж. Зайнялися задні двері. Крізь вогонь Вітер із Забіякою метнулися у глибокий сніг. Не почувши автоматних черг на задніх дверях, Сурмач вискочив до сіней. Двері горіли на повну потужність. Побратимів не було. Зорієнтувавшись, що ті вискочили надвір, розбігся і собі крізь вогонь. Застряг у наметі снігу вискочив і метнувся подалі від засади. Враз відчув, як щось обпекло стегно. Затулив рану рукою, сціпив зуби і побіг далі. Але біг уповільнювався через втрату крові. Поблизу побачив чиєсь господарство. Рвонув

на подвір'я і заскочив до стайні. Втрачаючи свідомість, присів на землю. За слідами крові організувалася погоня. Коли забігли до стайні, енкаведистам залишилося тільки пристрелити його, мов зайця. Усе це моментально пробігло в пам'яті Забіяки. Повернувшись додому з Буковинських Карпат, відразу став провідником СБ Городенківського проводу ОУН. Вивчивши ситуацію на місці, зрозумів, що тут, під командою нової влади, активно почав діяти інститут сексотства. І повів жорстоку боротьбу з ними.

— Ну, що скажете, вуйку Василю? Як ви думаєте, чого ми вас привели сюди?

Сливчук мовчав. У голові шуляло: «Все! Скільки би ниточка не вилася, кінець приходить несподівано. От і прийшов. Отак, Васильку! Догрався! Як хотілося ще пожити, подивитися, як будуть газдувати діти, як попідростають онуки»

— Ви отримували від нас повідомлення?

Сливчук кивнув головою.

— Чому не зупинилися? Чому не розкаялися? Адже вам дали таку можливість. Ми ж не звірі. Не хочемо людської крові.

— Це неможливо.

— Ви усвідомили, що кожний день зраджували нашій неньці Україні? Хто на місці давав завдання і кому доповідали?

Сливчук мовчав.

— Ми не будемо катувати старшого чоловіка, але хоч на останку прийміть громадянську позицію, признайтеся в усьому. Ми й так усе знаємо. Але хочемо від вас цього підтвердження.

Той мовчав. У голові шуміло. Куми, товариші, сусіди будуть і далі ходити до церкви, пити горілку, веселитися... Радіти життю...

— Продавщиця в магазині? Ми давно замітили, коли вона дзвонить з сільської ради ніби до районної торгівлі, і коли просить привезти мішок цукру, зразу в селі появляється гарнізон, якщо два мішки — два гарнізони. І це, як правило, облава села.

Забіяка подивився на своїх сусідів за столом:

— Є питання до підсудного?

— Іменем Української Самостійної Соборної Держави..., —

читався обвинувачувальний вирок. Василь далі не чув, лише спам'ятався, коли прозвучало:

— Василя Сливчука засудити до страти.

Тут же зайшло кілька боївкарів із сіней, ніби вже чекали на свою жертву, завернули назад руки, зв'язали і повели наперед себе.

Замітив, що повели стежкою до Тополівки. Довго йти не довелося. Два боївкарі нахилили молоду високу вербу, яких тут росло безліч на березі, два інші накиннули на шию петлю. Останнє, що замітив, як навпроти вітер колихав продавщицею. Лице вкрите інеем. «Через годину — дві, буде те саме і зі мною».

Вербу відпустили. Запала тиша. Десять спросоння гавкнув пес і замовк, притискаючи голову до ніг. Звідкись почав звіватися вітер. Село спало.

VII

У сільській хаті на задній стіні висять образи. Внизу лава, стіл. Зліва ліжка, ближче до дверей припічок, піч, плита. Попід вікнами теж лава. На задній лаві за столом видніються шнурки. На лаві перед столом сидять провідник боївки СБ Клим і станичний Полевий.

— Друже провідник, скажи, навіщо зводите до другої хати дівчат і хлопців?

— Нам потрібно для справи.

— Що ви хочете з ними робити?

— Друже станичний! Не втручайся у мої справи.

— Я не втручаюся, але як станичний хочу знати, які в тебе наміри. Що ти запланував?

— Друже станичний! Ти знаєш, що я є провідник спецбоївки. Розумієш? Спецбоївки, тобто СБ! Про наші наміри не маю права розказувати. Ти добре знаєш, що ми виконуємо каральні функції.

— Друже провідник! У нас єдині наміри в роботі і одні завдання. Здобути Українську Самостійну Соборну державу. Я ще раз прошу, скажи, що хочете сьогодні робити?

— Маємо провести судове засідання від імені революційної Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери.

— Як? Над такими молодими дівчатами? Та це ще діти. Їм по 15-16 років. Чим завинили? Кого зрадили?

— От на суді і будемо з'ясовувати. Я одержав таке завдання.

— Наскільки розумію, вина їхня ще не доведена?

— У принципі ні!

— Тоді навіщо насукали шнурків? — і Полевий показав рукою на задню лаву, де ті лежали.

— Це так собі, це так, — і махнув рукою.

— Друже провідник. Мені здається, ти щось замишляєш не добре. Ти хочеш їх скарати. Я тебе прошу, не роби цього. Якщо їхня вина таки буде доведена, хоч я в цьому сумніваюся, не роби цього в селі. Забери їх з собою і зроби це в іншому місці. Я тебе прошу.

— Ну що ти, друже станичний. Нічого поганого не буде. Розберемося і все. Ти не хвилюйся. Все буде добре.

— Дивись мені!

VIII

Входить боївкар:

— Друже провідник. Ми привели усіх.

— Нехай заходять.

Увійшли Марійка Тузенко, Ганнуса Сиродюк, Настуня Маркозик, Парася Кривчук і Василь Станич. Усі оглядалися довкола, нічого не розуміючи. В очах страху не було. Замітно, що нічого не боялися, не чули за собою ніякої вини.

— Нам стало відомо, — потираючи руки, мовив Клим, — що ви працюєте на Городенківському цукровому заводі.

Усі хором підтвердили.

— Нам стало відомо теж, що на неділю приходите додому.

— Приходимо, — відповів за всіх Василь.

— До нас надійшли дані від вірних нам людей, що ви є сексонтами. Доносите до райвідділу МДБ подробиці життя в Тополях. Самі того не підозрюєте, яку подаєте їм цінну інформацію.

— Це неправда!

— Зараз усе з'ясуємо. Ідіть до другої хати. По одному будемо викликати вас.

Ти, Ганнусю, залишайся. Будеш першою. Те все, що сказано мною, правда? Якщо розповіси все по правді за себе і за інших, покаєшся в скоєному, то я це врахую при винесенні вироку.

— Цебто як врахуєте? Їх повішаєте за шию, а мене попід пахви?

— Звідки ти взяла, що винних будемо страчувати?

— Що це так важко догадатися? Звідси видно шнурки на задній лаві. Без вини, без доказів...

— Так усе ж таки розкажи, як від вас брали інформацію?

— Я вас просто не розумію. Нічого подібного не було. Ми взагалі там працюємо недавно. Я, особисто, ніколи не інтересуюся сільськими новинами. Ми приходимо додому в суботу ввечері і вертаємо в неділю, деколи в понеділок вдосвіта. За дві ночі і неділю, лише в неділю йду до церкви помолитися. Більше нікуди ногою. Ні з ким не зустрічаюся і ні в кого ні про що не розпитую. Якщо у вас є інші дані, то розповідайте.

— Ганнусю! Ми володіємо серйозними доказами.

— Якщо володієте, розповідайте.

— В Городенці з ким ви зустрічалися? Хто з вас бігає до райвідділу МДБ? Може, хтось із працівників МДБ приходить до вас на роботу? Розпитує про все?

— Ніколи і ні з ким. Ні я, ні мої друзі. За них ручаюся.

— Ти багато береш на себе! Дивися, чи занесеш?

— Я кажу, як є!

— Ну що ж! Я бачу, ти не хочеш говорити усе по правді. Це закінчиться поганим, для тебе і для вас усіх. Друже, Нечай! Виведи і приводи іншу.

Так було з кожним. Товкли воду в ступі і нічого не втовкли. Доказів не було. Не суд, а судилище.

Нарешті усіх запросили разом.

— Розібравшись у доказах, які до нас надійшли, іменем Революційної Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери оголошую вироки: За зраду перед українським народом ви присуджуєтеся до страти.

Дівчата почали кричати на несправедливість. Але тут увійшов Нечай із боївкарями і витрутив усіх з хати.

ІХ

Місяць закотився аж на Задубрівські горби. З-за Щербунчини мигнула сріблом ясна зірка. З Тополівки стелився білий туман. З Підвисокої забіліло. По дорозі їхали сани. Вони поскрипували від морозу. На санях сиділо до десяти людей.

Під невеликим деревом сани зупинилися. Нечай закинув на шию першій жертві шнурок і прив'язав до гілки.

— Вйо! — сіпнув за віжки Петро Тимчишин. «Це ж треба, аби його знайшли на таку справу. Що він, кат? І за віщо оце таких молоденьких?»

У темноті нікого не впізнавав, але й не дуже придивлявся. Мовчав. Тут не до бесіди. Що йому отому, що виконує катівську роботу... Забудеться та й накинє і йому шнурок на шию.

Від побаченого місяць почав бліднути, а може, від тієї зірки, що, булькаючи очима, теж дивилася на безправство, яке творилося в Топорівцях.

Сани рушили з місця. Жертву почало стягати з саней. Нарешті вона, ніби підскакуючи, сіпнулася і повисла.

З Підвисокого заясніло небо, з боку Торговиці ще трималася темінь. Одна половина Петра Тимчишиного заясніла, інша ще темніла.

Під'їхали далі і так само. Друга. Потім третя. Уздовж по дорозі. Коли зачепив четверту, сани від'їхали. Чергову жертву стягувало з саней, стягнуло, і вона повисла. Та враз гілка тріснула. Мабуть, зачепив за дуже тонку або надломлену. Дівчина повалилася на землю. Лежала, лежала... Нечаєві не хотілося злізати з саней. Тому спостерігав, що буде далі. Та схопилася, піднялася з землі і почала в безпам'ятстві ходити то в один бік, то в інший. Ні, щоб кудись утікати. Рятуватися. Зрештою, куди втечеш? Та ще й від цих бандитів. Хіба це українські патріоти? Як так? Не розібравшись... Смертні вироки... Безневинним...

Нечай скочив з саней, направив автомат і жертва впала, кровавлячи довкола сніг.

Повиснув і останній. Петро при світлі замітив чорненький пушок під носом у хлопчини. Молодий. Чий це?

Х

Уже ранком у селі стався переполох.

«Як це? Та як? Такі молоді!»

Біля церкви появився священик, Береза, Калістрат, Скала, кущовий провідник Кармелюк, станичний.

— Хлопці! Що ви творите? З ким воюєте? За віщо погубили невинні молоді душі? Ви говорите, що стратили за зраду перед українським народом. Кого зрадили? Кого видали? Хто через них постраждав? — вичитував священик.

— За віщо? За віщо? — зупинився біля них Никола Сиродюк. Руки й губи тряслися. З очей текли сльози. — Хіба таке можна простити?

З Підвисого давно піднялося сонце. Зачервоніле. Кажуть, заплакане. До церковних воріт звозили повішальників.

— Діточки, наші діточки-и-и-и! За віщо вас погуби-и-или? Таже ви ще діти. За віщо? За ві-і-іщо-о? — Ці слова стелилися по землі, їх вихоплював туман і ніс до Тополівки, топлячи в ополонках у воді.

— Не розумію! — смикався Кармелюк. Автомат у такт підскакував на грудях. При боці підскакували дві прицеплені гранати. — Як це сталося? Друже станичний! Як ти це дозволив?

— Я говорив Климові, щоб не робив дурниць. Адже це ще діти. Вони нічого не винні. Він запевнив, що нема нічого страшного. Хоче розібратися. Ще говорив, що одержав якесь розпорядження. Від кого? Яке? Не второпаю.

— Навіщо провадив судові засідання? Та ще й без Забіяки?

— Не знаю, не знаю. Я ще запитував навіщо насукали шнурків.

— Що ви творите? — знову підійшов о. Олексій, — від вас відвернуться люди. Що це за боротьба така? Ви воюєте з наїзником чи з мирними людьми, які вас годують і одягають?

— Ми нічого не знали, — обізвався досі мовчавший Береза, член ОУН, керівник резервного підпілля ОУН, на випадок провалу основного. — Якщо ти, друже станичний, усе це знав, чому не дав нам знати? Може, ми би його спам'ятали. А взагалі, де він тепер?

— Стрілець Нечай доповів, ще вдосвіта провів його аж на Козинець, — опустивши очі додолу, сумно мовив Калістрат. — Там попрощався і сказав, що йде здаватися совітам.

— Вже цього Нечая сюди, — злісно викрикнув Кармелюк.

— Діточки наші, діточки... — голосили мами і близькі родичі. — Куди всі гуртом зібралися? Чому разом покидаєте цей світ? Чому не хочете жити під сонцем, а зібралися під землю? Невже вам там буде ліпше? Чого ви напители собі таку до-о-о-о-леньку-у-у-у?

Підійшов Нечай.

До нього зразу підбіг Кармелюк:

— Друже Нечай! Де провідник?

— Ще вдосвіта наказав, — і обережно подивився на повішальників, — щоб я провів. Ми йшли у бік Козинця. Там попрощався і сказав, що йде здаватися совітам.

Кармелюк схопив того за поли кожуха:

— І ти його не зліквідував?

— Друже кущовий провідник! Я не зміг цього зробити, бо перед цим він забрав мій автомат.

— Усе продумав, — сплеснув спересердя в долоні Калістрат. — Це зрада у службі СБ. Він виконав завдання совітів і пішов здаватися. За цим треба чогось сподіватися недоброго. Лише від кого? Тут тонко кимось пророблена спецоперація.

— Я думаю, що ця спецоперація має на меті викликати ненависть до нас у жителів села.

— Цей зрадник погубив невинні душі.

— За це мусить отримати смертний вирок і народне прокляття.

— Ви собі тут розбирайтеся. Я пішов, — мовив о. Олексій, — Скажу вам одне: це є дуже і дуже недобре.

Зараз-таки почулося:

— Помилуй нас, Боже, по великій милості Твоїй. Молимося Тобі, вислухай і помилуй!

Ще молимося за упокій душ Марії, Анни, Анастасії, Параски, Василя, усопших рабів Божих...

ЛІТО 1621 РОКУ

НАПАД ТАТАР

I

тарший на Запоріжжі Петро Сагайдачний, очоливши січове товариство, почав дуже турбувати татар. Насамперед узяв місто Варну, на другий рік — Кафу. Це татарське торговельне місто біля моря, де продавали невільників і звідти розвозили по всьому світові. Спалив гавань, звільнив із неволі кілька десятків тисяч людей. Не давав спокою навіть туркам. Одного разу з військом пішов до Трапезонту і забрався під самий Царгород. Побував під стінами султанового палацу.

Султан не зміг перенести такого зухвальства і на наступний рік післав велике військо на Польщу, добре усвідомивши, що запорізькі козаки підкоряються польському королю. Дав наказ спелити Польщу й Україну, щоб надалі мати спокій у своїй державі.

Турецького війська набралось двісті тисяч, ще й сто тисяч татарського. Це все посунуло під Хотин і стало табором на Дністрі. Коронний польський гетьман Ходкевич і королевич Володислав, ідучи з військом назустріч туркам і татарам через Покуття, обібрали всі села. Під примусом своїх підручних насильно забрали хлопців і молодих чоловіків. Налякані турками і татарами, поставили лише біля шістдесяти тисяч. Більше не було де взяти. Уся надія на козацьке військо.

Сагайдачний зібрав сорокатисячне козацьке військо і підійшов до Хотина увечері, раптово напав на турецький табір. Насамперед побив вартових і вскочив у саму середину. Перебили більше десятка тисяч турків. Пройшовши через табір, з'єднався із польським військом.

— Ну це козаки! — із захопленням розповідав своїм топорівчанам Петро Сиродюк. — Оце вояки! Не захотіли обходити турецький табір і пішли напролом, як через кукурудзу. Не побоюлися їхніх ятаганів.

— Та чим тут захоплюватися? Вони хіба сапають, косять, орють?... Лише воюють. То з тими, то з тими. Руку мають набиту.

— Ти подивись лише, які всі здорові молодці, як на підбір.

— Малих і нездорових, напевно, не приймають. А якщо й приймають, то ті довго в бою не витримують. Гинуть. Ти думаєш, турки і татари слабосильні? То щезлого діти.

— У кожного козака з чубка висить з кулак довгого волосся. Називають то оселедцем і закладають за вухо.

— А які пишні вуса в кожного! А одяг! Зі світлими і якими кольорами, аж очі сліпить.

Може би ще щось обговорювали топорівчани побачене, але тут пролунала команда до бою. Турки з татарами оточували польські та козацькі війська. Хлопці вмить приготувалися до бою. Невдовзі пояснили. Турки беруть їх в облогу. Нападати не сміють, хочуть заморити голодом. Облога тривала сорок днів. Турки, бачачи, що з цього нічого не виходить, посунули на козаків. Їм розходилося розбити козацьке військо, а з польським — для них, вони так вважали, не буде проблем.

Козаки відбили турецьку атаку і собі посунули на ворога. Та так, що ті почали втікати. Татари, побачивши, що їм тут перемогою не пахне, розділилися на кілька туменів і подалися на українські землі вбивати і грабувати.

Один із туменів розтягнувся в ширину, ніби рука із розчепіченими пальцями, і попрямував у бік Покуття, змітаючи і спалюючи усе на своєму шляху. За ним залишалася тільки чорна земля.

Татарські вершники об'їжджали усі населені пункти, які залишалися поза зоною охоплення туменом. Заскакували на подвір'я, хапали, що їм було до вподоби. Якщо хтось з господарів хотів дати відкоша, тут же падав, як підкошений колос. Забігали до церков, тягнули усе коштовне за пазуху. Думали, що це багатий край. З часом розчарувалися, стали дуже озлоблені і чинили дикі звірства. Вважали, що все цінне від них поховали.

Дійшли і до Топорівців. Вчасно помітивши нападників, ворота закрили. Усі стали на укріплені стіни. Слава Богу, в село увійшли тільки невеликі сили нападників. Оборонці відстояли. Як татари не тиснули на ворота, але сили були нерівні. Своїми

стрілами багатьох захисників поранили, та пограбувати і спалити село не вдалося.

Проте буквально через рік-два усе повторилося. Лише на цей раз турки, об'єднавшись із татарами, пішли на Україну великими силами. Пізніше французький історик Г. Боплян в «Описі України» змалював цей страшний похід: «Військо татар мало вражаючий і страшний вигляд. Мало 800-1000 рядів коней, 80 тисяч вершників, 200 тисяч коней, які вкривали степ густіше, ніж дерева в лісі».

Залунали тужливі пісні:

Зажурилась ненька Україна, що ніяк прожити,
Що витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Руки назад пов'язала, під хана погнала...

II

Старий Петро Кривчук задихавшись піднімався по латинах на вежу, і весь час на когось сварився:

— Щоб їм добра не було, отій татарві. Навіщо Господь Бог наплодив усякої нечисті? Жабів, змій, гадюк і на додачу турка й татарву. Тьфу! — сплюнув спересердя. — Цілий рік їх може не бути, а деколи щомісяця. Сиди отут, як билень, цілими ночами, днями. Деколи прийде зміна, деколи нема. Щось наш старійшина Сиродюк також на це дивиться несерйозно.

Сонце якраз стояло на полудне. Спекотний день, як то буває перед святом Петра і Павла. Повітря сухе, гаряче, але чисте-чисте. У повітрі запахи польових маків і волошок. Якраз порозцвітали. Там поле червоніє, мовби скраплене кров'ю, а там синіє, ніби з синього неба впав дощ. І таке-то все миле серцю Петрові, таке миле. Милувався би і милувався. Час від часу рукавом витирав піт із чола, ший. Ох, пече. Ну і пече... Але на те й літо, щоб пекло.

Зараз-таки щось нагадав і зареготав сам до себе. Якби з боку хтось подивився на Кривчука, то подумав би, що зі старим щось твориться.

Минулого року була така сама погода, акурат, як нипричком сьогодні. Синє небо кривлею висіло над полями. Ніде ні душі. Співи солов'їв у недалеких лугах, жайворонків у небі, а цвіркуни... Що лиш не виробляли... Тільки сонце між небом і пшеницею

пливло собі, ніби козацька чайка по морю.

Раптом здалося, що пшеницею лізе татарин. Миттево викресав вогню, підпалив віхоть соломи, від соломи зайнялася купка гілля, потім перекинув на відро з смолою. Боже! Як закурило! Пішов дим з іншої, потім третьої вежі. Закурилися вежі в довколишніх селах. Ударили дзвони. Що то творилося!.. Люди сполошилися. Аж тоді Кривчук нагадав про татарина. Подивився у пшеницю, а він, як той пес, причаївся і лежить. Лише шапка на голові чорніє.

— Ей ти, дурню! Лежи, лежи, смола догорає. Ти думаєш, я засплю? О ні! Я добре несу варту. Я не з таких!

Коли це поряд появилася друга шапка.

— Ого! Ти диви!

Тут від смоли почали займатися дощечки, які були замість підлоги. Долонею почав розтирати тліючі дощечки.

— Ще й вежу спалю — подумав і вкотре глипнув на татар. Ті лежали і не рухалися.

— Щоб то могло бути? — помало почав злазити. Цікавість брала своє. «Як зйду — зразу накинуться на мене. Ого! Капут мені! Хоть би був попросився дома з рідними. Всяке може бути» Тут, як завуркотіло в животі, аж старий підскочив. Клята киселиця. Як її любить, їв би зранку, і на обід, на вечір, а як вона його не любить. Шлях би її трафив! Не дає справно службу нести. Хоч не поплатна, але служба. Служить громаді. Хоч-не-хоч, мусив присісти. Але з татарів не відводив погляду. Як лише почнуть підніматися, він теж... Ого! Поснули чи що?

Завжди біля вежі тримав добрий колик. Якось витягнув з плота. Тепер нагадав. Ти мене, воріженьку, ятаганом, а я тебе коликом, коликом...

Почав помало приближатися. Ого! Вже є три. Сплюнув. Шлях би вас трафив та трафив! Татарва проклята. Підійшов ближче, а то показується четверта...

— А щоб тобі, а щоб тобі...

Наблизившись, зрозумів: кіртина шукала черв'яків і наривала глини.

Петро кречучи таки виліз на вежу, задихався і сів на підлогу. Тяжко віддихувався. Потім звів ноги і став гойдати ними,

купаючи в такий спосіб старі кості у сонячній купелі. Раз по раз поглинав довкола, шукаючи очима димів. Аякже, служба така.

Раптом із-за межі показався татарин і натягнув тятиву. Це той момент, коли чоловік розуміє, що настає кінець, але вже нічого не може вдіяти. У грудях щось запекло і безпорадне тіло старого звалилося додолу.

Так працювала татарська розвідка. Тому їхні наскоки завжди були раптовими і несподіваними.

III

Хтось замітив з боку урочища Тополівки велику куряву. Швидко побіг до дзвіниці і вдарив на сполох. І тут же був зрізаний татарською стрілою. Татари поскакали до воріт, але вартовий уже встиг закрити. Діти в полі випасали худобу. Почувши дзвін, а потім побачивши велику куряву, розбігалися по полю, мовби курчата з-під квочки. Хто з людей перебував на полі, лише поприсідали в достигаючі хліба, дехто пересувався по землі в долини, де були густі луки.

На укріплених стінах то там, то тут стали появлятися захисники села. Матвій Сиродюк у панцирі, на голові сякий-такий шолом, поозирався вліво, вправо. Ого! Нема кому боронити село. Усі здорові чоловіки пропали недавно десь під Хотиним. Одне бабство.

— Маріє! Маріє! Давай по хатах, най старих, дітей і немощних відводять на болота.

Татари нестримно гримали у ворота. Зсередини підпирало з десяток здорових чоловіків.

— З десяток на полі, — обмірковував старійшина, — з них користі не буде.

Через стіни на село сипалися і сипалися стріли. Татари їх не жаліли. Нарешті почали летіти стріли, на кінцях яких миготіли вогники. Зайнялися хати, надвірні споруди. Навпроти горів панський маєток. Дуже траскотіли лати, крокви. Вогонь дібрався до стелі і сволоків. У воловні з тріском почав падати верх до середини. Маса іскор шуганула вверх, розлітаючись у всі боки. У селі завелися усі пси. Гавкіт не припинявся. На стінах дружно стояли не тільки старі чоловіки, підпарубки, але й багато жінок. Вони ро-

зуміли, якщо встоять, то добре, якщо ні, то всім буде кінець. Ніхто не думав про худобу, старих батьків, навіть про дітей. Кожний пломенів однією думкою: «Захиститися! Оборонитися!»

Згори немилосердно пекло сонце. Вітру би, вітру! Ого! Коли треба, нема. Можливо, й ліпше: нема кому розносити вогонь. Крики перед стінами татар, крики в селі, гавкіт псів, ревіння худоби — усе перемішалось в єдиний гул.

Татарам заскочити село, неготовим до захисту, не вдалося. Пригнали невільників, напевно, захоплених в інших селах. По їхніх спинах з потребою і без потреби свистіли нагайки. Одні пилили тонкі тополі і збивали драбини, інші пилили товсту тополю.

Одні знадвору тиснули на ворота, інші зсередини підперли і самі тримали скільки сили. До стін прикладали наспіх збиті драбини. Мов саранча, полізли на стіни. Звідти драбини жердками, спеціальними вилами відштовхували. Драбини повні з татарами падала навznak. Кричали поранені з одного й іншого боку. Але татарви на цей раз було як саранчі.

Сиродюк залишив ворота і пішов уздовж стін підтримати захисників морально, а можливо, і допомогти ділом.

Підійшов до Марії Станички. Та лежала зі стрілою в горлі. З рота булькала кров. Нагнувся, витягнув стрілу. Жінка затихла. Закрив повіки. Через кілька метрів лежав з простреленими грудьми сільський богатир Тимофій Ватаманович. Далі, скрутившись удвоє, стівав кров'ю Микола Волошин. Рядом зі скляними очима лежав Гаврило Кульчик. А далі... Далі... На стінах захисників ставало все менше і менше.

Попід стінами скакали то взад, то вперед татарські вершники, кричали:

— Кху! Кху! Кху! — які скидалися на дикі зойки.

Нарешті невільники підняли на руках стовбур тополі, підійшли до воріт і почали щосили гатити. Ворота були міцними. Але вже десь за десятим разом затріщали міцні дубові дошки. Тріски розліталися довкола, як листопадове листя. По невільниках витраскували нагайки. З бідних цебеніла кров. Зі спин висіло фалаття.

І тут ворота ще раз затріщали й похилилися. Татарва з дикими криками вривалася в село, рубаючи направо і наліво захисни-

ків. Сиродюк, побачивши ті страхіття, вихопив меч і пішов назустріч. Відрубав голову одному, другому. Третього розрізав навпіл. Але враз відчув на шії аркан, який затягнувся. Татарин причепив другий кінець до сідла, кінь рванувся і потягнув старійшину по порохах, напевно, уже мертвого. Коло болота немилосердно пищали діти, голосили старі і немощні. Дитячі голівки відлітали, як гарбузики, то в болото, то на беріг. Попід захисною стіною тік струмочок людської крові. Стікав до потічка і червонив воду.

Нападники були розлючені і тим, що село майже догорало і нічого їм не залишилося, чим би могли пожитися. Перед болотом лежала маса трупів. Вода біля берега була кривавою. Далеко в болоті виднілися з води тростини. Та найгірше, що на це побоїще звідкись злетілися чайки. Вони намагалися сісти на тростини. З води їх стручували, чим видавали себе перед ворогами. У той бік негайно летіли сотні стріл, тростина падала у воду, натомість виринав свіжий труп, кровавлячи довкола воду.

Рідко коли татари підпалювали Божі дома, а тепер від люті підпалили церкву. Більше сотні вершників кинулися по полях, шукаючи людей, дітей... І знову відлітали голови, як гарбузи і гарбузики. Буквально за годину усе довкола стихло. Татари заставили невільників зруйнувати захисні стіни. Ті від побоїв старалися. Метр за метром валилася стіна. Де-не-де ще догорали обійстя. З кількох старезних тополь і груш курилося. З села зробилася одна руїна. Ніде живої душі.

Довго потім, ті, що залишилися живими оплакували своє горе тужливими піснями:

Село наше запалили,	А в долині бубни б'ють,
І багатство розграбили,	Бо в полон людей ведуть:
Стару неньку зарубали,	Коло шіїв аркани в'ються,
А миленьку в полон взяли.	А по ногах ланци б'ються.

Біля догораючої церкви татари розкладали дрова. На них складали вбитих татар. Коли загорілося багаття, порозсідалися довкола, повитягали з торбин конятину, пожувавши, заспівали, розхитуючись тужливі пісні. Потім викрикували «Байартай!», — у такий спосіб прощаючись зі своїми товаришами.

ВЕСНА 1923 РОКУ

ВЕЛИКДЕНЬ

І

пливло кілька місяців сільських буднів. Життя котилося звичною колією. Якщо не враховувати деяких змін. Іван Ватаманович таки не зміг переконати свого Николу одружитися. З того не з цього привів підстаркувату дівку, молоду мачуху Николі, старшу від сина на п'ять років. У церкві взяли шлюб. Від Івана Василина була молодшою на двадцять шість років. Така різниця у віці трохи бентежила Василину, але їй дівувати не мала куди, бо вже були втрачені всі надії на якогось парубка. Навіть зайшлого. Добре розуміла, щоб стати заміжньою, може розраховувати тільки на вдівця. Але в селі молодших удівців на той час не було, перебирати ні в чому. То добре перебирати фасулі в решеті, якщо їх є хоч половина, але якщо одне-два зеренця.

Коли старий Іван засватався, від несподіванки аж скрикнула:

— Йой! Вуйку Іване! Таке кажете, — засоромилася, ніби та кобила, що перевернула віз із гладунами: усе, сарака, стримувала, стримувала з гори, а вже при долині звернула дишель — і віз перевернувся. А в душі радість аж випирала наверх: «Боже! Яке щастя, яке щастя! Ади, ще буду газдинею. Йой, таки буду та буду!»

Сусідські жінки махали головами, ніби коні від мух: «Ади! Бачиш, Василенко, маєш щастя від Бога. Крутилося, крутилося навколо тебе, та й таки подибало». Іван на перших порах усе коло Василини та все коло неї. По-перше, таки скучив за жінкою. Майже рік. По-друге, його небіжка Палагна час від часу все приходила вночі до хати та приходила. І все щось шукала. Іван був переконаний, якщо в хаті з'явиться інша жінка, то небіжка щезне. На перших порах дуже розраховував на Николу. Але як той сказав, що думає одружитися аж по Покрові, то старий Іван таки наважився!...

— Що буде, те й буде.

По шлюбі з поваги до свого чоловіка Васирина все зверталася на «Ви». Усе ніяк не могла звикнути, що вже має чоловіка. Хоч старий та й вдівець, але чоловік. Не раз, коли щось робила сама в хаті чи в стайні, позирається довкола і сама до себе: «Мій чоловік. Ади пішов мій. Йой, десь нема та й нема мого». Та й тішилася, тішилася... Сарака Василинка ще не все й розуміла від того подружнього життя. Не раз одним вухом чула від жінок, ба за те, ба за те, але не все з того розуміла.

А тут уже сама вступила в оте подружнє життя. Правда, на початках не мала ще від нього й такого смаку, а Йван трохи побув без жінки, та й зразу трохи силувався, силувався, аби якось виходило по-газдівському.

— Йой, Ива! Та бійтеси Бога! Та Вам не вісімнадцятка. Та вважайте на себе, та, зрештою, вважайте й на мене. Та я ще молода.

Та де! Той мастив хліб медом і мастив.

Проте з часом чоловік вмигався, а Васирина розсмакувала, що то таке життя в парі. Іван любив хліб з медом, навіть дуже любив. Але що мав, сараку, робити, коли на його обійстя бджоли почали все рідше залітати і рідше. «Доброго по трошки» — міркував деколи. Гай, гай...

II

Надворі стало тепло. За кілька днів сніг стопився, ніби й не було. Небо ще зранку затягалося сірими хмарами, які нависали над селом. Надвечір пробиралися, і небо ставало чистим. Удосвіта знову затягалося хмарами. Цілий день дув теплий вітерець і підсушував болото. Може, це й не зле, що вдень не гріло сонце, бо то не дуже й добре, аби раптово висохла земля. А так помало. Уже почали робитися стежки на дорогах. Сніг довго не топився, і болота багато не було. Ішло до Великодня. За кілька днів мало бути Благовіщення. Це відчувалося. Тому всі й говорили, що на Благовіщення пробуджується земля від зимової сплячки, і чекали цього дня. Скоро розпочнеться весна. Надвечір при заході показалося сонце, але дуже червоне. Від нього зачервонівся весь західний небокрай. З півночі повіяло холодним вітром.

— Ой, це недобре, ой це недобре — думала лежачи на ліжку Марія Волошин. — Оце червоне сонце нічого доброго не віщує. Будуть вітри і, напевно, холодні, якщо почало сьогодні дуті з півночі. А це може ще й нарвати снігу. Та нема нічого дивного, ще Явдоха, як належить не погуляла. Виходить, що весна може бути холодною, буде холодним і Великдень».

Була вже північ, а Марія ніяк не могла заснути. На печі спала донечка, чути було її рівномірне дихання. А вона переверталася з боку на бік. Сон не приходив. А коли сон не приходить, то в голову лізуть усякі думки. Приємні і неприємні. Сьогодні чомусь одні неприємні. Перед очима весь час появляється її Никола. Уже п'ятнадцять років як поїхав до Канади на заробітки. Як сьогодні, пам'ятає його погляд: став на воротах, зняв капелюх, подивився довкола, потім на свою хатину, а потім, потім...

Поклав на землю скриньку з речами на дорогу, повернувся до неї. З очей потекли сльози:

— Марійко, Марійко! Як жаль покидати нагріті рідні місця і їхати в невідомість. Який жаль залишати тебе, таку молоду з маленькою Гануською. Якби не оця шіф-карта у скриньці, видай, би передумав. Дуже хочеться поїхати, трохи заробити, бо тут нам обом нічого не світиться. Як хотів дуже поїхати... Як хотів... А як прийшла та хвилина, — вмовк і довго дивився на них обох, потім заплакав, махнув рукою, підхопив скриньку і майже побіг, ніби боявся, що якась невідома сила заверне його.

— Таточку-у-у! Таточку-у-у! — закричала маленька Ганнуса, і почала вириватися з рук. Марія притиснула до себе плачучи: «Боже! Що це за життя? Чому на своїй рідній землі не можна людськи прожити, а змушені шукати щастя у чужих світах?

Від цих думок Марії ще й тепер навернулися на очі сльози. Але найгірше, що з тих пір ніякої звістки про нього, ні самого Николи. Так і дотепер не знає: чи вона вдовиця, чи молодиця. Тут уже йде до весілля. Її Ганнуса на відданню. Ходить до неї цей Василько Николи Сливчука. Хлопець файний, показує, що газдовитий. «Господарка потребує газди, хлопа, а не баби, — подумала Марія, — в кожний кут, і сюди і туди. Орати, сіяти, збирати, молотити. Уже її це все надоїло. Хотілося би сидіти коло хати та й

бавити онуків». Ганнуса вчора заявила, що на Великдень можуть бути зговори, а після свят весілля.

Марія взялася перекидати в думках, кого має запросити за тата своїй Ганнусі на весілля. Родина невелика, але мусить когось знайти. Аякже! Таже без тата на весіллі не можна... Не можна... Повторювала у думках засинаючи.

III

Їлаш Угрин їхав до млина молоти на борошно на паску. Позичив у одного сусіда коня, у другого кобилу, кинув на фіру кілька мішків з пшеницею і вйо. Поозирався довкола, чи хто не підглядає і не сміється. Бо поважні ґазди везли до млина повну фіру. Дивилися довкола, гонорово крутили головою, роззиралися, чи всі бачать, яке в них добро. А цей?

Лиш виїхав з подвір'я, а тут якась баба, як заверещить навздогін:

— Їлашку! Їлашку! Мішок розв'язався. Пшениця сиплеться.

— Агій! Крішка тої пшениці, та й то... — Махом прив'язав віжки до клюпака, прискочив до мішка і зав'язав. Лиш трохи проїхав, коли це якийсь хлопчина:

— Вуйку! Вуйку! Мішок розв'язався...

— А шлях би її трафив та трафив... Тото зав'язала, тото зав'язала... — кляв на всі заставки свою Палагну, — ади за нею вже восьмий раз перев'язую та восьмий...

Як приїхав до млина, то ахнув. І той хотів спитлювати, і той, бо Великдень скоро. Кожний хотів свіжого борошна на паску.

До Їлаша черга дійшла аж після обіду.

— І то слава Богу, — перехрестився, хоч тут пощастило. Бо кому припадала черга питлювати під обід, того жінка мусила мельникови варити пироги, мала бути пляшчина вишнику.

Але поки спитлював, поносив на фіру, а тут почало хмаритися. Їлаш притягнув віжки, чвахнув батоном, і коні побігли. Але раз та й стали. Що чвахкав, що кричав. Зліз з фіри, подивився, а колесо заїхало в якусь ямку. Треба підтрутити, але нікого поблизу не видно. Муцувався, муцувався, ого, нема сили... А тут, як на зло, почав накрапати дощик.

- Свята Анно, свята Анно, допоможи, — звів до небес очі й руки. Ого, коні стоять.
 - Свята Катерино, свята Катерино! Допоможи!
 - Ого! — махнув рукою.
 - Матір Божа, Матір Божа! Ти ґаздиня та й розумієш, що це буде, якщо борошно змокне.
 - Ого! — вкотре махнув рукою.
 - Святий Петре! Святий Петре! Розказують, що ти керуєш раєм, значить, ти ґазда, бо знаєш, що куди і звідки, допоможи!
- Чи коні відпочили, чи справді почули просьби їхнього візницю, але раз — та й виїхали з ями. Їлаш скочив на ходу на фіру:
- Що ґазда, то ґазда, а з бабами... — та й махнув рукою.

IV

Николиха Марковська легенько встала з ліжка, щоб не розбудити найменшенького Василька, який спав межи ними з Николою. Мама спала на печі з Катрусею і Парасею. Михайло спав на припічку. А Маруся та Йванко спали на землі. Стелили собі соломку, зверху кидали верітку. Вкривалися кожухом. Почувши, що донька встала, піднялася і мама. Вдосвіта приступили обидві до приготування їжі. Сьогодні свята неділенька. Ганна вийшла надвір і поозиралася довкола. Небо було чисте, але з північного заходу почало затягуватися повзучими хмарами. Дув холодний пронизливий вітер. Стиснула поли кожуха, бо відчула, як вітер шуляє по плечах, так можна й простудитися. Набрала трохи соломки, сухого картоплиння, соняшничиння. Занесла піввідра торфу. Розпалила у печі і все підкидала, роблячи з соломки та картоплиння віхті, підтримуючи в печі вогонь.

Мама взялася перебирати фасулі. Ганна — кришити соломкою столові та цукрові буряки. Ще позавчора взяла пригорщу висівок і запарила кип'ятком, охолодила. Потім узяла шматок тіста, що залишилося від випічки хліба, розмішала у воді і змішала з охолодженими запареними висівками. Це все поставила, щоб скисло. Накришивши буряків, процідила на ситі прокислу рідину і засипала у горшок, додавши до смаку солі, лаврового листа, перцю. Зверху приліпила коржик із тіста. У другий горшок зсипала

перебрані фасулі, залляла водою й обидва горшки засунула в піч. Піч замастила.

Уже устав її Никола, найстарший Михайло і пішли надвір погодувати худобу. Повставали і решта дітей.

— Ану всі вмивайтиси і до отченашу, — суворо скомандувала Ганна.

Усі збиралися до церкви. Шуткова неділя. Старші, йдучи до церкви, ніколи нічого не їли. Дітям Ганна дала по кусневі хліба.

— Що, до цього хліба не можна дати кварточку молока? — захникав найменшенький Василько. — Я їсти хочу...

— Прийдем із церкви і будеш їсти скільки захочеш.

В обід Ганна розмастила піч, витягнула горшки. Коли зняла коржики з горшків, по хаті пішов запаморочливий запах. Наллявши в одну макітру розколючених фасуль, у другу борщу, поставила на стіл. Узяла хліб, ножем знизу на хлібі зробила хрест і покроїла. Всі сіли до столу і взялися за обід. Кожний дерев'яною ложкою возив до рота із макітрів їжу. Бувало так, що ложки вдарили одна об одну. Як би там не було, до двох макітер тягнулося дев'ять ложок.

— Мені вже ці фасулі надоїли, — захникав Василько, трохи попоївши. — Фасулі й борщ, фасулі й борщ, або фасулі з кукурудзяною кашею. Хоть би раз помастили шкварками, а то лиш олією та й олією. Скоро мені, ади, згидяться оці фасулі.

— То-то буде велика шкода, — втрутилася в бесіду Маруся. Вона найстаршенька серед дівчат і в усьому підтримувала маму. — Скоро прийде Великдень та й розговіємось.

— Поки розговіємось, я ноги протягну, — почав таки плакати Василько. — Дивіться, — і протягнув уперед руки, — я виглядаю, як та сушена печериця.

Никола досі мовчав, старанно все пережовував, але від останніх слів Василька його ніби щось укололо в грудях і він потягнув малого ложкою по голові.

— Заткнешся сам чи тебе заткати? Ади, який принц австріяцький знайшовся. Гидує фасулями. Я тебе погидую.

Усі продовжували мовчки возити до рота їду, лиш Василько тихенько схлипував.

Пообідавши, менші діти повставали з-за столу. Залишилися лише стара мама, Никола, Николиха і Михайло.

— Ну та й як там було, Міську? — згораючи від нетерпіння, добре вмошувалася на лаві Николиха.

— Ну та як, ну та як? Сказав, що люблю їхню Катерину і хочу з нею одружитися. Вони погодилися і домовилися, що на третій день Великодня відбудуться зговорини. Та й усе.

— Ну а як? Були веселі чи сумні? Як до цього віднеслася Марія?

— Усі реготалися, а Марія голосила, — перекиривив жінку Никола, — що це за жінки, що це...

— Не мішайся до бесіди, бо ти нічого не розумієш, — перебила Николу Ганна, — я люблю все достеменно знати, як і що. Це тобі не від худоби вичищати. Що ти розумієш від цього?..

V

У зв'язку з наближенням Великодня більшість людей розпочали готуватися до цього свята. Готувалася і молода газдиня Василина, пишучи писанки. Це була, як вона вважала, її улюблена справа. Їй дуже хотілося показати свою майстерність цим хлопам, яких вона застала. Її чоловік у всьому допомагав у господарстві. Вона лише готувала поросяткові їсти, а він виносив. Так само корівчині. Тато з сином рубали січку, вичищали з-під корови й поросяти. Василина прала, прибирала у хаті, доїла корову, варила їсти, як любила хвалитися сусідам, — своїм хлопам. Добре їй було тут, у Ватамановичів. Усе це вона перебирала у пам'яті, пишучи писанки.

Насамперед вибрала яйця з чистою шкаралупою. Сама приготувала кісточку, узявши шматок бляшанки із тюбика з-під якоїсь мазі, скрутила маленький такий собі ковшичок.

Перед цим врізала тонкий прутик, на кінці ножиком розколола. Кінець цього ковшичка закріпила у прутчику в тому розколі й обмотала міцно тоненьким дротиком. Кісточка готова. Запалила каганець. Стала на коліна перед образами і помолилася, аби Матір Божа допомогла, щоби вдалися писанки. Дуже вже їй хотілося здивувати своїх хлопів, що і вона щось уміє. То нічого, що

молода газдиня. У ковшичок затиснула грудочку воску, потримала над вогнем, віск розтопився, і, тричі перехрестившись, нанесла першу лінію на яйце. Рисочка була тоненькою і рівною. Цього й треба було. Оскільки незабаром мала бути шуткова неділя, то захотіла першою написати писанку «Шуткова неділя».

Зробила ще поздовжні лінії по яйцеві і розділила на чотири частини, провела навколо поперечену лінію. Так розділила яйце на вісім комірок. Тоді в кожній з них від середини провела до кожного кута комірки по рисочці і з двох сторін нанесла коротенькі віточки. Так заповнила кожну комірку. Писанка «Шуткова неділя» готова.

Друге яйце так само розділила тоненькими лініями на вісім квадратів, а кожний квадратик — теж на три геометричні фігури, на яких намалювала по огірочкові. Тож у кожному квадраті вийшло по три огірочки. Це писанка «Огірочки-попіночки». На третьому — знову розділила яйце уже вісьмома поздовжніми й однією поперечною тоненькими лініями на шістнадцять трикутників, а кожний з них — ще на три маленьких трикутнички. В одному, більшому з них, почала робити рисочки у двох маленьких трикутничках, а один вільний, в іншому трикутнику зробила рисочки лише в одному. І так почергово. Вийшла писанка «Сорок клинців». Четверте яйце розділила двома поздовжніми паралельними лініями. Серед цих ліній з одного боку написала: «Христос Воскрес!», з іншого — «Воістину Воскрес!». З двох боків написала по одному великому хрестові з двох ліній, а з кутів хреста вверху вивела по гілці шутки. Вийшла писанка «Великдень».

На п'яте яйце знову нанесла дві паралельні поздовжні лінії, написавши між ними: «Христос Воскрес!» і «Воістину Воскрес!». По боках нарисувала по одному на весь бік Тризуб. Вийшла писанка «Ненька-Україна». Ще написала писанки — «Бабині коліна», «Заячі вушка». Це ті писанки, які обов'язково мали бути в кожній хаті, як Великодня атрибутика. А далі писалися довільних рисунків. Лише зберігали геометричні фігури.

Рипнули двері і до хати ввійшов Іван.

— Іване! — засовгалася на лаві Васирина, — ану подивіться, що я уже написала.

Іван підійшов до стола, взяв у руки одну писанку, потім іншу...

— Та, Іва! Чого мовчите? Таже щось говоріть!

Іван далі розглядав.

— Іва! Файні чи не файні? — дуже вже чекала на похвалу.

— Та, — Іван щось поцьмакав губами, подумавши: «Його небіжка Палагна, писала, небого, файніші писанки. Але... — і в грудях біля серця щось засмоктало».

— Файні, — мовив тихо.

— Ха-ха-ха! Іване! Як Ви мене за все хвалите, як хвалите! Ха-ха-ха! Видите, яка я газдиня? Зі мною не пропадете. Йой, Іва! — і подивилася щиро Іванові в очі.

«Сарака, ти сарака...» — подумав старий Ватаманович, вийшовши з хати.

VI

Після Шуткової неділі зустрілися в школі два товариші — Василько Угрин та Іванко Сливчук:

— Йвасю! Ти хочеш мати свого маленького щезлика? Він буде тебе в усьому слухатися, буде тебе весь час називати своїм паном. Влітку буде завертати корову, вчити за тебе уроки.

— Ого! Таже хто би цього не хотів! Звичайно, хочу. А де його взяти? Купити чи, може, позичити?

Василько поозирався.

— Нікому, нікому це не розкажуй. Я вже шкодую, що тобі розказав.

— Та що ти, Васильку, мені не довіряєш? Та я нікому, нікому не розкажу. На, ось, — Іванко склав два пальці у хрестик і кілька разів поцілував. Потім три рази забожився: »Бігме Боже, бігме Боже, бігме Боже, що нікому не розкажу».

— Ну добре, вірю тобі, як собі самому. Так ось, треба знайти свіжий зносок і дев'ять днів носити його під пахвою. Не вмиватися, не молитися, не розчісуватися. Як мине дев'ять днів, зі зноски вилупиться маленький щезлик. Це буде твій вірний слуга.

— Божечку, коби я дочекався цієї днини, — перехрестився Іванко.

Пройшло шість днів, як Іванко носив під пахвою зносок. Не вмивався, не молився, не розчісувався. Це запримітила Парасочка. А потім побачила, як він перекладав з однієї пахви в другу зносок, і все розказала мамі. Та запхала руку в пазуху, вийняла яйце і десь кинула. Ще й вибила добре. Потім ще й тато хотів бити. Ледве відпросився і забожився, що більше таке робити не буде.

VII

За тиждень до Великодня почалися страсні дні. Таку назву дістали від того, що згадуються останні дні земного життя Спасителя: Його страждань, хресної дороги та поховання. Майже кожного дня в церкві йшла відправа, яка закінчувалася піснеспівом:

Сину мій, Ісусе, куди від мене йдеш?
А як Ти у неділю празникувати будеш?
В неділю буду, мамо, як цар си величать,
Мені дорогу вербну всі будуть устелять.

Ой там на горі Спаситель ходив.
Алеуя. Спаситель ходив,
Райський сад садив.
Господи, помилуй!..

Хрест на плечі накладають,	От і вже гора Голгофа.
Б'ють, катують, попихають.	Пристапає воїнів рота,
Серед крові, серед поту.	Розпинає, прибиває,
Спас іде вже на Голгофу.	Хрест високо піднімає.

VIII

Ще вдосвіта у четвер встала Василина Ватамановичка і взялася до замішування паски. Уперше у своєму житті сама хотіла спекти паску. Дуже журилася, аби вдалася, не пригоріла, не потріскала. Ще ввечора розчинила сухе тісто, додала борошна, влила молока, трохи води, розмішала і залишила до ранку, щоб підкисало. Ранком замісила, додавши кілька яєць, цукру до смаку,

солі, кориці, олії. Добре замісила, аж тісто стало густуватим. Залишила на деякий час, щоб підкисло. Потім виклала у бляшані форми, зверху виробила файні хрести, помазала свіжозбитим яйцем. Паски у формах виглядали такими приваблими, смачними, ніби аж сміялися до Василя. З радості почала розпалювати у печі. Хотілося навіть заспівати, але згадала, про піст, ще й у церкві проходять страсні дні, то й змовчала. Дуже хотілося здивувати своїх хлопів файною і смачною паскою.

У домі Угринів теж чаклували над випіканням паски. Також звечора Марія розчинила паску, а вранці повставали і давай місити.

— Настусю, — легенько запитала Марія, — ти вмієш пекти паску?

— Та як вам, мамко, сказати? Сказати, що вмію, це було б неправдою, А сказати, що не вмію, теж було б неправдою. Я завжди помагала своїй мамці, і гейби знаю усе, що робиться, але ще сама не пекла.

— Ну то давай приступай і пекти паску сама.

— Йой, мамко, та що ви маєте мене назбитки чи що? Хочете з мене насміятися, над молодую невісткою? Та що ви?

— Ні, ні, Настуню. Я серйозно. Треба, щоб ти колись та навчилася це робити сама. Ти приступай, а я збоку буду дивитися. Що не так зробиш, то я поправлю. Я би хотіла, аби й Парася наша була коло тебе, теж найвчиться. Парасю! Ану-ко ходи сюди. Ставай коло Настуні і вчися, як треба пекти паску.

— Йой, мамо, таке говорите. Кудаже мені пекти паску?

— Давай, давай. Ти вже, слава Богу, дівулька нічого собі. Я не бачу, як ти зазираєш у вікно, коли хтось іде з наших сільських парубків?

Парася почервоніла аж до вух.

— Йой, ма! Таке говорите, що нема що слухати.

— Но-но-но! Слухай мене, та й будеш на старість хліб їсти.

IX

Никола Сливчук теж устав зранку. Разом зі своїм сином збиралися зарізати свиню, пів залишити на весілля, а пів дати на

складку. Одягнувся у старе, а так як надворі ще було холоднувато, то смушеву шапку перевернув навиворіт. Аби, не дай Боже, десь не помастити, або, ще гірше, не присмалити на вогні. У тій шапці ходив і до церкви. Василь теж одягнувся у старе.

Вивели свиню зі скрамника. Коли була у приміщенні, то виглядала великою, а як вивели надвір, здалася навіть якась замала до різання. Никола ще тиждень тому висмикнув кілька шерстин з хребта над лопатками, зігнув удвоє, приміряв до долоні, виходило, що солонина мала би бути на півдолоні. То й досить годувати. Це те, що треба. Тепер, дивлячись збоку, подумав: «Видай, тут не буде солонини на півдолоні. Ой, не буде».

Вивели на город.

— Тату! А ми оба заріжемо? Може, би когось закликати на допомогу?

— Та ти що, синку! Чи ми не хлопи? А як таки треба буде, то нам мама допоможе.

Никола прив'язав шнур до плеснової задньої лівої ноги, а другий до правого зап'ястя передньої. Задню ногу прив'язав коротко до дерева. Передню — теж.

— А тепер, Васильку, — командував Никола, — разом повертаємо. Ти хапай за другу задню ногу і тягни назад, але так, аби свиня лежала тільки на спині. Сам ухопив ліву передню, відігнув набік і розмахнувся байнетом... Усадив у саме серце. Свиня кілька разів закричала і замовкла. З-під ножа вдарила кров. Різник другою рукою підклав баняк. Коли кров перестала текти, отвір заткав шматком качана від кукурудзи, аби не кровавило. Свиня лежала без ознак життя. Василь приніс кілька околотів соломи. Никола розв'язав шнурки, свиню поправили у потрібне положення. Наклали зверху околотної соломи. Підпалили. Старший Сливчук повернувся, витягнув з кишені капшук і давай скручувати цигарку. Василь ще доносив кілька околотів. Коли це глядь, купка обгорілої соломи посунула по городі. Від несподіванки упустив снопи з рук:

— Йой! Тату! Свиня побігла!

Той повернувся, а свині нема. Придивився, та побігла в город, підшмалена на один бік. Вхопивши сокиру, кинувся за нею.

Василь ухопив з плота колик і собі. Свиня почала немилосердно кричати, чи то від болю, чи від страху, коли побачила двох нападників. Никола якось наблизився, розмахнувся і мах свиню по тім'ю. Та закричала і побігла під стайню. Усі зацепеніли. Зі свині ще курилася шерсть.

«Зараз усе почне горіти» — подумали.

У свині з голови цебеніла кров. Враз наздогнав Василь і вперіщив щосили коликом по рийці. Розстрошив, але та побігла далі. Не добігши двох метрів до стайні, впала намертво. Здавалося, що на городі від крові зачервонівся увесь сніг.

— Тьфу! Тьфу! — плювався старший Сливчук, — ще такого не мав і не чув. Агій на твою голову.

— Не знати на чий, — приповідав Василь.

Тут уже почали сходитися люди купити зо два-три кілограми м'яса, чи кусак солонини на Великдень. Бо що то за Великдень, як нема в кошику і на столі м'яса.

Прийшли купити м'яса і Никола Марковський, Іван Ватаманович, Василь Угрин. Останній вприсив продати метр кишки на ковбасу.

Пополудні Васирина витягала паски з печі: «Йой, не вдалися». Паски трохи пригоріли. Забагато напалила. Але найгірше — позападалися.

— Видай, Іва, борошно зі пророслої пшениці, — мовила стиха Васирина.

Весь час думала, що здивує своїх хлопів фajnими пасками, а здивувала іншим.

«Ой небого, небого, — подумав Іван, — борошно з доброї пшениці. В моєї небіжки ніколи такого не було. Завжди вдавалися паски. І то такі фajні, що фajні. Що то була за газдиня. Де-де-де».

Василина вкроїла однієї паски, а вона глевкувата. Скривилася. Мало не заплакала. Одягнулася і побігла кудись. А побігла до своєї мами. Там дала волю сльозам. Не буде плакати перед своїми хлопами.

— Йой, Сюньо. Та чого ти плачеш? Це таке буває і в старих, давних молодниць. Вгадати аби були фajні паски не так просто.

Мені, наприклад, вдалися паски. Ану-ко подивися. Я дам тобі одну велику і малу для кошика, та й буде все добре. Ади-ди-ди. Через таку дурницю та й так загризлася.

Додому Васирина ішла веселіша. Несла замотані в хустку дві паски. Файні та файні. Але, прийшовши додому, знову мало не розплакалася. На столі стояли виліплені Николею із глевкої паски коники, коровки, баранчики, когутики, навіть один віслючок. Як такий устид мала перенести Васирина? Як перенести?..

Але до вечора якось минулося, і вона пішла з Іваном до церкви.

Надвечір відправлялася служба Великого Четверга, присвячена спомину умиванням Ісусом Христом ніг своїм учням, Таємної вечері, молитви Ісуса Христа в Гетсиманському саду, — відправлялися страсті Христові.

Священик одягав 12 фелонів, читав 12 уривків із Євангелії, про Ісуса Христа. Під час цих відправ дванадцять разів дзвонили дзвони.

Майже напереді стояли молодиці, які від минулих Великих страстей поодружувалися. Серед них дуже чепурилася Васирина, яка роздивлялася довкола. Ще минулих Страстей, сарака, стояла у церкві біля дівчат, але ззаду, бо напереді стояли молоді, а вже старших відсували назад. «Уже надівочилися, досить з вас, а що не повіддавалися, ми не винні. Не заважайте нам дівочити».

У душі Васирина раділа: «Вона молодиця, молодиця... Уже ніхто їй не скаже: "Ади, посивіла у дівках. Така-с добра, що ніхто її не взяв. Узав, узав!"» — і повела очима в бік, де стояли чоловіки, шукаючи свого Івана. Знайшовши, почала підморгувати: «Мій чоловік, мій чоловік!...»

Її думки перебила Параска Савчишина:

— Що, небого, мрігаєш та й либисся. Ти не на весілля. Світи свічку, бо вже всі позапалювали.

Василина поозиралася. Справді, в усіх у руках горіли свічки.

Священик у черговий раз розгорнув Євангелію на переносному престолі. Всі кинулися вклякати навколо нього, а серед них уже вкотре вклякнула Настуня Угринова. Вона тепер дуже ходила до церкви, ревно молилася, бо вважала, що молиться за двоїх. За

себе і за того маленького, що носила під грудьми. Була переконана, що має народити тільки сина. Її Петрусь дуже хотів синочка. І вона йому його народить.

Священик закінчив читати Євангеліє, і всі заспівали:

Ось у Гетсиманському темному саду
Зрадник Юда перед Ісусом став,
Чути шум і гомін. Вороги ідуть.
І в лице Господнє він поцілував.

Х

У п'ятницю ніхто нічого не робив, хіба що коло худоби. Адже в цей день було розп'ято Ісуса Христа.

— Ще мої дід-небіжчик, дай їм Боже царство небесне, — розпочала бесіду Марія Угринка, — і всі в хаті перехрестилися, — дуже любили вповідати, то-то були бесідник, що в п'ятницю Бог наш Господь сотворив Адама і Єву. У п'ятницю вони согрішили, і Бог за непослух вигнав їх з раю, проклявши рід людський. У п'ятницю народився Ісус Христос, і в п'ятницю Його розп'яли на хресті на Голгофі. Так це я вам розповідаю, щоб ви про це знали і переказували дітям своїм, як уже будете старшими, такими, як ми з татом. Це всі мають знати.

Зранку знову всі пішли до церкви. Після утрення обійшли три рази з плащаницею навколо церкви. Поважні ґазди в селі били в дошку, яка висить під церквою, і клепали у саморобні клепала. Це ж треба аби так попало. Танасій Грищук бив по дошці, а Василь Угрин клепав у саморобні клепала.

У цей час представники церковного братства встановлювали у церкві печеру, а в ній гробничку з тілом маленького Ісусика, збоку саморобного когута, ящики з пророслою пшеницею. Усе це прикрасили квітами.

Після третього разу із західних дверей плащаницю занесли до церкви. На порозі церкви усі попадали на коліна і так прибилися до Господнього гробу. Помолилися, по черзі цілували зображення Ісуса Христа на плащаниці і в гробниці.

Тут біля церкви зустрілися два друзі — Василько Угрин та Іванко Сливчук.

— Ну, Йвасю. Як твої справи?

— Та-а-а, — протягнув, скривившись, — ти знаєш, яка та наша Парасочка писката. Побачила, розказала усе мамі, а мама зносок забрали ще й вибили добре. Потім ще й тато хотіли бити. А в тебе? — і в нього заблестіли очі від цікавості.

— Та-а-а, — також скривився Василько, — ти знаєш, які в нашому класі дівки пусті. Варіювали, варіювали, та й якось упали на мене, я також упав на цю руку, та й...

— Та й що? — горів від нетерплячки Йванко.

— Що, що? Розумієш? Уже йшов восьмий день. Ще один день, ще день... — і розчаровано махнув рукою.

— То що?

— Роздушив. Що?

— Но, але вісім днів. Там уже мали бути ніжки, ручки, голівка з ріжками...

— Нічого того не було. Лише дуже смерділо з пазухи.

— Гм... Уповідають, що щезлики дуже смердючі...

XI

І ось настала субота. Великодна субота! Такий довгожданий день. У цей день основним заняттям були заготівля кормів для худоби на три дні і закінчення приготування наїдків на всі Великодні свята. Дехто ще дописував писанки, фарбував. Фарбували галунки. Виготовляли ковбасу, будили. Одночасно будили м'ясо, солонину. Варили студенці, копали хрін і терли для приготування цвітлів. Різали кури, качки, хто мав, — гусей. Примірялися, котра файніша і твердіша грудка сиру, робили овечі та коров'ячі будзи. Чоловіки ходили до Ауторки в корчму купити пляшчину доброї горілки. Дома проціджували у пляшки залишки тогіднього вишнику. Старші діти прибирали і замітали подвір'я, молодші наводили порядок у хаті.

Після обіду починали складати кошик. Насамперед з одного боку клали великий шматок паски, з другого — розмальований таріль, у якому лежала грудка домашнього сиру, на нім стояла вігнетка будза, вігнетка масла. Навколо сиру складали луплені яйця і писанки, шматки будженого м'яса і солонини з-під очеревини.

Це все доходило до поверхні. Тоді ще на паску складали писанки і галунки. Межи них затикали кілька штук хрину із зеленими голівками, зелені цибулю і часник. Потім по краях кошика навколо укладали ковбасу, яка мала мати червонястий колір. Дехто умудрявся класти у кошик навіть пляшку горілки. Усе! Кошик готовий.

Дітям збирали у відро шкаралупу від яєць і писанок, а ті несли до річки, викидали у воду. Вода розносила її вздовж по течії, деяка частина шкаралупи залежувалася на дні. Це робилося для того, за легендою, яка передавалася з покоління в покоління, під кількома шарами землі глибоко внизу жили люди-рахмани, які не знали, коли треба святкувати Великдень. А коли бачили у воді шкаралупу яєць і писанок, тоді також починали святкувати Великдень.

Боже! Які хвилювання у тих господинь, у яких не вдалася паска. Або зверху пригоріла чи потріскала, або не вдалися по кольору писанки. Або газді не вдалося файно забудити ковбасу, і вона чорна чи дуже темна. Йой-йой-йой...

У суботу надвечір знову збиралися віруючі помолитися до Господнього гробу і зараз-таки відправлялася вечірня служба. Деякі старші жінки уже прийшли з кошиками, наприклад, Параска Савчишина і Палагна Василичина. Вони кожного року ночують і сидять біля тіла Господнього, щоб він не був самотнім у церкві.

У неділю вдосвіта винесли надвір плащаницю, обійшли три рази церкву. При цьому дуже дзвонили церковні дзвони. Усі віруючі йшли із запаленими свічками, виражаючи цим наступаючу велику радість Світлоносного свята. За третім разом хресний хід зупинився перед західними дверима церкви, ніби біля дверей гробу Христового. Першими у хресному ході йшли Никола Ватаманович, Михайло Марковський і Василь Сливчук. Вони несли ліски. По боках хресного ходу сільські хлопці несли процесії та церковні фани.

Почала відправлятися коротка відправа. І за звичайним виголосом, священник, подібно до ангела, який сповістив мироносицям біля гробу про воскресіння Христове, виголосив радісну звістку: «Христос Воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і

тим, що в гробах, життя дарував!». Ці слова тричі повторили віруючі.

Нарешті священик, тримаючи в руках хрест із трисвічником, рухом їх накреслив знамення хреста проти зачинених дверей церкви. І вони відчинилися. У церкві вже прибрали печеру. Горіли усі світильники і лампади. Над образами висіли вишиті рушники. Усі, входячи, з великою радістю співали: «Христос воскрес із мертвих... Христос воскрес...!»

ХІІ

Ранком почали іти до церкви. Марія Угринка поставила на стіл одну на одну три файні паски. Це було знаком, що настав Великдень. Вийшли з хати. Кошик ніс молодий газда — Петро. Одягнений у білу вишиту сорочку, яка спадала аж до колін, портіниці теж виблискували білизнаю, підперезаний окрійкою, вгорнутий у русівський киптарь. На ногах черевики. На очі з-під капелюха спадали два великі кучері, які різким подихом усе відкидав набік. Чорні очі, чорні брови... мов у тій пісні. Ніс горбатий опущений вниз, припухлі губи. Під носом виднілися чорні вуса. Обличчя виповнене, округле.

Поряд з ним ішла Настуня. Покруглішала, поправилася в обличчі, стала ще красивішою. Також одягнулася у білу-білу вишиту сорочку, низом цирковану. Сорочка сягала нижче литок. Зверху одягла горботку. Передні кінці підігнула під файну окрійку, якою Настуня була впerezана у кілька рядів. Ззаду кінці окрійки були зав'язані, а на кінцях висіли різнокольорові бомбочки. Ззаду горботка теж була підігнута догори. Так що внизу добре виднілася сорочка. Взута у черевики з холявкою до 20 см висотою, зашнуровані лише до половини, вища частина була відкрита. З неї звисав язик, прикрашений різними кольоровими шкірочками, капсулами. На високому підборі, заковані підківками. На зап'ятку жовтими цвяшками були вибиті квіточки.

Голова зав'язана по-молодицьки квітчастою хусткою. На плечах висів буковинський киптарь. Було прохолодно. Майже так само, але трохи бідніше були одягнені Марія з Василем. Діти — ще бідніше. Парасочка була теж у вишитій сорочці, в горботці,

на ногах простенькі черевики. Решта були одягнені легенько, бідненько і йшли до церкви босими.

Увійшовши на подвір'я церкви, Петро поставив кошик поряд з іншими. Але помало-помало круг кошиків навколо церкви замкнувся. Тоді почали складати у другий круг. Потім третій, четвертий...

Після пасхальної літургії, яка проводилася у церкві, вийшов священик у супроводі хресного ходу. Почалося освячення кошиків. Кожен хотів, щоб священик добре покропив свяченою водою. Танасій Грищук навіть відкрив пляшку при наближенні священика, а коли той покропив, то зразу закрив, ніби боявся, що звідти вернеться дух освяченої горілки.

Петро Угрин теж чекав, коли посвятиться кошик. А коли дочекався, взяв кошик. До нього підійшла Настуня і так усміхнулася, що він відчув себе найщасливішим чоловіком у світі. Хотів тут же її обійняти і поцілувати, але засоромився людей.

Василині Василік в останні дні явно не щастило. До того всього, священик не те що покропив її кошик, а, як їй здалося, навіть не крапнуло свяченим: «А щоб йому, дай Боже... зі злості подумала». Взяла кошик і швидкою ходою попрямувала додому.

Найбільше пощастило на цей Великдень Марії Волошин. Мало того, що їй усе вдалося у випічці, файний кошик разом із Ганнусею склала, де в кого з г'аздів так не виглядав. Добре покропив свяченою водою священик, за віщо вона йому побажала в думках: «Дай йому, Боже, здоров'я, добра і щастя у всьому!» Дорогою обдумувала, як це має на третій день Великодня відпровадити зговорини. Василько Сливчук оногда сказав за весілля. «Настали щасливі дні в її житті» — подумала.

Доходячи до роздоріжжя, вже недалеко хати, обидві з Ганнусею замітили якогось чоловіка. У такому вбранні, як ходять сільські євреї та німці. Коло нього стояло кілька скриньок. Стояв і роззирався. Замітивши дружину: «Напевно з дочкою, — подумав собі», — які наближалися, заусміхався до них.

У Марії сильніше забилося серце. Почали слабнути ноги. Побіліла. Ганнуся дивилася на незнайомого усміхненого чоловіка, дивилася, потім глипнула на маму. А на мамі лиця нема.

— Ганнусю, візьми кошик, бо впаду, — ледве прошепотіла і мало не впала, але доня встигла підтримати. Чоловік, зрозумівши, що щось негаразд, швидко став наближатися до них, а на останку таки підбіг, і Марія впавши йому на груди, заголосила:

— Николку мій, де ти так довго пропадав? Я вже тебе в гадках і похоронила! Я вже не думала тебе бачити. Боже! Яке щастя! Яка радість! П'ятнадцять років я прожила вдовицею. Ніякої вісточки, ніякої...

— Уже все добре. Все добре, — повторював Никола. — Вже будемо разом. Разом до гробної дошки. Не плач, моя Марусино.

Ганнуса спершу дивилася широко відкритими очима, нічого не розуміючи, та потім до неї дійшло, що це її тато приїхав з Канади. Її тато — живий і здоровий.

— Таточку мої солоденькі! Таточку мої дорогенькі! — і на radoщах заплакала, мало не пустивши кошик зі свяченим на землю.

У той день, напевно, ніхто не пережив такої радості, як родина Николи Волошина.

Усі Угрини зайшли до хати. Петро поставив кошик на стіл. Василь і Марія на radoщах, що в них так усе добре в родині, зразу взялися кришити яйця, ковбасу, м'ясо, сир, будз, масло і все це складали шарами у два тарелі, викладаючи доверху таку собі піраміду.

— Ану-ко, Парасю, не стій, поки ми готуємо страви до вжитку, візьми галунку поклади у таріль і налий води. Файненько вмийся цією водою, аби-с була така файна, як ця галунка. Парася все зробила, як сказали мама, і почала вмиватися.

— Лиш уважай, небого, аби не капнула на святошну сорочку. Бо в чім підеш на Толічку? Хіба в мойй.

Галунка була червоною, і вода від неї зразу почервоніла. Коли та вмилася, до тареля підійшла ще молодша сестричка і собі вмилася. Їй також хотілося бути дуже файною.

Запах ковбаси п'янив усіх у хаті. Тому всі лише дивилися, як вправними руками їхні родичі готують страву до вживання. Як почали тесати хрін зверху на викладене, посипати подрібненими зеленими часником і цибулею, то всі попіднімалися з лави і очима

вже куштували свячене їство, викладене у тарелях. Малі не встигали лигати слину, яка прибувала їм у роті, як у скаженого пса.

Тато ще не встигли запросити всіх за стіл, а ті вже розсілися. Їхні погляди були втуплені лише в ці два тарелі. Для них у цю хвилину нічого не існувало, крім цього їства. Нарешті тато сказали, що треба помолитися. Всі встали, склали рученята до купи, піднесли до рота і почали щиро молитися, дякувати Господу Богу за такий стіл. Мама подали в тарілці покришене свячене яйце. Кожний узяв по шматочку. Бо хтозна, чи попало на всю їду в кошику свячена вода, але всі були впевнені, що на яйця попала точно. Перший раз треба, щоб у рот попало тільки свячене. Їли яйце, підтримуючи долонями, щоб, не дай Боже, не упали на землю крихти від свяченої їжі. То був великий гріх. Опісля їли все підряд. Брали руками, хоча на столі лежали ложки. Зразу їли дуже швидко, бо зголодніли, та ще й жадали після Великого посту ситних страв. Їли мовчки, не чавкали.

Знову ж таки, як і на Святий Вечір, не вставали із-за столу, поки всі не попоїли, стереглися, щоб не впала зі стола чи з рук ложка.

Відразу селом поповзла чутка, що з Канади приїхав Никола Волошин. Уже після обіду до Волошинів потягнувся народ. По-перше, подивитися на довгожданого гостя. А по-друге, хто там мав родичів, хотів розпитати за своїх. Усі бачили, що радості у Волошинів була повна хата. Давно в тій хаті не було таких веселощів, і давно та хата не бачила скільки гостей.

— Я перепрошую, добірне товариство, — після кількох годин таких зустрічей із земляками заявив гість. — Але я хочу подивитися на село, на свою церкву, як на Толічці забавляється молодь. П'ятнадцять років не був дома. П'ятнадцять років думав про це. П'ятнадцять років бажав це побачити. А ми ще поговоримо про все. Проте люди не вступалися.

Коли вийшли з подвір'я, Марія і Ганнуса завилися у такі великі, та красні канадійські хустки, що в деяких жінок аж слина поточилася з рота із заavidків. Ганнуса ще й взулася у якісь мешти, що навіть сільські євреїчки в таких не ходили. Тато привіз кілька

красних суконок. Але в селі у них не ходили, і Ганнуса відмовилися. Ішли, взявшись за руки. Марія ще ніколи не відчувала такої радості в душі і такого щастя. Їх супроводжувало багато людей. Никола все озирався і сміявся: «Це гейби до війська мене проводжають!» А коли дійшли до Толічки, Никола враз зупинився. Там дівчата проводили свої Великодні гаївки. У церкві натужно дзвонили дзвони.

Хлопці і дічата, побравшись за руки, хороводом співали:

У нашім селі на горбочку
Заспіваймо на всі кути,
Стоїть церква на видочку,
Щоб далеко було чути,

Коло неї, ніби квіти,
Щоби голос наш відбився,
Сидять старі, ходять діти.
По діброві постелився.

Волошин стояв, і йому з очей текли сльози радості. Навіть рідні і знайомі не підходили, побачивши, як у такий спосіб радується побаченням. У думках пробігало його життя на чужині. П'ятнадцять років працював під землею. Добував вугілля. Два рази при обвалах витягали напівживого, але слава Богу, виживав. Далі тягнув чи повні санки з вугіллям, чи порожні. Усе мріяв, що настане час, коли і на його подвір'я блисне ясне сонечко. Дочекався. Уже блиснуло. Привіз купочку грошенят. Хочє побудувати файну господарку. Прикупити поля і так ґаздувати, як ґаздують українські фермери у Канаді. Він покаже багачам, як треба працювати. О-о-о, він покаже.

Від побаченого з радості розчулився, розкис. На Толічці Великодні святкування лише розпочалися:

Дівчата стали парами, тримаючись за руки і піднявши їх уверх. Остання пара пройшла через утворений коридор наперед. Співали доти, поки остання пара не повернулася на своє місце:

Ой кувала зозуленька, сіла на лелію,
Співайте, співайте, дівчата, минає Великдень.

Ганнусю дуже кортіло взяти участь у цих гаївках, але не хотілося залишати на самоті такого довгожданого, такого дорогого її татуса. Здалеку спостерігала за своїм Василем, а той теж не зводив з них очей і не знав, чи підійти і привітатися з майбутнім тестем, чи вже увечері дома.

Дівчата продовжували співати:

Чорнушко-душко, — За кого, матіночко,
Вставай раненько, За кого, ластівочко?
Хочем тя віддавати, — За вірменина з другого села.
Хочем тя заміж дати. — Не піду, матіночко, не піду, ластівочко.

Потім дівчата та хлопці знову почали водити хоровод. Кожний хлопець став біля своєї дівчини.

Огірочки-попіночки, завивайтеся.
Огірочки-попіночки, завивайтеся.
А ви, хлопці-молодченьки, женихайтеся.
А ви, хлопці-молодченьки, женихайтеся.

Дівчата і хлопці ніби завиваються. Стають дівчина, за нею хлопець. Права рука йде на своє плече, а ліва на плече попереднього сусіда, тримаючи його руку. Яке це все було дорогим для гостя. Як він за цим скупив. Це нагадувало йому молодість

Дівчата стали у два ряди обличчям одна до одної і взяли за руки навхрест. З їх рук створилася кладочка. На кладку підняли малу дівчину, щоб не впала, її притримували за руки дві високі дівчини. Пара, які дівчина минула, підбігали наперед і продовжували кладку. Всі співали:

Вербовая дощечка, дощечка,
По ній ходить Настечка, Настечка...

А церковні дзвони продовжували голосно сповіщати, що панує велика радість на світі, бо Ісус Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах, життя дарував...

Тут же ввихалися хлопчаки. Цокали писанки. Кожний своєю писанкою вдаряв об писанку іншого. Чия писанка розбилася, той програв. “Я збив десять писанок цією писанкою,” — хвалиться Василько Угрин.

— Та що ти! Я своєю збив уже вісімнадцять! — відповів Іванко Сливчук.

— Не може бути! Ти дуриш.

— Бігме Боже, що кажу правду, — і вдарився кулаком у груди.

Хтось із заздрісників підійшов збоку і в Іванкову писанку вдарив камінчиком...

На цвинтарі священник проводив відправи на гробах.

ХІІІ

На другий день Великодня вливаний понеділок. Хлопці і молоді чоловіки вливали дівчат і молодих жінок. Боже! Що то творилося. Надворі тепло і сонячно. Ходили мокрими всі. І ті, що йшли до церкви і з церкви, і ті, що не йшли до церкви. Потім сушилися. А після обіду знов усі біля церкви, на цвинтарі. Хто перебував у гостях.

Третій день Великодня — переважно жінки вливають чоловіків і парубків.

Петро Угрин з Настунею дуже поважно ішли до церкви. Настуня тримала високо голову, дивлячись тільки вперед. Це вперше дочекалася Великодня у парі. Тому дуже тішилася, що має чоловіка. Сонечко світило їм у вічі, і Настуня усміхаючись, деколи прикривала очі долонею. Навколо крутився теплий вітерець, мовби разом з ними радів Великодньому дню. Як щебетали довкола пташки, горобці билися на дереві. Ворони чогось притихли. Усе було чудово. Тут, звідки не візьмись, показався гурт уже старших жінок. Майже кожна тримала в руках відро, а дехто — гарчки, наповнені водою.

Петро не встиг озирнутися куди б це втекти, як одна молодичка раз та й виляляла на нього ціле відро води: “Христос Воскрес! Христос Воскрес! Христос Воскрес!” Петрові нічого не залишилося робити, як тричі відповісти: “Воістину Воскрес!”. Сорочка і портініці прилипли до тіла, з голови по обличчї і ший стікала вода.

— Та що ви наробили? Та ми йдемо до церкви! — злякано дивлячись на Петра, вигукнула Настуня.

Жінки зареготали:

— Вливаний вівторок! Вливаний вівторок!

Розохотившись, схопили Петра за одну руку, інші за другу і потягнули до недалекої криниці без цямриння, заповненої вщерть водою. Як Петро не опирався, нічого не допомогло. Запхали у воду по самісіньку шию і регочучи подалися далі.

— Ого! По церкві і службі Божій, — мало не плакала Настуня, допомагаючи Петрові вилізти з криниці.

Никола Волошин із дружиною обійшли всі могили їхніх родичів і на кожній помолилися. За ним тяглося багато людей. Закінчився обхід могил. Його оточило багато людей. Почав уповідати, як там у Канаді були дні, коли вони, українці, сходилися до гурту, особливо на Великдень. Наслухався всяких історій, яким у нас не надають важливого значення. Їх просто не знають. Наприклад.

Усі покійники переживають, чи до них прийдуть родичі і зроблять порядок на могилах. Як устидно тим покійникам, до яких не прийшли родичі і не впорядкували могили. Усі три дні Великодня вже вдосвіта на воротах цвинтаря чекають, визираючи своїх рідних, які приходять і на могилах наймають парастаси, деякі просто моляться за померлих і в молитвах просять Господа Бога нашого дати їм царство Небесне. Такі покійники заспокоюються і далі спокійно спочивають, чекаючи другого пришествя Ісуса Христа, щоб потрапити на суд Божий.

А як прикро тим, у яких могили невпорядковані, неприбрані, зарослі бур'янами. Вони визирають своїх рідних перший день Великодня, другий, третій, але ніхто до них не приходить. З яким сумлінням, з великим болем вони повертаються до своїх могил. Їм уже нічого не потрібно матеріально від своїх рідних, їм потрібна молитва і щоб про них пам'ятали.

ВЕСНА 1961 РОКУ

ЗА ВСЯКУ ЦІНУ

I

онце стояло в зеніті. Спека надворі, як завжди перед жнивами. Повітря сухе, від чого сушило губи, лущилася на обличчі шкіра. Синє й гаряче небо висіло над Городенкою наче якась величезна кривля. Небо чисте а чисте. Хоч би тобі появилася якась хмаринка. Так ні! Ніби хтось позакривав їх у якійсь коморі.

В кабінеті сидів перший секретар райкому партії товариш Лунін і читав важливий документ. Раз перечитав, другий. Обернув на інший бік, чи там нема нічого. Зняв окуляри і підійшов до відкритого вікна.

Далеко виднілися колгоспні поля. Іноді виступав легенький спекотний туман і їх не завжди видно. Сьогодні, як на фотографії. Сонце грайливо дивилося зверху, мовби підморгуєчи:

— Ну що товаришу Лунін? Зрозумів зміст листа? Це тобі не горілку пити і на дівчат заглядувати. Давай працюй! Давай!

Лунін одягнув окуляри, блиснув очима. Це в нього так, коли він з чимось не згідний, але змушений мовчати і виконувати. Завжди розумів, як не він, то це буде робити хтось інший. А таку роботу втрачати не хотілося.

“Так, так! Лінію партії треба впроваджувати в життя. Ніхто тебе не запитає: Хочеш ти цього чи не хочеш?”

Знову сів за стіл, узяв листа і вкотре читав:

— 16 березня 1961 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу”.

Відклав листа.

“З цього випливає, що Рада Міністрів СРСР уже все зробила для народу, залишилося лише вирішити питання про культу”.

Далі читав і аналізував:

— Центральний Комітет Комуністичної партії України звісно відреагував на вищестоящий орган і на своєму засіданні 1 квітня 1961 року прийняв свою постанову у світлі постанови ЦК КПРС: “Про радянське законодавство про культу”, в якій червоною ниткою проходило:

“...Для нас дорога кожна людина, і якщо вона виховується в душі релігійної ідеології, рабської покірності, індивідуалізму, ворожого ставлення до науки, відмови від радості в житті, сподівання на царство небесне, — то ми повинні все зробити, щоб допомогти такій людині вирватися з релігійної трясовини, перевиховати її в душі високої ідейності, колективізму, дружби, гуманності, глибокої переконаності в перевазі великої справи комунізму”.

— Гм... Гм... Гм... — почав ходити по кабінету, — цікаво, що скажуть члени бюро з цього приводу? Цікаво!

Давно переконався. Якщо хочеш дізнатися, хто що являє собою, дай у руки невелику теку, отак, під пахву, щоб він трохи її поносив. Довго чекати не доведеться. Дуже швидко побачиш, що на одного дурня стало більше. Але в кишені має партійний квиток. Джина випустили тепер попробуй загнати його назад.

На засіданні бюро райкому партії зачитали лист. Усі мовчали, дивлячись один на одного: “Мов, що це за новини?”.

Тут піднявся голова виконкому районної ради депутатів трудящих:

“Цей також рветься до влади і хоче бути скрізь першим”.

— Товариші члени бюро! Лист дуже важний. Настала пора займатися не тільки питаннями економіки, щоб трудящі нашого району ліпше жили, настала потреба виховувати нових людей, які мають побудувати комуністичне суспільство і жити при комунізмі. Це не так просто. Тому виконання законодавства про культу — це лише один із елементів тієї великої роботи, яку ставить перед нами ЦК і Комуністична партія Радянського Союзу.

У залі запала тишина. Члени бюро далі поглипували один на одного, а потім то на першого, то на голову райвиконкому.

— Я так нічого не зрозумів. Їхала, їхала зустріла Міхала. Де конкретика, товаришу голово?

— Конкретика, товаришу перший? Конкретика буде, коли ви цього листа заадресуєте мені до виконання. Хіба не ясно про що йдеться? Ідеться про закриття церков. Наступна стадія — роз'яснювальна робота. Потім треба зробити так, щоб забрати у наших людей віру. На Сході це зробили ще в 30-х роках. Там нема діючих церков, а якщо є, то в аварійному стані. Священиків майже нема. Тільки по районних центрах. Рідко хто хрестить дітей за релігійними обрядами. Так само на похоронах. Тепер прийшла черга і до нас.

Від почутого стало трохи страшнувати. У відкрите вікно влетіла велика муха. Всі повернули голови, сліdkували за її польотом і дзижчанням. Стало легше, коли вилетіла туди, звідки і прилетіла.

II

— Надворі зірвався, мов скажений, вітер, налітає з горба, гнучи тополі, які височіли по боках головної дороги. У селі говорили, що рости не будуть, вітер поламає, або грім порозколює. Сільські знали причину, а з приїжджих усе питали:

— Чому? Чого?

— А тому! — відповідала баба Яциха, — саджені на велике урочище свято. Де таке видано? Люди до церкви з кошиками святити паску, а вчителі зібрали дітей зі школи і поміж паски, одні несли роскалі, інші саджанці тополь. У церкві правилася велика служба Божа, а там при дорозі копали ямки. Цим москалям щось бракує, ніби не було на цю роботу іншого дня, але якраз на Великдень, — і Яциха покрутила пальцем біля скроні. — У нас щось подібне уже було. Як тільки організували колгосп, то ви, що думаєте, на саме Благовіщення, ще Господь Бог не освятив землю, а комунаки з району зібрали нашвидкоруч сільських комсомольців і давай сіяти ячмінь. Ще поле не висохло, культиваторами повитягували болото, за ногами береться. Люди повиходили з церкви і гайда на поле подивитися, як дехто сходить з розуму. Якби хтось розказував, то не йняв би віри, — перехрестилася Яциха. Вважала себе дуже побожною. Правда, одного разу вийшов конфуз, але чого в житті не буває.

Якось у церкві вклякнула перед образом Божої Матері, розгорнула молитвеник, хотіла подати приклад молодим, як треба поводити себе у церкві, молитися. І треба ж такому статися. Ззаду стояли хлопчак. Один з-них підійшов, зазирнув, що баба так ревно читає, хреститься. Придивився, а молитвеник догори ногами. Почали сміятися. Як це в Божому домі сміятися?

Потім довго доводила, що їй молитвеник ні по що. Знає усе напам'ять. Ото діти пішли. Де це колись було? Та за таке будь-хто дістав би по вухах. Тато привселюдно вибачався би перед стариною. А тепер? Пішов світ у переміт.

Недооцінював тодішню ситуацію і голова об'єднаної сільської ради. Він також, як ішов до армії, молився, кожної неділі на свята відвідував церкву. Перед армією сповідався, причастився. Але то таке! В армії ніхто не молився. Спочатку молився вечером у ліжку, скрадаючись від інших. Піднімуть на сміх. Поволі, поволі та й став відвикати. Вступив до комсомолу. Зробився прямо-таки заклитим атеїстом. Прийшовши додому, тато з мамою зразу сварилися:

— Та що ви розумієте? Хто тепер молиться? Лише діди та баби.

“То біда, коли яйце стає мудрішим від курки” — не раз думав старий Грінченко.

Надворі вітер почав дуріти і місцями переходив у такі пориви, що справді молоді тополі гнулися майже до землі. Через кілька хвилин мало відбутися засідання сільського виконавчого комітету, і його голова вкотре перечитував папір, який надійшов цінним листом з райвиконкому:

“...виривати трудящих ввірених вам сіл, які належать до вашої сільської ради, із релігійної трясовини, проводити відповідну роботу в дусі високої ідейності, колективізму, дружби, гуманності, глибокої переконаності та переваги великої справи комунізму...”

— Гм...Гм... Гм...

Одержавши таке, перечитав кілька разів і не зміг докмітити, що там сказано. Так хитро-мудро, що прямо так і не розбереш. Довелося дзвонити до знайомого інструктора райвиконкому, з

яким випили не один стакан самогонки, чи той сам розуміє написане, а якщо розуміє, нехай роз'яснить. Той довго нямлив у трубку, нямлив, а потім сказав:

— Ви повинні провести спільні збори громадян двох сіл і прийняти рішення зборів, що об'єднується в одну церковну релігійну громаду.

— Та як так? Хто на це піде? Що ви там видумуєте?

— Така лінія партії... — почулось у трубці.

— Ага! — зметикували голова, — це як забивають цвяхами гріб на цвинтарі. Вороття не може бути. Або ще таке приплигло до голови. Коли служив у армії, то завжди говорили:

Партія сказала: нада! Камсамол ответіл: есть!

Другого не дано.

Почали заходити члени виконкому. Першим появився голова колгоспу товариш Товчений. Два голови. Їхнім головам і належало виконати цю бомагу. В кількох словах один одному пояснив суть справи.

Тут вітер як рвоне вікном, відчинилася одна половина і з силою вдарилася до стіни, скло дзвякнуло і розлетілося. Сама боженька не хотіла, щоб тут про таке говорили.

III

Небо затягнулося темними хмарами. Вже другий день мжило. Дощик сік і сік дрібненько. Боженька плакала:

“Прости їм, Господи, бо не відають, що творять”.

А протокол таки появився. Протокол загальних зборів двох сільських громад. Ті, від чийого імені складений, навіть не здогадувалися, що вже вродилося. Дві релігійні громади дуже “активно” об'єдналися в одну — і навіть зареєструвалися, взявши в користування церковне приміщення в селі Торговиця. Звичайно, там, де знаходиться центр сільської ради. Чому не використати таку можливість на правах старшого брата. Всім відомо, якщо центр, то вже наділявся таким правом. Хто хоче зробити собі гірше? Від топорівської церкви відмовилися.

Надворі дощило. Вулиці розквасило. Навколо мокро, велика вологість. Голова сільради товариш Грінченко дивився крізь ві-

За всяку ціну кно надвір. У грудях, десь глибоко-глибоко, точив черв'ячок: "Чи добре так?"

Коли голова райвиконкому одержав відповідь, то трохи здивувався:

"На що тільки здатні вірні бійці Комуністичної партії і їхні прислужники-яничари! Могли рішити долю будь-якого колективу, навіть не спитавши на це згоди. За ради чого? Щоб лише втриматися біля корита?"

"Хіба Росія, одержавши силою зверхність над Україною, коли-небудь питала думку українського народу? А що таке народ? — ввжали вони, — всього-на-всього біологічна маса".

За вікном нарешті випогодилося. Городенку залляло палке сонце. Яке воно? Попробуй подивися. Очі засліплює сріблясте сонячне марево і довго-довго темніє в очах. Так потемніло в очах голові від прочитаного. Але справу треба доводити до кінця. Якщо підвода рушила згори, то мусить опинитися вниз. Йому якось стало жаль чудової церкви у Топорівцях. Почнуть здирати бляху, розбивати скло на вікнах. А що потрібно, щоб будівля розвалилася. Не обов'язково ламати, троцити... Досить, аби зверху капав дощ, у вікна вривався вітер, помало-помало споруда сама прийде в негідність. Шкода! Шкода! І тут же на засіданні райвиконкому прийняли рішення віддати топорівську церкву колгоспові під зерносклад, аби приміщення не пропало. Від задоволення, що так усе йде гладко, як ніж по маслу, всі потирали руки. Закрутилося, завертілося...

IV

Проте церковна громада працювала. Ворони продовжували гніздитися на високих акаціях, які росли довкола церковного подвір'я. Віруючі далі відвідували церкву, щоб помолитися.

Якось Катерині Марковській приснився сон: "Церква не ваша! Не ваша!

Не ваша-а-а!" — хтось кричав, реготавсь, від чого й пробудилася вся мокра.

"Що воно таке сниться?" — напевно від нечистого. Треба піти висповідатися і причаститися.

Під час сповіді запитала отця Олександра:

— Духовний отче! Церква уже не наша? Не належить нам?

— Та що ти, раба Божа Катерино, тобі справді треба висповідатися і причаститися.

Проте павутина брехні і підлості продовжувала плестися довкола церкви.

Через місяць появився висновок уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) при Раді Міністрів СРСР по Станіславській облаті:

“Виконком районної ради депутатів трудящих прийняв рішення про зняття з реєстрації релігійної громади в Топорівцях і передачу недіючої церковної споруди колгоспу під зерносклад.

Донедавна у вищеназваній церкві релігійні служби відправлялись лише один раз в місяць священиком, який доїжджав із Торговиці”.

“Яка брехня! Яке нахабство! Якщо лише один раз у місяць відправлялися служби в церкві, то де — три недільні і святкові дні? Торговиця належала до топорівської парохії. Священик жив у Топорівцях. Доїжджав до Торговиці. Усе перевернули з ніг на голову. І це все робили комуністи-керівники, виходячи із директив Комуністичної партії Радянського Союзу. Щоб утриматися на посаді, треба було вміти брехати”. Колесо брехні закрутилося, хай хтось спробує повернути його назад.

“У зв’язку з тим, — писалося далі у цьому висновкові, — релігійні служби через відсутність священика перестали проводитися і віруючі для задоволення своїх почуттів відвідують церкву в Торговиці, яка знаходиться всього за кілька кілометрів.

Якщо у 1956 році було зареєстровано віруючих більше півтора тисячі, то тепер залишилося лише шість осіб, решта вибули в зв’язку зі смертю або виїхали з села. Церковна громада маленька й утримувати церкву і постійного священика вона не в силі.

У результаті проведеної роз’яснювальної роботи серед віруючих і членів релігійних громад обох сіл вони з дозволу Городен-

ківського райвиконкому об'єдналися в одну релігійну громаду і перереєструвалися.

Об'єднана релігійна громада, відповідно до поданої заяви до райвиконкому, одержала в користування церковну споруду в селі Торговиця, найняла постійного священика і віруючі з Топорівців відвідують цю церкву.

Через ці два села проходить автомобільна дорога і є автобусне сполучення. Вжиті заходи вважаємо правильними”.

Від такої брехні хочеться згадати слова з однієї пісні:

Віють вітри, віють буйні
Аж дерева гнуться...

Про це в Топорівцях ще ніхто нічого не знав. А тут, як вітер повіяв, закружляв, закрутив і поніс...

Аналогічне рішення прийняв Станіславський облвиконком. Уповноважений ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР теж. На засіданні Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР погодилися з цим.

Отака цьому всьому була відповідна “кухня”. “Народ і партія — єдині!”

Після прийнятих рішень з Городенки прибула відповідна команда — працівники апаратів райкому партії та райвиконкому, дехто з числа активістів району, більше двох десятків міліціонерів з машинами і почали вантажити церковне майно, обладнання. Село від несподіванки сколихнулося. Не вийшли на роботу. Всі поприбігали боронити свій Божий дім. Але церква була оточена міліціонерами.

— Де правда? — кричали плачучи жінки і дівчата, ходячи по дорозі.

Чоловіки і хлопці з косами сиділи в придорожніх канавах. Курили. Руки від безсилля тряслися, як в алкоголіків.

— Де справедливість?

— До кого волати?

— Де нам молитися?

— Хто дав право позбавляти нас віри?

— Невже на вас не знайдеться управи?

У колгоспних стайнях ревіли голодні і недоєні корови, мукали телята, кувікали свині. Працівники колгоспу на знак протесту проти такої сваволі оголосили забастовку. Ніхто не вийшов до роботи. Тільки надвечір до роботи приступили тваринники. Неможливо було слухати рев худоби, який долітав до села.

Божа худібка не винна...

Через кілька днів до церкви завезли більше десяти мішків зерна. Зерновий склад. Як прикро було віруючим чути про таке. Адже це вже зробили не з Городенки, а свої — комуністи, причому не вдень, а вночі.

Сколихнулося село від такого нахабства. На другу ніч Никола Сливчук зі своїм братом, вговорили синів Михайла Марковського і нишком-тишком по кілька мішків розвезли по дворах тих же комуністів. На ранок пустили поголоску по селу, що комуністи із зернового складу вкрали мішки з зерном.

З бригади прислали підводу позабирати мішки. Зібралось багато жінок, супроводжували підводу до кожного двора і співали, танцювали, ухкали

Ой вийшов місяць із-за хмари,
Долину ясно освітив,
А як освітив ту долину,
І знов за хмару заходив...

Після того дещо затихло. Віруючі села продовжували ходити до церкви, молилися. Службову відправу проводив сільський дяк. Священикові робити щось подібне заборонили. Для проведення похоронів приїжджав священик уже з Торговиці.

ВЕСНА 1944 РОКУ

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

I

адворі вечоріло. Помежи хати засувалися осінні сумерки. Вони нічого не шкодили вітрові, який різко звіявся і зривав з дерев пожовтіле листя.

У сільській канцелярії за столом сидів, поклавши голову на руки, сільський солтис — німецький староста. У нього був важкий день. З району прийшло повідомлення підготувати чергову партію дівчат, хлопців, молодих жінок і чоловіків для відправки до Німеччини.

«Навіщо погодився стати солтисом? Навіщо? — вкотре думав, — уже забрано найбільше в порівнянні з іншими селами. Через це поміняли кілька солтисів. Він уже третій. Навіщо це йому?»

— Вуйку! Війку! — чулося з сіней.

Сіни ще за австрійських часів були перегорожені і служили такою собі камерою попереднього ув'язнення. Там сиділо закритих п'ятнадцять — хлопців, молодих чоловіків і дівчат. Це все що нашкріб.

— Вуйку! Та відпустіть нас! Ми не хочемо до Німеччини. Там каторга.

Солтис стояв перед канцелярією, мов жовнір на муштрі. Надворі ні день ні ніч, але навколо світло, як у сонячний день. Підняв голову, а на небі видніється місяць, навколо одна в одну блистять зірки. Що таке? Раптом як загримотить.

— Вуйку! Вуйку! — хтось гримнув кулаком у двері.

Солтис поозирався довкола, на небі ні хмаринки. Раптом на голову впала велика-велика груша і покотилася по землі.

— Звідки тут груша? Звідки тут груша? — і прокинувся.

— Вуйку! — знову почулося з сіней.

— Чого шумите? — піднявся з лавки і вийшов до сіней, — Я за вас буду їхати до Німеччини?

— Ми не хочемо до Німеччини. Відпустіть нас.

Засвітив лампу, відчинив двері до комірчини, присвітив. На нього дивилося кілька десятків сумних очей. І цього знає, і цього. Та всіх знає, сільські ж бо. Очі так свердлили його мольбою, так свердлили, що відчував їх аж у себе на плечах. Переважно ще діти. Хіба цього не розумів. Але служба.

«Будь вона проклята ця служба» і забіг до кабінету. «А якщо розповім, що виламали двері і повтікали. Їх упіймають і розстріляють. Що робити? І людей жалко, і якийсь страх довліє над ним. Що придумати?»

— Ану додому! Марш додому!

Ранком приїхало два німці на конях по живий товар. З канцелярії вийшов солтис, з припухлими очима, якийсь змарганий. Цілу ніч не склепив повік. «Як-то буде? Як-то буде? А може, не прийдуть. Може, минеться. Свої люди. Жаль...»

— Де люди? — почали шварскотіти.

Один трохи розумів по-українськи.

— Я зібрав біля двадцяти чоловік. Двері не закрив, і... — розвів руками.

— Де люди?

— Повтікали...

— Де список?

— Та я... Та я... — солтис розвів руками, — не записував.

— Що? — обидва німці мовби змовилися, вихопили із-за поясів нагайки і давай частувати.

Той від несподіванки упав. Нагайки полосували по плечах, по обличчю. Звивався мов вуж, але то нічого не давало. Коли при тих, перестали бити. Їхню увагу привернули дві немолоді жінки, які кудись ішли дорогою попри канцелярію.

Один з німців скочив з коня і до жінок пальцем:

— Komm her!... Komm her!... — і завів до канцелярії.

Це були дві подруги — Катерина Марковська і Ганнуся Сливчук. Вони дивилися у вікно на вулицю, нічого не розуміючи. Солтис піднявся з землі і витрясав із себе порохи.

— Коні... коні... — показав рукою один із німців.

Солтис зрозумів. Погойдуючись пішов до найближчого двору. Німці не мали часу розбиратися, як-то так сталося, що повті-

(Нім.) — Ходи сюди!... Ходи сюди!...

кали люди, але задурно і вертатися не мали наміру. Вирішили забрати з собою хоча двох немолодих уже жінок. Пригодяться.

На возі гойдалися плачучи дві жінки. Дома залишилися діти. Як-то буде? Вже при виїзді з села назустріч ішов Никола Сливчук. Кинувся до мами.

— Komm her!... Komm her!... — поманив пальцем парубка один з німців.

— Николко! Николко, — заплакала мама.

Другий німець потягнув нагайкою. Та замовкла.

Никола, побачивши, як німець ударив маму, блиснув очима, стиснув кулаки і кинувся до них. Але той відштовхнув і показав нагайкою сідати у віз. Никола хотів заперечити, таже його тато ніби при поліції. Тут до нього щось почало доходити, але німець зі злості вперіщив нагайкою по плечах. Інший витягнув пістолет і направив на нього.

По боках воза, ніби нічого не сталося, підскакували на конях сердиті німці.

II

Не знайшовши свого обозу, а з ним і своїх речей, Ярослав Семкович з розпуки присів у густій пшениці, яка от-от леда день попроситься коситися, і вирішив відпочити, а потім бігти наздоганяти своїх. Перед очима весь час поставала картина прийняття присяги вояками дивізії СС “Галичина”, як вони займали другу лінію оборони під Бродами, як солдати Радянської армії прорвали лінію оборони, і він тепер ось тут ліг посеред пшениці.

Перед ним появився Никола Щербатий, його побратим по службі, і вони затіяли суперечку:

— Біда була з-за Польщі. Поляки гнобили нас, не давали можливості вчитися українською мовою, обзивали на кожному кроці...

— Було яке-не-яке, але постійне життя. Всі трималися купи — села, родини, сім’ї. Зрідка дехто їхав на заробітки до Канади.

— А тепер, ось уже кілька цих років, усе стало догори ногами.

— Долі людей повиверталися, мов фасулиння після вітру.

— Хто б це міг передбачити? Одні підуть проти німців. Інші з ними. Треті проти більшовиків. Четверті проти німців і проти більшовиків. Ще інші висиджуються дома і чекають чия візьме.

— Це ж треба так заколотити світом, щоб втягнути у цю бездну мільйони народу...

— Блиск, який виділяє наша земля, засліпив багатьом розум. Слова істини зганьблені. Усе це вийшло за межі божої сили.

— Що це? Кінець світу?

— Ні! Хтось з великих світу цього хоче переламати або знищити нашу цивілізацію.

— Що ти верзеш? Що з тобою, Славку?

— Я десь читав, що Сонце — тепло, світло, розум. Місяць — п'їтьма, обман, холод. Ще в XVII столітті інквізиція проголосила, що на Місяці знаходиться царство диявола. Настають страшні часи. Смерть і кров будуть нас переслідувати. Смерть і пролита людська кров нічого не будуть вартими, а стануть повсякденним атрибутом нашого життя. Люди будуть гинути, як мухи. Багато пропаде народу. Десятки мільйонів... Чесність і порядність будуть висміюватися. Хамство, нахабство, брехня, пияцтво, тваринний страх перед усіма. Одні народи підуть на інші. Проллеться братська кров. Знищення наших святинь. Ось що нас чекає...

Никола здивовано дивився на Славка і голосно заговорив:

— Kamarad, was machen sie hier? Kamarad, was machen sie hier? — Ярослав відкрив очі. Над ним схилився якийсь німець. Схопившись на ноги, став довкола роззиратися. На небі сходило сонце. Це ж треба так заснути і довго проспати. Скривився при одній думці: "Як легенько можна потрапити більшовикам до рук".

Довго довелося іти полями, поки дібрався до лісу. Сонце підбилося височенько. На небі ніде ні хмаринки. Вітер, напевно, звечора загулявся і десь досипляв солодкі сни. Помежи дерева бродили одинокі дивізійники, але знайомих поки що не зустрів.

На краю лісу запримітив, як увихалися біля гармат німецькі артилеристи, недалеко вичікували команди кілька танків. Від німців дізнався, що вони справді попали в оточення. Тепер збиралися дати кілька артилерійських залпів по противнику і за допомогою танків прорвати кільце оточення.

Після кількох залпів танки не пішли у прорив, а поїхали назад до узлісся. Ярослав махнув рукою і пішов у гліб лісу. Не

(Нім.) — Товаришу, що ви робите тут? Товаришу, що ви робите тут?

пройшовши й півкілометра, натрапив на дивізійний обоз. Почав розшукувати їхню фіру, де залишив свої речі. Але даремно. Віздесь пропав. Думав з цим змиритися. Але впертий шлунок того не визнавав. Усе частіше нагадував про себе. Так у пошуках свого обозу дочекався, що над лісом з'явилися радянські бомбардувальники і почали скидати на скупчений обоз бомби. У ту ж мить усі дивізійники розбіглися врозтіч. Пізніше стало відомо, що підводи були завантажені вибуховими матеріалами. Уже надвечір посходилися фірми і взяли впрягати коней, які досі недалеко паслися, й обоз вирушив. Проте рухався дуже повільно. Так пройшла ніч, повна тривоги і безнадії.

Раптом над ними закружляв літак. Хтось подавав знак сигнальними ракетами. З літака щось відділилося і впало зовсім далеко. Як виявилось, скинули різні консерви. Німці надавали допомогу тим, хто попав в оточення. Це трохи прибавило сили і породило надію, що за них не забули.

Валка возів уперлася в якесь село і зупинилася. Ярослав, ні від кого не залежний, пішов уперед подивитися, що там коїться. Доходячи до села, побачив, як над ними пролетіли радянські розвідувальники. І тут же появилася перша ескадра бомбардувальників. Кинувся в крайню хату. Там побачив двох дівчат. За розмовою визначив, що вони зі Східної України. Про них говорили, що це “оффіцірс матрацен”.

Довго на оглядини і розмови не вистачило часу, бо появилася друга хвиля бомбардувальників, які скидали смертоносний вантаж не тільки на обоз, а й на мирні обійстя. Все загорілося. Великі стовпи диму, жар від них, сонячна спека, тріск горілих хат, багато розбитих авт, деякі стояли на узбіччю без пального. Усе це не наводило на веселі думи. Треба було поскоріше втікати з цього села.

III

У районному центрі Городенці, на двірці повно возів. Плач і стогін звідусіль. Багато проводжаючих. Лише Ганнусю Сливчук, її сина Николу і Катерину Марковську ніхто не проводжав. Натягали шиї, натягали, роззиралися — нікого.

— Чи хоч дали знати нашим? — кивнула Ганнуса Катерині, і подивилася заплаканими очима на свого сина.

— Може, уже й знають, але, думаю, ніхто не здогадається летіти за нами. Та чи є така потреба? Що це дасть?

Нарешті німці стали відділяти своїх бранниць від хлопців і чоловіків і затручувати у вагони.

— Schnell! Schnell!

Ніхто нічого не записував. Лише рахували, як худобу.

— Eins, zwei, drei...

Дівчата, молоді жінки плачучи піднімалися по трапу і піднімалися. Здавалося, що товарний вагон має якесь дно, через яке провалюються люди й провалюються. Уже й стояли у дверях, а внизу ще було й було бранців. З вагона кричали:

— Вже нема куди!

— Давайте в інший вагон!

Але що зробиш з німаками? Нашої то не знають. Підтискають людьми знизу, стараючись заплести, мов худобу, усіх. Кожна мала з собою якийсь невеликий клуночок. Від тисняви одні виривали клунки з-межи себе і піднімати вверх, декотрі опускали вниз. Клуночки виривали з рук і ті падали під ноги. Їх товмасили. Ніхто на це не звертав уваги. Ті, що висіли у руках вверху, опускалися декому на голови. У вагоні на стінах два ряди дерев'яних нар. Дехто цим скористався і вискочив на нари. Та все ж була велика тиснява.

Нарешті з трудом важкі двері засунули і заскреготав зовнішній замок. Закриті, як у душогубці. Слава Богу, надворі листопад. Прохолоднувати.

— Де мій клунок? — заверещала одна.

— Чого поклала на мою голову свій клунок? — чулося з іншого боку. Напевно, лише Ганнуса і Катерина цього не відчували, бо не мали нічого з собою.

— Дівчата! Ану тихо! Таже ми свої люди! Чого розкукудакалися, як квочки? — почулося з іншого боку. — Зараз, як рушимо, то якось втрясемося, буде трохи легше. Ви ж бачите, що ця німчура має нас за худобу. Покажімо їм, що ми є українці, культурна нація.

(Нім.) — Нім. — Скоро! Скоро!

(Нім.) — Нім. — Один, два, три...

Помало-помало та й усе стихло.

Але не стихло надворі. Німці відтіснили тих що залишилися і так стояли з автоматами наготові.

— Марусю! — котрась з наповпу закричала.

— Парасю!

— Василенко!

— Ганнусю!

Ганнуса Сливчук насторожила вуха. “Ні, це не мої. Якийсь незнайомий голос”.

Але тут паровоз дав протяжний гудок, і спереду прикований орел символ могутності і непереможності третього Рейху — почав розправляти крила назустріч поривистиму вітрові.

З цього людського горя, а може, і чогось іншого, надворі звівся північно-західний холодний вітер, налітав на посадку, яка тягнулася вздовж залізничного полотна, на окремі дерева, рвав з них пожовтілі листочки і підіймав високо-високо в небо. Потім ніс їх у бік Городенки і кидав на обійстя, на самотніх перехожих, мовби за ним наступала німецька орда і все поглинала. Кущі в лісопосадці рвучко коливалися, дерева не сприймали цього і гнулися, аж скрипіли, тріщали.

Чути було, як у стінку вагона вдаряв вітер, ніби хотів визволити бранців. Від безсилля стогнав, сатанів, ревів і свистів, мовби намагався перевернути вагон.

Катерина спершу подумала про дітей, як вони там без неї. На очі навернулися сльози. Так жаль їй зробилося, так жаль. Серце рвалося від розпуки.

Вітер гнався за вагоном і гнався. Зі злості почав кидати сніжинками. Стінка вагона блистіла від розтопленого снігу, вітер приліплював пожовтілі листочки і робив якісь візерунки. Вони виходили досить кумедними і раптом пролунало: ха-ха-ха-ха-ха! Вітер зареготав зі своєї затії.

Паровоз не звертав ніякої уваги на вітрові витвори. Робив своє. Набирав швидкість і щохвилини наближався до Коломиї.

— Калать-калать! Калать-калать! — Вистукували колеса на стиках рейок.

“Як там Василь?” — думала своєї Ганнуса.

У вагоні від швидкості паровоза почало втрясатися, стало вільніше. Дівчатами погойдувало то в один бік, то в інший. Усі мовчали. Кожна думала над своєю доленькою. Як вона складеться надалі? Чи всі повернуться додому? Живі-здорові?

“Відколи прийшов з тюрми, — думала своєї Ганнуса про Василя Сливчука, — став якимось дивним. Після вбивства сина, під час суду в Городенці і в час перебування в криміналі став для неї якийсь чужий. Довго думала над цим і ніяк не могла зрозуміти, як їй бути далі. Ще змалку змарнував хлопців. Дуже любив і своєю надмірною любов’ю розбестив їх. Особливо молодшого. Тепер уже виріс. До роботи не береться. Хоч би не вплутався до підпілля. Боялася не через те, що візьме зброю в руки на захист своєї землі і загине як герой, боялася, коли попадеться в руки звірам не зможе витерпіти мук і видасть чесних побратимів, повстанців. Він до самопожертви не готовий. А це ганьба на весь рід. Велика ганьба!”

Вітер гудів, стукотів у невеличку віконницю, яка світила вверху, рвав ніби руками. Під це завивання і колихання вагона дехто, забувши про своє горе, почав стоячи надрімувати.

Задрімала і Катерина. Якби хтось їй колись уповів, що можна спати стоячи, ніколи б не повірила.

Їй приснилося, що кудись іде стежкою понад Тополівку, навколо густий туман. Хоче вибратися з нього, силкується. Враз загубила стежку. Хоче йти далі і не знає куди. Туман зробився ще густішим, налітає на неї сивими клубками. Вони падають до ніг, падають і врешті перед нею зробилася глуха стіна з клубків. Стало страшно. Їмилася за груди, і тут почало прояснюватися небо. Сонця не видно, але чомусь показалися зірки. Клубки почали розсуватися і тут показалася голова її Михайла. Вагоном на повороті досить різко сіпнуло, і Катерина пробудилася. Поозиралася довкола, дехто дивився на неї, дехто дрімав. Хотіла побачити очима Ганнусю, але з тієї затії нічого не вийшло.

Вітер далі завивав, як скажений пес, йому вдалося-таки відчинити верхнє віконечко, і тепер рама весь час стукала по стінці, ніби в такт якійсь музиці.

IV

За селом виднілася досить неприваблива картина. Скільки сягало око, гойдалося від вітру буйне колосся пшениці, яке аж просилося до збирання. Але кому це було в голові. По всьому пшеничному полі маячили автомашини зв'язку з телефонними апаратами, автомашини військових майстерень, моторизовані військові вози і запряжені кіньми, — яких тільки тут не було вантажних і легкових автівок. Помежи них крутилися німці та дивізійники і не знали, що робити. Уперед нема куди, але й назад неможливо. Бомбардувальники летіли група за групою і це все поливали бомбами. За ними літаки зі своїх бортів поливали стрілами з кулеметів.

Вибухи моторів і бензинових баків, ворожих бомб, стрілянина з летючих літаків, смертоносні крики про допомогу, іржання коней нагадувало Ярославу справжнісіньке пекло, від якого замовкає навіть голодний шлунок. Та як тільки це все вщухає, знову дає знати про себе отой проклятий голод. Чисто тобі зачароване коло.

Подивившись на все те, Семкович метнувся до найближчого лісу. Не пройшов і кількох кроків, як запримітив фіру з їхнього полку, ще й знайомого візника. Той усміхнувся і порадив пообідати. Від почутого закрутилося в голові. Уже два дні майже нічого не мав у роті. Фіра була з продуктами. Вмить перед ними просто заусміхалася велика коробка ковбасних консервів, рядом — цілий хліб. Візник усміхаючись показав пляшку німецького коньяку. Добре підкріпившись, Ярослав попрямував далі тепер лише з однією думкою, як вирватися з оточення.

При черговому нальоті радянських літаків його поранило в руку і праве стегно, але йти можна. Зустрічав по дорозі по одному, по кілька дивізійників. Ніхто з них нічого не знав. Але всі мали одну мету — вирватися з оточення. Десь глибоко всередині підсилювалася тривога через невизначеність. Невдовзі зустрілися із дивізійним сотником Дмитром Палієвим, який указав куди добиратися. На душі полегшало. За його завданням деякі дивізійники почали кружляти тим ліском, шукаючи побратимів по зброї. Кількох знайшли. Разом попрямували на південний захід через поля поки перед ними не виринули високі старі дуби.

Між деревами показалося кілька німецьких генералів. Серед них командир розгромленого корпусу Артур Гавфе та їхній командир української дивізії Фрайтаг. Хлопцям наказали поки що відпочивати в тіні дерев. На душі знову полегшало.

Сонце вверху уважно стежило за тим, що відбувалося на землі. У деяких місцях здіймалися клуби диму, витали в повітрі викинуті бомбами тонни землі, стрілянина, розриви снарядів. Подекуди чувся гул катюш, які випалювали навколо усе живе на землі. Нічого цього не чули молоді вояки, які спали на голій землі міцним богатирським сном. Між крони дерев проникали мирні смужки променів, які посиляло сонечко. Вони мали вигляд райдути — сині, червоні, жовті, зелені. Від землі і крони дерев мережилося сонячне сяйво. Все мерехтіло в очах, ніби ними хтось потрясав. Лунали тихі голоси з боку генералів і вищих офіцерів, яких з часом ставало все більше і більше. Вирішувалася доля дивізії СС “Галичина”. Похоронити її чи відродити наново.

Коли хлопців розбудили, надворі уже сутеніло. Продерши очі, побачили навколо багато німецьких солдат і цілу валку вантажних автомашин, накритих брезентами. Нарешті наказали всім сідати в авта. У кузовах тихо сиділи німці й українці. Тільки перші дивилися на інших з великою злобою.

— Якби не українці-добровольці дивізії “Галичина”, — думали, — то цій проклятій війні був би капут. А так війна буде продовжуватися.

Машини рушили з місця, і на душі знову полегшало.

— Коби скоро закінчилася ця невизначеність, — не один українець думав, сидючи в кузові. Проте колона скоро зупинилася. Ярослав сидів у кузові з самого задку, тому легко зіскочив на землю і попрямував уздовж колони вперед, щоб побачити, що там робиться. Колона вперлася в автомобільну трасу. Попереду стояло кілька гармат. Біля них копошилися німецькі артилеристи. Кілька офіцерів зібрали довкола себе вояків і розповідали, що перед ними радянський фронт, який треба прорвати. У пролом піде весь обоз і тоді з’єднаються зі своїми. Значить, усім треба йти в атаку. Дійти до чужих окопів, а за той час гарматними пострілами буде подолана лінія оборони. Піхота має довершити те,

що залишиться від артилерійського вогню. План був реальним, і всі кинулися на приступ радянської оборони. Уже дійшли прямо до окопів, звідти почав сіятись смертельний вогонь з кулеметів і автоматів. Гармати мовчали. Усі, хто залишився живим, повернули назад. Гармати стояли на місці. Артилеристів не було ні душі.

— Значить, німецького порядку уже нема. Слава Богу, що відсутня паніка — подумав Ярослав, який знайшов свого товариша з їхньої сотні, і один від одного не відставали.

Попереду виднілася долина між двома селами. Напевно, то була рятівна дорога до щастя, бо туди сунулося маса народу. Гул розривів мінометних і артилерійських снарядів, свист куль і гранат, зойки поранених людей, несамовите іржання коней, курява піднята вверху з уламками дошок, різного військового знаряддя, каміння, коліс від возів, окремі частини людських і кінських тіл, руками, ногами — справжнісіньке пекло. Але всіх туди тягнуло. Потягнуло і Ярослава з його товаришем. Кожний думав, що його нещастя обмине і все буде добре. Посеред долини простягалося залізничне полотно. Ярослав добре бачив, що воно, як і недалекий шлях Золочів-Львів, як ніщо інше, добротню прострілювалося, ще й було під контролем двох танків, які стояли неподалік від невеликого ліска. У двох вояків напостійно застрягла думка: не може бути, щоб протягом цього залізничного насипу ніде не було якогось отвору. За насипом уявлялося спасіння від смерті і полону. Але ще треба було проскочити ту трасу, яка не менш прострілювалася.

Враз хлопці рвонули до насипу, побігли вздовж і побачили, що в невеликій видолинці протікає потічок. Вони туди і з радості пруднулися через місток на другий бік. А там! О Боже! За насипом велика мочара. Витягнеш одну ногу — друга застрягає ще глибше. З великими потугами вибралися до підніжжя насипу. Звідси добре було видно, як від рейок відскакують кулі й осколки від різного калібру снарядів.

Трохи передихнувши, перезувшись, щоб викинути болото з черевиків, товариші спрямували погляди в бік невеликого горба, який треба подолати. А там траса. Якихось кілька сот метрів, а таких недосяжних. Горб притягав до себе ніби магнітом. Там порятунок... Спасіння... Як хотілося жити...

Не змовляючись, обидва поповзли до горба. Перед горбом треба було ще подолати невелике поле, на якому буйно розвіалося рясне жито. Але прямо житом просуватися на руках і ногах неможливо. Вирішили повзти вздовж межі. Ого! Горенько! Таких, як вони, було багато. Вздовж межі лежали один в один трупи німецьких солдат і дивізійників. Через них переповзати було неможливо. Могли стати легкою здобиччю снайперів і кулеметників, які не жаліли куль. Переповзли до іншої межі. Та сама картина. Над головами свистіли кулі, як майські хрущі. Довелося повзти по житі. І це було неможливо. Долали крок за кроком. Для них це був справжній тунель, у кінці якого виднілося світло. Так наблизилися до битого шляху, який був під прицільним вогнем кількох радянських танків.

Жадоба до життя, до порятунку відкинула страх, що ось тут, на дорозі можна бути вбитим. Водночас виникала інша заперечлива думка: “Ліпше бути вбитим, ніж потрапити до більшовиків”. Знесилені від нервового перенапруження, змучені, мовби змовившись, кинулися бігти через дорогу.

— Перебігли! — хотілося кричати від радості.

Метнулися в кущі, змішалися із зеленою травою, колір якої відповідав їхній уніформі. Це зменшило шанси бути вбитими. Недалеко виднілася гущавина.

“Там наше спасіння! Там!” — думали хлопці. Залишився ще один, усього один смертоносний рубіж. Потрапити туди. Пома-ло поповзли наперекір свистячим над ними кулям. Розгорнувши гущавину, Ярослав обімлів. Ноги в колінах підкосилися. Його кинуло в піт. Недалеко лежало кілька вбитих дивізійників. Як це? Перебігти долину смерті без страху, бо жив одним бажанням вижити, а тут віддати Богу душу, коли уже в твоїх руках порятунок... Коли перебігав долину, де смерть справляла свої жнива, — не відчував страху. А тут ним заволодів страх. І коли треба було втікати далі поза лінію оточення, відчув велику втому в тілі і знесилений упав на землю. Підняв голову, подивився на схід, куди лежала йому дорога спасіння. Зауважив стежку, яка тягнулася вверх по-межи молоді деревця, а по ній піднімалися щасливці, такі, як і він. Зразу відчув свіжий приплив сили, піднявся і вперед. Уже на

горі поозиралися на долину смерті, яка звідти добре проглядалася. Бачили, як вояки бігли до насипу і падали, щоб уже ніколи не піднятися. До тих страшних мук додалася ще й спека. Сонце піднялося досить високо і пекло немилосердно.

Коли пробиралися до насипу, жили одним бажанням: подолати кільце оточення. Тепер, домігшись цього неймовірними зусиллями, втупилися один в одного: “А що далі? Куди?”

V

У Коломиї поїзд зупинився. Нема-нема і врешті-решт ворота почали відсуватися. Знадвору потягнуло свіжим прохолоднуватим вітром. Якось стало легше дихати. Німці показували руками аби виходили:

— Ком гір! Ком гір! — лунало звідусіль, ніби нічого не вміли говорити, лише цих кілька слів. То там, то там одночасно сходили з таких же вагонів молоді жінки і дівчата з інших районів. Усе це тягнулося, як волокуша на небі до одного великого будинку. В цьому людському потоці і зійшлися Катерина з Ганнусею.

— Ганнусю, давай триматися купки. Не розлучаймося.

— Я за те!

Ввійшовши до середини будинку, почули команду роздягатися.

— Медогляд! Медогляд! — говорили навколо.

Обидві жінки вже немолодого віку подивилися одна на одну, потім навколо, трохи засоромилися. Ніколи подібного з ними не було. Але куди діватися? Почали роздягатися.

Великим соромом було, коли побачили лікарів-чоловіків.

— Але будь що буде. Де наша не пропадала, — прошепотіла Катерина і стала в довжелезну чергу.

Лікарі старанно слухали роботу серця, легенів, пальпували черевну порожнину, печінку. Оглядали ноги, руки. Кількох комісували, записавши їм, що не годні їхати до Великої Німеччини і працювати на її благо.

Почувши про таке, у жінок появилася надія. Коли один із німецьких лікарів слухав Катеринині плечі, та почала жалітися на болі в тому місці, де легені. Але лікар ніби нічого не чув, лише мовив:

— Gut! Gut!

Ганнуса хотіла засміятися:

— Уже пожалілася? Що ти зробиш, як вони німаки? Нічого не розуміють.

— Ти думаєш, що ці лікарі всі німаки? Тут є й наші!

— Ну й що? Хіба наші тут мають якісь права?

Другою чергою поверталися до місця, де лежала одежа. Одягалися і знову у вагони, але пасажирські. Поки проходили медогляд, вагон із чоловіками відчепили і відігнали в тупик.

Одні дівчата сідали на лавки, інші залазили на полиці. Набитисько, але ніхто не стояв. Їсти не давали. Катерина з Ганнусею дивилися і слину лигали, як інші витягали зі своїх вузликів їду. Дехто змилювався над ними та трохи ділив і їм.

Люди йшли і йшли до вагонів. Робітники, які працювали на станції, спершу дочепили чотири вагони, потім ще чотири. За тими ще і ще...

Зробився довжелезний ешелон. Ззаду причепили підштовхувач.

Через великі втрати на фронті Німеччина мобілізувала рештки чоловічого населення, оголивши свою промисловість. Щоб не було простоїв, вимушена була залучати дешеву робочу силу зі Східних регіонів поневолених народів-слов'ян.

І так через годину-другу ешелон з потугами рушив на Краків. Наскільки це для німців було важливо, свідчило те, що поїзд ніде не зупинявся. Скрізь давали зелене світло. Навіть уступали дорогу поїзди зі стратегічними запасами для фронту. Ще в школі навчаючись, дещо чули про це славетне місто. Будучи вже одруженими багато чули про Краків від односельчан, які там навчалися. Це одне з найбільших міст Польщі, розташоване на річці Вісла. Снятинські дівчата почали розказувати, що Галицький гостинець, який проходив через Снятин, сягав до Кракова, а звідти до Німеччини. По цьому шляху велася жвава торгівля між південною частиною України, Чорним морем із Європою. За Австро-Угорщини через велику кількість українців, які оселилися в такому великому культурному центрі Європи, було відкрито гре-

(Нім.) — Добре! Добре!

ко-католицьку парохію. Українці заснували у Кракові свою “Промислу”, а студіюча молодь — Українську Студентську Громаду. Їх цікавило все. Хоч перебували у неволі, але цікавість брала своє. Усе було новим для них і дуже цікавим. Навряд чи вони знали, що в Кракові, в результаті четвертого поділу Польщі, опинилося багато української еміграції, які втекли після зайняття Галичини військами Радянського Союзу.

У Кракові стояли всього кілька хвилин. Нараз потягом сіпнуло кілька разів, і він рушив уперед — на Ляйпціг. Ще довго у вікнах стриміли голови цікавих. Від цікавості забули, чому тут опинилися. Коли за вікном замерехтіли останні будівлі величнього міста, всі посумнішали, нагадавши, що з кожною хвилиною все більше й більше віддаляються від рідних домівок.

По небу неслися важкі темні хмари, які закривали собою сонце. Від цього у вагонах було темнувати. Катерині і Ганнусі зробилося якось лячно. То зиркали одна на одну, то у вікно. А думи їхні, гей-гей, летіли до отчого дому, до дітей. Чим більше віддалялися від рідної домівки, тим гірше робилося на душі. Лякала невідомість. Інколи закрадалося в душу, що вже ніколи не повернуться додому, не побачать рідних. Ох, далека і чужа сторона.

— Будь проклята ця війна! — хотілося кричати на всі заставки.

Напевно, про це думали й інші, бо всі у вагоні мовчали. У таких випадках найкращою розрадою була б пісня, але нікому не хотілося співати. Дівчата поглипували одна на одну, а потім під ноги. Їм здавалося, якби хоч котрась першою заплакала, то всі би плакали з горя, яке випало на їхню доленьку.

З-за горизонту показалася темна хмара, яка дуже скоро наближалася до них. Врешті зрозуміли, що то летить сила-силенна ворон. “Боже! — кожна подумала, дивлячись у вікно, — невже і тут так багато ворон, як і дома. От добре цим воронам. Живуть довго до треста літ. Де хочуть, там і поселяються. Ніхто їх не жене, ніхто не арештовує, нікуди їх не везуть”.

А ті, каркаючи, закружляли над великим ешеленом, ніби щось чаклуючи.

— І так на душі, мовби коти шкрябуться, а тут ще й ці вороны, — не втерпіла котрась.

— Дівчата! — гукнула інша. — Давайте розказувати якісь веселі історії, а то так посходимо з розуму. Але ці слова потонули, як той камінчик, який вкинули у воду: при вдарянні об воду стався сплеск, а далі пішли колами хвилі, які все розширювалися, розширювалися, нарешті вода заспокоїлася і все стало на місці, ніби ніхто нічого й не кидав.

За вікнами миготіли невеликі села, де-не-де показувалися люди, якісь сумні невеселі, мовби все навколо не мало для них ніякого значення. Сумний світ. І чому він такий став? Невже так споконвіку? Таких, щоб дали відповідь на це питання, не було в цьому вагоні, напевно і в цілому ешелоні. Так! Тяжкий настав світ...

На ранок поїзд зупинився. Провідниця вимовляла одне слово: Ляйпціг! Ляйпціг! Ляйпціг!

Для пасажирів цього ешелону це нічого не значило. Аж коли прибулий перекладач мовив українською мовою: Приїхали! Приїхали! Виходьте з речами! — дещо прояснилося.

Спочатку всі полегшено зітхнули, а потім у душі став закратися страх: «А що далі? Що їм уготовано? Що буде завтра?»

Усі висипали на перон. Недалеко стояв гурт поважних чоловіків.

«Це, напевно, наші купці» — не одна подумала.

Їх вишикували в шеренгу у кілька рядів. Зараз-таки до них підійшли ті пани. Дівчата прискіпливо вдивлялися в їхні обличчя, мов: «Чого їм від нас треба?»

— Галіція? Галіція? — щось шварскотіли межі собою.

І тут почалося. Справжня сортировка. Одних вели в один бік, інших в інший. Ділили на два великих гурти. Коли розділили, один гурт почали дробити на менші.

Ганнуса опинилася в найбільшому гурті. Катерина — в меншому і в тому, який почали дробити. Якось ніби мимоволі, Катерина хотіла перейти до великого гурту, до Ганнусі, щоб бути разом зі своєю подругою, але огрядний німець закричав:

— Zurück! Zurück! Zurück! — показуючи тростинкою, щоб вернулася.

І Катерина повернулася.

(Нім.) — Назад! Назад!

Враз великий гурт направили до недалекого поїзда, який уже на них чекав. До тепер ніхто на нього не звертав жодної уваги. На цьому дорожці давніх подруг розійшлися.

VI

У Коломиї хлопців і чоловіків помістили в тюрму. Розселили по двадцять душ до кожної камери. На сніданок давали горнятко чорної ледь-ледь підсолодженої кави і шматочок хліба. В обід — бляшану мисочку баланди і ложку каші із запахом м'яса. На вечерю горнятко солодкавого чаю і шматочок хліба. Так жили кілька днів. Як після з'ясувалося, набирали ешелон. Потім повантажили у вагони-телятники. Напхали по сто людей. Дихати не було чим. В одному вагоні їхали чоловіки і жінки. Поїзд вирушив у напрямку Перемишля. Там був пересильний пункт, який забезпечував робочою силою Австрію і ту частину Німеччини, що прилягала до неї.

У Перемишлі з вагонів вишикували в колони по троє. З одного й іншого боків ішли німці з автоматами. Завели всіх до колишніх польських військових казарм. На другий день медогляд. Роздягання догола. Черга до лікарів. Коли один з лікарів прослуховував плечі і щось вимовив по-польськи, Ніколі заблищали очі, — трохи розумівся, вчився у школі польської мови:

— Мене щось болить у грудях, важко дихати... — почав ловитися за соломинку, може, повернуть додому.

Поруч за столиком сидів лікар-німець. Поляк щось пошварскотів до німця і підштовхнув. Той приклався слухавками до грудей. Хлопець став ні живий ні мертвий. Дихав дуже легенько, закашлявся. У душі завитала радість...

— Gut! Gut! — засміявся німець з поляком, піднявши вгору вказівний палець, мов, здоровий, і поплескав по плечах.

Як появилася надія, так і щезла.

Дуже боявся, щоб не забрали на вугільні шахти. Неподалік у кімнаті стояло кілька гуцулів. Підбіг до найстаршого, який стояв попереду:

— Хлопці! Візьміть мене до себе у бригаду. Ми земляки. Я з Городенки. По говірці чую, що ви десь із Косівщини.

«Хоч рубати ліс і важка робота, але на свіжому повітрі» — подумав Никола.

— Ти не маєш ні сокири, ні пилки...

— На місці нам усе дадуть.

На другий день колону повели на станцію. Там уже чекав пасажирський ешелон. В одному вагоні з ними їхали німецькі лісничі. Хлопці жартома називали їх купцями. Ті сиділи при вході до вагона, зайнявши одне купе.

На кожній великій станції тривали довгі зупинки. В одному із вагонів готували їжу. Всі ставали у чергу. Кожному давали паперову мисочку. Ложка своя. Давали суп, на друге кашу, яка пахла м'ясом, і шматочок хліба. Ніхто не пхався без черги. За порядком слідували німці. Один із городенківчан влаштувався допомагати поварам мити посуд. Викрав кілька паперових мисочок. Порядок був такий. Якщо мав чисту незайману паперову мисочку, тобі давали їсти. У брудну вдруге одержати обід неможливо. Никола став удруге в чергу і отримав другий обід. Дуже хотілося їсти. Кілька разів це вдалося. Проїхали м. Лінц. Наступним був Відень. Там бригади розбили по 60 людей. Їхня бригада поїхала на Інсбрук, потім Зальцбург. По дорозі сходило по двадцять осіб з лісничим. Їхня бригада зійшла в містечку Крамзах. Поряд були — Майергоф, Кінзліх і Штайнберг. Надворі тепло. Зелень. Смереки, ялина... Свіже повітря. Альпи! Австрійські Альпи. Земля Тіроль. Щось подібне до наших Карпат. Гуцули відчули себе, як дома.

Довго піднімалися вверх, поки не побачили дерев'яні бараки. Усередині двоповерхові нари, матраци, коци, подушки, простині. Прали самі. Постіль міняли раз у квартал. Раз у місяць возили їх до Інсбрука в баню. З собою брали білизну і її пропарювали від вошей. При потребі милися в бараках у тазиках. Літом купалися досхочу в гірській річці.

Специфічна піч. Посередині барака простягалася піч з кухнями. По боках піднімалися димарі. По центру запалювали дрова. Полум'я тягнуло в обидва боки. Зверху на плитах кілька дірок. Кожний клав свою сковорідку і готував їсти. Одноразово готували їсти до десяти чоловік. За роботу їм платили продуктовими картками. Картку видавали одну на місяць. На кожній картці написа-

не прізвище власника. Недалеко перебував спецмагазин, в якому брали продукти на тиждень. На все була норма. Неможливо взяти хліба стільки, скільки хотів. На тиждень видавали чотири батони. Так само брали варену (тільки кінську) ковбасу, маргарин, цукор, масло, хліб, картоплю, влітку — овочі. Їжі ставало. Крім того, недалечко на полонинах паслася худоба, коні, вівці. Наприклад, субота, неділя і понеділок були вихідними. Тоді йшли працювати до бауерів. Особливо на сінокоси. Коли наставала пора сінокосіння, то бауери приходили до лісного, домовлялися про допомогу. В горах, як у нас, так і скрізь, коли йде косовиця, всі залишають основну роботу і на косовицю. За це господарі ніколи не відмовляли лісоруbam щодо сира, сметани, чи молока.

Косити траву починали удосвіта. Через кілька годин дівчата і жінки розстеляли траву по сінокосі. Через якийсь час знову ворушили граблями. І так кілька разів. Бували дні, коли до вечора сіно вже знаходилося на острогах. Там визрівало. На полонинах багато оборогів. Через певний період сіно складували в оборогах. Не дай Боже, щоб воно хоч раз побуло під дощами.

Никола бачив, як на полонинах бауери відгодовували свиней. Ох і свині були. Доїли корів, кіз, овець. Виготовляли бринзу, масло, домашній сир, сметану. Жентицю змішували з грісом, деколи з комбікормом, і згодовували свиням.

Узимку "толокою" бауери кіньми під'їжджали, наскільки могли, якнайближче до полонини, легенькі санки, зроблені з бука, брали на плечі і піднімалися вверх до оборогів. На санки наклали сіно, перев'язували шнурами. Наперед сідав господар і тримався за особливі гальма на зразок грабельок, які були прикріплені з обох боків санок. Притягаючи назад, грабельки при потребі впиралися в землю і гальмували. Усі з'їжджали до великих саней, запряжених кіньми. Санки, навантажені сіном, прив'язувалися одні до одних, і коні тягнули їх до обійсть бауерів. Санок ззаду могло бути і до десяти. Сіно скидали в стодоли. Звідти воно перекидалося на стрих. І складувалося. Над кожною коровою чи конем виднівся у стелі відповідний люк. Відміряну порцію сіна кошиком скидалося вниз. Годували худобу переважно сіном, терли кормовий буряк, який купували на низах у бауерів, і пійлом

з грісу або комбікорму. Зі свиней у зимовий період утримували переважно супоросних свиноматок з таким розрахунком, щоб більшенькі поросята були на весну.

На другий день звозили сіно толокою іншому бауерові, потім третьому і т. д.

VII

Катерину Марковську запроторили до пасажирського вагона і повезли в напрямку до німецького міста Візбург. Почувала себе самотньо, дуже плакала. До того всього сипнула собі пучок солі в очі. Очі натерла до червоного, тому безперестанку текли сльози. Думала, що з огляду на це її повернуть додому. Та на те ніхто не звертав увагу. Тоді почала робити, що й дівчата, нові подруги, — здирали шкіру вище долонь і натирали тютюном. Рани трохи спухали, але бажаного ефекту не досягли. Дорогою тричі давали їсти по шматочку хліба, помащеного повидлом. В обід горнятко несолодкої чорної кави.

Нарешті прибули до Візбурга. На вокзалі їх вишикували в колону по три, і німці повели до одного великого будинку. На них чекали солідні німці. Як потім з'ясувалося — Bauer. Усіх дівчат і жінок вишикували в ряд, і бауери почали вибирати собі наймитів. Так, так. Стали наймитами, або ще й гірше... Ніхто не питав прізвища, імені, згоди... Вибирали, як худобу на базарі. Це тобі, це мені, це знову мені...

За дівчину чи жінку оплатили в касу по двадцять марок, за хлопців та чоловіків — двадцять одна марка. Не кожний бауер міг узяти стільки робочих, скільки хотів. На все була норма. Міг узяти і кілька. Але це залежало від величини господарства, кількості поля, худоби, скільки членів двору бере участь у військових діях на фронті. Ще залежало — на Західному чи Східному.

Катерину взяла господиня. Як потім виявилось, з їхньої сім'ї пішло на фронт три сини і зять. Вона вже мала одного робочого — молодого чоловіка-поляка. У господарстві було 50 га поля, двадцять голів худоби, в тому числі три воли, кінь і тридцять свиней. Були свиноматки, маленькі поросята, свині на відгодівлі. Вся худоба і свині кульчиковані. На двір був накладений, по нашому,

(Нім.) — Селяни, фермери

великий податок. Щоб виконати денний план продажі молока приходилося здавати на молокоприймальний пункт усе видоєне молоко. Старий бауер уже не працював. Йому було дев'яносто років, а дружина молодша на тридцять років. Хворів. Молока навіть йому не залишали. Всі пили чорну каву.

В сім'ї бауера, крім нього, дружини, ще жили дочка, поляк і Катерина. Мали непоганий двоповерховий житловий будинок. Це було невелике німецьке село із своєрідною забудовою, характерною для всієї Німеччини. Біля дороги височіли житлові будинки, а в дворах господарські — стайні, з'єднані з великими стодолами. Все це накривалося однією великою покрівлею. В столі стояла ручна січкаря. Навколо складоване сіно. Тільки в одній стороні люцернове, в іншій конюшинне, в третій — з трави. Вверху стрих поділений на три поверхи. Якщо дуже високий — чотири. Кожний поверх настелений дошками. На всіх поверхах зберігалися тюки соломи. Під стайнею і підлогами підвальні приміщення. Там зберігають кормові і столові буряки, моркву, картоплю. При необхідності тюки скидаються, ріжуть на січку. Кормові буряки носять кошиками. Терли на ручному подрібнювачеві. Зі стодоли двері вели до стайні. Січку засипали у жолоби, посипали тертими буряками. Частина стайні перегороджена. Там кухня — варять картоплю, концентрати. Готують свиням помій. Весь гній викидається через дверцята в задній стіні в спеціальну яму. Там складається до наступної осені і потім вивозиться на поле.

Катерині дуже дошкуляв побудований недалеко, всього за п'ять кілометрів підземний аеродром. Їхнє поле прилягало майже до аеродрому. Не раз, працюючи в полі, бачила лише, як вилітають ніби з-під землі і залітають, мов птахи, під землю літаки. Зразу від того гулу розвалювалася голова, потім привикла.

Кожної неділі від обіду таким, як Катерина, німці давали вихідний. В селі були робочі не тільки з Польщі і України, а й з Росії, Білорусії, Франції. Всі робочі з Радянського Союзу носили на лівій частині грудей нашивку «ост» на синьому фоні. Таку нашивку носили і робочі зі Східної України. Поляки на коричневому фоні жовту букву «п». Катерина теж носила нашивку «п». Галичани мали перевагу. Хто мав з дому документи — метрику, доку-

мент з сільської гміни, тому видавали на руки Ausweis. Таким уже було не обов'язково носити нашивку, і вони мали право відвідувати всі сільські заклади нарівні з німцями.

Катерину забрали без документів, і вона не мала можливості скористатися таким правом.

Дуже довго прийшлося прожити в чужій стороні, щоб звикнути із такою різкою переміною життя.

VIII

Сонце припікало щодня все дужче і дужче, ніби хотіло вгодити жниварям, які якраз жнивували. На скошених сінокосах зеленіла молоденька травичка. А довкруги — бадилля картоплі, поля з кукурудзою, буряки, білили хлібні поля. Співали пташки, кричали на водоймах жаби, а десь зовсім — зовсім поряд кружляли літаки, скидаючи смертоносний вантаж на голови військових і мирних жителів. Чулися вибухи, далека артилерійська канонада, гули катюші. На м'якій траві розкинулися Ярослав Семкович і його товариш — Яків Мельник. Роззулися, аби ноги подихали, відпочили, щоб провіяв свіжий холоднуватий вітерець. Там же на траві підсихали мокрі від болота шкарпетки. Як було мило дивитися у голубе небо і тішитися красою. Тільки день тому їм заглядала у вічі ота з косою. Навіть не хотілося називати її ім'я, як вона за цей час усім остогидла. Скільки скосила життів. Крім того, весь час думали, що треба пошвидше втікати з цього місця, бо більшовики будь-коли можуть тут появитися, — і все пропало. Бо то ж чи варто було так ризикувати, щоб сьогодні попастися їм до рук... Їхні товариші вже вкотре гукали:

— Хлопці! Пішли!

«Ще трохи. Ще трохи. — думав Ярослав, — на мої спарені ноги це справжній бальзам, бо на них чекає ще далека дорога. Ех, якби напиться свіжої джерельної води».

Хлопці, мов по команді, схопилися, взулися і вирушили в далеку дорогу. Якнайшвидше і якнайдалше від цієї долини смерті. Ярослав зупинився, поозирався і тричі перехрестився. Так один за одним, а то й по два йшли слід у слід без карти, без компасу. Єдине, про що дізналися, нібито десь ліворуч Золочів.

(Нім.) — Посвідчення

Коли зайшли в одне село, там розповіли, що недавно сюди приходили більшовики. Всі попелотніли зі страху. Це ж треба пройти долину смерті, щоб усе-таки потрапити до тих, від кого втікали.

— А як вони поводитися?

— Та так, нічого. Тільки, як завжди, запевнили, що визволили нас з-під фашистського ярма. За продукти заплатили і поводитися досить добре.

— Це що ж виходить? — подивилися один на одного хлопці, — ці кажуть, що визволяють, німці запевняють, що обороняють.

Але з цього часу стали обережнішими. По дорозі села були майже порожніми. Люди з дітьми і худобою перебували в найближчих лісах. У добротних обійстях господарювали німці. Під гаслом, що незабаром це все дістанеться більшовикам, копали молоду картоплю, відшукували борошно, всяку крупу, ловили заблуканих курей, різали і самі варили для себе їжу. В одному селі дивізійники побачили, як німці тягнули за вуха добротного підсвинка. Рядом бігла жінка і голосила, просячи не забирати, бо це в неї єдина надія прогодувати дітей.

Хлопці знаходили добротні обійстя, в яких жили господарі. Наперед завжди йшов Ярослав:

— Слава Ісусу Христу, — місцеве вітання, ще й по-українськи, зразу привертало господарів.

— Хто ви, хлопці?

— Ми з дивізії.

— Нашої, української? Заходьте, заходьте. Будьте нашими гостями! Ви, напевно, голодні?

І тут же накривали стіл. Тож хлопцям не треба було ловити чужих курей, красти підсвинків. Їх приймали усюди. Якось вони дізналися, що збір дивізійників відбувається у Старому Самборі. То попрямували в той бік. Хоча по дорозі розпитували, як можна потрапити до УПА. Розчарувавшись у німцях, які їх зрадили на фронті, бо, за домовленістю, в перших лавах мали бути якраз вермахтівці і першими мали прийняти на себе бій. Як виявилось, їх там не було. Тому й стався прорив якраз на їхній лінії відтинку. Котрі німці не знали суті цього всього, то зневажливо дивилися

услід дивізійникам. Але хлопцям було байдуже, що про них думають. Оскільки наближалися до справжніх кордонів Польщі, то воліли залишитися дома, на своїй рідній землі і піти в УПА, щоб продовжити боротьбу з більшовиками. Але на запитання, як потрапити до УПА, всі відмовчувалися. Хто знав, чого про це запитують незнайомі люди. Мало що. Конспірація понад усе.

В одному селі підійшли до церкви, на подвір'ї якої стояла з файним цямринням і журавлем криниця. Поки пили холодну свіжу воду, до них підійшов священник. Розговорилися, і він запросив усіх до господи. Жінка з помічницями приготувала непом'якшений обід. Цей обід потім не раз згадували, бо він був останнім на Україні.

Так дібралися пішки до Стрия, і там сіли на потяг до Дрогобича, щоб скоротити і прискорити свою дорогу. Хотілося чим швидше потрапити до Старого Самбора і влитися до залишків дивізії «Галичина». Поки доїхали до Дрогобича, на станції дізналися, що радянські війська прорвали лінію оборони на Самбір. Отож довелося вертатися назад до Стрия. Якраз з Дрогобича відходив потяг через Стрий на Сколе, Лавочне й на Угорщину. У Стрию крутилося по перону, багато дивізійників, зовсім розгублених, не знаючих, як поступити правильно, куди діватися?

Ярослав зі своєю групою дивізійників твердо вирішили добиратися до Будапешта. На вокзалі у Стрию познайомилися з німцем, який вільно говорив по-українськи і розповів, що він зі штабу дивізії їде до Угорщини. Запросив усю групу до компанії. Хлопці погодилися. Пізніше побачили, що це для них був справжній скарб серед такої важкої дороги. Obersturmführer Курт Зібер, так назвався офіцер, виробив для кожного з них відповідні документи, по яких одержували харчі на дорогу, навіть гроші.

Так доїхали до Будапешта. Там хлопцям було дуже добре. Але Курт Зібер взявши над ними шефство, сказав, що негайно їдемо до Відня. На вузловій станції на двірці вони помилися, причесалися, дістали теплу каву і сіли в потяг безпосередньо до Відня. Коли перетнули австрійський кордон, до вагонів підсідали молоді й старші австрійці. Вони з цікавістю розглядали нашу потріпану уніформу. На одній із зупинок підсів уже старший австрі-

ець і сів навпроти Ярослава. По лівий бік від Ярослава сидів Яків Мельник, по правий якийсь німець унтершарфюрер, по-нашому десятник. Австрієць почав розпитувати про нас з Яковом: хто ми такі, звідки і куди їдемо.

— Ці вояки — українці, добровольці з дивізії «Галичина», яка воює з москалями. Я також був призначений до цієї частини як вишкільний підстаршина й був з ними на східному фронті. Ми займали відтинок фронту під Бродами, де нас москалі оточили разом із кількома іншими дивізіями. Я був під Сталінградом, — розповідав він на велике здивування Ярослава і Якова, — але такого пекла, як в оточенні під Бродами, не бачив. Нам усім там був би «капут», якби не ці хлопці, які билися, як леви, і, врешті-решт, прорвали оточення. Правда, дуже багато там полягло. Але й чимало врятувалося від смерти, або, в найкращому випадку, з більшовицького полону. Ці українці воювали як справжні герої!

Нам було приємно чути таку високу похвалу з уст німця.

IX

Поїзд вирушив. У якому напрямку, Ганнуса визначити не могла. Тут уже все перекрутилося в голові. Їхали майже півдня. Приїхали, як після дізналися, до міста Біттерфельд Вольфан. По другий бік станції побачили силу-силенну великих димарів, з яких високо до неба підіймалися чорні з великими клубами хмари. І всі ті димарі курилися.

Це був величезний промисловий центр. Небагато-немало — сорок кілометрів на сорок. Заводів тут була тьма-тьмуца. Напевно, не знайшлося б такої промислової продукції, яку б тут не виготовляли. Від голок, лаків, фарб, плавлення металу, до різних марок зброї і літаків. Це була велика промислова компанія, яку утримували визначні американські, англійські та німецькі мільйонери.

Ганнуса попала на фабрику з випуску військових парашутів. Кожна фабрика за промисловою зоною мала житлові дерев'яні бараки. В такому бараці поселили і тих дівчат, яким припало тут працювати. Тут уже жили полячки, чешки, французенки. Усього у бараці було сто місць. Кожний барак розділений на двадцять

п'ять місць. У кінці барака розміщувався туалет. По середині кожного відділення стояло кілька великих мисок для вмивання і приведення себе до порядку. До кожного відділення підведена вода, гаряче опалення. Трубою йшла гаряча пара, надворі за бараком виходила в повітря. На дерев'яних двоповерхових нарах лежали пірвані матраци.

У бараках і пірваних матрацах було повно блощиць. Спати було неможливо: дуже кусали. Коли засвічували світло, блощиці кусали менше. Це запримітила охорона. З'ясувавши причину, всіх робітниць пересилили до великих приміщень. Там спали на залізних ліжках. За цей час у бараках зробили дезінфекцію. Після того блощиць майже не стало.

Навколо промислової зони розміщувалися багато груп по дев'ять-десять бараків. Поляки мали нашивки на одягу «П», українці з Великої України — «OST». На цій фабриці працювали у 3 зміни, по вісім годин кожна. У варочному цеху безперервна робота, зміни там тривали по дванадцять годин, без вихідних, а в інших цехах неділя була вихідним днем.

Зразу видали пайок. Видавали на два дні — 750 грамів хліба (хліб випікали великим і ділили начетверо), 50 грам маргарину, 50 грам масла, 100 грам кінської ковбаси, 100 грам голландського сиру. Ранком привозили бідон гарячого ледь-ледь солодкавого чаю, в обід давали їсти в столові по тарільчикові гарячого борщу або супу, на друге — ложку густого овочевого шпінату, в якому деколи було шматочок м'яса. Увечері ополоник відварної капусти або брукви. Проте інколи в ній були черв'яки, і рідко хто їв. Хіба дуже хотів їсти, то спершу змушений був витягти черв'яків.

Поки на Покутті панували німці, то з дому прислали пакунки, але німці переважно забирали усе собі, деколи дещо віддавали. У Німеччині діяла карткова система на продукти. Інколи самим німцям не ставало продуктів харчування.

Часто чехам, словакам, полякам з дому прислали картоплю. Німці картоплю не відбирали. Ганнуса з дівчатами міняли сир або ковбасу на картоплю, яку набирали у панчохоу і вивішували на пару, що виходила з труби. У такий спосіб картопля варилася.

За виконану роботу робітникам видавали на руки талони, по яких у магазинчиках на території фабрики купували цукерки, мінеральну і солодку води, деколи було й пиво. Кожна робітниця мала документ із фотографією — аусвайс, по якому заходила на фабрику і виходила. Без аусвайса не можна було покидати територію цієї величезної компанії.

Х

Наші лісоруби вставали о 7-й ранку. Вмивалися, снідали. Після піднімалися вгору на роботу. З собою несли сокири, пили, напилники і бруски. Ліс валили тільки літом. Лісничі виділяли окремі зруби, на яких дерево спилювали повністю. Древа росли на високих схилах. Спершу зверху сокирою вирубували виїмку. Потім пилили з нижнього боку. Якщо до виїмки залишалося 1-2 сантиметри, дерево нахиляли до землі. Якщо це не вдавалося, то знизу вбивали клин. Древа валили гіллям або чівкою тільки догори, стовбуром чи гузаром донизу. Спершу обрізували гілля. Тонке гілля із хвостом на спеціальних січкарях подрібнювали. Січку забирали бауери на підстилку для худоби та овець. Сучки спалювали. Кору здирали. Німці, як і наші жили у колибах. Усі колиби були накріті корою.

Спеціальними жолобами, побудованими зарані з тонких колод, дерево спускали на долину. Зі зрубів дерево йшло переважно на будівництво. Зимом дерева розпилювали довжиною на шість, чотири і три метри. Те, що залишалося, йшло на дрова. Ділову деревину кінцями стягували на берег замерзлої річечки і складавали на відповідних естакадах зі спеціальним замком. Уверху були водосховища. При необхідності весною піднімали шлюзи: замок вибивали, дерево падало, і вода забирала його вниз, несла до спеціальних місць. Там вилувлювали і стягали на берег.

Була ще санітарна рубка. На дереві обов'язково мало бути вдарене лісничим спеціальне клеймо. Це всохле або поїджене ко-роїдом. Таке дерево йшло тільки на дрова.

З гуцулами працювала і німецька бригада. Порядок роботи однаковий для всіх. Після години роботи всі сідали на перекур. Якщо перший раз снідали дома о 7-й годині, то другий о 12-й.

В полудне — обід. О 16-й підвечірок, вечером вечерея вже дома. Усі лісоруби мали невеликі термоси на гарячу каву чи чай, бутерброди. На обід сходили з гір до бараків. Картопляне пюре австрійські німці їли тільки у великі свята. А щоденно — картоплю в лупині. Облуплену картоплю подрібнювали, перемішували з борошном, висипали на сковорідку з маргарином і смажили до почервоніння. Один день у тиждень — четвер, вегетаріанський день, без м'яса.

Никола навчив німців варити вареники: з чорницею, малиною, картоплею і домашнім сиром. Німці полюбили цю страву і дуже хвалили українців за кмітливість. Коли ж дізналися, що вони родом з Галіції, то взагалі стали вважати їх своїми земляками. До них часто навідувався тато старшого лісничого. Почувши, що бригада з України, весело почав викрикувати:

— Україна! Україна! У 1918 році був Миколаїв, Херсон, Одеса. В нас є тільки Альпійські гори. На Україні — гори пшениці, м'яса, яєць. Якби зливали в одне місце молоко, то текла би молочна ріка. Багата держава! О багата!

Кожному українцю із великим захопленням тиснув руку.

— Там навіть вирощують тютюн! Я! Я! — Для переконання вдарив кулаком у груди.

Молодші німці-лісоруби ніяк не могли зрозуміти, як це тютюн вирощують на землі. Думали, що виробляється на заводі. Никола написав додому листа, щоб вислали кілька папуш тютюну. Коли прислали, нарізав дрібненько. Німці посідали на перекур, набили люльки. Перший з них, як затягнувся, то так закашлявся, що аж виступили сльози.

— Николай! Николай! Що ти нам дав? Та ми поздыхаємо. Як у вас курять такий тютюн?

Сміху було та й годі. Коли в черговий раз приїхав тато старшого лісничого (а попередньо хвалився, що його брат живе у Словаччині). Никола попросив, щоб той написав аби брат вислав насіння. Він покаже, як вирощують тютюн.

І ось заклав парник, зійшли дружні сходи, розсада росла чудова. Німці раз по раз заглядали:

— Николай! Чого листя зелене? Має бути жовте.

— Буде жовте. Не турбуйтеся. Цю розсадку треба висадити на грядку, вона має вирости до півтора метра, листя буде велике, отоді і пожовтіє.

— Ого-го! Невже так довго треба чекати?

В Альпах аж такої землі нема, але Никола вибрав грядочку, щедро її удобрив, розпушив і посадив до ста кущів тютюну. Кожного дня австрійці приходили дивитися, як росте тютюн. Навіть найближчі бауери, зачувши про таке, теж час від часу заглядали.

XI

Зразу по приїзді Катерину поселили на другому поверсі. В тій же кімнаті спала дочка бауера. На першому — бауер із дружиною, а в окремій кімнаті — поляк.

Удосвіта бауерша гримала у двері, щоб уставали. Катерина зразу йшла доїти корів. Поляк роздавав їду. Подоївши корів, проціджувала молоко у бідон, звальювала на плечі і несла до молокоприймального пункту. По дорозі одні одних обганяли з бідонами на плечах, інші йшли назустріч. Повний бідон залишала, а порожній забирала. Кожний бідон мав бірку свого господаря. Поляк за цей час вичищував. Після цього всіх кликали до хати на сніданок. Господарі і робочі їли за одним столом. Різниця в харчуванні між ними не було.

Зимою перебирали картоплю у підвалах, різали січку худобі, плели кісочки із ниток. У Німеччині зими легкі. Найбільший мороз буває до десяти градусів. На першому поверсі опалювалося дровами у грубці, на другому — ні. Дочка бауера завжди на вечір, перед тим, як лягати спати, клала собі й Катерині під ноги й голову алюмінієві пляшки з гарячою водою. Накривалися теплими перинами.

Весною після сніданку Катерина впрягала коня у супрязі з волом, поляк воли і їхали в поле орати. Потім поляк волочив ріллю, Катерина впрягала сівалку. Дочка бауера ставала на підніжку сівалки і регулювала посів. Катерина збоку поганяла. Робили рівчики і садили картоплю. Сіяли кукурудзу, цукрові, кормові і столові буряки. Бауер мав план здачі державі цукрового буряка. Сіяли моркву. Конем просапували міжряддя. Усі ці роботи ви-

конували разом із дочкою бауера. Деколи допомагала і бауєрова дружина.

Уже в кінці травня вдосвіта Катерина вставала разом з поляком і їхали в поле косити люцерну чи конюшину. Косили на три дачі — обід, вечір і на ранок. Зелену масу розстелювали у stodolі, щоб прив'ялювалася. Аж потім доїла корів.

Під час жнив поляк кінною косаркою косив хліба, а дочка бауєра з Катериною в'язали снопи кісочками, потім складали по 5-6 снопів у купки колоссям догори. Так працювали цілий день. Аж на четвертий день звозювали ці снопи до stodolі. Усе робилося конвеєром. Кожний день косили, в'язали, звозювали. Снопи стояли складовані у stodolі поки згідно черги не приїздила молотарка. Заїжджала досередини і молотила. Поляк розв'язував снопи й кидав у барабан. Окремо викидало тюки з соломною, окремо полу, окремо зерно.

Після обмолоту зерно заносили до шпихліру, тюки з соломною розкладали по поверххах стриху. Полову складували в stodolі. Дощ ніколи не перешкоджав жнивам, звозінню снопів і молотьбі.

Після жнив починали обривати по краях листки з кормового буряка. Складали черенками до купи і в'язали кісочками. Годували худобу і свиней. Не давали, щоб листки підсихали.

У вересні починали копати цукрові буряки. Підорювали конем. Усе решта робили вручну. Буряки вантажили на віз і везли в одне місце, яке називали бурякоприймальним пунктом. Гичку обрізали окремо від глини, на купки. Потім звозили поблизу стайні і скидали в невеликі купочки. Кукурудзу жали серпами, в'язали кісочками, звозили до stodolі. Коли надворі холодало, лупили качани. Кукурудзиння складували у stodolі і разом із соломною рубали на січку худобі. Кормові буряки звозили у підвальні приміщення, коли був великий урожай, то те, що не містилося в підвалах, скидали за стайнею у кагати і прикопували. Насіння не вирощували і не заготовляли. Купували готове і перевірене на схожість.

Одного разу під час вихідного Катерина гарно одягнулася і пішла до піярні — типу корчми, але там пили переважно пиво. При піярні було дві кімнати — в одній сиділи і забавлялися пи-

вом німці, в іншій іноземні робочі (так називали німці росіян, поляків, білорусів і французьких військовополонених, які жили за селом у бараках). До кімнати, де пили пиво німці, дозволялося заходити і галичанам-українцям, які мали аусвайси.

Катерина одягнула нову кофту без нашивки на грудях «П». Її зразу помітив поліцай і почав вимагати документи. Катерина дуже перелякалася. Тоді поліцай повів до її бауера і почав сварити бауерову жінку, що вона не прослідкувала за своєю робітницею і та порушила правила етики проживання в німецькому селі, як іноземка. Господиня набрала кошик яєць, віддала поліцаєві і в такий спосіб уладнала конфлікт. Катерині не сказала жодного слова докору, так поважала свою чесну робітницю.

ХІІ

Калать-калать! Калать-калать! Стукали колеса паровоза на стиках рейок. Уже два тижні проходило життя Ярослава і Якова на колесах. Як їм уже це все надоїло. Біда вся в тому, що й тепер їхали у невідомість. Усе покладалися на Курта Зіберта, цілком довірившись йому.

З одного боку — неголодні, яко-такো одягнуті, сплять вволю, добротню уже відпочили. Чого теревити долю?

З іншого — якщо раніше дуже тягнуло додому, то тепер лишедесь там далеко-далеко в душі пекла немилосердна образа на більшовиків: через них їм відрізана дорога на свою малу Батьківщину.

Ярослав дивився у вікно, попри яке мигали австрійські поля. Жовтіла стерня, де-не-де ще виднілися полукипки. Від побаченого щеміло серце. Поряд зі стернями перед очима мигали тато з мамою. Тато весь час помахував головою.

«Мо-о-о-в, шо-с наробив? Говорив тобі, що цього не треба. Просив, сиди дома!».

«Тепер, напевно, поміняв свої думки, — розраджував себе Ярослав. — Хіба думав, що знову прийдуть більшовики. Не пішов би в Дивізію, то пішов би в УПА. І там пекло, і там».

— Ех-х-х-х! Ех-х життячко моє, життячко! — Ярослав зазмурившись відкинув голову і голосно застогнав. Стиснув зуби, аж щелепи напружилися.

Яків дрімаючи почув стогін і відкрив очі. Побачивши, що побратим поринув у якісь глибокі думи, відвернувся до вікна.

— Складною виявилася доля, Якове, у нашого покоління. Ой складною, — вкотре зітхнув Ярослав і зіперся ліктями на коліна, а на витягнуті вверху руки схилив голову і так довго дивився на підлогу. Про що думав, одному йому відомо.

Поїзд уже проїхав Моравію і наближався до Ополя. Там Зіберт планував розізнати щось конкретніше щодо їхньої подальшої долі.

Але все намарне. Тоді вирішили їхати далі — на Бреслау і Бунцлав. Звідти недалеко до Нойгаммера. Того ж таки дня опинилися в такому для них рідному місці. Коли покидали вишкіл, ніколи не думали, що з чим підуть, з тим і прийдуть.

Проте їхню групу спрямували до невеликого табору, приблизно два кілометри від Нойгаммера. Наближаючись до табору, почули бадьору стрілецьку пісню. Ярослав посміхнувся до Якова:

— Сміх та й годі! Земна куля таки, слава Богу, кругла. Куди б не ішов, а все повертаєшся на те саме місце. Пам'ятаєш, Якове, як шість тижнів тому ми також співали подібні бадьорі пісні, йдучи звідси під їх мотив, ми вважали себе героями... А сьогодні... Що залишилося? — Ярослав іронічно повернувся назад, — одне каліцтво: хто шкутильгає, хто забинтований, ранений. А де наша радість?.. Де бадьорість?.. Де поділася наша улюблена «Хлопці, підемо...»?

Здалека побачили, як колони молодих хлопців, легко одягнених у домашній одяг, босоніж марширували по піщаному полю і співали. Як виявилось, це були нові добровольці. Їх нараховувалося кілька тисяч.

Новоприбульцям виділили окремих барак, де колись перебували російські військовополонені. Уздовж бараків тягнулися довгезелі нарі, і то в два-три поверхи. Змучені довгою дорогою, втомлені, впали на нарі як мерці, і заснули твердим сном. Розбудили їх нові рекрути, які здійснювали гамір. Піднявшись, Ярослав розплився в посмішці. Побачив знайомі обличчя з Коломийської гімназії. То з одним обнявся на радіощах, то з іншим. Знайомі все

підходили і підходили. Хотів щось розізнати про Городенківщину. Але, як виявилось, вони вже з дому біля п'яти місяців. Почали згадувати професорів гімназії. У Ярослава защеміло серце. Таким рідним повіяло від цих спогадів, таким милим. Навколо лунав сміх, коли почали розказувати смішні історії, пов'язані з професорами.

Ярослав нічого не чув. Перед очима промайнуло красиве личко Оксани, дочки сільського священика Олексія Тодоріва. Як він її любив. В останній вечір перед від'їздом підійшов до плебанії. Довго чекати не довелося. Вийшла до нього. Обняв. Яка гарячість ішла від неї. Ярославу пішли кола перед очима. Потім пішли у верби, які росли в кінці отцевого городу, пообіч Тополівки. Притиснув і поцілував.

Вона зашептала:

— Милий мій, коханий Славку... Як я без тебе... Навіщо дав згоду?

— Я їду захищати рідну землю... Ти будеш на мене чекати?

— Славчику! Милий! Про що питаєш? Хіба в мене є інший вихід?

— Ти будеш чекати на мене? Я повернуся... обов'язково повернуся...

Так стояли вобнімку, аж поки не запіяли перші когути.

«Цікаво... Як вона там? Моя мила...» І заболіла душа. Ой, як заболіла...

До нього долинуло, мовби з того світу:

— А пам'ятаєте, як ми в професора біології повипускали всіх жаб зі слоїв. Як вони розлізлися по підлозі, як верещали дівки зі страху...

— Ха-ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха! — реготав барак.

Ярослав і собі усміхнувся.

Але знову перед очима постали очі Оксани. Її погляд тормозив його серце від початку їхньої розлуки. Особливо, коли вибирався з оточення. Вона завжди була поряд з ним. Завжди так невинно дивилася на нього, і майже кожний раз усе тихенько якось так віддалялася від нього, віддалялася...

Його думки перебив знайомий голос:

— А пам'ятаєте, як завідувачка дівчакою бурсою пані Семанюкова зі Снятина ходила зі своїм чоловіком. Такий високий, худорлявий. Завжди ходив поруч з нею, як гусак з натягнутою шиєю. Вона йшла так гонорово, з піднятою головою, а бюст у неї, — молодий оповідач показав двома руками, — бюст... А він збоку таке собі, сарако. Таке сарако... Все чалапає ногами, чалапає... Гейби йшов по коліна у воді, так знаєте, як дівки наші називали його? Трупом на урльопі!..

— Ха-ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха! — знову вибухнув регіт.

З кожним днем усе більше й більше прибувало вояків-дивізійників, які так і не дібралися до Старого Самбора. А ті, хто попав до збірного пункту, опинилися на Закарпатській Україні, де непогано відпочили. Ярослав з товаришами просто їм заздрили. По-перше: ті не блукали так довго, як вони. По-друге — не пройшли через долину смерті, від згадки про яку волосся на голові ставало дибом.

Одного разу трапився серйозний курйоз. Щось попало до їди. Після сніданку всі вояки поставали на ранішню збірку. Черговий підстаршина почав звітувати булавному сотні, а той раптом скомандував: «Усі бігом до виходка!» І сам попереду всіх кинувся щосили бігти. Це виглядало так, якби за ним пустив вівчарку, то навряд чи би вона його догнала. Збоку було видно, як і німці також бігли щосили до свого виходка, зразу стаючи в чергу.

Скільки потім було сміху. Всі лише говорили, що би було, якби це сталося під час атаки більшовиків.

Серед перерв під час вишколу багато уваги вділяли розмовам про ситуацію під Бродами, тому що німці весь час засуджували дивізійників за ті невдачі. Вони навіть не згадували, коли їхні частини безладно залишили лінію фронту, і лише розпитували всіх зі страху чи далеко до їхнього «Гаймату» (батьківщини). Ярославу з Яковом довелося кілька разів переповідати ту похвалу німця перед австріяком на їхню адресу, коли їхали в поїзді до Відня.

Невдовзі їх усіх вишикували на майдані перед бараками і перед ними виступив сам командир їхньої Дивізії генерал Фрайтаг. Він розповів:

— Я тільки що з Берліна, де мав особисто зустріч з Гімме-

ром, який видав наказ, у якому сказано, що дивізія СС «Галичина» входить до складу армійської групи «Північна Україна».

Фрайтаг замовк, оглядаючи шеренги вояків, напевно, хотів побачити, який вплив справило на них його повідомлення. Усі стояли тихо і спостерігали, як устигав перекладач так швидко переказувати те все по-українськи.

— Особисто Гімлер виразив задоволення, що командир дивізії разом з іншими командирами-німцями, — і Фрайтаг зробив зупинку, щоби перекладач устиг усе перекласти, — поводитися і боролися взірцево, і — що основне! — Ядро дивізії та зі сформованих третіх куренів піхотних полків наказано негайно зорганізувати з них 14-ту Гренадерську дивізію зброї СС. Як найкраще місце для реорганізації дивізії Гімлер вибрав, якраз вишкільний табір у Нойгаммері.

Тут Фрайтаг процитував слова Гімлера:

— Треба докласти всіх зусиль, аби дивізія, незважаючи на всі труднощі, дістала тисячу німецьких підстаршин, які повинні творити основну базу.

Як дізналися пізніше, ці підстаршини мали прибути з числа пілотів, яких з різних причин відчислили з льотних частин.

Проте, як виявилось, Фрайтаг, як і всі німці, не був щирим виступаючи перед вояками-дивізійниками. Щоб урятувати свою генеральську честь і німців-командирів, усю вину за трагедію під Бродами перекинув на дивізійників.

Ярослав разом з товаришами вже тоді відчули нещирість їхнього командира, але з часом їхні припущення почали підтверджуватися, коли різко на гірше змінилася поведінка німців. Якщо до цього їх називали героями, то тепер відкрито почали звинувачувати у зраді. На превеликий жаль, різко змінився і їхній провідатор по дорозі до Нойгаммера Курт Зібер. Він зовсім перестав говорити до них українською мовою, а тільки німецькою. Це дуже здивувало самого Ярослава і Якова, які, вперше зустрівши його на станції Стрий, добре пам'ятали, яким він був безпорадним. А тепер — го-го!

Одного разу, йдучи з вишколу до табору, вояки співали українських пісень. Перед самими воротами комендант табору зажа-

дав, щоб вояки заспівали яку-небудь пісню по-німецьки. Відчуваючи з його боку зневагу до себе, всі замовчали. Тут їх зачепило самолюбство.

— Співати! — загорланив німець.

Ніби не розуміючи німецької мови, залунала бадьора пісня: «Ой на ставі, на ставочку...»

— Перестати! — заверещав.

Але вояки розпочали свої: «Гей, видно село...»

Німець з того всього загорланив по-українськи:

— Повітряна тривога! Повітряна тривога!

Хлопці кинулися помежи дерева і кущі.

— Встати! Бігом! — скомандував комендант, знущаючись над хлопцями.

Всі вишикувалися знову в колону.

— Німецьку! Німецьку! — знову скомандував німець.

Ярослав підморгнув до хлопців і ті розпочали «Розпрягайте, хлопці коні...» Німцем почало аж телепати від люті.

ХІІІ

Перший цех на фабриці розпочинався із варочного, де у великих чанах кипіли хімікати, перетворюючись у специфічну рідину. Звідти тягнули нитки через спеціальні золоті капсулки. Нитки були дуже і дуже тонюсінькими. Зразу ж застигали, і їх звивали на металеві штирі. Нитки були жовтуватого кольору, помашчені. Потім опускали у ванни, де на них чекала тепла вода із домішками хімічного відбілювального порошку. Помокши у такому розчині, нитки ставали білими-білими. Їх виймали, а штирі вивішували на спеціальні гаки свого роду у відкриті вагонетки. Коли вода скапувала, вагонетки подавали у сушильний цех. З сушильного цеху вагонетки подавали у перемоточний. Із залізних штирів нитки перемотували на цівки, а з цівок — на великі шпулі. Шпулі передавали до ткацького цеху і там ткали парашутне полотно. Полотно надходило до пошивочного цеху. Там уже шили парашути. В одному із цехів виготовляли ремені до парашутів, які теж надходили до пошивочного цеху. В останньому цеху пошиті парашути розпрямляли, складали і здавали на склад.

Ганнуса працювала у перемоточному цеху. Її завданням було перемотати нитки з цівок на великі шпулі. Працювала одночасно на кількох станках. Робота не важка, але відповідальна. Треба було весь час слідкувати, щоб не урвалася нитка. Тоді станок зупинявся. За цим весь час слідували німецькі майстрині. Під кінець війни англійські пілоти часто скидали бомби, але за територією заводів. За час війни тільки одна бомба впала на приміщення одного із допоміжних заводів. Коли оголошувалася повітряна тривога, всіх робітниць направляли у бомбосховища.

Більшість майстрів-німкенів жили у недалекому селі. Одного разу американці скинули багато фосфорних бомб. Село страшно горіло. Вогні виднілися аж на територію заводів і фабрик. На другий день на роботу прийшли заплакані майстрині, заявивши, що залишилися без крівлі над головою і без усього майна. Усе згоріло.

XIV

Тютюн ріс на славу, дивуючи всіх своїми властивостями. Сорт був непоганий, листя довге, широке. Кущі добре розвинені. Никола почав ламати нижні листки, сіяти на нитки і вивішував у закритому приміщенні. Там він пров'ялювався і поступово жовтів. Німці дивилися на Николу, як на чудотворця.

— Николай! Коли вже ти нас угостиш своїм тютюном?

— На все свій час, — відповідав.

І ось той час настав. Склав листя у папушу. Стінки казана намастив медом, поставив усередину папушу, накрив кришкою і поставив у духовку. Перед тим наказав лісничому, як виготовити машинку для подрібнення тютюну. Накреслив на листку. Лісничий був кмітливий і зрозумів, чого хоче Никола. Поки кущі росли виготовив машинку.

Тепер Никола кришив на машинці папушу, німці не відходили, так усе їм було цікаво. Нарешті на столі зробилася невеличка купка подрібненого тютюну. А запах! Запах... Німці згоряли від нетерпіння. Набили люльки, закурили. Охали, ойкали від задоволення:

— Ну, Николай, невже у вас там усі такі розумні? У тебе голова, ну й голова.

— Галіція! О, Галіція!

— Остеррайх! Австрія!

— Галіція — це Австрія! Вони такі самі, як ми!

— Я! Я! Я! — підтакували, махали головами.

І бауери приходили покурити чудового австрійського тютюну. І поліціянти піднімалися знизу. Слава про Николу розійшлася по полонинах.

Одного разу, під час підготовки до святкування Великодня, Никола розчинив тісто, дав усі приправи, замісив, наповнив пательню, виробив зверху хрест і поставив у духовку. Австрійці не пекли білого хліба, а таке, як калачі чи паска, то й поготів. Користувалися великим чорним хлібом.

На запах прибіг старший лісничий. Роззирався, роззирався:

— Николай! Чим це так пахне?

— Не знаю, що ви маєте на увазі.

Але тут же витягнув з духовки рум'яну паску, яка дражнила ніздрі своїми запахами. Лісничий вибіг, нічого не сказавши. Через кілька хвилин прибіг із дружиною.

— Николай! Розкажи, як ти це робиш.

Пробували паски й інші німці. Приїхавший тато лісничого почав говорити:

— А я що вам розповідав. Україна, то багатий край. А які там роботящі люди! Лиш ми про них мало знаємо! — махав головою. — То є дуже здібні люди. До всього, — закінчив свій висновок.

Никола навчив німців пекти і калачі, і паски.

Що характерно, так там у кожній хаті був невеликий дзвін. У першій годині дня обід. У костьолі бив дзвін. Якщо кінь був у борозні чи щось робив, зразу зупинявся. Один із наших лісорубів ударив коня. Лісничий зразу зреагував:

— Чого б'єш? Ти не чув дзвону? Давай коневі опалку і обрік.

Наші лісоруби однієї неділі зібралися і пішли до костьолу помолитися. Церква у них протестантська. Зайшли до середини, а там на лавках сидять прихожани і моляться.

«Як це молитися, сидячи на лавках?» — подумав кожний. Зре-

штою, і не було вільних місць. Поозиравшись, поставали ззаду лавок і почали молитися. Священик побачивши таке, розізлився, підбіг до них і вигнав. На задній лавці сидів офіцер. Вийшов за священиком і при ньому запитав:

— Ви звідки родом?

— З Галіції!

— Це наші люди! Наші! — голосно мовив і до священика:

— Ти яке право мав виганяти цих людей? Вони хочуть помолитися. Чому не даєш їм це зробити?

— Це більшовики! Більшовики! Хочуть осквернити наш храм.

— Більшовики воюють на фронті. Їдь зі мною і побачиш.

— Галіція? Галіція? — повторив священик, ніби щось пригадуючи.

Перепросив усіх і запросив до костьолу. Коли зайшли, там уже зробили для них вільні місця. Що характерно, хлопці дуже здивувалися, коли дізналися, що священик одночасно був бауером і вчителем у школі. Самі бачили, як удосвіта в неділю косив зелене для худоби, а опісля йшов до костьолу.

XV

Одного дня через село переходили колоною в три особи молоді хлопці, і кожний ніс на плечі фауспатрон. По суті справи, це були ще діти. У багатьох на обличчі виднілося ластовиння, де в кого під носом пробивався чорнявий пушок і лице всіяне вуграми. Позаду підбігали два старі шкарбуни, які теж несли на плечі по фаустпатронові. Важко дихаючи, раз по раз підтягали шмарки. Один з них весь час поправляв окуляри, які чомусь зсувалися на кінчик довгого носа. Усі одягнуті в німецькі мундири. Досить замітно, що не по розмірах, напевно, виміталися рештки стратегічних запасів.

З хат вибігали господарі, робочі і тихими поглядами проводжали колону. Потім здивовано дивилися один на одного, нічого не розуміючи. Проте бауер почав перешіптуватися з рідними поглядаючи на робочих, щоб ті не почули і не зрозуміли. Недарма сидів у хаті і слухав радіо:

— Вони пішли на війну.

— Та же це ще діти...

— У Баварію вступили американські війська. Скоро будуть у нас.

— Фюрер вимітає усе, що тільки можна, аби виграти війну.

— О, Mein Gott mein! За віщо нас покарав? Та ми такої карі не сподівалися, — шепотіла хрестячись бауєрова дружина.

Усі посмутніли і повгинали голови. Навечір почали стріляти гармати. В небі появилися американські літаки, які дуже бомбили близький до села аеродром, потім скинули кілька бомб на село. Від артилерійської канонади і бомб у селі загорілися стодоли. Бігемайстер, по-нашому староста села, бігав і піднімав людей гасити вогні, але німці зі страху поховалися у підвальних приміщеннях.

Катерина від побаченого дістала страх, перебігла чомусь до-рогу і побігла в поле, у протилежний бік від її господарки, зашпорталася і впала в якусь яму, напевно, від кормового буряка. Згори летіли снаряди. Одні розривалися в повітрі, інші падали зовсім недалеко. Від розривів у яму летіли грудки глини, падали зі стінок від здригання землі. Земля дрижала від вибухів бомб на аеродромі. Здавалося, настав кінець світа. Бідна жінка молилася й молилася і просила Господа Бога, щоб дарував їй життя. Так тривало десь до четвертої години ночі.

Марковська ледве підняла голову, була присипана землею. Піднялася повністю і не повірила сама собі, що після такого пекла залишилася живою. Тоді помало-помало підвелася і подалася до села. Не доходячи до крайньої хати, звідкілясь почувла:

— Halt! Halt!

Поліція не спала. Зірвалася з місця, перебігла кілька хат і опинилася на своєму подвір'ю. Стодола і стайня якраз догорали. Хтось устиг випустити худобу на подвір'я. Господарів ніде не було.

Раптом щось почало гудіти. З одного боку села появилися американські танки, на ходу стріляючи по будинках. Враз з ві-

(Нім.) — О, Боже мій!

(Нім.) — Стій! Стій!

кон другого поверху уцілілих будинків німці на швабрах почали викидати прости́ні. Стрі́льба припини́лася. Нараз поприбі́гали військовополонені французи, які жили в бараках у лісі за селом, і почали розказувати, що їх звідти повиганяли німецькі солдати, яких там появилася сила-силенна.

Танки переїхали через село, лише на підвищеній місцевості за селом залишився один з них, як потім пояснили, щоб підтримувати в селі порядок. Зараз-таки появилися машини з американськими солдатами, причому самі негри. Проте вони поїхали далі за танками. Бауери прочувши, що в лісі зібралося багато німецьких солдат, пустили чутку, що вони нібито не викидали прости́ні з вікон, а це зробили іноземці. За це їхні солдати всіх розстріляють. Серед робочих пішов переполох. Дехто побіг до танка запитати, чи це правда?

Серед танкістів був один чех, який трохи міг говорити польськи. Він вислухав уважно і дав команду усім робочим зібратися в одному місці в селі, якщо справді німецькі солдати планують напасти на село, то вони при відступі заберуть усіх робочих з собою.

До ночі усе було спокійно. Вночі над лісом появилася маса літаків і дуже бомбили. На другий день дехто з військовополонених французів ходив подивитися, то розказували страшні речі, скільки там побито німецьких солдатів. Все перемішано — тіла з деревами, частини тіл із землею, на багатьох уцілілих деревах висіли намотані кишки.

Удень знову появилися американські солдати і заявили, що нас визволили. Старості видали наказ, щоб ніхто із чужих робочих не працював. Якщо хтось не послухається, то навіть можуть розстріляти. Катерина знову дістала страх. Як може не допомагати таким добрим господарям? Хотіла щось допомогти по господарству, але сама бауерова жінка не дозволила їй нічого робити. У кожному уцілілому дворі стали на постій американські солдати. Тут же старості дали нове розпорядження, щоб той наказав господарям різати свині, худобу і всіх іноземних робочих добре годувати до особливого розпорядження. Так прожили у страсі і тривозі два місяці, поки не появилися представники Радянського

Союзу. Всіх робочих посадили на машини і повезли із села, яке кілька років було їх другою Батьківщиною. Там їм було добре, але дуже хотілося пошвидше дістатися до рідної домівки.

XVI

У кінці серпня 1944 року в Словаччині вибухнуло повстання проти гітлерівських окупантів, підтримане червоними партизанами Радянського Союзу. Із Берліна терміново надійшов таємний наказ направити туди в повному складі українську дивізію СС «Галичина».

Так Ярослав Семкович і Яків Мельник з товаришами опинилися в Словаччині на півдні від міста Жілін. Штаб осів у місті Велька Битча, на правому березі річки Ваг.

Словаччина була німецьким сателітом. Повстання організували червоні партизани, тому воно не мало великої підтримки у словаків, особливо сільського населення. Вояки дивізії скоро заприятелювали з місцевим населенням. Ті були досить приязними. Проте у відносинах з німцями деколи відчувалася напруга.

Одного вечора на квартиру, де перебувала одна із груп вояків, прийшов напідпитку німецький підстаршина, який очолював цю групу. Слово по слову і виникла сварка, в якій німець зневажливо висловлювався на адресу українців. Хлопців це трохи розлютило, тим паче, що німець, витягнувши пістолет, почав розмахувати ним і погрожувати, що всіх перестріляє як щурів. Усі намагалися позбутися німця з квартири, аби, не дай Боже, не дійшло до чогось гіршого. Але, на перевеликий жаль, таки дійшло до біди. Німець вистрілив в одного з вояків. Той упав намертво. Потребувалася велика воля і розсудливість наших хлопців, щоб урятувати німця від розправи, а також урятувати життя кільком українцям, яких за вбивство німця чекала неминуча смерть через польовий суд. Німця все-таки вдалося роззброїти і відправити до штабу куреня.

На другий день, дізнавшись, що німець застрелив українського вояка, до костелу прийшло багато людей, щоб провести його в останню дорогу. На похорон приїхав комендант куреня майор Краузер, який був дуже здивований, побачивши на цвинтарі так багато місцевого словацького населення.

На початку 1945 року становище на фронтах було критичне, тому Гімлер віддав наказ творити союзних вермахтові іноземних армій. Тому і стала актуальною справа формування Української Національної Армії (УНА).

Як і в останні місяці першої світової війни, кайзерівська Німеччина вирішила створити з полонених українців російської армії поза межами їх Вітчизни українських дивізій «сірожупанників» і «синьожупанників», так і під кінець другої світової війни керівництво Німеччини у критичних обставинах дозволило сформувати з українців (переважно з числа військовополонених радянської армії) далеко від їх Батьківщини дві українські національні дивізії.

— Славку, — мовив Яків, оглядаючись довкола. — Як ти думаєш, нам тепер легше буде служити уже у своїй армії?

— Е-т-т-т-т! — махнув рукою той. — Може, було би й легше, якби забрали від нас тоту німчуру. Ходять помежи нас, слідкують за кожним кроком, гейби якась польська офензива.

Одного разу група, в якій перебували Ярослав Семкович і Яків Мельник, одержала наказ знищити партизанську більшовицьку групу, яка, за даними розвідки (чи хтось доніс з місцевого населення), розмістилася в лісовому домі. Довелося добиратися до дев'яти кілометрів, поки вийшли на хатину. Тут же її й оточили. Брати штурмом не захотіли, щоб не втратити своїх вояків. Виставили в кількох місцях кулемети і підпалили хату. Напівсонні партизани почали вискакувати з вікон і дверей. Весело запрацювали кулемети. На додаток — автомати вояків. Ніхто не залишився живим.

Створенню українських дивізій дуже спротивилися генерал Власов і його оточення. Вони прямо кинулися в бій з німецьким генералітетом.

— Що ви собі надумали? Які українські дивізії?

— Якщо уже так, то вони повинні входити тільки до Російської визвольної армії (РОА), як російські.

— Ніякі українські національні дивізії. Хто така Україна? Це всього-на-всього наша невелика окраїна.

— У них навіть нема вищого офіцерського складу. Хто буде керувати?

— Якщо уже так постало питання, то тільки за участю нашого керівного офіцерського складу.

Незважаючи на те, що творилося у верхах, вояки разом із місцевим населенням відсвяткували Святий Вечір і Різдво. Проте після свят сотня, в якій перебували Ярослав і Яків, отримала наказ готуватися до відходу на Словенію. Хлопці зажурилися, бо відходити мали не на схід, а на захід. З кожним днем усе далі й далі від свого рідного краю.

Тоді ж практично почала формуватися УНА під керівництвом призначеного німецьким командуванням командувача Павла Шандрука, який уже з половини березня приступив до своїх обов'язків. Перша дивізія УНА в основному складалася з вояків дивізії СС «Галичина» і стала основою створення УНА. Дві сотні очолили уродженці Топорівців — брати Тит і Зенон Стефанів. Але Ярослав про це не знав.

Ярослав з Яковом належали до господарської сотні. Їхній сотник-українець брав якісь дошки на місцевому складі у власника. Коли підійшли до складу, щоб розрахуватися, склад був зачинений. Тоді всі пішли до корчми, вирішивши передати гроші корчмареві у присутності місцевих людей. У такий спосіб корчмар ніколи не привласнить чужих грошей. Словаки дуже здивувалися, що, від'їжджаючи з села, українські вояки не привласнили грошей.

Згідно з угодою між Українським Національним Комітетом і німецьким урядом, у середині квітня 1945 року українську дивізію офіційно вивели зі складу військ СС. Про це повідомив під час огляду 1-ї військової дивізії самий Павло Шандрук. У його присутності дивізія прийняла присягу.

Сотня відступала на південь у напрямку Братислави. На великому роздоріжжі вояки вишикувалися в шеренги. Навколо біліло від щойно випалого снігу. Було трохи морозяно, з недалеких гір тягнуло холодом. Попри дорогу вояки місцями зривали поодинокі перші весняні проліски. Весна не за горами, але зима вперто не здавала своїх позицій.

Перед колоною стояв звідкись принесений стіл, покритий малиною скатертю. Посередині стола дві хлібини, по боках —

велике Євангеліє і дерев'яний поцяткований різними узорами хрест. За столом стояли капелан о. Голубенко і командант сотні хорунжий Пісочний. По боках від них стояли два вояки, тримаючи високо над собою синьо-жовті фани. Звичайно, це не та обстановка, яка була в Нойгаммері.

Наперед вийшов один із вояків з розгорнутою папкою і почав читати присягу, яку склав сам Павло Шандрук. За ним повторили усі вояки з непокритими головами:

— Присягаю всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією і Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я, скрізь і повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій народ і за свою Батьківщину — Україну.

Свідомий великої відповідальності, присягаю, як вояк Українського Національного війська, виконувати всі накази своїх начальників слухняно і беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені допоможе Бог і Пречиста Мати!

Запала довга тишина. Вітер куйовдив волосся на головах. Де в кого по обличчю текли сльози. У таку урочисту мить кожний думав про своє. Про батьків, дітей, Україну. Ярослав не міг собі простити, що не пішов таки в УПА. Тепер, втираючи сльози, вкотре думав: хіба не міг отак прийняти присягу вояка УПА? І воювати у себе дома, бути поряд з коханою. При згадці про Оксану відчув, як сильніше забилося серце, як почало розливатися по тілу тепло. На обличчі показалася усмішка...

Німці стояли збоку і те все спостерігали. Хтось пройнявся повагою до нових вояків, а хтось — ненавидів їх, як і завше.

Тут же Павло Шандрук роздав старшинам і підстаршинам кокарди із тризубами, які привіз із Праги.

По селах зупинялися на обіди і нічліги в тамтешніх словаків. Ті дізнавшись, що вони українці, дуже дивувалися, що ті воюють разом з німцями проти братів-слов'ян.

У лютому курінь, у якому служили наші герої, ввійшов на територію Австрії. Помало-помало і дійшли до Відня, але через таке велике і визначне місто їм не дозволили марширувати, мусіли обійти. Далі йшли тільки ночами, а вдень відпочивали. Бо

головні шляхи уже контролювала радянська авіація.

На одній із зупинок Никола Сливчук побачив Ярослава Семковича. Підбіг і крикнув:

— Славку! Славку! Славку!

Той поволі повернувся, дивуючись хто його тут міг упізнати.

— Николо! Сливчук!

Друзі кинулися назустріч один одному і довго стояли в обіймах. Від одного і другого повіяло таким рідним теплом, близькістю. Обидва від щастя заридали. Ніхто з них не сподівався на таку зустріч. Що передумали в ту хвилину, один Бог свідок.

— Николо! Ти звідки тут?

— Славку! Довго розказувати. Нас скоро відвезуть додому. Ти розумієш?

— Додому!

Розірававши обійми, Славко ще дужче заридав:

— А я не можу повернутися додому. Николо! Ти розумієш? Не можу! Мене зразу віддадуть під суд. Николо, Николо! Ти знаєш, що це таке? Ніколи, ніколи не зможу побачити свою Батьківщину, тата й маму. Будь прокляте таке життя. Чому мені випала така доля?

Зі злості вдарив шапкою об землю. Але тут пролунала команда шикуватися в колону. Друзі знову кинулися в обійми. Ледве їх розвели. Плакав і Никола. Плакали всі довкола, хто був свідком цієї сцени.

У кінці лютого дивізійники опинилися на території Словенії, хоча це була колишня територія Австрії — Штирія. Ставлення до хлопців докорінно змінилося. По дорозі багато бачили визначних історичних місць, особливо старих замків, у яких колись, напевно, проходило бурхливе життя. Місцеве населення на дружні контакти з вояками не йшло. Людей попередили місцеві партизани — тітовці: якщо підуть на контакти з німецькими військами, будуть жорстоко покарані. Дівчатам, які б розмовляли з вояками, можуть обрізувати коси, що для даної місцевості означає велику зневагу.

Сотня розміщалася в лікувально-відпочинковому селі. У добрі часи тут відпочивало багато туристів. На окраїні села чудовий парк і пансіони з джерелами гарячої води. Проте весь час усі хви-

лювалися, бо село примикало до великого лісу, де господарювали партизани-тітовці. Кожна ніч перебувала в очікуванні чогось неймовірного. На початку квітня сотню перекинули до Марбургу. Але саме тоді радянські війська прорвали оборону біля Плятензее, і дивізія СС «Галичина» кількома полками приблизилася впритул до фронту з радянськими військами.

На західному фронті у складі другого фронту воювали канадські українці. Павло Шандрук дуже побоювався, щоб на цьому відтинку фронту не пролягала братня кров, і тому видав неофіційний наказ воякам-дивізійникам узагалі уникати бойових дій і всякого роду зіткнень із військами західних країн-союзників антигітлерівської коаліції.

Тим часом сталися масові переходи українців з РОА в УНА. На початку березня другу піхотну бригаду, яка почала формуватися в другу українську дивізію УНА, відвідав сам Гіммлер і перед вишикуваними вояками сказав лише кілька слів, але дуже приємних для них:

— Українці! Ви скоро будете мати власну армію і повернете на свою Батьківщину!

Через два тижні Павло Шандрук приймав присягу на вірність українського народу від вояків першої протитанкової бригади другої української дивізії УНА під керівництвом полковника Петра Дяченка. Після прийняття присяги виступив і сказав:

— Ми маємо одну дорогу і одну мету — відновити нашу збройну боротьбу і здобути українську незалежність... Коли ми підемо в бій за визволення нашої Батьківщини, ми не будемо самі, з нами є сотні тисяч українських повстанців, які героїчно борються позаду фронтової лінії, нищать ворожі відділи, комунікацію та мілітарні об'єкти. З дня на день сила УПА зростає. Ми мусимо допомогти їй, бо тільки спільними зусиллями цілого українського народу ми досягнемо нашу перемогу!

Тут же на запитання вояків дав відповідь, що для бригади бачить два можливі шляхи розвитку дальніших подій: перший — бригада зможе пробиватися через Словаччину й Карпати на Україну і воювати в УПА, другий — може об'єднатися з першою дивізією і разом з нею скласти зброю перед англо-американськими військами.

Він промовчав, що післяв літаком свого представника у Карпати для обговорення з керівництвом Карпатського відтинку УПА про майбутні спільні дії проти енкаведистів. День і ніч думав, як перекинути українські дивізії в Карпати. З цією метою, крім двох дивізій резервного з'єднання (під кодовою назвою «Група А»), вирішив створити нерегулярну формацію — Парашутну бригаду, або «Групу Б». Технічну підготовку якої, за домовленістю, мало забезпечити з'єднання, яке підпорядковувалося штабдартерфюрерові Отто Скорцені. Шандрук планував частину дивізій перекинути в Карпати повітрям.

Неабияку допомогу у створенні УНА особисто надав і президент еміграційного уряду УНР пан Ливицький, який у половині березня 1945 року офіційно затвердив призначення Павла Шандрука командувачем УНА й увів до складу збройних сил УНР.

У Москві, у ставці Верховного Головнокомандування, побоювалися, що майже мільйон розчарованих у їхній політиці людей Великобританія та США зможуть використати у прогнозованій тоді ймовірній війні між країнами Заходу і Радянським Союзом. Про це свідчили розвіддані, перехоплені енкаведистами на Західній Україні.

На початку квітня 1945 року, коли вони перебували на території Австрії, надійшло розпорядження передати зброю німецькій парашутній дивізії. Під кінець війни майже всі німецькі заводи були розбомблені англійськими й американськими повітряними силами. Німецьким воякам не ставало зброї. А з чужого коня, можуть заставити злізти навіть серед дороги. Зі скрипом зброю передали. Але тут же радянські війська прорвали мадярську оборону біля Плятензее і розпочали просування на австрійську територію. Внаслідок цього німецьке командування розпорядилося повернути їм зброю і кинуло дивізію залатувати цей прорив. Кілька днів австрійська гора Гохштраднер Когель переходила з рук у руки. Нарешті дивізійники таки відкинули противника і зіткнулися лоб у лоб з радянськими військами, в яких переважали новомобілізовані українці із Західних областей України. Радянські агітатори через гучномовці закликали дивізійників переходити на їхню сторону. Обіцяли гори й доли. Заставляли українських новобранців співа-

ти українських народних пісень. Які лише пісні не лилися звідти, з радянських окопів. Біля десятка дивізійників скористалися тією пропагандою і тайком перебігли в радянські окопи.

Та незабаром почався відступ вояків УНА, щоб відірватися від радянських військових. Кілька днів їх переслідували радянські танки і літаки. В останній раз танки наблизилися так близько, що дивізії загрожував повний розгром, але в ту ж мить назустріч показалися американські танки. Радянські повернули і попрямували назад. Що дивного, більшість німців зразу пропала, як катрани з плота.

XVIII

У перших числах травня 1945 року прийшли американці, оголосили, що всі іноземні робочі вільні і зразу взяли бараки під охорону. Через кілька днів підігнали машини, повантажили усіх робітниць, які були зі Сходу, і повезли в радянську зону. По дорозі розповіли тим, хто був з Галичини, що Америка й Англія домовилися з керівництвом Радянського Союзу, що ті не будуть зразу після війни організовувати колгоспи. В разі невиконання цього договору, підуть на Радянський Союз війною.

У Радянській зоні в усіх перевірили документи і дозволили добиратися додому, а хто не може йти, нехай чекає, поки не відремонтують мости через Ельбу, Віслу, залізниці.

Ніхто не хотів чекати. Усі горіли бажанням пошвидше дібратися додому. По дорозі роздивлялися на розбомблені міста і села. Були села повністю вигорівші. Рейки на залізничних насипах погнуті, розплавлені, дороги у ямах. Коли дійшли до річки Ельба, побачили, як на биках прокладені кладки. Одні бики лише виднілися з води, інші — цілими. Тому одні кладки йшли вгору, інші вниз. Ріка дуже широка. Кладки під вагою людей гойдалися, прогиналися. Багато сиділи на березі і плакали, що зі страху бояться переходити на інший бік. За час роботи на фабриці на зекономлені талони дещо купували із недорогих речей. Тому кожна мала такий собі гарний чемоданчик. Тепер довелося залишати на цьому березі той чемоданчик з купленими для дітей речами. Щоб з ним перейти через кладки, не могло бути й мови.

Ганнуса Сливчук теж спершу побоялася переходити такими кладками, але жадоба поскоріше дійти додому, до своїх дітей чоловіка взяли верх. Ступивши на гнучкі кладки, спершу гойднулася, потім сміливіше ступила і пішла, пішла. Від того, що весь час дивилася під ноги, щоб не впасти, закрутилося в голові. Зупинилася, але ззаду почали кричати. Вже й пожаліла, що пішла на таку авантюру, а коли побачила, як перед нею з криком полетіла у воду якась жінка, ноги зі страху підкосилися.

Вороття не було. Тепер треба було йти тільки вперед. У голові далі крутилося: «Це ж треба скільки часу перебути в неволі, щоб загинути на волі». З самого початку виговорювала Отченаші і Богородице Діво. Зразу пам'ятала рахунок, а коли побачила, як падала у воду жінка, збилася з ліку. Але не це головне. Молилася й далі. Після кожної молитви все вголос промовляла: «Господи, допоможи! Господи, допоможи! Діво Маріє!» Так дійшла до половини. Плечі були мокрими. Руки і губи тряслися. Ніг під собою не чула. Далі молячись весь час думала про дітей, які, напевно, виховуються біля її мами. Згадувала кожного почергово. Це надавало їй сили витримати страх. Коли ж перейшла кладки, не могла собі повірити. Опинившись на іншому березі, довго відходила від страху. Не говорила, лише продовжувала молитися і дякувати Господеві Богові та Діві Марії Богородиці, що порятували від смерті.

Їсти не було чого. Тепер цілими групами повертали до німецьких осель і просили що-небудь поїсти. На їхнє велике здивування, окремі німці давали по мисочці ріденького супу, деколи і щось ліпшого. Вони самі не мали аж таких продуктів, особливо після того, коли через них пройшов смерч — радянські солдати. Ті теж хотіли їсти.

Якимось чудом американці дізналися про таку біду біженців, і що їх радянська влада кинула напризволяще, переправили на цей бік свої вантажівки і давай возити людей до найближчої залізничної станції. Так Ганнуса попала до кордону Брест-Литовська. Там для них існував пересильний пункт. Давали раз у добу їсти.

Але поїздів майже не було. Якщо й появиться якийсь, то його обліплювали навколо біженці, як мухи мед на Спаса. Переважно

чоловіки і хлопці, яких була тьма-тьмуша. Щоб учепитися до поїзда, зчиняли й бійки. Усім хотілося чимшвидше позбутися цього пекла.

Ганнуса з новими подругами одного разу посідали на невеликі дерев'яні настили на кутах вагонних платформ, на яких були закріплені великі 60-тонні цистерни. Головне тут було — добре триматися за залізні штирі, якими закріплювали цистерни до платформ і не задрімати. Якщо ти задрімав і попустив руки, легко падав на рейки і попадав під колеса наступної цистерни. Таких нещасних випадків по всій дорозі трапилося кілька.

Найгірше те, що ешелони їхали досить повільно. Дуже була зайнята дорога. Якщо на добу їхали дві години, і то дуже добре. Але з кожним днем усе-таки наближалися додому. Доки ешелон стояв, чекаючи на зелене світло, Ганнуса з подругами бігли на найближчі поля і рили картоплю. Тут же розкладали вогонь і пекли. З пересильного пункту на дорогу видали по хлібині й одній консерві. А їхали уже цілий місяць. Рятувалися від голоду, як могли.

Так дісталися до Львова. Зі Львова їхали так само біля цистерн, бо ті курсували найчастіше. У Європі набралось багато військової техніки, яка потребувала пального. Нарешті показався Станіслав. Радості не було меж. Усе-таки рідна сторона. Зі Станіслава добралася до Коломиї, а звідти — до Городенки. Тут уже, як дома. Виїхала зі своєї фабрики на початку травня, додому прийшла перед храмовим святом. На Першу Пречисту.

XIX

У квітні до Австрії вступили американські, англійські, французькі та радянські війська, і Відень поділили на чотири зони. Відповідно й австрійську територію.

До Тіролю вступили передові американські частини. Уперше Никола побачив негрів — американських солдат. Було багато й українських.

Наші лісоруби встановили з ними тісний контакт. Була можливість зголоситися про переїзд до Канади. Але всі хворіли ностальгією за рідними.

Зараз-таки всіх робочих українців, росіян, білорусів, поляків повантажили на автомашини. На одній із автомашин французьких військ Никола побачив земляка Дмитра Станича.

— Николо! — пролунало з машини, — ти ще крутишся? Дивись, я вже їду додому!

— Додому? — підійшов Никола і подав руку. — Небореньку, не вір цим французам. Мені здається, ти ще не скоро будеш дома.

— Та що ти, нас усіх зібрали і повідомили, що везуть до радянської зони окупації, там передадуть совітам.

— Ти забув, що вповідав Петро Тимчишин про польсько-українську війну? Лиш зібрали сили щоб відібрати Львів, як тут приїхала місія від Антанти на чолі з генералом Бертелемі, французом. Той поставив вимогу почекати з наступом. Потім розробив демаркаційну лінію між УГА та польською, яка відтинала Львів і Дрогобич на користь поляків. Звичайно, уряд Західно — Української Народної республіки не погодився й відхилив. Франція усе зробила, щоб сформувати на своїй території польські дивізії, — одягнула, озброїла, виділили інструкторів. Під приводом ніби проти війни з більшовиками стали на прю з галицькою армією і потіснили, заставивши її покинути територію Галичини аж за Збруч. Пізніше французи висадили свої війська в Одесі і розпочали окупацію України. Слава Богу, не встояли перед наступом військ Української Народної Республіки. І з ганьбою забралися з нашої території. Постійно виступали проти уряду УНР під час засідання Антанти. Французи не люблять України. Ой, не люблять. Стережися, Дмитре. Пантруй добре, куди тебе везуть.

Як у воду дивився Никола, кажучи такі речі. Справді, французи усіх українців повезли до Франції на вугільні шахти. У важких умовах, без їжі, без одежі, відпочинку три роки відпрацював там Дмитро Станич. Добре, що серед них знайшлися мудрі хлопці. Зв'язалися з радянським посольством і так вернулися додому. А так хтозна чим могла закінчитися їхня робота на французьких шахтах.

З Николою вийшло інакше. Їх завантажили на американські машини і вивезли на пересильний пункт до м. Інсбрук. Поселили у військових казармах. Там прожили місяць. Ніхто їх ні чим не турбував.

Прийшли радянські офіцери, знову всіх посадили на авта і привезли до Відня на новий пересильний пункт у запасні полки. Це було невелике військове містечко. Називалося паулюські казарми. Містечко було огорожене колючим дротом. Проте вночі дроти прорубували і масово втікали. Особливо власовці. Боялися суворої судимості. Никола і йому подібні не втікали. По-перше, нічого поганого за собою не почували, по-друге, хотіли пошвидше додому. І тут усе почалося. Так зване просіювання. З ними почали працювати працівники СМЕРШу.

Майже кожного дня викликали на допит:

— Де перебував? Чому виїхав до Німеччини і працював на Гітлера?

— Мене силою забрали. Я не просився, — відговорювався.

— Чому не йшов у партизани бити ворога-супостата?

— Які партизани? Хто такі?

Коли німці забрали, про партизан ще не було й мови.

— Де перебувають родичі? З ким працював? Чи не служив в РОА, дивізії «Галичина»? Кого тут зустрічав із земляків? Може, кого бачив?

— Де працював?

Никола показав паспорт, який видали американські військові.

— Це що за документ? Хто видав?

— Там написано, — спокійно мовив, щоб не вразити слідчого, бо ще чого доброго...

І так кілька днів підряд.

Після просіювання полк відвезли до м. Дебрицин (Угорщина). Там почали забирати у місцевих господарів у рахунок репатріації: коні, худобу, вівці, свині, птицю. Вівці, свині і птицю вантажили у вагони. Багато було безгосподарських коней, яких використовували у військових потребах. Наприклад, тягали гармати, обози зі спорядженням, виконували інші підсобні роботи.

Полк поділили на ескадрони по сто людей. Никола мав коня, а збоку ще двох. Так зробилися усі новоспеченими солдатами. В їхньому полку було чотири ескадрони. Багато коней були впряжені у фіри, брички. На фірах везли фураж, а в бричках начальство.

З Дебрицина виїхали в напрямку на Україну. Вдень їхали і гнали навперед себе худобу. Земля суха і дуже порохнявіла. Над ними піднімалися хмари куряви. Все у порохах. Вечором зупинялися, переважно біля річок. Коней і худобу цілу ніч випасали. Кілька вершників гасали довкола їхнього табору, вишукуючи на полях шпихлірі.

В мадярів кожний господар на своєму полі будував тваринницькі приміщення, склади під зерно з током (шпихлірі). Там час від часу жили окремі члени сім'ї. Годували худобу. Їхні сім'ї жили в містечках або в селах.

Вершники — то свого роду розвідники. Приглядалися, в якому шпихлірі що можна було вкрасти. Провізії їм не дали, мовляв, дорогою знайдете самі. От і доводилося. Пізно ввечері кілька чоловік їхали до одного шпихліра, інші до другого. Никола теж одного разу попав до такої групи. У шпихлірах нічого не замикалося. Не прийнято. Зайшли до тваринницького приміщення. У клітці порохувало кілька великих вгодованих свиней. Один зі старших висмикнув з кишені заготовлені шнурки. Миттєво свиням перев'язали рийки, щоб ті не кричали. Тут же розпороли животи. Зсередини все повикидали, м'ясо завантажили на фіри і до табору. Інші привезли овес, пшеницю, ячмінь. Усі дивилися на оригінальний озимий ячмінь, який мав чорну лупину. Більшість з них уперше бачили такий ячмінь.

— Братці! Братці! — вів розмову з солдатами командир полку, — нам треба запастися продуктами і фуражем. Скоро переїдемо кордон на Закарпатті. Не будемо ж грабувати у своїх. Може, і мав рацію.

Але невдовзі це все припинилося. Вістка про грабіж шпихлірів поширилася серед мадярів. Почали вивозити худобу і зерно із загрозливих зон, де не мали такої можливості, наймали сторожу або допомагали одні одним і пильно охороняли.

По дорозі Никола побачив, як господарюють мадяри. Виноградники, кавуни, дині. Усе це було для нього новим.

Так добралися на Коломийщину. Тут на них уже чекали колгоспники з Чернігівської області. Перебрали усе: фіри, брички, коні і худобу. Всіх змобілізованих солдат відпустили додому, попередньо взявши розписки, що нікому нічого не будуть розказувати.

Никола опинився дома. Але буквально на другий день викликали до Городенківського райвідділу МДБ. Знову ті ж допити, але вже з побоями. Чого? Чому? Де? Коли? Напослідок взяли розписку, що нікому нічого не буде розказувати.

XX

Французів американці відправили до Франції, поляків представники радянської влади відправили до таборів, а українців, білорусів, росіян — до робочих батальйонів. Везили по містах, містечках Німеччини. Розбирали заводське обладнання і відправляли до Радянського Союзу.

Від командного складу скрізь чулося на адресу робочих:

— Предателі Родіни... Німецькі подстілки... Англійські шпіони...

Спеціальні служби в батальйоні викликали і весь час вели допити. Неоднаразово викликали й Катерину:

— Як ти опинилася в Німеччині?

— Ішла з подругою по дорозі, німці зловили і відправили до Німеччини. Що я по своїй волі залишила чоловіка, дітей, старих родичів?

— Чому ти не втікала?

— Куди? Та німці би полоснули з автоматів.

— Чому з чоловіком не чинили спротив німцям?

— Який? Як? — Ніяк не могла второпати, чого від неї хочуть?

— Чому не пішли у партизанські загони і там не воювали проти окупантів?

— Що таке партизанські загони?

— А що таке УПА? Знаєш?! — верещав на неї слідчий.

Потім ударив у лице. Катерина заюшилася кров'ю.

«Боже! Це що на мене найшло? Таке нічого і нікому не винна».

Викликали кожного і по кілька разів. У СМЕРШі, це називалося прочисткою і просіюванням. А раптом! Та щось впливе.

Після цього просіювання повезли до Катовіц. Там розбирали електростанцію. Потім знову повернули до Німеччини, але вже повезли до Австрійських Альп у м. Швайнец. У великому лісі був табір. Кілька десятків дерев'яних бараків. А в ньому біля півтора

тисячі солдат-штрафників. І їх до півтора тисячі з робочих батальйонів. Це були у свій час насильно вивезені до Німеччини.

Робочих розподілили у відділення по одинадцять осіб, по три відділення в роту. Звели у взводи. Одягнули у військову форму — хлопців і чоловіків у гімнастерки, галіфе, чоботи й пілотки. Дівчат і жінок: гімнастерки, спіднички, черевики й пілотки. Катерині при своїли звання молодшого сержанта і призначили заввідділенням.

Відкрили курси з вивчення деяких видів зброї. Особливо гвинтівок і автоматів. Почали вивчати військову стройову службу. Марширували по півдня підряд. Училися виконувати різні військові команди.

Було сутужно з їдою — ранком давали сто грамів хліба і кварточку несолодкого чаю, в обід — мисочку ріденького супу і дві ложки перлової каші. Усі казали “кирзової”. Увечері шматочок хліба і знову кварточку несолодкого чаю. Катерина так хотіла їсти, що деколи їй крутилося в голові або перед очима поставали темні круги. Відчувала, що раптово худне.

У кінці навчань усі відділення мали показати своє вміння на плацу шляхом проведення параду. Парад приймав командир батальйону. Гордо з піднятою головою, приклавши руку до козирка, карбувала кроки заввідділенням Катерина Марковська. Якби її хто побачив з Топорівців, — та що там казати, — навіть сам її Михайло, то навряд чи би впізнали в ній звичайну селянку, яка так майстерно оволоділа військовою виправкою.

Після параду усіх вишикували в колону і перед ними виступив командир батальйону:

— Таваріщі бойци! Ви все являєтесь предателямі нашої Родіни. Свою віну перед нею ви повинні іскупить собственной кровью. Завтра после обеда ми все отъезжаем в направлении Японії. Ви повинні окончить вайну с японцами і вернутца домой с явной победой! Да здравствует наш великій Сталін! Да здравствует наша великая і непобедімая Страна Советов!

В колоні тричі прокричали:

— Ура-а-а-а! Ура-а-а-а! Ура-а-а-а!

Катерина вкотре засумувала. Тепер на війну. Хтозна чи повернеться. Не хотілося не те що їсти, але й жити. Проте такий

стан довго не тривав. Буквально через кілька годин по табірному радіо прозвучали слова, які все поставили на свої місця:

— Вніманіє! Вніманіє! Сегодня підписан акт о безоговорочной капітуляції Японії во второй міровій війні!

Що тут почало творитися... Всі кричали «Ура-а-а!». Підкидали пілотки. Катерину підхопили солдати і почали підкидати теж уверх. Як летіла вверх, від захоплення і радості перехоплювало дух, як падала — відчувала якийсь страх. Так кілька разів. Комбат мусив стріляти кілька разів уверх, щоби втихомирити ввірений йому батальйон, який на радощах, що кінець війни, так розійшовся, як хвилі в океані під час бурі.

Через кілька днів усіх посадили на поїзд, який мав їх везти до Японії, і довели до вузлової станції Ковель. Звідти хлопців і чоловіків відправили до Києва на розчистку руїн, а дівчат і жінок — по домах. Кожному видали документ про участь у робочих батальйонах. Так у вересні Катерина Марковська опинилася в Городенці і повернула до райвійськомату відмітитися, як демобілізований молодший сержант.

Звідти направили до райвідділу МДБ. І пішло. Давай за рибу гроші і давай:

— Чого вивезли до Німеччини?

— Де перебувала?

— Чи не зустрічала там когось із знайомих?

— Коли американці визволили, чи не вели якоїсь розмови про Радянський Союз?

— Якщо визволили у травні, де перебувала дотепер?

Катерина показала документ, що перебувала у робочому батальйоні. Потім розписалася, що нікому і ніколи не викаже, де перебувала увесь цей час.

Питань було більше, ніж відповідей.

Як появилася на околиці села, всі пильно придивлялися, хто це може бути? Ще молода жінка, у пілотці, гімнастерці, військовій спідничці, черевиках. Звідкіль не звідкіль почали збігатися діти, потім старші, жінки, чоловіки. Одні забігали наперед, інші по боках, ззаду. Всі дивилися на Катерину, звичайну в минулому сільську жінку. А тепер дивіться... Дивіться люди, яка жінка, на-

віть при штернах... Усім хотілося побачити, як зустріне її чоловік, який давно повернувся з фронту, живий, здоровий...

Увечері Катерина склала військову одержу і віднесла станичному, не чекаючи, щоб хтось по неї прийшов.

XXI

Своїм обозом 30-го полку Ярослав Семкович разом зі всіма вирушили подалі від радянського фронту. Але біда їх не минала. Незабаром розвідка доповіла, що попереду дорожу перекрили тітовські партизани разом із радянськими військами. Ті випередили відступ галицької дивізії. Дуже вже їм кортіло захопити усіх дивізіяників. Мусили обоз покидати напризволяще, і добиратися через Альпи. Невеликою групою до тридцяти сміливців дійшли до міста Шпіттал ь над річкою Драва, в якому вже хазяйнувала англійська команда. За містом їх зупинили і веліли здати зброю.

З гірських стежок, то звідси то звідти, появлялися дивізіяники. З часом їх стало кілька сотень. Англійці звеліли познаходити друкарські машинки і скласти списки. Тих німців, які ще залишилися з ними, відділили. Під обід надлетіли англійські літаки і скинули вантажі. Там в основному виявилися продукти харчування, що й потрібно було воякам, бо з їдою з кожним днем ставало все сугужніше. Не могли ж грабувати місцеве населення.

Через кілька днів приїхали англійські вантажівки і Ярослав разом зі своїми новими побратимами поїхав у напрямку Північної Італії. Тимчасово їх поселили у військових казармах. Англійці провели детальний контроль особистого майна кожного вояка. Усе зайве забрали. У Ярослава забрали сувій шерстяного матеріалу, з якого мав намір пошити костюм.

І знову в дорозі. Їхали італійською територією. Оскільки були ще в німецькій формі, дуже вороже проводжали їх поглядами корінні італійці. Місцями навіть жбурляли камінням. Італія дуже була знищена війною. Місцями виднілися самі руїни від колишніх господарств. Ярослав весь час поглядав на кабіню. Шофером у них був негр. Таких чорних людей йому ще не доводилося бачити.

Дорогою дошкуляв голод і спрага. Пекло сонце. Але ні одного, ні іншого ніхто не пропонував. Заледве опинилися в якомусь

польовому таборі, обнесеному колючим дротом. Вода там поставлялася трубами і до пиття не годилася. Єдине, що втішало, у наспіх побудованих душевих нарешті можна було покупатися. І ще одне: випала нагода побити трохи вошей, бо від них життя не було. Сорочка у Ярослава була темно-зеленкуватою. Коли зняв, то дуже здивувався, що так може бути багато вошей, аж мусив згортати, ніби якесь сміття. «Мамо, моя мамо! Якби ти побачила, який твій Славко вошивий!» Воші били руками, а в голову лізли всякі думки:

«Господи! Пощо такі муки? Чим завинив перед Тобою? Якби не пішов до дивізії, то мав би іти в УПА. Хіба там інакше? Там ліпше? Так само дивився би кожний день у вічі смерті. Ну, наприклад, не пішов би і сюди й туди, то забрали би до Радянської армії. Хтозна, чи би там вижив, та й узагалі чи дійшов би до фронту, якщо він був мельниківцем. Чув, що совіти дуже ретельно всіх просіювали, перш ніж відправляти на фронт. Отже, як кажуть у народі, або каменем у голову, або головою до каменя. Чого мені випала така доля? За віщо? А з другого боку, хтось невидимий почав сварити:

— Але ти залишився живий! Чуєш? Живий!

З іншого хтось заперечив:

— Ну й що? Навіщо таке життя? Постійно чекаєш, аби дали щось попоїсти, випити звичайної холодної з криниці води. Весь час невільний. Відібрали сувій матерії. Знову робили обшуки. Забрали в усіх годинники. Це приниження. Приниження гідності і честі. А що буде далі? Ніхто не розповідає.

— Не гріши! Хтозна, що з тобою могло бути.

— А зрештою це ще не кінець!»

Щодня англійці двічі робили перекличку, що також було якимось приниженням. Правда, з їдою якось налагодилося. Усі без діла тинялися по табору. В кінці травня відсвяткували короткими промовами річницю смерті Симона Петлюри і Євгена Коновальця.

Ранком давали каву, цукор, сухе молоко в порошок і коржики-кекси по 18 штук на одного. В обід дуже ріденького кухоль супу. З часом почали видавати півторакілограмовий білий хліб на дев'ятьох осіб, при цьому зменшивши кількість печива — до дев'яти на особу.

Серед них були капелани, і кожної неділі чи свята у примітивній капличці відправлялися Богослужіння. Невдовзі органі-

зували хор, назвавши «Бурлака». Організатором і диригентом був близький знайомий односельчанин Славка — Степан Гумінович. Ніби все налагоджувалося. Але в житті так довго не буває. Бо нічого постійного нема під небом на землі.

Якось до табору приїхали представники репатріаційної комісії. Спершу польська, яка вербувала добровольців до польського корпусу під командою генерала Андерса.

На другий день появився капітан Палестинської бригади Англійської армії, який добре володів російською мовою. Погрозами і шантажем зареєстрував біля двох сотень нібито радянських громадян, що народилися на теренах Радянського Союзу. Також розказав про Ялтинський договір між Сталіним, Рузвельтом і Черчиллем, за яким усі радянські громадяни повинні повернутися на «родіну». Якщо не захочуть добровільно, то їх вивезуть примусово.

Наступного дня приїхав англійський старшина і ще раз уточнив, чи справді ті, хто записався, хочуть повернутися додому. Таке бажання виявили лише кілька десятків чоловік.

Проте на цьому не скінчилося. Через деякий час до табору знову приїхали — англійський генерал із кількома радянськими офіцерами і солдатами. Провели мітинг, на якому радянські офіцери запевняли, що війна закінчилася, усім дивізійникам, навіть тим, які в чомусь завинили перед «родиною», товариш Сталін проголосив амністію. Закликали всіх повертатися додому. На них чекають батьки, матері, дружини, діти, брати і сестри. Сказані слова нуртували душі. Спочатку представників радянської влади засвистали, але пізніше почали зголошуватися. Так набралося кілька сотень. Під вечір усі підійшли до брами табору. Кілька солдат учепилися за Якова, товариша Ярославового, і потягнули до брами. Той почав кричати, щоб відпустили, бо не хоче на «родіну». Ті крики так подіяли на Ярослава, що аж затулив руками вуха. Усе сталося так несподівано, аж всі притихли. Яків спершу впирався ногами, тоді його потягнули юзом. Він якось почав сіпатися, в одного солдата вихопив з кобури пістолет і застрелився. Від несподіванки всі дивізійники стояли приголомшені. Ярослав сидів і плакав. Шкода товариша, з яким довго ділив кусень хліба. Та найгірше, що нічим не зміг допомогти.

— Що то не гравець на чужому полі — подумав з гірким болем.

Коли у штабній канцелярії виписували документи на тих, хто побажав повернутися на «родину», то виявилося, що всі вони ніколи не були в дивізії. То всі росіяни, бо не знали жодного українського слова.

Через кілька днів з тієї партії повернулося кілька чоловік, заявивши, що там іде сортування: на тих, що були під Бродами, хто попав з роботи у Німеччині, хто пішов добровольцем, кого забирали силою.

У таборі все частіше стали появлятися радянські представники, які продовжували агітувати повернутися на «родину». Просто почали всім надходити. Дійшло до того, що за брамою поставили намет і почали викликати туди всіх по черзі. Викликали і Ярослава Семковича. Відмовився навідріз. Одного разу до табору прибув навіть радянський генерал зі свитою, який також агітував. Зазирає до кожного намету, навіть у казани, що варять воякам. При цьому відзначив, що англійці погано годують своїх військовополонених. Росіяни нібито годують ліпше.

Дійшло до того, що взялися вимагати списки усіх старшин, дату народження і місце. Списки подали, але без місця народження. Ті стали сваритися з англійцями. Представники англійської адміністрації почали з'ясовувати причину. Їм відповіли, що такі дані загрожують сім'ям старшин вивезенню їхніх родин до Сибіру.

Так продовжувалося кілька місяців. Усе це діяло на нерви. Дійшло до того, що дивізійники заблокували центральні ворота, щоб не випустити насильно відібраних старшин і рядових дивізійників, потім уже не впускали на територію представників репатріаційної комісії. Нарешті усе закінчилося, і англійці перевезли усіх дивізійників до табору недалеко від італійського міста Ріміні.

Через рік Ярослав поїхав до Риму дізнатися, які в нього можливості вступити вчитися до папського університету, крім теології. Та з часом зрозумів, що там нікому не потрібний. Так проваландався у Римі майже рік. Через знайомих дізнався, що в таборі оголосили: всіх колишніх дивізійників перевозять до Англії. Ярослав негайно подався до табору в Ріміні і невдовзі опинився на берегах туманного Альбіону.

СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

I

онце йшло на захід. Петро Станич приліг на свіжоскошену траву і розкинув руки. Навколо зеленіло одне полотно, ніби домоткане із зеленої пряжі. Буйне волосся розсипалося по траві. Парубок зажмурир повіки і вслухався. Чулося, як угорі на грушці перескакували з гілки на гілку горобці. Котрийсь ліниво зацвірінкав, і все затихло. Петро захотів побачити, чому вмовкли. Але повіки зробилися такими важкими, що й ліньки їх відкрити. Чорне волосся, шнурочком чорні брови, червоні припухлі губи. Це основне, за що дівчата любили таких хлопців. Не одна позирала на такого козака, але в його серці не знаходилося місця для неї. Отож бо!

Лице худорляве, загоріле. Враз десь недалеко народилася пісня:

Ой летіла зозуленька
Через тую гору,
Насіяла пшениченьки,
Зібрала полову.

Повіки сразу стали легкими. Відкрив, покліпав, нашорошив вуха, чи не причулося.

Нащо мені та полова,
Як зерна немає?
Нащо мені родинонька,
Як неньки немає?

Парубок підвівся, сперся ліктями на коліна, руки схрестив на грудях.

У всіх дівчат рідна ненька,
Я лиш батька маю.
Сім раз води наносила
З рідного Дунаю.

— Це Маруся Маркозичка. Точно! Файна дівка. Що личко біленьке-біленьке... Чорні брови шнурочком, очки карі, а губки...

Петро зажмурився, усміхнувся.

— Як дві ягідки. Так і хочеться їх поцілувати. А Марусю пригорнути... Ой пригорнути до свого серденька. Правда, — і він спохмурнів, — мама ніколи не дасть згоди на одруження.

Зразу почнеться бесіда, що вони вважаються господарями. І то не будь-якими. Мають — двох волів, двох коней, двох корів, три нетелі, п'ятнадцять овець, дві свині, птицю, невелику пасіку, двадцять моргів поля. Для села це міцна господарка. Тяглові. Та що там говорити! Відробляли у пана 52 дні річної кінної панщини, віддавали в рік шестеро яєць і пряли лише один моток пряжі.

А що халупники? Нехай ідуть до халупників.

Що йому до коней, волів, моргів... Він полюбив усім серцем Марусю. Ну й що, що халупниця. Коли розумна, файна, як маків цвіт... Про неї думає, коли лягає спати, коли встає. Звичайно, вона про це ще нічого не знає. Але скоро, скоро...

Так! Маруся з халупників. Маленькі хатки — лише сінці і невелика кімнатка, біля неї кілька арів землі. Худоби нема. Взагалі то їх небагато в селі, тих халупників. Десять біля двадцяти. Ці люди працювали безпосередньо у старого пана Теофіла Комара.

Тут Петро почав обдивляти себе. Сорочка на ньому біла-біла, комір вишитий, широкий нагрудник тягнеться майже до пояса. Білі портіниці, окрійка. Як вуж обвила довкола вузький стан. Новісінькі черевики. Парубок хоч куди.

Петро був ще малим, як у селі говорили, що Тимофій Маркозик день і ніч гарував у пана. Навіть спав у жолобі біля худоби. Пан був дуже прикрий, завжди ходив з нагайкою. За найменший непослух бив по плечах скільки хотів. І ніякої управи на нього не було. Одного разу Тимофій попросився у пана, що піде заночувати додому, в них тільки що народилася донечка. Якраз оця, Маруся. Пан навіть слухати не захотів. Закричав:

— Ти скурвисину! Ти маєш відробляти панщину! А ти відробляєш?

— Паночку, мій любий! — той упав на коліна, підповз до панових чобіт і почав цілувати. — Паночку, та я роблю, як день так ніч, і ніяк не можу відробити тоту панщину...

Панові не сподобалося, як той говорив, і почав шмагати нагайкою по плечах, по обличчю.

— Ти не відробив ще за минулий рік!.. Позаминулий!.. Ти ліньоху, бидло послідне!..

— Паночку, — Тимофій валявся в порохах, — та я не винен, що за цілий тиждень ви зараховуєте одну денку. Я ніколи так не відроблю.

— Ах ти паскуднику! Ти ще будеш мені пискувати? Прокляте плем'я!

Тимофій лежав закривавлений у порохах і гірко плакав:

— Цілий рік... Цілий рік ні дня ні ночі, ні грейцарика не платить... Ні грейцарика...Роблю за одні помії...Ім разом зі свиньми з коритця...

Але з часом пан чомусь пом'як та й відпустив.

Удосвіта Тимофій уже заходив на панське подвір'я, коли назустріч появився жонс:

— Ти лайдаку! Я розкажу панові, коли ти прийшов на роботу. Казав і просив не відпускати лайдака, бо то хлопіві нема віри!

Через кілька днів Тимофій підійшов на колінах до пана, поцілував чемно у руку і попросив дозволу відлучитися, щоб охрестити донечку.

— Що? Псякрев! Ти смієш наближатися до мене?! Та з тебе смердить, як із тієї худобини. Ти запізнився на роботу, ти обдурив мене, тепер ще смієш щось просити?! На конюшню його! У кайдани!

Слуги панські підбігли, схопили Маркозика і потягнули до конюшні. Дали кілька канчуків і закували у кайдани. Сидів одну добу, другу... Ніхто до нього не показувався, ніхто не приносив їсти.

На третій день зайшов до конюшні сам пан. Потягнув кілька разів нагайкою:

— Я відпущу тебе охрестити дитину, але маєш приїхати до двору кіньми.

— Паночку! Та в мене нема коней. Хіба ви не знаєте?

— З кіньми! Чув? Кіньми... Якщо не маєш коней, запрягайся сам, свою жінку і маєш приїхати до мого двору...

— Та жінка по родах ще хвора!

Пан вийшов.

Тимофій позичив воза, сам упрягся, жінку посадив на воза і так поїхав до двору. Перед воротами жінка помало зішла з воза, впряглася. Тимофій просив, благав, щоб не напружувалася, аби собі не пошкодила на середину.

Панові було цього замало. Захотів, щоби у парі бігли та щоб Тимофій відкидав ногами, і іржав, ніби жеребець. Зізвав усіх дворових, як на видовище. Скінчилося тим, що жінка впала і в неї почалася кровотеча. Поки довели додому — померла.

Заплетеш мені віночок,
Щастя побажаєш,
На весіллі в доньки свої,
Ненько, побуваєш.

— Високо висить поки що для нього червонобоке яблучко, ой високо. Як дістати? — Петро приклав долоні до лиця і тяжко зітхнув. Ніби по команді зацвірінькали вверху горобці, всякими голосами заговорила природа.

Що робити? Як бути? Серцю не накажеш...

II

В Австро-Угорщині ні з цього ні з того створилася революційна ситуація. Основною причиною створення революційної ситуації послужила група передових людей Угорщини під керівництвом Кошута Лайоша, вихідця з бідної дворянської сім'ї, адвоката за професією, яка виступила проти абсолютиського гніту Габсбургів.

13 березня 1847 року були створені Угорські Державні збори, а вже третього березня наступного року Кошут виступив на засіданні Державних зборів з пропозицією направити австрійському імператорові петицію з вимогою утворення незалежного угорського уряду, відповідального перед парламентом. Висувалися й інші вимоги.

13 березня 1848 року на вулицях Відня з'явилися барикади. Розпочалася революція, яка пізніше дістала назву “Весна народів”. Барикади побудували, в першу чергу, так звані “академічні легіони” — збройні студентські формування, котрі брали участь у цій революції.

Одночасно появилися барикади й у Львові. “Академічний легіон” у Відні нараховував до чотирьох тисяч осіб, а у Львові — до дев'ятисот. Львівський “Академічний легіон” входив до складу львівської національної гвардії (воєнізованого формування жителів міста).

У Топорівцях, як і в більшості населених пунктів Галичини, про це ніхто не знав. Знав лише пан Теофіл Комар. Перед тим побував у Львові. Їхав відвідати свого сина Вітуса, який навчався у Віденському університеті. Від нього й почув про ті настрої, які останнім часом витали Австрійською столицею.

— Вітусе! Сину мій! Прошу і благаю! Будь подалі від цих подій, — упавши на коліна, просив батько.

Але в того блищали очі якимось іншим блиском, ніж колись. Це добре зауважив старий пан. Вітус дивився кудись удалечінь, поверх батькової голови і мовби не помічав його насторожених очей. У його душі варилося зовсім інше.

Це насторожило пана-дідича, трясучись у вагоні з Відня, всю дорогу мовчав, зігнувши голову. У грудях кипіло — один син... один син... усе життя поклав йому до ніг...

Приїхавши додому, трохи сполошився, посумнів, гризся, бо здогадувався, чим це може закінчитися.

На початку листопада у Львові відбулися кровопролитні вуличні бої повстанців із урядовими військами. Повстання придушили. Легіон розпустили. Активних учасників репресували.

Навесні 1848 року австрійський імператор Фердинанд підписав патент про скасування в Галичині з 15 травня “...всіх панщизняних робіт і підданських данин”. Така визначна подія в житті галицького люду започаткувала ще більшу хвилю національного відродження.

Зараз-таки у Львові створився постійно діючий орган — Голвна Руська Рада, яка була основним представником українсько-

го населення Галичини перед австрійським урядом.

Головна Руська Рада почала захищати інтереси галицьких українців, відчутно впливати на їх національну свідомість, що потім позначилося на розвитку освіти і культури. Особливо велике значення мала перша газета в Галичині “Зоря Галицька”, яка вийшла у світ зараз-таки навесні. Селяни Галичини чи не вперше відчували себе людьми.

Як і передбачав пан-дідич Теофіл Комар, такі події добром не закінчуються. Наказав дворовим слугам викинути канчуки. Сам ходив без нагайки. За патент пани дізналися і трохи підупали духом. Найгірше, що у Відні продовжувалася революція, і ще хтозна чим закінчиться.

— Не дай Боже, щоб туди уплутався його Вітус. Господи спаси і охорони. Господи! Все в твоїх руках, — кожної ночі молився старий Комар.

III

— Марусю! Чому ти не ходиш на забаву? — Зашарілася, збен-тежено поставила відро з водою на землю. Опустила додолу очі. Не посміла дивитися у вічі такому парубкові. Високий, красивий, багатий. На всьєнке село. Не одна задивлялася на нього.

З великим посагом і без. А тут раптом зупинив і заговорив до неї. Витягла із-за спини косу і почала теревити кінчик.

— Марусю! Ну чому мовчиш? Голубко сизокрила!

Зовсім розгубилася. Ще ніхто із хлопців до неї не говорив. Ще і таких. Не раз збоку зазірала і за ним. Дівоче серце у своїх мріях інколи не має меж. Здавався таким гоноровим, що й доступу до нього не було, не таким як вона, а й багатшим. Виявляється такий приємний голос, м'який. Хочеться слухати й слухати. Звичайний собі парубок.

— Мене тато не пускає, — і замовчала.

Боже! Який приємний голосочок.

Блискавкою вдарило в голову щось таке... таке... По тілу розлилося тепло. Спершу вдарило в обличчя, бо відчув, що червоніє. Потім попливло по всьому тілі. Зробилося гаряче. Відразу спітнів.

— Приходи в неділю на забаву. Я буду тебе чекати, — прошепотів.

Підхопила відро і майже полетіла на крилах. Так, так!.. Ніг під собою не чула.

“Це щастя?” — хотіла у когось запитати. У кого? Е-х-х-х! Якби жили мамка.

З радості доспівала:

Зайди місяченьку, за чорну хмару

Бо мати шукає своєму сину пару.

Шукає, шукає багатую дочку,

А його покохала, бідна сиротина

В Марусі був красивий голос. Чи не єдине, чим наділив її Господь Бог. Хоча мала б гріх відказувати. Всі їй говорили, що дуже файна. Вдалася у свою маму, якої з роду не знала...

IV

Аж у жовтні у Відні придушили повстання, проте революційний рух поширився на Угорщину. Створилася угорська революційна армія, яку очолив угорський патріот Кошут Лайош.

Фердинанд ходив із однієї зали в іншу. Імператор Австрії, король Угорщини і Чехії, мав слабе здоров'я, хворів епілепсією і гідроцефалією. Був м'якої вдачі, добрий, спокійний, досить нерішучий. Державними справами майже не займався. Усе спиралося на регентів. Дуже величав себе, прибравши ряд титулів:

Ми, Фердинад I, Божою милостю імператор Австрійський, король Ієрусалимський, Угорський, Богемський, Далматський, Хорватський, Словенський, Галичини і Лодомерії, ерцгерцог австрійський, герцог Лотарингзький, Зальцбургзький, Вюрцбургзький, Франкойський, Штірійський, Каринтії та Карніюли, великий герцог Краківський, великий князь Трансільванії, маркграф Моравії, герцог Сандомирський, Мазовецький, Люблинський, Верхньої та Нижньої Сілезії, Аушвіца і Затора, Тешена і Фріули, князь Берхтесгадена і Мергентейма, граф Габсбургзький, Гориці, Градишки і Тиролю, і маркграф Верхньої та Нижньої Лузації та в Істрії.

Проте у скрутну хвилину ці титули нічого не допомогли, й імператор Фердинанд у кінці року подав у відставку.

На вільний трон прийшов молодий племінник Фердинанда, ще зовсім юний Франц Йосиф. Проте на початку нового року австрійські війська зазнали поразки від угорської революційної армії. Повстання поширилось і в Карпатах, наблизившись до Буковинського краю. Австрійська імперія опинилася на грані розпаду. На території Буковини оголосили надзвичайний воєнний стан.

Молодий імператор їде до Варшави на поклін до російського царя Миколи I, який тоді там перебував у своїй, так би мовити, дідизни. У Варшаві в 1829 році одержав польську корону. Був дуже суворий до підлеглих. Довіряв тільки військовим людям, тому і призначав їх на відповідальні державні посади:

— Високоповажний цар-батюшка великої Росії, — нахиливши шанобливо голову, мовив Франц Йосиф.

Перед великим повелителем, у погонах, з високим стоячим коміром, в орденах і медалях постав юнак — молоденьке обличчя, невинні насторожені очі, над верхньою губою вирізнявся чорний пушок.

Коли до світлиці зайшов молодий імператор, Микола I ніби дивився у книжку. Напівобернувшись, зміряв того згори донизу:

—Ось який ви юначе... Так, так! Дивлячись на вас, дозвольте кинути такий собі комплімент, у вашій особі світ повинен покращати і помолодіти.

Юнак увесь почервонів.

—Чув, чув про вас. Наслухався тут про ваші неприємності.

— Цар-батюшка! Прошу вашої допомоги. Ввірені мені війська не можуть справитися з проклятими повстанцями.

Не хотів заявити, що ненька-Австрія от-от розлетиться як імперія від революційного удару, мов грецький горіх. Цар Микола й сам це добре розумів. Його посол у Відні докладно все доповідав. З першої днини від початку тих подій. Дві імперії межували і повинні були усе знати одна про одну. Під час становлення його на престол у Петербурзі також виникло грудневе повстання військових на Сенатській площі. Вдалося придушити. Потім перебув польське 1830-1831 р.р. повстання. Жорстоко розправившись з одним і другим, добре розумів молодого імператора, як то починати своє правління з революції. Воно накладає свій відбиток на

все життя. Тому основним принципом царського правління була боротьба з розповсюдженням революційного духу. Усе своє життя Микола I саме цьому служив.

— Так, так! Що ж, подумаєм! Подумаєм, як допомогти юному імператорові. У біді вас не залишимо.

Навесні через Покуття пройшла 200-тисячна російська армія під командуванням фельдмаршала Івана Паскевича. Невдовзі угорське повстання придушили. Як і події “Весни народів”. Усе це залишило глибокий слід у житті не тільки Австрії, всієї Галичини, а й Топорівців.

V

— Тату! Таточку мій любесенький! Я хочу піти в неділю на забаву.

Тимофій насторожився. Про таке ще не казала. Ніколи. Невже? Не може бути. А зрештою, чому вже. Стала дорослою. Її ровесниці давно ходять на забаву. Але, але... Чи не заскоро? Напевно, ні! Відстає від життя. Усе робота та й робота. Роки йдуть. Уже вісімнадцять, як не стало його коханої дружини. Вісімнадцять... Міг одружитися вдруге... Міг... Не хотів. Підбивали клини під нього. Шкірилися, жартували. Сам ріс з мачухою. Не раз тато розказував, яка приємлива була друга жінка, красива, шкірилася, жартувала. Повірів. Як тільки одружився, зразу в неї вселився щезлий. Так і не вийшов, поки не померла. Ох, як збиткувалася над ним, маленьким Тимофійчиком. Та й потім. Знущалася над татом. Гаптах ніколи не сідав на сьому хату. Ближче боявся.

Тому й він не одружився вдруге. Знав, що Марусі матері не замінить. Як і ніяка мачуха. Тож нехай росте самотньою. Не дав нагоди комусь збиткуватися над рідною дитиною.

— Марусю. Чому ти виявила таке бажання? Раніше ти про це не казала.

— Таточку! Хіба ви не помітили, що я виросла?

Тимофій хоч був із простих селян, але мав і непоганий життєвий досвід. Багато перейняв від тата. Коли щось хотів схитрувати перед ним, той завжди говорив:

— Сину! Те, що ти думаєш і таїш у собі, я давно висцяв. Не забувай, і я таким був.

Зрозумів, що з дочкою щось коїться.

— Таточку. Я хочу, як усі дівчата. Тільки не маю у що одягнутися.

Тимофіїві стало не по собі. Скільки наробився. Скільки намучився, а рідній дитині на одяг не заробив.. Чекав такого запитання, але все відкладав на завтра. На завтра... А тепер маєш старий дурню. Сидів, з опущеною головою. Нарешті спохватився:

— Дитино Марусечко Подивися в куфер. Там залишилися мамина одежа. Може, щось підійде.

— Можна?

— Чому ні? То все твоє!

Відкрила куфер. Знала на зубок, що там лежить. Не раз і не два, як тата дома не було, все переглядала. Тоді вважала, що то мамине.

“ А тепер це все її. Це все її” — хотіла кричати від радості. Які щасливі дні настали в її житті.

— Таточку. Розкажіть щось про мою маму. Вони були файні? Ви їх любили?

— Дитино, дитино. Доню моя. Твої мама були дуже файні. Ти вдалася в них. Як ото подивлюся на тебе, так мені здається, що то моя Гафійка стоїть. Ми обоє були халупники. Наші батьки від тяжкої праці на пана пішли рано з цього світу. І ми залишилися одні. Але як любили одне одного. Хоч бідненько жили, але раділи життю. А як співала! Який мала голосочок... Як у тебе. Не раз виїде перед нашою хаткою, як заспіває, аж серце в'яне. У бідних, Марусю, є також свої радості.

Тимофіїві закрутилися сльози. Притримав їх, але спинити не зміг. Потекли самі і почав шморгати. Маруся тим часом одягнула мамину вишиту сорочку, гобортку, підперезалася окрійкою, взула капці. Чомусь тоді Тимофій ніяк не міг зрозуміти, нащо Гафійка придбала дві горботки, дві окрійки, вишила дві сорочки. Купила дві пари капців. Напевно, відчувала, сарака, що жити не буде. Зазделегідь придбала усе своїй доні.

— Боже!.. Яка ти файна!.. Марусю. Ти — богиня! Чисто, як дві краплі води, подібна на маму. Ти будеш щаслива, якщо підеш за такого, як сама.

— Ви про кого, тату?

— А ні про кого. Просто так, за халупника.

— А як мене вподобає файний хлопець, із багачів? Я піду за нього.

— Доню моя. Це буде нещасливий шлюб. Тебе чекає важке життя.

— Чому? — втупила свій погляд у тата.

— Тому що багаті ніколи не зрозуміють бідних, старі — молодих, здорові — немічних, вчені — невчених. Так чомусь побудований світ. І коли порушується така рівновага, там нема ні порядку, ні спокою. У таких родинх бідують не тільки батьки, а й діти, і їх родичі.

Маруся присіла на лаву.

Сонце було промінням прямо у вікно. Світло заволоділо всією хатою. Ясно було в хаті, як надворі, ніби хтось позасвічував лампи. На думку спали слова:

На городі верба рясна,
Верба похилилась,
Чи мій милий такий файний,
Чи я помилилась?

Сонячні промені позолотили скатерку на скрині, білу стіну, з образами Ісуса Христа, Матері Божої та Николая. Верхом і низом прибиті папери, на яких намальовані хрести і квітки. Таким собі, хрестиком. Піч Маруся прикрасила голубчиками. Хотіла цим відвернути свій погляд, змінити думки, але в голову лізло зовсім інше:

Полюбила миленького
На вісімнадцятім року,
Цілу ніченьку не спала
Аж до першого часу.

— Боже, що зі мною коїться? Подивилася на тата. Той усміхався...

VI

Отже, 15-го травня наступив довгожданий день — скасування панщини в Галичині. Цю радісну звістку вітер розносив у кожне село. Завертав до кожної оселі, танцював подвір'ями, завівав до стаєнок, ніби там щось від цього могло помінятися. Якщо радість, то для всіх. І це справді була велика радість. Дзвін бив від ранку до вечора. Лише у панському дворі її ніхто не відчував. З вечора у панських вікнах не світилося. Пана не видно. Сидів у покою і голову обіклав подушками, щоб не чути тих дзвонів. Раніше міг би заперечити, не раз установлював свої правила, адже був патроном церкви. Сьогодні все помінялося. Різко. Піді щось скажи. Сміятися будуть.

Ніяк не міг прийти до тями. Як то було все добре. Боже! Які великі права він мав. Усі піддані, які ось тут народилися, були, можна сказати, приковані до його маєтку. Ніхто з них не смів перейти до іншого пана без його... Без його дозволу, — по панським обличчю потекли сльози. — І не тільки господарі, а й їхні діти. Якщо хтось крадькома втікав, він услід посилав своїх гайдуків. Ловили, мов дикого звіра. Якщо не живого, то мертвого притягали до двору.

— Боже! — панові затряслися плечі. — Таке він мав силу над життям і маєтком своїх підданих. Будь-кого міг навіть убити. Забрати поле. Усе майно. Як хотів, міг скарати винного чи невинного. Міг дозволити молодим одружитися, а міг заставити одружитися хлопцеві зовсім з іншою дівчиною. І за це ні перед ким не відповідав. Ніхто не мав права жалітися до суду. Якби й таке сталося, то суддями були такі самі, як він. Навіть, якби прийняли рішення суду на користь селянина, то він і йому подібні ніколи б не виконали такого рішення. І нічого б йому не було. А тут ураз все перевертається з ніг на голову.

А дзвін гудів і гудів. Його відлуння розносилися не тільки по селу, а й далі.

Усі піддані ходили на панщину від святого Юрія до святого Михайла. Хто мав чотири воли, працював на панщині три дні в тиждень. Хто мав двох волів або одного коня — два дні. Один раз у тиждень сторожити панський двір. Деколи, як хотілося панові,

цілий тиждень працював і не міг відробити отих два дні. А щодо безкінних і халупників, ті завжди були винними. Ніколи не могли відробити. Тому-то пан, що хотів, те й з ними робив. До худоби так не відносився, як до таких людей.

Усі селяни виконували так звані “шарваркові роботи”, тобто шість разів у місяць: ремонтували греблі, дороги, панський маєток, виконували “підвозну повинність” на шість миль.

Крім того, платили чинш (данину): від вола, від коня, від корови — по одному золотому, від телиці, бичка — півзолотого. Від вівці, свині, теляти по десять грош. Хто мав пасіку, віддавав десятий вулик, двадцять овець — двадцять вівцю.

Кожний двір на великдень давав: курку, півня і шість яєць, незалежно від тяглової сили, платив у грошах від трьох до семи золотих у рік, давав по три гілечки зерна. З них половину ячменю і вівса. Ще тяглові пряли з панського прядива один моток пряжі на двадцять пасем.

Розкати дзвону віддавали у голові. Здавалося, що доходять до кожної клітинки старечого панського організму.

— Пся крив! Мерзота! — час від часу молився і поглядав на темні вікна. — Невже не бояться Бога? Невже на них не впадуть блискавиці? Але й священик з ними злигався.

При згадці про о. Івана Стрийського махнув рукою і ще дужче заплакав.

На прикрість панові дзвонили і в інших селах. Дзвонила й раділа уся Галичина.

Уже тиждень, як отець Іван післав до Косова людей по висічений великий хрест. Старшим поїхав порядний сільський газда, старший церковний брат Григорій Станич. Шість пар волів тягнули цю висічену кам'яну брилу. Три дні. Залишився ще один день. Треба встигнути. Один віл уже пішов надвір кров'ю. Пересилувався. Тепер ведуть збоку. Що найгірше, віл якраз Григоріїв. Це ж треба, щоб таке лихо — а він вважав це лихом — впало якраз на нього. Трохи був злий на отця, але вголос не показував. Соромився від сільських. Якщо розкажуть отцеві. Це є громадська справа. Але він уже потерпів від громадської справи. Аякже!

— Ну, ну! Наші дорогі! Гей! Гей! — махали ґазди киями на волів. — Уже недалеко. Вже, вже...

Акурат удосвіта притягнули поряд з церквою. Змучені, голодні. Але задля громадської справи чого не зробиш.

Чекали отця. Яка буде далі команда. Але й той не спав. Хотів так зробити, як ні в кого. Недавно вибрав місце для такої знаменної дати. Знав дуже добре, що пан на таке діло не погодиться. Але! Якщо дуже хочеш, то всього можна добитися. Останнім часом пан став дуже прикрим, чи то від старості, чи через що інше. І отець був з ним не в ладах.

— Молодці! — похвалив, — тягніть на Толічку. Там будемо закопувати.

— Їгомосте! Таже то панська земля!

— Нічого!

Мало хто знав, що тільки що прибув до двору молодий пан Вітус. За підтримку революційних процесів його відчислили з університету. Для батька — Теофіла, це було ударом. Чого боявся, на те й напоровся. Як пережити такий устид від сусідів?.. Ніколи не сподівався, що може сотворити синочок.

— Як ти посмів?.. Як ти посмів?.. Навіщо посилав до Відня? Навіщо? — бив кулаками себе по голові. — Хотів дати йому науки.

— Тату! Рідненький! Ти відстав від життя. Далеко від міст. Від прогресу. Створив тут глушину. Сам мордуєшся і своїх підданих мордуєш.

Теофіл Комар такого перенести не зміг. Йому щось шугонуло в голову і впав у безпам'ятство.

До двору прийшли сільські ґазди з отцем Іваном:

— Пане Вітусе! Просимо віддати Толічку для громадських справ.

Той махнув рукою.

— Сьогодні святкуємо день скасування панщини. На знак такої важливої події хочемо закопати на Толічці хрест. Під хрест — реєстри повинностей, канчуки, батоги і нагайки.

Пан Вітус підізвав жонса і наказав віддати усе, що просять.

Тут же, мов по команді, задзвонив дзвін. У церкві розпочалася служба Божа. Народу привалило всеньке село. Ще не було такої неділеньки ні свята.

Після церковної відправи з процесією народ потягнувся на Толічку. Біля викопаної ями лежав великий кам'яний хрест.

— Привселюдно, — і отець Іван ніби Євангеліє показав довкола, — реєстри повинностей, ось канчуки, батоги, панські нагайки, все викидаю в могилу. Все це хоронимо навічно. Панщини більше не буде! Частину панської землі роздадуть безземельним. Особливо халупникам. Ніхто з вас так просто робити у пана вже не буде. За виконані роботи пан повинен платити.

Люди слухали і не йняли віри.

— Як таке може бути? Хіба це настає кінець світу?

Дяк підніс пляшку горілки.

Отець витріщив очі:

— Ви що? — Гримнув на того. — Таке поважне діло хочете зіпсувати?

— Ні, — ні, отче! Просто заховано з реєстрами повинностей і пляшку горілки, щоб менше хлопці заглядали до корчми.

— О, як так, то добре. Вкидай!

Зійшлися сільські музики. Заграли. Під музику опустили хрест і закидали яму. Церковний хор тричі заспівав “Вічну пам'ять”. З радості підтримували всі віруючі. Не всі розуміли, що роблять. Але як отець, так і вони...

Надворі буденна днина. А тут усі зазделегідь прийшли з вереннями і наїдками. Розстелювали прямо на Толічці, недалеко від закопаного хреста і давай веселитися та співати:

Ой на горі, на високій
Кучерявий дуб стояв,
Під тим дубом кучерявим
Козак дівчину підмовляв.

Григорій Станич з чаркою ходив довкола, помежи гурти, з ким би це цокнутися на радощах. Хоч вважався багатим господарем, проте пана не дуже поважав. Аж тут сидить Тимофій Маркозик. “Е ні! З голотою цокатися не буду!” — і пішов далі.

— Вуйку Григорію! Вуйку Григорію! — крикнув навздогін Тимофій. — Давайте цокнемося, і вип'ємо за здоров'я. Щоб тота проклята панщина ніколи не повернулася!

Але той пішов, ніби не почув.

— Куме! А! Куме! — Лунало звідусіль.

Враз заграли музиканти. Люди вмить придумали пісню щодо скасування панщини. Навколо хреста поставали старші ґазди з жінками, поклавши навперед себе руки один одному на плечі і пританцьовуючи під музику, заспівали. Збоку їм допомагали молоді:

Ми панщину скасували,	А ви, люди, веселіться,
І ногами притоптали,	І хрестові поклоніться,
Ми панщину скасували,	А ви, люди, файно веселіться,
На панщині хрест поклали.	І ще раз хрестові поклоніться.

Музиканти врізали для старих їхню любу гуцулку. І пішло все вихором, закрутилося довкола, й поїхало. Жінки підтрясалися на ногах і кивали задами, то вправо, то вліво, чоловіки підскакували, сіпаючи жінок за руки, робили присюди Декотрі май сильніші в здоров'ї почали приспівувати:

Цимбалістий, цимбалістий,
Як ти файно граєш,
Бодай тобі покривило,
Як перебираєш?
У-у-у-х-х-х-х!

Веселилися, як доброго року. Коли вже старші потомилися, почали грати для молодших.

Петро взяв до танцю Марусю. Коли взяв за руку, то так тепло і шмигонуло по тілі. Враз зробилося гаряче. Ще не танцював, а вже спітнів. Жінки довкола повитріщувалися. Котра трохи випила, від побаченого зразу витревизилася. Усі дивилися то на пару красивих молодят, то на Катерину, маму Петрову. А та то біліла, то червоніла зі встиду.

“Як це?! Та як?! Скільки порядних дівчат у селі, а він до халупниці?!”

Немиле було для неї свято. Ой, немиле. Ледве дочекалася кінця танцеві. Але що це?

Заграли другий танець, її Петро, її синок знову запросив тугу Марусю. Боже! “Та щоб тобі добра не було та не було” — в думках уже кляла дівчину. Ледве досиділа до кінця цього дійства. Для неї це справді було дійство. Село неначе запалив. Що говорили, говорили, а в кінці переходили: що буде в Станичів? Всі розуміли, що Катерина з Григорієм ніколи на це не пристануть. Але життя є життя.

Не дуже цим радів і Тимофій.

“Дитинко! Навіщо це тобі? Навіщо заживо себе хорониш? Нещасна твоя доленька!” — сльози капали. Не витирав. Люди думали, що плаче від щастя.

VII

Тоді день був похмурим і теплим. Здався би й дощ. Всі позирали довкола, чи появляться дощові хмари. Багато селян посіяли жито. Одні поля вже зеленіли, на інших не сходило.

По селі пішла поголоска. Дуже захворів пан. Дехто озираючись розповідав шепотом, що й не говорить.

Хоч небо було хмарним, але зверху віддавало тепло. Легенький вітерець повівав собі, ніби файна пані спідницею. Над землею між білястими хмарами миготіло марево. Земля віддавала зайве тепло.

У дворі все робили потихо, ніхто не стукав молотком ні сокирою. Слуги перетрясали залежаною одежею. Трясли від порохів, повивішували на сонці, щоб випрямилися зім'яті місця. Говорили потихо. Раз по раз до зали, де лежав старий пан, заходив син Вітус.

Понад Тополівкою на вербах половина листя уже пожовтіла, на тополях і на акаціях трималося зелене, як літом. Хто гнав у поле худобину, поглядав на верби, то зразу ввижалася осінь, коли повертав голову на акації і тополі, то гадкував, що це по-

ловина літа. Тільки де посходила зелена озимина, явно вгадувалася осінь.

Якраз у цю пору року старий Теофіл Комар помер. Не зміг перенести синові зухвалості, це одне. А друге: як це тепер жити й працювати зовсім по-іншому? Без нагайки себе не уявляв.

Люди йшли і йшли до тіла, і не могли надивитися, як раптово, буквально в один день почала літати павутина. Летіла переплетьоними пучками, такими собі дугами, довгими сріблястими нитками, які яскраво виблискували проти сонця. Здавалося, то летять срібні сіті.

На похорон зійшлося всеньке село. Не тому, що дуже поважали старого пана. І не з радості, що помер. А з поваги до молодого, який зовсім по-іншому — по-людськи ставився до людей. Усі говорили про нього: — Добрий пан!

Домовину везли на возі, але без полудрабків, задинків. Слуги повідкидали каливороті і клюпаки. Застелили темним зі сріблястими нитками полотном. Віз тягнуло дві пари сірих волів. Дуже рогаті. Роги перев'язали чорними стрічками. За тілом ішли не лиш рідні, а й багато панів з навколишніх околиць. У натовпі шепотілися, що то є велика родина Комарів.

Дивувалися, що так за кілька днів наснувалося багато павутини. Її повно було на тополях, вербах, акаціях, на плотах. Коли йшли попри панський сад, то вершечки яблунь і груш просто блистіли. Вітер мотилькав срібними нитками. Деякі відривалися і летіли далі. А що творилося на церковному хресті, то чудо. Ніби хтось невидимий убрав хрест у вінок зі срібних ниток.

VIII

З часу скасування панщини в селі і в цілій Галичині почалися сварки в обійсті Станичів. Зробилося пекло. Гаптах не сідав на сьому хату. Катерина, Петрова мама, місця собі не находила. Як таке пережити? Ранком лише появилася на подвір'ї, як ця сусіда, відьма, шлях би її трафив, життя від неї нема, Маланка Прокопів розпащекувалася:

— Та що це ваш Петро та таке вчудив? — А як говорила? — Вертіла губами, ніби хто щось до них приліпив. Так і хотілося

плкунути їй у лице, щоб заткалася. Яке її діло до цього.

З того всього пішла на грядки. А звідти стара Мельничка:

— Що то, Катрусю, люди говорять? То правда, що Петрусь хоче женитися з халупницею?

— Йой, вуйно, лишіть мене.

А в хаті. Що творилося в хаті. Що кричала мама, то кричала:

— Як це так?!.. Як це так?!.. Пустити сміх з нашої родини? Та ще світ такого не чув, аби газдівські сини брали дочок у халупників. Ні кола ні двора. Та вона нічого не знає робити!.. Хто її навчив?.. Що, буде спати до полудня?! Як я на неї буду дивитися?.. Полакомилася на наше багатство. Хоче злетіти високо. О ні, небого. Я цього не допущу!

— Мамо! — деколи вставляв слово винуватець цього дійства, — хіба я не маю права полюбити кого хочу? Хіба за це судять? Хто ті судді? Мене будуть судити лише на Божому суді. Так ви мене вчили?

— Та в тебе ще є молодші сестри, брати. Ти розумієш, яку ганьбу на них наводиш? Хто їх після цього візьме?

— Кахи, кахи! — кашлянув тато, — то таке сину. Чорні очі, чорні брови, червоні гарячі губки, це тільки до весілля, а після весілля треба газдувати. Треба думати про родину, поле, господарку. Та й, зрештою, і про нас з мамою. Про сестер, братів, як каже мама. Ми щось тобі дамо у посаг, щось дадуть твоїй судженій. Та й помало будете газдувати, розвивати своє господарство. А ми з мамою будемо тішитися вами.

— А чому ви тату, думаєте, що я з Марусею не буду газдувати? Якщо так піде і далі, то я не хочу від вас нічого. Нема нічого, як ви кажете в Марусі, то не треба нічого і мені. Будемо починати газдувати з нічого. Руки у нас є, здорові, якось проживемо. А ви будете радіти за нас.

Того ж таки вечора Петро вже був під хатою Маркозикив. Навзустріч вийшла його красуня. З очей палав вогонь. Від неї повіяло теплом, ніби від пічки:

— Милий мій! Коханий! — і впала в обійми. Як їй було приємно. Хотіла би так стояти в обіймах цілу ніч, ніколи не розлучатися.

— Петрусьо! Ти любиш мене?

— Зіронько моя, якби ти знала, як я тебе люблю. Як мені не хочеться їти з-під цієї стріхи. Якби ти знала, що я тепер перебуваю.

— Милий мій! Здогадуюся, що там у вас твориться. Розумію тебе і твоїх родичів.

— Любове моя! — і Петро ще дужче притиснув свою милу, — не бійся. Це все минеться, як майські черешні. Нас ніхто не в силі розлучити. Ми створені одне для одного. Ми є єдине ціле. Прийде час, і ми одружимося.

— Одружимося? Ти що...

— Тільки так! Чи ти роздумала, моя крале?

— Одружимося... Одружимося... Як до цього ще далеко. І чи сповниться твоє бажання? Адже ти сам розумієш, що це не так просто. Милий!.. Як гарно звучить, аж не віриться, що на мое подвір'я падає таке щастя. Адже любити, ще й такого, як ти, Петрусьо, хіба це не щастя?

Довго вони, отак стояли. Обидва серця посилено билися. Здавалося, ніщо не зможе їх розлучити.

ІХ

Минуло кілька місяців з дня смерті старого пана. У дворі завирувало життя по-новому. Не чути було криків, не свистали канчуки, нагайки і батоги. Пан увихався по господарству, часто їздив до Городенки, Львова, навіть до Відня. Кінчав у селі школу, виріс тут і планував багато зробити для села.

Насамперед привіз аж із Відня архітекторів запроектувати нову велику церкву. Чи десь бачив, чи порадили будівничі. Як там було, але на перших порах усе затихло. Люди не все в цьому розуміли, то й мовчали.

Проте навесні пан відправив у гори вози за деревом. З охотою їхали всі, хто мав воли чи коні. Так було до початку весняних робіт. Потім приїхали з гір гуцули і взялися розпилювати дерева на дошки, кізли, платви. Робота закипіла. Звісно, допомагало усе село. Адже це не лише панська справа. Та й хотілося

мати нову велику церкву. Яка вона мала бути, ще ніхто не уявляв.

У селі тільки й бесіди, що про церкву. За Петра Станича і Марусю Маркозичку бесіда втихла. Не тому, що в них було щось не так. Просто уже всі звикли до того, що обоє покохали одне одного і ніхто не у змозі їх розлучити. То й залишили їх, перекинулися на інше. Село є село. Весь час мають відбуватися якісь події, які стають приводом до всіляких розмов, пліток. Як без них?

Якщо пустити якусь бульку з одного краю села, піти в інший, то вона обросте такими історіями, такими викрутасами, що тому, хто пускав ту бульку, ніколи таке і не присниться. Так мусить бути.

Одного разу з Відня приїхав будівничий і показав папери. Панич не повірив своїм очам. Церква вже була на папері. Щоб здійснити задумане, звісно, мине не один день. Але помало-помало — і всі дружно взялися до будівництва.

Шарготіли пили, стукали сокири й молотки. Людей наїхало. Годували усім селом. Спали по всіх хатах. Панич запалив своєю ідеєю побудови нової церкви і старого і малого. Вози їздили, то до Городенки, то до Коломиї. Треба було всього й треба.

Згідно з патентом цісаря про скасування панщини, частину полів роздали. В першу чергу — халупникам. Тимофію Маркозичку перепало аж чотири морги. Панич за вірну працю у дворі нагородив конем і коровою. Після таких подарунків сімейство Станичів умовкло, притихло. Петрові, наприклад, не могли дати чотири морги поля, бо ще було кілька дітей. А основне — ще три доньці. А в Маркозика була лише одна донька. Все, що заробив, належало одиначці.

Повіяли в селі інші вітри, пішли інші розмови. Якщо раніше половина села з обуренням стояла на боці Станичів, то тепер більша половина на боці Маркозиків. Тепер осуджували сімейство Станичів. Звичайно, ні тоді, ні тепер цього ніхто не просив. Але в селі свої порядки, свої звичаї...

X

Будівництво церкви закінчувалося. Чим ближче до закінчення, тим більше людей ставало до роботи. Якщо на початках окремі ремствували, мовляв, навіщо нової церкви, достатньо і цієї, то тепер таких відказів не було. Попереду нової ще стояла старенька. Хотілося, як пошвидше її розібрати. Але поки що не дозволяв отець Іван. Панич днював і ночував на будівництві.

Коли привіз малярів і ті взялися розмальовувати всередині, село вмовкло, якби в роти понабирали води. Тоді стали заглядати досередини, мов по свячену воду, і любоватися великими образами. Спостерігали, як гуцули з гір ворожили над іконостасом. Яке то все було файне.

Пройшло півроку. Роботи завершувалися. Аж тоді отець Іван дав згоду розібрати стару церкву. Оскільки раніше церква висвячена на Першу Пречисту, то отець поставив вимогу, що так має бути і на цей раз.

Наближалось свято Успіння Пресвятої Богородиці. Для Топорівців це було ще й храмове свято. Саме походження свята пояснюється тим, що Пречиста не померла, а заснула, тому й називається Успіння Богородиці. Про це всі в селі знали напам'ять і всім розповідали:

— Три дні перед смертю явився Пречистій Діві Марії архангел Гавриїл і звістив від її Сина Ісуса Христа час переходу до вічності. На день її смерті в чудесний спосіб зібралися в Єрусалимі Апостоли. Не було тільки Апостола Томи. Божа мати хотіла, щоб її поховали в Гетсиманії біля батьків і свого чоловіка Обручника Йосипа.

Сам Христос, напевно, у супроводі Ангелів і Святих прийшов по душу своєї Пресвятої Матері. Апостоли занесли тіло до гробу і три дні не відходили. Аж тут прийшов Апостол Тома і дуже схотів востаннє подивитися на Пресвятую Богородицю. Коли відкрили віко, тіла її не було, а тільки похоронні ризи. Присутні зрозуміли, що вона воскресла і з тілом і душею взята на небо.

На освячення поки що тільки головного престолу з антимінсом прибув від єпископату аж зі Львова отець-єпископ Лев Шептицький. Ще три побічні олтарі не були готові.

Народу з'їхалося сила силенна.

— Оце церква! Такої ми ще не бачили.

— Розповідали всім, коли встановили на головній бані хрест, один з гуцулів став головою на самий верх, підняв угору ноги, руки розпростер як крила, і так простояв цілу хвилю.

— Та не може такого бути! — хрестилися гості.

— Бігме Боже! Бігме Боже! Бігме Боже! Тричі божилися, — для переконання билися ще й кулаками в груди.

— Оце пан так пан! Таку церкву збудувати. На ціле Покуття.

— Якщо висвятять ще три побічні престולי, то можна в день правити чотири служби — співаних або казаних.

— Про що я й говорю. Такої церкви, видай, ніде нема.

— Тут вкладає копія. Але й праця!

Довго ще перебували віруючі в захопленні від побаченого. А під кінець ще більше здивувалися.

Почулися весільні музики. Причому з одного боку села і з іншого. Всі понатягували голови, особливо задні, щоб роздивитися, звідкіль музики. Почали тиснути на передніх. Зробилася давка, потім крики:

— Куди прете? Ану не тисніться!

— Ви що, весілля не бачили?

Це кричали передні, а задні далі свої.

Спершу показалася пара молодих — панич Вітус із гарною нареченою. Як потім з'ясувалося, привіз аж із Відня. Разом училися в університеті.

Зараз-таки показалася ще одна пара молодих. Це йшли до шлюбу Петро і Маруся.

Шлюб мав дати єпископ. Це ще більше здивувало всіх прихожан.

Перед церквою стояли панич із молодістю і Петро з Марусею. Що одна файна пара, друга.

Що то було за свято. Довго проте говорили в селі. Не день і не два. Пройшло більше півроку. Молодятами — Петром і Марусею

не могли налюбуватися, яка то була файна пара. Як файно жили, веселилися. Так паничами не цікавилися, як ними.

Одного разу, уже навесні, Петро із Марусею пішли в поле сапати. У саме полудне збоку Торговиці небо почало засуватися темними хмарами. Вже здалеку виднілися блискавиці, які краяли небо вздовж і впоперек. Чувся гуркіт грому, який з кожною хвилююю все наближався і наближався. Звіявся різкий і холодний вітер. Рвав на голові хустину, вчепився за горботку і давай щосили мотилькати нею. Маруся з тривогою дивилася на небо, притримувала рукою хустку і все поглядала на Петруся. Відчувала якийсь негаразд, щось їй мутилося в серці.

Петро заспокоював, мовляв, це йому не вперше. Адже така погода часто буває літом. Та й тепер запевняв, що це перейде. Від його впененості молода дружина трохи заспокоїлася, але якесь недобре передчуття заволоділо нею, якась внутрішня тривога не покидала її. Коли почало блискати, гуркотіти вже над ними, побігли і присіли під високою тополею. Петро сів на землю, Маруся йому в коліна. Гриманило чим раз дужче і дужче. А що виробляла блискавка, то й не говорити. У черговий раз блискавка, напевно, вдарила у тополь. Маруся аж оглухла. Коли прийшла до тями і хотіла подивитися на Петра, той лише повалився навznak.

— Люди, допоможіть! — заверещала диким голосом. — Рятуйте, хто в Бога увірує!

І тут почула, як у животі хтось брикнувся. Скоро, скоро попроситься на білий світ.

ЧАСТИНА П'ЯТА

*Поможи нам, Господь Боже, все це перебути,
Нашу неньку Україну з кайданів розкути.*

*З кайданів розкути, тюрми повалити,
Люд невинний тисячами на волю пустити.*

З народної колядки

ДОПЕ МОЯ, ДОПЕ!

Роман

ЛІТО 1348 РОКУ

СЛИВКОВА

І

ройшло більше ста років від заснування першого поселення в урочищі трьох водних джерел. У Тополях відбулися великі зміни. Життя не стояло на місці. Не стало засновників села. Наступило інше покоління, яке забуло про засновників, про данину. Село розбудувалося, розширило свої межі.

Коли йшла війна між Волинським князем Любартом і Казимиром Великим, то один, то інший звали на поміч монголо-татарів. Знову земля Галицька почала стікати кров'ю.

Одного разу великий загін монголо-татарів усе-таки знайшов розбудоване село і вночі напав на нього. Село оточили і підпалили. Надворі було сухо, і все горіло. Стало видно як удень. Вогненні язики з великою жадністю пожирали солом'яні й очеретяні стріхи. Звідкись прилетів вітер, ніби його хтось позвав, і взявся за свою мерзенну справу. Переносив вогненні язики з кривлі на кривлю. Горіли хати й надвірні споруди. Чулися крики людей і рев худоби.

Люди спросоння вибігали надвір, тут на них чекали вороги. Старих і дітей убивали на місці. Вони їм були не потрібні. Молодих чоловіків і хлопців тут же в'язали. Молодих жінок і дівчат збирали окремо.

Страшно тріщали охоплені вогнем сволюки і з гуком падали, розсипаючи довкола мільйони іскор, їх підхоплював вітер і ніс далі. Це були жнива ненаситних ворогів.

Лише одиницям вдалося врятуватися, втекти і сховатися в болотах на Осоках. Кілька монголів кинулися було в болото. Але як не знаєш броду, то не лізь у воду. Звідти уже не повернулися. До ранку усе стихло. Коли почало сходити сонце, на болоті заворушився очерет — то там то тут. Звідти почали вилазити ті, хто врятувався. Цілу ніч просиділи в болоті. Сині,

шкіра так вимокла, що аж поморщилася. Декого не могли впізнати.

Плакали зі страху, обіймалися, цілувалися і сміялися з радості, що залишилися живі. Після стихли і з плачем кинулися до згарищ. Шукали своїх рідних і ще дужче плакали. За одну ніч. Усього за одну ніч залишилися без рідних, без житла і без того всього, що було нажите роками. Наплакавшись, узялися зносити трупи в одне місце, викопали велику яму і поховали.

Посиділи, і знову почали плакати. Нарешті кинулися збирати обгорілі рештки домашнього вжитку. Склали все це в одне місце і важко задумалися. Як жити далі? Сонце підбилося височенько, а за їжу ніхто не згадував. Худобу, коні, вівці і вози монголи забрали. Свині і птиця погоріли.

Ходили усі, як німі. Ніхто не говорив, тільки глипали одне на одного. Залишилися живими переважно молоді хлопці і дівчата. Лише один трохи старший серед них — Данило Маркозик. Всі поглядали на нього, як на старшого.

— Як маємо далі жити? Що робити? — першою від ранку заговорила Настуня Станич і подивилася на Маркозика.

— Що робити? Що робити? Будемо жити далі. А що? Може, бігти навздогін за мунгалами і проситися до компанії?

Жарт був недоречний.

— У мене така думка, — серйозно мовив Данило, обводючи усіх пильним поглядом, — життя треба продовжувати. Тільки не тут. Не на цьому місці. Татарва уже знає це місце і не виключена можливість, що прийде час і знову тут об'явиться. Мені здається, якби ми жили за ось цим болотом, то вони ніколи би нас не знайшли. Як би не ця торгова дорога, то й тепер би не знайшли. Однаково треба починати усе спочатку. Як наші діди й прадіди.

— Боже! Коли вже буде спокій на цій землі?

— Невже так у всьому світі? Лиш війни, вбивства, насильства, кров...

— Я, як наслухалася ще від прабабки, про те, що їм довелося пережити від монголо-татарів, то не вірилося, що таке може бути. Тепер переконалася. Вірю в те, що коли буду роз-

повідати своїм онукам, а може, й правнукам, вони теж не будуть вірити.

— Усе від Бога. Нічого не зробимо. Що нам дано, так і буде.

— Може, й справді, поміняти місце проживання...

Отож залишили це місце, перейшли через болото і в урочищі Сливкова стали розбудовувати нове село. Знову ж таки Тополі.

У цей час на Буковині утворилася Шипинська республіка. Її кордони, за Снятином, межували з Польщею. Проте довго не проіснувала. Завоювала Молдавія, приблизивши свої кордони до Покуття. Невдовзі почалися війни між Молдавією і Польщею за володіння Покутськими землями. То молдавські війська нищили усе на своєму шляху, аж до Галича, то польські — аж до Хотина і Чернівців.

II

Надворі жнива. Старе й мале в полі. Вже підпарубки й старші газди проводили косовицю. Дівчата й жінки підбирали покоси, в'язали снопи, складали у півклані. Діти — одні пасли худобу, інші підносили жниварям холодну воду. У селі залишилися лише старі і малі.

З полів полилася пісня:

Ой з-за гори кам'яної
Голуби літають
Не зазнала розкошеньки —
Вже літа минають.

На присьбі сидів уже старий Маркозик. Усміхнувся сам до себе.

— Чуєш, Анно, чуєш? Це про нас співають.

— Ади-ди-ди, старий дідугане. Хіба поза нами.

Пісня лилася полями, навіть птахи вмовкли, слухаючи приємну мелодію. Добро панувало між людьми. Призабулися біди, про які розказували перестарілі. Звичайно, аж такого добра не було. Польські вельможі встановлювали свої закони. Не для щасливого життя українців, а для свого щастя, такого, як їм хотілося. Але жити можна. Якщо не видно живої людської

крові, нема війни, вбивства, здавалося, то це і є щастя. Чому не радіти?

Тут у селі, як вдарить церковний дзвін, усі попіднімали голови. Пісня перервалася.

— Що? Що таке? Що сталося?

Стали сходитися докупи, позираючи на село. Коли це з села почав скакати на коні, якийсь малий вершник:

— Тікайте! Тікайте хто в Бога увірує! До лісу! До лісу!

Усі насторожилися.

— Чого втікати?

— Молдовани! Молдовани напали на село! Тікайте!

І всі, як по команді, кинулися до великого лісу. Чоловіки з косами, жінки з серпами. Котрі ближче до Осоків, ті поскакали в болота. Полишали усе на полі, що мали з собою.

— Господи! Коли уже це закінчиться?

— То монголо-татари, то поляки, то угорці. Тепер молдовани.

— До яких пір будуть нищити наші оселі?

— До яких пір будуть нас убивати?

Розбрелися по лісі. Перелякані. В кого дома залишилися старі родичі і малі діти, дуже голосили.

Малого Івася Станича підсадили на високу тополю:

— Ого!

— Ну що там?

— Горить село! Боже! Як страшно. Які дими довкола. По дорогах скачуть якісь вершники...

Молдовани зі злості, що люди повтікали, помстилися на оселях. Спалили село до цурки.

III

І знову голосіння. Пройшло сорок років від попередніх згарищ. Тоді мунгали, тепер молдовани. Що воно коїться на цьому світі? Позбирали вбитих, обгорілих...

Через кілька днів крики:

— На віче! На віче! З Городенки приїхав якийсь пан! Щось хоче говорити!

На той час польські магнати, які уже заповнили своєю владою усю Галичину, вимагали одного. Корчувати ліси, і шляхом окультурення розробляти орні землі. Пшениця, пшениця і пшениця! Лише одне було на умі. Почався великий попит на зерно. Європа потребувала хліба. Добре платила. На цьому непогано заробляли.

На селян накладали великі феодалні повинності, які регулярно треба було сплачувати. Крім того, польська влада була зацікавлена у зростанні нових селянських господарств, і відповідно поселень. Для цього окремим сім'ям, родинам виділялися лісові угіддя. Корчували дерева, кущі, будували оселі, засновували нові села і освоювали звільнені від лісів площі.

— Тихо! Тихо! — лунало на майдані, оточеному згарищами. — Ми село відбудуємо наново. А що нам робити?

— Ви є дурні хлопці! — тряс головою якийсь панок з Городенки. — Відбудовувати то ви відбудуєте, але за які кошти?

— Худоба залишилася. Урожай на полі.

— Ото-то я й кажу, дурні хлопці. А повинність з чого будете платити? Або будова, або повинність.

— Справді! Ми залишимося без портіниць і шматка хліба.

— Ану слухаймо, що цей панок каже?

— Я й кажу. Тепер у нашій славній ойчизні сеймом прийнято закон, який буде вам дуже до душі.

Більшість переглянулися.

— Отож слухайте! Держава звільнить вас від повинностей, якщо ви по кілька сімей розселитеся по лісних масивах. Одне від одного на великій відстані. Як одне крикне, інше не має чути. З умовою: корчувати ліс, збільшувати орні землі під посів хліба.

— А на який час нас звільнять від повинностей?

— Ну-у-у, приміром, — і панок чогось закашлявся, чи хотів щось скрутити, чи збрехати, — ну, приміром, на п'ятнадцять років.

Раптом зв'язвся вихор. Чи не хотів аби люди приставали до порад городенського чиновника, чи що інше, але почав хапати в оберемки попіл і розсівати довкола. Насамперед засипав очі чи-

новникові. Потім багатьом іншим, ті стали протирати. Жмурячись дивилися один на одного.

— Нам треба порадитись!

IV

І порадилися. Залишити ці згарища. Однак мусять будуватися наново.

У тодішньому суспільстві буквально за кілька десятків років відбувся остаточний поділ на багатих і бідних. Були так звані «тяглові», або «плужні» селянські господарства, «напівтяглові», або «напівплужні», «нетяглові», або «неплужні». «Тяглові», або «плужні» селянські господарства мали по чотири і більше волів у господарстві; «напівтяглові» або «напівплужні» — по два-три воли; «нетяглові», або «неплужні» — не мали волів або мали по одному.

А оскільки зовсім недалеко, через болото, засновувалися нові Тополі, то селяни, які були «плужними», поселилися в цьому селі. В них поля було багато. Мали з чого будуватися і сплачувати повинності. Громада охоче їх прийняла. Решті відмовила.

— Своїх старців назбігалось, дай Боже, — мовив старійшина села.

Решта тополяни розселилися по лісних масивах, створивши і заснувавши п'ять нових поселень.

ВЕСНА 1945 РОКУ

МИШКА В КАПКАНІ

I

ереговори Сталіна з Сікорським виявили взаємну згоду сторін лише в одному: лютій ненависті до українців. У всьому іншому справжньої згоди й довіри не було. Із розмови польського прем'єра поступок у східному кордоні Москва не одержить ні в якому разі. Справа, так удачно розпочата відразу, зайшла в глухий кут.

І Сталін затіяв цікаву гру таки на полі самих поляків за допомогою Лондона. Ситуація у відносинах із Англією була сприятлива в той час для отримання від неї політичних поступок. Радянський Союз скував на Сході переважну більшість німецьких добірних військ. Гітлер змушений був знімати військові частини із Заходу, особливо авіацію, що давало можливість Черчілю легше дихати.

Ішов п'ятий місяць жорстокої війни. Завойовано майже всю Україну, оточено Ленінград. Німці наблизилися до Москви. В Англії стежили за кожним кроком війни. Добре розуміючи, що поразка Радянського Союзу, плачевно відіб'ється на Британії. Англійський парламент у цьому питанні повністю розв'язав руки Черчілю, який не спав днями й ночами, особливо, коли німецьке радіо повідомляло про нові перемоги на Східному фронті, про швидку повну перемогу над Росією, після якої Гітлер візьметься за Англію.

Англійський прем'єр у душі ненавидів більшовиків, особливо Сталіна, але настав такий час у житті його держави, що, вболіваючи за її долю, змушений був симпатизувати більшовикам, підтримувати їх морально, навіть матеріально. Він добре розумів, що перемога більшовиків над Гітлером, стане великою перемогою і для англійців.

Усе це змушувало британський уряд максимально дорожити своїм радянським союзником, незважаючи на велику взаємну політичну недовіру. Сталін же постійно підозрював, що англійці, яких він з часів громадянської війни вважав головним ворогом, усе-таки прагнуть знесення Радянського Союзу. Черчіль найбільше боявся, що через нестерпні умови війни більшовики можуть укласти з Гітлером капітулянтський сепаратний мир.

У цей період, мов та муха, постійно дзижчав над вухом польський прем'єр про свої східні кордони. Це трохи злило Черчіля, бо Сікорський, крім проблем своєї держави, не вникав у політичну ситуацію, яка складалася на той час, тому британська сторона змушена була піти на поступки Москви і визнала західні кордони Радянського Союзу. Чим підсилила бойовий дух радянських керівників.

II

Не пройшло багато часу, як про це все дізналися у Вашингтоні. З цього приводу піднявся шалений крик. У посиленому режимі запрацювала американська дипломатія. Особливо їх турбувала щодо цього американська громадська думка. Цю тривогу підсилила телеграма їхнього посла в Англії Вайнента про те, що англійський міністр закордонних справ пан Іден їде з візитом до Москви для укладення нового договору про союз, але складовою цього договору буде угода про визнання Англією нових радянських кордонів.

Це шокувало президента США Рузвельта, який вважав, що мірилом доброго ставлення двох держав до Радянського Союзу є виконання поставок, а не визнання умов післявоєнного врегулювання. Таке впливало з підписаної Атлантичної хартії. Америка весь час домагалася контролю над англійською політикою. До Англії летіли одна за одною важливі телеграми, які вручалися пану Ідену перед польотом до Москви. Той їх читав, скрушно хитав головою, але мав свою думку, погоджену з Черчілем.

У Москві Ідену показали два проекти договорів. На особливу увагу заслуговував його другий проект, де в основному передбачалося: відновлення незалежності всіх анексованих та окупованих територій.

ваних гітлерівською Німеччиною країн, відокремлення Рейнської області від Пруссії, передачу Східної Пруссії Польщі.

Визнати кордон 1941 року для СРСР, тобто з включенням в СРСР Естонії, Латвії, Литви, Західних України та Білорусі й право Англії мати необхідні для її безпеки бази у Франції, Бельгії, Голландії, Данії та Норвегії.

Від прочитаного у пана міністра закрутилося в голові. Замітивши в очах Ідена явне замішання, Сталін, щоб згладити такий перебір у вимогах, ніби спокійно сказав:

— Усе це впливає з того, що у цій жорстокій війні з Німеччиною ми зазнаємо великих жертв. Ця боротьба ведеться не заради інтересів прусського короля, а заради забезпечення наших власних кордонів.

Іден уважно слухав і мовчки роздумував над сказаним:

“Невже він не розуміє, що всі лиха й жертви, які випали в 1941 році на долю радянського народу, були прямим наслідком сталінської змови з Гітлером про кордони у 1939 році. Що ця змова призвела до поразки англо-французької коаліції в 1940 році. Що її поразка й залишила Червону армію одну проти вермахту і його союзників на континенті.

Друге: Невже Сталін і Молотов так погано розуміються на суті європейської політики Англії, коли думають, що її можна звабити базами на континенті? Англії вони були непотрібними. Суть її європейської політики завжди полягала у збереженні на континенті рівноваги сил. Це означало створювати й підтримувати коаліції проти тієї держави, котра надто посилювалася, могла стати або стала гегемоном Європи і внаслідок цього робилася загрозою для самої Англії. Це була виважена й розумна політика, яка виправдала себе не одне століття.

— Але, як їм це сказати, пояснити? — думки бігали в голові, як миші на горищі, — адже вони можуть викинути якийсь новий політичний трюк.

— Як я можу пояснити визнання вашого кордону 1941 року, наприклад, полякам?

Іден виходив з того, що ніякого польського кордону 1941 року насправді не існувало, а була лінія розмежування між Ра-

дянським Союзом і Німеччиною, які в 1939 році поділили між собою Польщу. Після укладення договору про дружбу і кордон обидва тоталітарні агресори перетворили цю лінію на свій державний кордон. З німецького боку на етнічній польській території в 1939 році було утворено німецьке Генеральне губернаторство. Польської держави, як такої, в той час не існувало.

Польський уряд на еміграції продовжував визнавати східним кордоном Польщі, який мав бути відновлений з вигнанням німців з окупованої ними території, таким, який існував до 1939 року. Москва мала інший погляд на це питання, чого й домагався Сталін.

Для України в цій суперечці йшлося про те, кому належати-муть два українські краї, — Галичина і Волинь. За умовами капітулянтського Ризького договору 1921 року, більшовицька Росія без вагання віддала їх Польщі після розгрому Червоної армії під Варшавою. У 1939 році Москва забрала їх назад унаслідок антипольської змови Сталіна з Гітлером, а в 1941 році втратила їх разом з усією Україною. Як у 1921, так і в 1939 роках доля українських земель вирішувалася за спиною українського народу, поневоленого червоною Москвою. І навіть тепер ця ситуація вирішувалася без будь-якої участі — і навіть відома — тодішнього, як вважав увесь світ, маріонеткового уряду УРСР, який сидів в евакуації в Уфі.

— Які саме кордони маються на увазі? — втрутився у розмову, щоб заповнити надто довгу мовчанку посол Англії в Москві Кріпс. — Кордони 1941 року?

— Так! — твердо мовив Сталін.

— Здійснення вашої вимоги, — Іден подивився на Сталіна, — означало б визнання польського кордону, яким він був у 1941 році.

— Але наша угода може не зачіпати польського кордону, — заперечив Сталін, — ми можемо з цього приводу одночасно дати спеціальний лист з підписанням договору.

Потім додав:

— Копію цього листа ми могли б надіслати генералові Сікорському й навіть опублікувати.

В Іденовій голові снувалися одна за одною американські застереження. Та й не тільки американські, а й материкові...

— Я не можу дати згоду на включення у союзницький договір визнання радянських територіальних придбань 1939-1940 років, — твердо став на своїй позиції пан міністр, — мене не уповноважували підписувати такі документи, а зрештою, з огляду на наші попередні зобов'язання перед урядом Сполучених Штатів для уряду Його Величності зовсім неможливо на даній стадії взяти на себе зобов'язання щодо будь-якого післявоєнного кордону в Європі.

— У такому разі підписання договору не може відбутися, — висловив жаль з цього приводу Сталін.

Англо-радянські переговори проходили у дні запеклої битви, в якій Червона армія відганяла німців від Москви. 19 грудня Іден з дозволу Сталіна відвідав відбите у ворога прифронтове місто Клин, де побачив на шляхах безліч побитої та примерзлої до землі німецької техніки. Після прощального обіду в Кремлі він ні з чим відбув додому.

III

Зірвані переговори лягли важким каменем на уряд Англії. У самому уряді почалися коливання щодо визнання нових радянських кордонів, особливо після критичного виступу у парламенті Кріпса, який розкритикував упертість Ідена під час грудневих переговорів у Москві. Він доводив, що договір можна було укласти, пішовши назустріч Радянському Союзові, і визнати передвоєнні радянські кордони з Фінляндією та Румунією, приєднання прибалтійських республік. А про кордони з визнанням польської частини Сталін повинен вести переговори тільки з поляками.

Проте він глибоко помилявся. Якби Сікорський не приїздив до Москви і не роздратував сибірського ведмеда, може, би воно й так вийшло. Але тепер Сталін вимагав основного: визнання Заходом нових радянських кордонів якраз польського відтинку. Завдяки такому визнанню він усував з політичної арени самого Сікорського, як прем'єр-міністра.

— Територіальних поступок від Росії можна і треба було домагатися в липні 1941 році, коли укладалася англо-радянська угода про взаємодопомогу у війні з Німеччиною, — говорив Кріпс Сікорському, — тоді становище Росії було настільки важке, що їй можна було нав'язати що завгодно. А тепер, коли росіяни перемогли під Москвою і їхнє становище зміцніло, вони вже не відійдуть від своїх вимог.

Сам Черчіль на початку 1942 року навіть думки не припускав про перегляд польських кордонів. Проте з часом уже вкотре почав змінювати погляди на такі вимоги Росії. На це були вагомі причини. Мінялася ситуація у світі. Важкі поразки у війні з Японією на Далекому Сході, нові невдачі в Африці, великі втрати на морі — все це зумовило англійські правлячі кола дедалі більше дорожити Радянським Союзом, який далі ніс на собі основний тягар страшної війни.

Адже це був великий слон. А що Польща? Польща — маленька моська, яка, сидючи під теплим крилом, дозволяла деколи драгувати інших.

Англіїці й американці стали побоюватися перемоги Німеччини над СРСР. Крім того, знаючи ліпше ситуацію на російському фронті, ніж американці, англійський уряд боявся, що СРСР, зазнавши великих втрат у 1941 році, може не встояти перед новим наступом німецької армії, буде змушений капітулювати й укласти сепаратний мир. А тут ще й відмова союзників визнати нові радянські кордони може штовхнути Радянський Союз на пошуки компромісу з Німеччиною.

А таке визнання нових радянських кордонів, крім матеріальної допомоги, допоможе московським правителям підтримати їх і морально, зміцнить бойовий дух і опір гітлерівській Німеччині.

“Зростаючі труднощі війни змусили мене дійти висновку, що принципи Атлантичної хартії не варто тлумачити, що вони позбавляють Росію кордонів, які вона займала, коли на неї напала Німеччина, — таку телеграму читав президент Сполучених Штатів Америки Рузвельт від прем'єр-міністра Великобританії Черчіля в березні 1942 року, — це було основою, на якій Росія приєдналася до хартії... Тому я сподіваюся, що Ви зможете надати нам свободу дій для підписання договору, укладення якого Сталін

бажає якнайшвидше. Все віщує відновлення навесні німецького вторгнення в Росію у величезних масштабах, і ми мало що можемо зробити, щоб допомогти цій єдиній країні, яка веде важку боротьбу з німецькими арміями”.

Рузвельт відклав телеграму і прикрив очі рукою. Перед очима проходили колони мільйонів американських поляків, його потенціальних виборців. Кричали на нього, розмахували руками... окремі погрожували.

І Рузвельт не дав згоди.

Телеграми летіли одна за одною. Англійський посол у США Галіфакс уже пооббивав президентські пороги. Але впертий Рузвельт стояв на своєму. Це зв'язувало Черчіля руки.

Зміст нової телеграми Галіфакс тлумачив на кожному кроці:

— Якщо Сталін зробиться ворожий до британського уряду, а потім оголосить, що це сталося через уперту відмову британського уряду визнати його кордон 1941 року, якщо Сталін розпочне переговори про сепаратний мир з Гітлером або продемонструє явну ворожість до Великої Британії, уряд пана Черчіля, мабуть, упаде, і тоді його замінить Кріпс і, ймовірно, що при такому уряді буде провадитися відкрито комуністична, промосковська політика.

Рузвельта це не переконало. З таким політичним тиском з боку Америки Черчіль зустрівся вперше. Дотепер вів незалежну ні від кого свою зовнішню політику. Але до цього призвела нав'язана Гітлером війна. Черчіль з одного боку, був за визнання нових кордонів Радянського Союзу, про що неоднаразово говорив Сікорському, з іншого — проти.

IV

Англія далі була цілком зайнята обороною своїх колоніальних володінь. Її військ в Індії було більше, ніж у самій Британії. Боротьба на Середньому Сході і важка війна на морі не давали можливості ввести більше засобів для війни проти Німеччини, щоб допомогти Радянському Союзові. Тому вбачала своїм обов'язком допомогти хоча б морально.

У цей такий напружений час президент Рузвельт надіслав телеграму до Англії, навіть післав туди своїх важливих співробіт-

ників, замість визнання нових Радянських кордонів відкрити у Європі другий протинімецький фронт. І так зняти напруженість у переговорах між Англією та Радянським Союзом. Таку ж телеграму відіслав і Сталіну, попросивши прийхати відповідального представника до США, щоб обговорити дану пропозицію по суті. Звичайно, для Сталіна на даному етапі ведення такої кровопролитної війни, відкриття другого фронту було важливішим, ніж нові кордони, які поки що були зайняті німцями. Невдовзі Молотов побував у Америці, потім повернув до Англії, де взаємно було підписано такий важливий документ про відкриття другого фронту.

Але одне підписувати, а зовсім інше виконувати. Сталін, як великий стратег на той час, добре розумів, що другого фронту у 1942 році не буде. Але це був надзвичайно великий успіх. Вони стали великим засобом пропагандивного впливу на маси як усередині СРСР, так і за його межами.

У лютому 1942 року польське командування сформувало в СРСР шість дивізій.

У тому ж таки році всі поляки залишили територію Радянського Союзу. Це викликало негативний резонас з боку керівництва СРСР.

Перелом у ході Сталінградської битви, початок вигнання німців з Кавказу засвідчили крутий поворот у радянсько-німецькій війні. Уперше заговорили про незаперечну можливість того, що Червона Армія вижене ворога з усієї території СРСР самотужки. Це викликало в колах польської політичної еміграції тривогу за долю колишніх східних володінь довоєнної Польщі.

Польська Національна рада у Лондоні негайно виступила із заявою, у якій вимагала відновлення польського панування над територіями Західної України та Білорусії, відповідно до умов Ризького договору 1921 року.

— Я домігся визнання східних кордонів Польщі у 1923 році і сподіваюся, — заявив у промові трохи пізніше Сікорський, — що після перемоги Польща вийде з цієї війни сильнішою й ще більшою за розміром. Це означало збереження східних довоєнних володінь Польщі та прирощення їх на заході за рахунок Німеччини.

Численні польські газети в Англії й Америці зчинили новий галас про “священні права Польщі на її східні кордони”, тобто на українські та білоруські землі. Втративши всяку міру і чуття реальності, дійшли до того, що писали про свої “права на Дніпро і Чорне море”.

З цього приводу ТАРС змушене було виступити із заявою:

— Польський уряд не хоче визнати історичних прав українського та білоруського народів бути об’єднаними у своїх національних державах. Продовжуючи, очевидно, вважати законною загарбницьку політику імперіалістичних держав, що ділили між собою споконвічні українські та білоруські землі, й ігноруючи відомий усім факт возз’єднання українців і білорусів у рамках своїх національних держав, що вже відбулося, польський уряд, таким чином, виступає за поділ українських і білоруських земель, за продовження політики роздрібнення українського та білоруського народів.

Звичайно, лицемірним був цей словесний захист законних прав українського та білоруського народів, що їх сам Кремль позбавив національних прав на незалежність.

V

Особливо великих здобутків домогся кремлівський вождь під час проведення Тегеранської конференції про відкриття другого фронту, в якій узяли участь Рузвельт, Черчіль і Сталін. Помимо всіх домовленостей про відкриття другого фронту, вже під кінець питання визнання західних кордонів СРСР порушив Черчіль:

— Було б добре, якби Сталін виклав свої думки щодо кордонів Польщі. Тоді, я поставив би це питання перед поляками і сказав би їм прямо, чи вважаю я ці умови справедливими.

— Українські землі повинні відійти до України, а білоруські — до Білорусії, тобто між СРСР і Польщею має бути кордон 1939 року, — задоволено мовив Сталін, поглядаючи то на президента Америки, то на прем’єр-міністра Великобританії.

— Радянський уряд вважає цей кордон правильним.

Тут втрутився Іден:

— Ця лінія відома як лінія Рібентропа-Молотова.

— Називайте її як хочете, — роздратовано кинув Сталін. Йому цей Іден уже почав надоїдати. — Ми вважаємо її справедливою і правильною.

— Цю лінію звичайно називають лінією Керзона, — вніс уточнення Молотов.

— Між ними є відмінності.

— Ніяких істотних відмінностей між ними не має.

— Лінія Керзона мала проходити на схід від Львова.

— Неправильно. Львів мав лишитися на радянській стороні, лінія повинна була проходити далі на захід у напрямку Перемишля.

Англіїці витягли карту, на якій була вказана лінія Керзона. Молотов довів, що вона наведена помилково, показавши через кілька хвилин точний текст ноти лорда Керзона радянському урядові від 12 липня 1920 року, де чітко все було розписано.

Це вибило остаточні козири з рук англійців. Тоді всі погодилися, що територія майбутньої Польщі повинна знаходитися між лінією Керзона і лінією Одера.

— Мені це подобається. І я скажу полякам, якщо вони не погодяться, то вчинять дурницю. І я нагадаю їм, що якби не Червона Армія, вони були б повністю знищені..., — із захопленням закінчував цю тему Черчіль... — З боку поляків буде розумно прийняти нашу пораду. Я не маю наміру знімати галас через Львів.

Цього Сталіну і треба було почути. Тримаючись за Західну Україну, думав про інтереси імперії, а не українського народу. Але не варто українцям забувати: якби все-таки не Сталін то хто знає, чи населення Галичини і Волині було б сьогодні українцями?

З часом Сікорський загинув у авіакатастрофі.

ЛІТО 1923 РОКУ

ЗАХМАРНІ ПРИГОДИ

І

о Великодню дуже потепліло, земля запарувала. Більшість господарників почали готуватися до весняно-польових робіт. Никола Волошин зразу по Великодніх святах купив пару добротних вороних коня і кобилу, упряж, весь сільськогосподарський інвентар. Зразу прикупив біля десяти моргів поля. Узявся будувати велику стайню зі стодолю. Зробився багатим. Відчувалося, що приїхав з Канади не з пустим гаманцем. На зговорирах домовилися про весілля. Майже всі в селі заздрили Василю Сливчуку, що зразу після весілля буде не просто газдою, а ще й багатим.

Волошин вирішив до весілля заробити хоч половину придбаного поля. Тому, як тільки потепліло, поїхав у поле. Приїхавши на свій помірок, розстелив на землі витканий новий рушник, поклав на нього три хлібини, вклякнув до сходу сонця і почав молитися:

— Господи Боже наш, що на початку Твоєї Творчості створив небо і землю! Небо ти прикрасив світилами, щоб вони освітлювали землю, і через них, щоб пробуджувався подив до Тебе, Єдиного Творця і Владики всього творіння, землю ж Ти прикрасив рослинами і травою, і розмаїттям полів, засіяних кожне окремим родом насіння. Ти всю її прибрал красотою квітів і поблагословив. І нині, Владико, Ти із святої Твоєї оселі милостиво схили Свої очі на цю ниву і ще раз благослови її, і збережи неущкодженою від усякого чаклування і ворожіння, всякого зла, від недоброї цікавості і підступів злих людей, дай їй у свій час приносити плоди, сповнені благословення Твого.

Віджени від неї всякого звіра, гусінь і мух, іржу, спеку й засуху, великі вітри, затяжні дощі та град, які приносять шкоду. Бо святе і прославлене, і величне ім'я Твоє Отця і Сина, і Святого Духа нині, і повсякчас, і навіки. Амінь.

Пильно подивився на небеса, чекаючи, чи хтось подасть якийсь знак, чи молитва прийнята? Нахилився до землі і почав її цілувати, водити по ній руками, гладити:

— Свята земlichко, дорога моя земле! П'ятнадцять років я не чув твого душевного тремтіння, рідного мені запаху, не орав тебе, не засівав, не обробляв, не збирав урожаю і не споживав твої плоди. П'ятнадцять років я, можна сказати, жив під землею, чужою, не рідною мені. П'ятнадцять років тягав порожні санки під землею, а звідти пер вугілля. Так пер, що аж жили на мені напружувалися, не раз думав, що не витримають і попукають. Два рази витягали мене з-під обвалів напівживого. Весь час я думав про тебе, переживав. Складав кожний центик до центика і чекав на той час, коли зможу повернутися у рідні краї й порадуватися тобою, своєю земелькою. Ти мені найрідніша на цім світі, наймиліша, бо ти наша годувальниця. Я тебе буду орати, засівати, обробляти, збирати твої плоди, молотити, молоти і з Божою поміччю споживати, на щастя, на здоров'я всієї моєї родини.

Ще трохи погладивши земельку, піднявся. Коні, нічого не розуміючи, дивилися на Николу, що це він робить. А той розіклав плуг, колісницю, впріг коней і знову впав на коліна:

— Господи Боже, Отче наш, що сказав нашому прабатькові: "В поті чола твого будеш їсти хліб свій!"

Тож скоряюся волі Твоїй святій, з молитвою на устах починаю орати й допоможи мені і благослови мою працю, нехай моя нива приумножиться врожаєм моїм рідним і мені, Господи, на пожиток, а Тобі на славу. Амінь!

Вхопився за віжки і вйо-о-о!

Проклав першу борозну, другу, третю... і зупинився. На обличчі грала усмішка. Знову подивився на небеса:

— Господи! Як довго я чекав цієї миті...

Через якийсь час Волошин мав зятя. Після того відбулося весілля у Марковських і Сливчуків. Катруся йшла за невістку. Коли вже приїхав молодий із боярами за молодою, сіли за столи, трохи погостилися, потім почали виносити куфер із приданим. Виносили й інші речі, що попадалися їм під руку. Дещо з речей родичі

молодої почали відбирати. Зробилася тяганини, яка призвела до жартів і сміху.

Молода плачучи стала прощатися з татом, мамою, родиною, сусідами, гостями, які зійшлися провести її. Вони співали:

Ой не плач, мій роде, за мною,
Лишаю вам дрібні сльози по столу,
А ще дрібніші забираю з собою...

На це бояри відповіли:

Не плач, небого, що йдеш до молодого,
Нехай плаче він, що бере біду в дім.

Михайло взяв Катрусю на руки, посадив на віз, на якому куфер з приданим. Підійшов до батьків Катрусі і сказав:

— Дякую вам, тату й мамо, що вигодували, виховали собі доньку, а мені жінку!

Коні рушили з подвір'я під спів бояр:

Ой, гречані пироги
Ще й молочна каша,
Слава Богу небесному,
Що молода наша...

Як потепліло надворі Василь разом з Ганнусею перейшли спати до другої кімнати. Що то молодість. Хотілося бути більш відкритішими, відчувати якусь свободу у своїх інтимних діях.

Одного разу, як Василь трохи вмигався, аж йому пересохло в роті, вийшов до сіней напитися. Там стояло відро зі свіжою водою. Лише приклав кварту до рота, зразу вчув якісь підозрілі звуки з тої хати, де спали Ганнусині родичі.

— Вище, вище, нижче, нижче, там, там, йой, йой, о-ой, о-о-ой, — аж трохи що не схлипувала Марія, — ще трошки, ще трошки, йой, як добре. Ану ще трохи вправо, так, так, йой, йой, йой, о-о-о-о-х-хо-хо, то-то-то-то. У-у-м-м-м-м...

Василь посміхнувся сам до себе і пішов спати. Через кілька днів разом з татом кололи дрова. Василь щось собі нагадав:

— Вище-вище, нижче-нижче, йой, йой, ох-ох-ох., — і так повторив кілька разів. Волошин на перших порах не второпав, про що йдеться, а як дійшло:

— Ну й дурний, ти Васильку. Я бачу, тобі забагато дурниць витає у голові. То я чухав мамі плечі. А мама казала, де її свербить. Вище-вище, нижче-нижче... Тьфу!

Никола Волошин гарував день і ніч. Дуже вже скучив за роботою, ще й на своєму. Старався засіяти все придбане поле. Великі надії покладав на свого зятя. Але той виявився легунчиком. Не те що нездалим. Працював, але без старання. Усі витані гроші десь сховав, і лише починає вечоріти йде в корчму до Ауторки, нап'ється, а потім приходиться додому вдосвіта. Хіба такий чоловік може багато працювати? А тут роботи було по шию. Никола одного вечора прослідкував, де пропадає його зять.

І дізнався. Він ходив до Марусі Сиродюкової і цілу ніч грав з нею. Розказав усе Василевому татови. Боже! Як той бив його — по писку, по плечах... Та так, що той аж упав на коліна. Сват почав копати, аж Ніколі зробилося жаль. Кинувся боронити. Сват так розійшовся, що насилу його зупинили. Волошин думав, що цього досить. Пізніше Василь сказав: “Гуляв і буду гуляти. Мені Ганнусі замало”. Отакої! Здвигнув плечима Никола.

“Раз така справа, та вже гуляй до дідька, але берися до роботи”. Та де там. Никола всякого наслухався по світах і набачився. Та й одного разу сказав Василеві, що в усякому ділі має бути гармонія.

— Це та, що губами грають? — усміхнувся Василь.

— Це не те, що ти думаєш. Слухай. Людське життя поділяється на три частини. Ѓазда і ғаздиня, щоби щось приғаздувати, мають тяжко працювати. Не лайдакувати. Мають коло хати бути рабами. Якщо виходять на люди — до церкви, на весілля, чи просто так прогулятися, мають бути панами — ғайно одягнутими, сміятися одне до одного, на весіллі танцювати до упаду. Якщо опиняться в ліжку, то не повинно бути ніякого встиду. Мають бути послідніми гультьями. Тоді в усьому цьому є гармонія. Якщо з цього ланцюжка щось випадає, то вже нема ніякої гармонії. Тоді життя йде зі скрипом, і йде псови під хвіст. А зрештою, Васильку, ще й таке скажу:

— Порядний ғазда може й гуляти, але не забувати, щоб і в хаті був порядок.

Проте ці повчання нічого не давали.

II

Василь Сливчук лежав на ліжку з напіврозплющеними очима у глибокій задумі. На правій руці спала і спокійно дихала його любов, його кохана, його мрія — Маруся.

“Як далі жити? — думав, — Ганную ніколи не любив, але мусив одружуватися, бо одна у мами, мали хату, два морги поля, корівчину, свиноматку з поросятами. Як-не-як, якесь господарство. Одружившись, зразу ставав газдою. Та й тато з мамою були раді його вибору. У самі зговорини приїхав з Канади Ганнусин тато. Радості не було меж. Ще більше стало радості, як появилися коні, весь інвентар для роботи коло хати і в полі. Тесть придбав більше десяти моргів поля. Василь робився багачем. Але особистого щастя не було. З повчань його тестя виходило, що має бути життєва гармонія. Яка гармонія? Коли Ганнуса, як не слаба, то дуже наробилася. Перев’яже голову, обертається до стіни і зразу хропе. А він молодий, здоровий, у його тілі витає жага любитися. За ніч, якщо душевно не вимотається, то цілий день не береться робота. В цьому його жінка не може зрозуміти. Все каже, що він хоче її замордувати. Згадавши ці слова, усміхнувся в темноті: “Ще жоден жеребець не замордував кобили”

Через це часто сварилися. Життя стало заходити у глухий кут. А коли переночує в Марусі, то на другий день здоровий як бик. Ось і сьогодні він трохи відпочив і вже міг би іти додому, але не хочеться будити свою кохану.

Витягнув легенько руку, одягнувся і вийшов з хати. Ішов стежкою понад Тополівку. Раптом перед ним появилася красуня у білій, аж до п’ят, сорочці.

На груди звисала розплетена коса. З води вилазила ще одна. Майже така сама. Обидві ймили Василя Сливчука за шию, почали щось шепотіти на вухо, але він нічого не розумів. Відчув, що від них віє холодом і зразу подумав: “Потоплениці... Ага! Сьогодні ніч на святого Юрія”. Ще його дід-небіжчик, дай їм Боже царство небесне, все вповідали, що в ніч на святого Юрія ліпше сидіти дома.

Василеві би вирватися і втекти, але не мав сили це зробити. Відчув у тілі якусь слабість і робив усе, що хотіли ці русалки. Пі-

шов за ними у воду. Ліг з ними на дно, але Тополівка в цьому місці була неглибокою, то голова виднілася над водою. Русалки лоскотали по всьому тілі, і він не забороняв. На перших порах йому навіть це подобалося.

Раптом почув, як запіяли перші когути, і спам'ятався. Піднявся з води, вискочив на берег. Ніяк не міг зрозуміти, чого лежав у воді. Нічого не пив, тверезий. Потім став пригадувати своїх нових знайомих. Поволі почало до нього доходити, що з ним сталося. Аж тепер відчув, що дуже змерз і поволі пішов додому.

III

Марія Волошинка пробудилася. Глипнула у вікно, надворі лише розвиднялося. Лягала спати і вставала з одними думками. Що робити їй Ганнусі. Що робити? Що вже наплакалася бідна, що наплакалася. Лягає спати без г'азди, а встає з г'аздою. Кожного вечора ходить до своєї коханки. Опівночі приходить. До роботи також не дуже. “Це ж треба, аби тебе коло хати знайшла біда, — не раз думала, передумувала Марія, — ні на ярмарок за цією бідною не поїдеш, ні на друге село”.

Свати які добрі. Сват оногда так бив, що бив. Їм усім аж жаль було. І що допомгло? Та де там! Сказав Николі: “Нехай мене вб'ють, але зі свого не зійду”. Та й таке. Роби, що хочеш. Ганнуся уже ходить груба.

Марія ще щось гадкувала, але звернула увагу, що Никола гей-би не дихав. Присунулася ближче. Щось кольнуло в грудях. Помацала руку, холодна. Потягнула по обличчю — холодне.

— Йой! Йой! — заверещала щосили, — Нема вже нашого татуса! Ганнусю, нема вже нашого татуса. Ой, нема!

Тут поскоплювалися Василь з Ганнусею, ще не второпавши спросоння, що сталося.

— Йой, Господи! Чому людині добра даєш так трошки, чому? Та я п'ятнадцять років жила сама, п'ятнадцять років. Ні молодича, ні вдова. А тепер усе, усе! Я вдова! Я вдовиця. Люди! Що це впало на наше подвір'я так несподівано? Так несподівано...

На крик позбігалися сусіди.

Майже кожна думала:

— Так вам треба!

— Хотіли стати багачами...

— Де, де, де! Понатягають на ті дурні голови канадійські хустки, та так гоноруються, так гоноруються.

— А тепер не будете так гоноруватися. Урветься вам. Ой, урветься!

— Таки по Великодні і коні, й упряж, віз, плуг. Поля накупив... Газда... Ади, маєш! Нагаздувався!

— Яке весілля справили! Багачі!

Усі посхиляли голови і мовчали. Декотрі плакали. По селу, блискавкою облетіло: “Никола Волошин нагло вмер. Никола Волошин умер”.

Зараз-таки Василь скликав старших чоловіків. Обмили тіло, одягнули в панську одіж, в ту, в якій небіжчик приїхав з Канади. Поклали на лави, устелені подушками, під вікнами. Воду, якою обмили тіло мерця, вилили в такому місці, де ніхто не ходить. Біля померлого поклали капелюх. Руки склали на грудях і поклали восковий хрестик. Збоку до штанів прив’язали носову хустинку. В риг зав’язали кілька копійок, щоби небіжчик на перших порах міг дещо собі купити на тім світі.

У церкві почали бити дзвони, сповіщаючи всіх, ще одна душечка залишила цей світ. Принесли поставники і поставили біля тіла. Засвітили свічки, які мали горіти, поки не винесуть з хати мерця. На столі поставили миску, заповнену пшеницею. В неї заткали і запалили свічку, яка теж мала горіти до другого дня після похорону. Родичі і сусіди порадили з похоронами не тягнути, бо надворі спека, може зігнати. Вирішили на другий день таки поховати.

Марія з Ганнусею ходили, як не свої. Марія дивилася на небіжчика, дивилася, та й упала перед ним на коліна і заголосила:

— Газдо мій, газдо! Газдуню мій! П’ятнадцять рочків чекала на тебе. П’ятнадцять рочків я тебе визирала. А коли прийшов, то я не могла ся натішити, та я не могла ся налюбувати. А як ти ся тішив, як ми робили свій Ганнусі весіллячко. Ти казав, що ти найщасливіший чоловік у світі... Йой, йой!... А як ти ся тішив, коли узнав, що скоро будеш дідом... Йой, йой!...

Що я тепер буду без тебе робити? Хто буде мені орати те поле, що ти придбав? А ти цими ручками так тяжко гарував, а ти складав центик до центика, ти хотів мати своє поле. Тепер маєш. Та й тепер лишаєш. Хто буде його засівати? Хто буде його збирати? Косарю мій, косарю! Кому лишаєш косу, та вона ще не склепана, хто буде її клепати, хто буде тепер нею косити?... Йой, йой!...

Порадь мені, порадь. Як мені бути без тебе? Скажи, звідки тебе чекати, звідки визирати? Чи з гори високої, чи з долини глибокої, чи з нашого поля?... Йой, йой!... Навіщо лишив мене?... Навіщо?...

А зозулька навесні буде кувати, а я ся буду зозульки питати, чи бачила тебе, чи не зустрічала де, де ти подівся, куди ти полинув? Де ти наслідив? Та я буду твої слідочки шукати, та я буду слідочки збирати, та я буду їх цілувати. Йой, йой!

Чим я перед тобою завинила, чому ти до мене не говориш, чого ти на мене не дивишся? Скажи хоть словечко, скажи! Навіщо так файно склав ручки? А вони вже не будуть гладити по голівці наших діточок, вони вже не будуть мене пригортати. Йой, йой, йой!

Людей зібралося повна хата, всі плакали і слухали, як голосить жінка по небіжчикові. Одні виходили, другі заходили. Ті, що вийшли, жваво обговорювали, як голосила Марія по небіжчикові. Одним дуже сподобалося, і вони ще дорогою плакали. Інші осуджували.

“Як тяжко робив чоловік у Канаді, як тяжко робив, привіз додому купочку грошень. Онде, скільки всього придбав, о-йо-йо, а вона так трошки поплакала. А донька? Взагалі слова не промовила. Нефайно це. Ой, нефайно”.

Хи-хи-хи-хи! — йшли сміючись Сопотик з Грищуком, — ади, намагався газдувати, як канадійські фермери, хотів нас навчити цьому. Ади, вже навчив. Хи-хи-хи-хи!

Зараз-таки приступили до виготовлення домовини. Сусіди пішли копати яму на цвинтарі. Прийшла кухарка готувати поминальний обід.

Поки це все відбувалося в домі небіжчика, душа Николина витала попід небесами і не знала куди їй приткнутися. Довго нипала, нипала і прибудила на той світ. Побачив зовсім інший світ. Роздивлявся довкола. Перше, на що звернув увагу, повітря. Як стало легко дихати, груди розпрямилися, відчував без дотику, як чітко калатає серце, ніби в маслі. Руки стали такими легкими, а ноги... Ноги ніби тягнули його кудись ходити й ходити, дуже легко було і ногам.

Яка природа довкола. Відчувався легенький вітерець, колихав кругом зеленими травами. Вони коливалися, мовби хвилі в океані. Добре на це надивився, коли плив на шіфі до Канади і звідти. Все придивлявся, воно ніби й трави, але й не трави. Такого ще не бачив. А в травах безліч квітів. Квіти, квіти... Повно... Від них повіває такий приємний запах. Никола вдихнув і відчув аж запаморочення в голові. Вдихнув удруге, втретє... Красота! Відкрив очі і знову почав довкола роздивлятися.

Боже! Він раніше не почув. Спів пташок. Як вони співали... Як співали... Такого на землі не чув. Ні в Україні, ні в Канаді. Став, як укопаний, і зачудувався. “Яке це замиловання”.

А сонце! Ніби світило так, як і на землі. Але тут було набагато більшим. Світило, але не пекло. Було дуже тепло. Никола був босий, у сорочці поверх портиниць, без окрійки. Вітер колихав волоссям на голові. Як тут опинився, не міг згадати. Де був дотепер — теж.

Нарешті побачив, як до нього наближаються хлопчик і дівчинка. “Янголятка!” — подумав. Обоє на плечах мали білі крила. Ангелики, усміхаючись, підійшли, взяли за руки і повели. Ні доріг, ні стежок не було. Просто так ішли по травах. Навколо було ніби степ і степ. Ішли довго-довго...

Поки блукала душа небіжчика на тому світі, горе на його подвір'ю не вгасало. Кухарка торочила своєї, які будуть страви на похороні. Перераховувала на пальцях, що є, а що треба негайно придбати. Василь бігав куди треба і куди не треба. Сказати, що був радий, бо вже став великим ґаздою, ні. Скоріше сумував за тестем. Дотепер він не був крайнім, а тепер почав відчувати, що все ляже на його плечі.

На обід готуватимемо, — почув монотонну бесіду кухарки, — так як тепер голодна Петрівка — пісний борщ, фасулі з кислими огірками і голубці. Так що давайте, жінки, приступайте до роботи. Чистіть цукрові буряки, столові, інші перебирайте фасулі, треті — робіть голубці.

Тут прийшли з цвинтаря і до Василя:

— Яма готова. Що робити далі?

— Заготовляйте дрова.

Тож хотів цього небіжчик чи ні, але всі готувалися його поховати.

Вдалині за небокраєм Никола замітив ніби якісь будови.

— А що то таке? — Запитав у ангеликів. Ті мовчали і лише усміхалися. Йому стало якось моторошно. Хотів вирвати свої руки. Не міг. Чи не мав сили, чи міцно тримали. Не второпав. Поки думав над цим, раз, — і опинився перед пеклом. Ворота були закриті. Поозирався, ангелики позникали. Залишився сам на сам. Стало страшно. Не знав, що далі робити. Гримати у ворота чи кричати. Страшнувати йти до пекла. Ще за життя скільки всього наслухався. Але раз його сюди привели, то куди діватися? Почав перебирати в пам'яті, що нікого не вбивав, не обікрав, ніколи ні в кого нічого не позичав. Ага, нагадав, одного разу позичав, але зразу віддав. Нікому за життя не пискував, зла не робив... Молився, часто ходив до церкви, сповідався, приймав причастя...

Чекав довго. Нарешті ворота відчинилися. Показався чорт. Це було щось на зразок людини. Никола дивився на чорта, а той великими очима булькав на нього. Весь оброслий у рудій шерсті. Високий і міцної статури. На голові, яка мала форму свині, стирчали вверх великі роги, ніби в корови, помежи рогами стирчало кучеряве руде волосся. Очі булькали теж, як у корови. Морда, щось на зразок свинської, теж закінчувалася п'ятачком. Великі міцні руки мали три пальці. Ноги внизу були тоненькі, але видно, що міцні. Закінчувалися ратицями.

— Що скажеш, мила душе? — мовив, дивлячись прямо на свіжу душу.

“Бесіда не грізна і не з приємних” — подумки зауважив гість. Йому було якось ніяково. Ще вчора підгортав картоплю, а сьогодні вже в іншому світі, зустріч з ангеликами. Тепер перед воротами пекла. Та й вигляд чорта трохи спантеличив.

— Та... та..., я... я... — почав загикатися Никола. — М... ме... мене... привели сюди ангелики.

— Усіх приводять ангелики, — спокійно мовив чорт, — але тут у нас є книги обліку усіх грішників на землі, — і чорт кивнув у бік пекла.

Никола глянув туди і мало не ахнув. Побачив великі стоси книг. Стояли посортвані по державах. У кожній державі книги були погруповані по землях. А далі ділилися ще на менші стосики, а ті — на ще менші... Помежи ті стоси бігали, мов мурашки, малі чортики. Навіть деякі були в окулярах. Одні підтрясали книгами, другі перелистували, треті щось вичитували, четверті клеїли пірвані сторінки, інші замінювали обкладинки.

— Так-от, я передивився книгу по вашому селі і там тебе не знайшов.

Николі перехопило подих. По-перше, майнуло в голові, якби подивитися у ту книжку і познайомитися хто із сільських там числиться, а по-друге, його вразило, що там за кожного подано відомості.

Хотів запитати: “А хто веде облік усіх тих гріхів?”

Але не знав, чи має таке право питати, і подивився на чорта. Той ніби усміхнувся. Никола зрозумів, що тому дано читати думки.

— Так, так, — ствердно мовив рогатий, — ми про всіх грішників усе знаємо. Як тільки чоловік що-небудь согрешив, це зразу надходить до нас. Гріхи набираються, набираються, там чоловік пішов до сповіди, причастився, і гріхи відпускаються — чорт показав рукою позад себе кудись далеко, — Господом Богом. Грішник щезає з наших книг. Потім знову появляється, знову зникає, і так це тягнеться дуже довго. Залежно від його віку. Але є гріхи, які ніхто не може відпустити. Це так звані тяжкі гріхи.

“Щось чортові дуже розв’язався язик — подумав. — Чому мене нема в цих книгах?”

І що це значить?”

Чортом щось пересмикнуло. Нахмутив лоба.

— Не перебивай! — крикнув рогатий.

Никола завмер.

— Так-от, — уже спокійніше продовжив чорт. — Ще тяжкі гріхи людям прощаються у Божому чистилищі, тут, недалеко від нас, — і чорт показав рукою у другий бік.

— Там люди моляться, просять у Бога прощення, і декому прощає. А кому не простив, то вже великі грішники. І тоді всі йдуть сюди до нас, — і чорт показав рукою уперед. Никола глянув, і щось затремтіло в душі. Ні, не від страху, а від здивування. Далеко-далеко, скільки сягало око, побачив безліч казанів: великі, середні, малі. Аж тепер дано було йому почути страшні зойки, крики, воання, квиління. По тілі пройшов холодний дріж. Особливо по спині. Ноги почали підкошуватися, і мало не впав. Якось утримався.

Усі казани були заповнені смолою. Під казанами горіли дрова. Збоку стояли стоси невідомого дерева. Одні чорти пилили дерева, другі кололи на дрова, треті підкидали в вогонь, четверті мішали смолу в казанах. Щоб кипіла рівномірно по всьому казані. Посеред пекла текла невелика річка, заповнена смолою. Окремі чорти черпали звідти смолу відрами і заливали в казани, бо смола википала. Никола зрозумів, чому чорти такі великі і здорові. Тяжко працюють як день і ніч.

“Інтересно, — подумав, відвернувшись у бік, щоб чорт не прочитав його думки, — у них тут позмінна робота чи як?” А потім помовчавши подумав: “Цікаво подивитися зблизька” — і подивився на чорта. Той прочитав думки і відповів: — Будь ласка, — і показав рукою на перший казан, мовляв, пішли.

Дома у Миколи Волошина продовжувалася похоронна церемонія. Людей найшло повна хата. Надворі повно роботи. Ще не всі покінчили із сапанням. Але помер канадিয়েць. Усім, особливо жінкам, було цікаво: як одягнули покійника, як голосять, коли будуть хоронити і як?

— Таточку, мої тату, — впала на коліна перед небіжчиком Ганнуса, — голубчику наш, на кого нас покидаєте? Возьміт і нас із

собо-о-о-ою. Таточку, голубчику наші, де ми вас будемо шукати: чи в садочку на листочку, чи в чистому полі на колосочку, чи на осоках на зіллячку, чи в церкві на подвір'ячку? Таточку наші, голубчику мій, коли вас визирати? Чи на Різдво з колядою, чи на Великдень з пасочкою? Та я вуйка Федора просила, аби він дзвонив і дзвонив, та вас, таточку розбудив, аби-сте нам порадили, як ми газдувати маємо, бо ми такого порадики, як ви, таточку, уже не маємо.

Таточку наші, таточку, такий файний голубчику, скажіть мені скажіть, звідки маю визирати, чи з-за гори високої, чи долини глибокої?... Йой, йой, йой!... Напевно, уже таточку, до вас стежечки травною заростуть, а доріжки листячком западуть... Йой, йой, йой!...

Заговоріть, таточку, заговоріть, хоч одне словечко скажіть, та запитайтеся, чого до вас прийшло так багато людей. А вони, таточку, прийшли подивитися, а вони прийшли попрощатися, бо уже більше вас бачити не будуть. Устаньте, таточку, устаньте, та походіть ще раз по своєму подвір'ячку, та наробіть нам своїх слідочків. Ми ті слідочки будем збирати, ми їх будемо цілувати, ми по них будемо вас пізнавати!... Йой, йой, йой!... Людоньки добрі!... Яке велике горе!... Яке велике горе!...

Від щирого голосіння всі плакали. Особливо жінки. Недалеко на лаві сиділа одна з найстаріших жінок села.

— Йой, вуйночко! Що скажете про таку наглу смерть нашого татка? — заплакала знову Ганнуса, бо то рідний тато та й жаль.

— Що я тобі, дитино, на це скажу. Я цілими ночами не сплю, бо не можу. А все дивлюся у вікно і бачу. Як лише відходить душа, зразу падає її зірка з неба. Як народиться маленька душечка, зразу на небі засвічується нова зірочка. Цієї ночі я не бачила аби падала зірка з неба. Тепер дивлюся на лице небіжчика і дивуюся. Мені сказали, що вже яму викопали, під хатою стоїть домовина. Як правило, у небіжчиків від цього чорніють обличчя. А подивися на свого тата. Лежить собі ніби заснув. Тут я нічого не можу пояснити. Пішов світ у переміт і, напевно, уже таки скоро буде йому кінець, і Господь наш, — старенька перехрестилася, а за нею усі присутні, — творить усякі чудеса, що їх не можна пояснити. Отаке!

Никола разом із чортом підійшли до першого казана. Від того, що побачив, аж занудило, в голові закрутилося. Смола кипіла, ніби окріп на кулешу. А в ній варилися люди. Вони так кричали, просилися, каялися у своїх гріхах, аж вуха в'янули. Ніколі стало їх дуже жаль. Усе-таки люди.

— У першому від тебе казані завжди збираємо всіх міністрів з їхніми головами Кабінетів, прем'єрами, віце-прем'єрами. Я не можу це пояснити, але чогось з них ніхто до раю не попадає. Всі тлумляться тут у нас. Чи вони недобросовісно відносяться до своїх обов'язків? Чи на їх голови так багато летить прокльонів? Чи всі так крадуть, що не минають наших місць? Мені це не зрозуміло, — пояснював чорт.

— Я би хотів додати, що людські прокльони, людські сльози даром не проливаються, вони на землю не падають. Якщо справедливі, то падуть на голову винуватця, якщо несправедливі, то падають на голову тих же, хто їх виговорює.

Далі підійшли до другого казана.

— Тут ми зібрали всіх намісників Галичини. Вони не думали про свій нарід, нічого не робили для добра людей, не об'єднували Галичину, щоб поляки й українці жили між собою мирно, а навпаки: об'єднували лише на словах, цькували їх один на одного. Все робили, щоб поляки ненавиділи українців. До того всього, ще створювали сприятливі умови москвофілам, і ті теж утискали українців. Корінних жителів на своїй землі, які спонконвіку жили на цій землі, з діда-прадіда мали за нізащо. Українці на своїй багатій, родючій землі не могли вдосталь наїстися, гарно одягнутися, милуватися своїм життям, вчитися всяким наукам, тішитися своїми дітьми. Лише працювали, як день, так ніч. Їхніми плодами користувалися ці, можновладці, — і чорт вказав перстом.

Від почутого Никола посуворішав, став твердішим, і в нього вже не було жалю до катів його народу. “Так їм треба” — подумав.

— Тут є пани і Потоцький, і Бобжинський, і Лотоцький, є та й є... Всіх не перелічиш. Потоцького хоч застрелили, але... — і чорт помахав головою. — Вони добре знали, що в посланні Святого Павла написано, що всяка влада дана Богом, бо нема влади не від Бога. Кожний начальник, то є Божий слуга. І він носить меч, яким

може покарати чи помилувати, бо він за це в одвіті перед Господом Богом. То таке.

— А де цісарі, кайзери, королі, царі, президенти?

— Ці до нас не попадають. Папи, патріархи, єпископи, владики теж. Це є Божі помазаники. Вони зразу йдуть до раю.

Третій казан був більшим і довшим.

— Тут, — розговорився чорт, мов ескурсовод, — киплять у смолі вже роками, і ще будуть кипіти маршалки крайових рад, а онде, в другім — старости, воєводи.

Боже, як вони пищали від болю. Як кричали, просили, що каються над своїми гріхами. Закликали своїх послідовників не робити зла для людей, а тільки добро, виконувати Божі заповіді. Але це все для них було запізно.

— Воно таке, — мислив чорт, — для чоловіка всяка посада, — маленька чи велика, то є свого роду спокуса. Для розумного чоловіка, то велика відповідальність, насамперед перед людьми, великий обов'язок перед собою. Розуміючи таке, не кожний розумний хоче тієї влади, а дурні? Ті пруться до влади, як мухи до меду. Аби лиш полизати, хоть трохи, на якийсь момент. Кожний думає, поки люди роздивляться, куди що, а йому досить. Наб'є кишені і, Слава Богу. А то не так.

О-о-о-о то не так! Так що не треба їх жаліти, коли отут у киплячій смолі каються, най би думали, що за це прийдеться колись відповідати, ще там на святій землі. За всі прогрішення прийдеться кожному отут відповідати.

— А в цьому казані голови повітових рад. А в тому старости повітів. Ці теж вклали свою лепту щодо гніту над народом. О-о-о-х-х! — тяжко зітхнув чорт.

Пішли далі.

— А тут сільські війти.

Никола придивився, а то такий довгий казан, глибокий. Колишні війти просто плавають у ньому, як риби. Але роти їм не закриваються від зойків. Боже! Які крики. Просьби аби пощадили. Які просьби, а які каяття? Не мож було на то дивитися. Коли це раптом повернув голову: О Боже! Пізнав сільського війта Петра Сопотика. Хотів щось з тим заговорити. Та де там! Так кричав, а

кричав. Як піворив. Тоді запитав у чорта, що той таке нагрішив? Таже який порядний газда був у селі, мав до двадцяти моргів поля, кожної неділі ходив до церкви. По кілька разів на рік сповідався, брав причастя. А тут на тобі. І чи давно тут?

— Цей давно тут, і ще буде. Він хіба думав про людей чи щось зробив доброго у селі? За час свого війтування навіть метра дороги не поремонтував, рови ніколи не чистились, перешкоджав людям будувати читальню. Людей, які хоч трохи щось хотіли зробити в селі без нього, подавав до повіту до старости, і той їх штрафував, судив на три дні. А як пильнував молодичь чужих, як бугай. Чужоложив, п'янствував. Та що там говорити! Кожний вїйт, котрий преться до влади, перший раз повинен подумати, що він може зробити для людей, і чи зможе себе стримати від дурних поступків. А котрий не може, нехай не преться. Бо його чекає ось цей казан. Тут навіть написано збоку, ось читай: “Для вїїтів”.

Далі підійшли до іншого:

— А тут священослужителі. Правда, лише частина. В основному отці попадають до раю. Там порядні, розумні, справжні провідаторі люду. А тут. Проповідувати то вони, можливо, і проповідували. Але кожний день думали лише за гроші. Їх не хвилювало, як привернути людей до віри, їх хвилювали тільки гроші. Як нема в день мерця чи новонародженого, чи якогось свята, то для них були дні погибелі. Думаєш, з радості не мре нарід? Ні, з ненависті, що день минув, а до кишені нічого не попало. А скільки їх тут є, що відмовлялися хоронити небіжчиків, знаючи, що в родичів нема чим заплатити.

— А чого пальцями перебирають? — запитав наївний Никола.

— Та їм ще й тепер здається, що вони рахують ринські злоті.

— А в цьому?

— Тут співаки, композитори, ми їх називаємо горобчиками.

— Чому?

— Вони не можуть співати, тільки цвірінькають. Як вони не люблять співаків-соловейків. Соловейки так співають, що аж заливаються таки своїм співом. Люди насолоджуються. Адже це, мусимо визнати, — і чорт поозирався, — Божий спів. Божий дар.

А ці такі собі, каліки щодо співу. Але й вони хочуть співати, ще й як хочуть. Але мало хто хоче їх слухати. Хто прислуховується до цвірінкання горобців? Мало хто.

— А де перебувають порядні співаки?

— Як де? Ну що ти, добродію. Вони в раю. Аякже!

Потім підійшли ще до одного казана.

— А в цьому хто?

— Хто, хто. Тут ми зібрали писак усяких мастей. Серед них найбільше письменників. Обдаровані Богом такі, як — Тарас Григорович Шевченко, Іван Якович Франко та багато інших, — це генії української літератури, проводатори люду і зразу попали до раю. Вони своє пекло пройшли з мужністю на землі. Мало того, що їх утискала, переслідувала влада, так їх постійно травили якраз отакі писаки. Вони не мали великого дару, але всякими способами, чесними і нечесними шляхами добивалися деяких успіхів, поваги у можновладців і були їхніми псами. Лишень аби ці генії щось написали, так вони накидалися на них і ладні були їх з'їсти разом з лайном. Таких бездарів є багато й по сьогодні. Напишуть трішки, і так пнуться вгору, так пнуться, або сидять тихо, як жирні коти. Лише муркочуть від задоволення, ніби вони дуже багато роблять для України. Хто з молодих почне щось писати, так накидаються на них і готові їх роздерти, мовляв, чого пхаєтесь навперед нас. Таке саме й з журналістами. Цим писакам не варто щось писати, бо з їхнього писання тільки й користі, що забивають людям баки. Та що робити, добродію, з такими людьми, коли вони якраз мають велику охоту до писання?...

— А ось у цьому казані ми зібрали всіх представників різних політичних партій. Тут є розкольники Української радикальної партії, Руської народної партії, “Нової ери”, Католицького русько-народного союзу, Народно-демократичної партії, Української соціал-демократичної партії. Вони так і не змогли об'єднатися довкола ідеї створення української автономії в Галичині і не змогли стати тим ядром, яке б підтримало українських патріотів Наддніпрянщини. Багато мішали цій роботі представники Руської народної партії, так звані москвофіли. Вони одержували матеріальну підтримку з Росії, стояли горою за царя-батюшку, часто із-

дили в Росію за порадами, як вести свою розкольніцьку політику в Галичині. За вказікою з Росії всіляко виступали проти всього українства, всякі прогресивні починання старалися знищити в зародку. Вони й сьогодні сидючи в казані, кричачи, волаючи від мук, зиркають на ті казани, де відбувають свої кари москалі. Ніяк не можуть без них. А ті тепер собі не можуть дати ради.

— А в цьому казані зібрали усіх сендзів, прокураторів, адвокатів... Ці теж, нівроку, нагрішили на святій земельці. Люди зранку хто в поле, хто до худоби, хто коло дітей, а ці зранку вже судили людей. Причому нехтували законами. Скільки бідних, нещасних, продавали останні клапті поля, останню худобу з обі-йстя, бо вірили цим крутям, що виграють свої справи.

— І що?

— Що, що? Люди, саракі, залишалися при своїх інтересах. Справи програвали, залишалися голі й босі. Подивися, як кричать, волають, добре, аби вони ще за життя думали над цим.

— Тут не сваряться межі собою? Бо на судових процесах, я бачив, як вони трохи, що не б'ються.

— То гра на публіку. Розігрують судові комедії, аби побільше здерти з хлопа. Їм теж мало й мало. Не думають, що є діти, а ще будуть онуки, і батьківські гріхи можуть впасти і на них.

Так бесідуючи перейшли до наступного казана.

— А тут зібрали всіх торгашів, які торгують не лише, товарами, продуктами, всяким реманентом, але й своєю совістю. За гроші готові продати все на світі. Обманюють не лише один одного, але й усіх людей. Та що там говорити за усіх людей. Деруть шкіру навіть з рідних батька й неньки.

Никола гидливо подивився і скривився. Як вони, саракі, корчилися в муках. У руках тримали, щось подібне на гроші і кричали: — візьміть, візьміть, даруйте!...

— Що воно таке?

— Пропонують гроші. Ніяк не можуть зрозуміти, що не все купується і не все продається. За скоєне, — і чорт помахав на них пальцем, — треба відповідати і спокутувати.

— А чому казан перегорджений надвое? — спитав Волошин.

— А ми відділили корчмарів і пияків. Перші фальсифікували горілку, розводили водою, обдурювали чесний люд, наживалися на цьому. Мало того, так вони ще давали горілку наперед, до грошей. А це великий гріх. Потім приходили, лічитували хати, і бідних жінок з дітьми виганяли попід плоти.

А пияки пропивали гроші, майно, що могли, відносили від хати за горілку. По суті справи крали від дітей, а ці, — і чорт показав рукою на корчмарів, — приймали крадене.

— А чому тут на казані висить ополоник? — зацікавився Волошин.

— Чому, чому? Як ти, чоловіче, хочеш усе знати. Кожного дня оцим корчмарям і пиякам за їхні прогрішення ми заливаємо в горло по ополоникові гарячої смоли.

Від почутого Никола скривився і поозирався. Вдалині побачив не то село, не то якесь поселення і запитав:

— Що то за поселення у пеклі?

— Як що за поселення? Наше, чортяче. Там наші родичі, жінки, діти. Ми ж не вічні. Живемо до ста п'ятдесяти років. Тут при казанах працюємо в середньому сто років. Це наша основна робота. Ніхто нам не платить. Така наша доля. Як бачиш, працюємо тяжко, цілодобово, робимо все своїми руками. На ці зойки, крики, покаяння не реагуємо, звикли. А зрештою, для цього і створене пекло, аби карати грішників. А їх поки що не зменшується, а з кожним роком усе збільшується. Але це нічого, поля в нас є багато, казанів, хоч відбавляй, а смоли... Та ти сам бачив смоляну річку. Черпаємо поволі.

Николі від цього вкотре сьогодні пішов холодок по спині, а зрештою, так усе це остогидло, що волів уже повернутися назад. Коли це біля одного казана став, як укопаний. Чорт дерев'яними вилами попихав одну жінку, занурював її у смолу аж по горло. Боже! Як вона кричала. Але справа не в тому, Никола, перебуваючи в пеклі, почав звикати до криків, зойків, покаянь. Але ця жінка була його вуйна, жінка татогового брата.

— Йой! — звернувся до свого ескурсовода, — та це моя вуйна. Вона чому тут? Таже вона, яка була побожна, як скрізь ходила з молитвенником, як у церкві біла поклони. Кожний раз, як отець

читав Євангеліє, то влякала під ним, була старшою сестрицею, сповідалася кілька разів на рік, одночасно стільки ж приймала причастя. Це якесь непорозуміння.

— Ага, непорозуміння! До того всього, що ти розказав, вона вічно слабувала, ходила з перев'язаною головою, їй боліло усе тіло. У стодолі було дві дошки, які відгиналися. Як тільки твій вуйко їхав у поле, а слабу залишав дома, та бігла до стодоли, відгинала ті дошки і приймала чоловіків. Сарака в такий спосіб лікувалася. За одне чужоложство — один гріх. А за один такий гріх треба покипіти у смолі один рік.

— Давно вона тут?

— Уже коло десять років.

— А скільки ще років залишилось?

— Ого-го! — і чорт ймився за голову.

“Як то є, — подумав Никола, — говорять же в селі, що такі побожні вкрали з Матері Божої коралі”.

Коли це дивиться, а в одному казані впізнав свою сусіду — Настю Никифоручку.

— А ця за віщо?

— Ця? Ця нагуляла собі ще дівкою дитинку, вийшла заміж за хлопця і здурила, що то дитина від нього. А це також великий гріх. Ой! Її теж довго доведеться тут сидіти.

— Так що ви робите зі мною?

— Випроваджую тебе за ворота і йди собі куди хочеш.

За Николою зачинилися ворота пекла. Тут уже чекали на нього ангелики, і знову, взявши за руки, повели далі. Знову навколо трави із квітами, спів пташок. Якесь воно навколо таке миле було, таке миле. “Мені здається, що на землі такої легкості, такого піднесення в душі не відчував. Чи то за роботою не помічав, чи що інде. Але тут було просто чудово.

Надвечір жінки з приготуванням поминального обіду закінчили. Вже все було у великих горшках, які стояли рядочком. Горшки вбрані у тонкі дроти. Обмотані у різні візерунки. Це старання дротарів. Майстри, які переплітали горшки дротами, аби вони довше служили, називалися дротарями.

— Усе, жіночки, — зготовлено всі страви. Вдосвіта треба прийти лише кільком, розпалити в печі і допомогти це все засунути в піч і замастити притулу. Поки в церкві відбудеться відправа, потім на цвинтарі, їжа буде готова.

Хлопці і чоловіки зносили від сусідів столи та лавки.

— Залишилася одна ніч, — говорили межі собою старші газди, сидівши під хатою на лавці і курячи, — і Николи Волошина, як не було. Лише на згадку про нього для родини на цвинтарі буде стояти могила, — розпочав бесіду, затягаючись дзигаром, Танасій Грищук.

— То таке, свату, — вставив свій ґрейцар Василь Угрин, — життє людини, як мухи, літає, літає, дивися, а її вже нема.

— Ви знаєте? Я маю кілька пнів. То вповім вам з практики. Не раз вийму рамку з бджолами, дивлюся, повертаю нею так, так, як мені потрібно, аби все обдивитися. Дивлюся, одна упала бджола, друга, третя. Я за тим ніколи не слідкую. Котрась піднялася, котрась ні, на котрусь я можу і наступити. За тим не дуже і змагаю. Так і над нами є свого роду пасічник. Обдивляється свої рамки, обдивляється, звідти упала бджола, звідти і то здорова, а котра слабша, якось втрималася. І ми не раз говоримо, такий здоровий, такий потний і пішов спати, а той слабовитий, кашляє, кашляє, але живе. Не правду кажу?

— Та що то говорити, таких прикладів є багато. Це наше життя, а воно досить складне. Наприклад, перебираєте біб. Котрий добрий кидає в одну макітру, в другу — зболений, пошкоджений, всяке сміттєчко. Нараз дивитися, там де добрий біб, знаходите і зболений, а там, де зі сміттем, є й добрий. І то-то кожне зеренце ви тримали в своїх пальчиках. Отаке-то. Так, що з необережності, чи щось інше, наш Небесний отець прочищує серед нас, прочищує. Так і Никола, небіжчик, дай йому Боже царство небесне, — і всі перехрестилися, — я думаю теж пішов із чистіє необережності.

— Ану послухайте, що я вам уповім, — знову почав Танасій Грищук. — Тут мій кум Василь Сливчук сказали, що життя наше досить складне. — Усі говорять, та ви чули про це не раз, що душа покійного зразу летить до вічного спочинку, а тіло лежить

на цвинтарі й чекає на Божий суд. З неба падає зірка небіжчика, може, воно й так. Але я чув трохи іншу історію. Вповідав один чоловік на ярмарку у Городенці, що дитина лише народжується, а тут літають у повітрі душі небіжчиків, які ще не дібралися до вічного спочинку. То ангели беруть таку душу і зразу дають цій дитині. Інколи ми дивуємося, що дитина померла у дві неділі, чи через місяць. Розповідав цей чоловік, що такий дитині, напевно, попала душа якогось убивці, у якого на руках багато крові. Така дитина з такою душею не може жити. Ми часто дивуємося, як тато з мамою лайдакують, навіть люблять сидіти у корчмі, а діти такі розумні, такі розумні, а газдовиті... Деколи у поважних газдів діти б'ються з усіма, не виходять з корчми. Після смерті родичів пропивають їхнє майно. І в першому, і в другому випадках мали би діти вдатися у своїх родичів. А воно не так. А воно не так. Прав той чоловік чи не прав, але щось тут таки є. А бігме правду кажу, аби такий здоров був, — і Танасій вдарився кулаком у груди.

— А ще наш отець якось розповідали на казанню, що є душі праведників, що зразу йдуть до раю, — хотів ще щось мудре вповісти Василь Угрин, не хотів виглядати гірше свого свата Танасія, а то ці багачі вічно на людях хочуть показати, що вони дуже мудрі, — а душі грішників — зразу до пекла. Але ще є чистилище. Яке проходять окремі душі. Якщо не дуже згрішив на землі, і ті гріхи незначні, то їх можна відмолити, така душа аж тоді йде до раю. Якщо не може відмолитися, то вже — до пекла.

Може, б іще щось вповідали між собою газди, але тут надійшов дяк читати псалтир над небіжчиком, усі повставали і пішли за ним до хати.

Ангелики привели Миколу до воріт раю і знову десь пощезали. Став неборака збоку. Коли це дивиться, аж ангелики ведуть за руки чотового, а за ним цілу чоту солдатів. Нараз прибіг такий собі дідок, невеликий, з бородою, а лисий-лисий. В окулярах. На шії на шнурку теліпалися з десятків великих ключів. Під пахвою тримав велику книгу. Як тільки наблизилися жовніри, ворота відкрилися, чотовий став біля дідка, а той почав рахувати. Чота помарширувала за ворота. Наостанок ішла файна дівчина, чи хто вона?

— Стоп! — і дідок натягнув руку. До раю зразу ідуть усі убієнні на війні. А ти хто така?

— Святий Петре! — вмішався чотовий, — це... це... чотова. Як це делікатно сказати, чотова коханка. Вона обслуговувала всіх жовнірів. Кожний давно з дому, — і розвів руками, — вона теж з нами.

Святий Петро опустил трохи окуляри, помахав пальцем і махнув рукою:

— Проходь! А ти чого тут стоїш? — звернувся до Николи.

— Та я, та я... Та що сам сюди прийшов? Привели до пекла, там не приймили. Привели сюди.

— Так, так, — протягнув Святий Петро, обличчя посуворішало, підтягнув вище свої окуляри, почав крутити книгою. Никола через ворота знову побачив великі стоси книг, а помежи них вертілися то сюди, то туди безліч ангеликів. “Знову книги, книги...” — подумав.

— Ви там милитеся на землі, а ми тут також деколи допускаємо помилки. Так що ти, чоловіче, попав сюди помилково, — і почухався у голову.

Никола глипнув вдалину раю, щоб хоч збоку побачити, як він виглядає. І треба ж статися такому. Недалеко ходив його вуйко Петро. «Який збіг обставин, — і закрив долонею рота, щоб не крикнути, — вчора видів вуйну Петриху, а сьогодні вуйка Петра.»

— Та як це? — і приступив ближче. — Онде, мій вуйко Петро. Та він любив посидіти в корчмі, десь і вуйну потягав по потилиці, і в раю?

— Ой небореньку, таже в нього жінка, як диявол. Він своє пекло достойно перебув там на землі, — і Петро показав пальцем в долину.

Далі побачив, як на довгій лавці сиділи всім знайомі і поважні люди — Тарас Григорович Шевченко, Іван Якович Франко, Леся Українка і багато інших — не всіх же знав — і дуже, дуже сумні. Голови посхиляли і мовчали.

— Чому вони такі сумні-невеселі? — приблизився впритул і запитав майже пошепки.

— Чому, чому?... Весь час споглядають на святу землю і кожний день їхні душі плачуть за вільною Україною. Своє життя поклали за ідеї незалежності своєї неньки України.. Але, як і колись, так і тепер забагато наплодилося безбатченків. Торгують Україною направо й наліво. Продають москалям, австріякам, полякам угорцям, румунам, — і Святий Петро махнув рукою, — шматують, рвуть на кавалки. І скільки вже їх, тих безбатченків, мучаться у смолі в пеклі за зрадництво перед українським народом, за те що продають свій нарід, і їх це не вчить... Не вчить...

— Добре би цих кількох безбатченків узяти сюди до пекла, щоб подивилися, може, схаменуться, — почав розводити дискусію Никола.

— Подумаєм, подумаєм, маєш рацію, — мовив Святий Петро.

Вдалині Никола замітив, як якийсь високий, худий чоловічок ходив помежи райські яблуні і носив на плечі, на палиці якийсь вузлик.

— А то хто такий?

— А-а-а, той? То наш славнозвісний Сковорода. Як ходив скрізь там, на землі, ніколи не мав спокою, так і тут уже ось роки-роченні не може знайти для себе спокою.

Никола дуже хотів, аби Святий Петро пустив його туди трохи далі, де багато душ ходило поодиноці, групами. Одні щось читали, інші співали. Може, зустрів би своїх рідних, знайомих. Але не посмів. Постидався. Святий не пропонував, а він не попросив.

Ранком почали сходитися на подвір'я уже вдови Марії Волошин односельчани, щоб провести в останню дорогу дорогого їм Николу. Мертвець лежав на подушках як живий. В крайності кожний про це говорив, хто заходив до хати, щоб ще раз подивитися і помолитися. Хлопці принесли із церкви процесію. Всі чекали на отця і дяка.

Нарешті поприходили. Розпочалася відправа по померлому. Люди товпилися біля хатнього порога, хотіли все бачити і чути:

— ...Помилуй нас, Боже, по великій милості Твоїй. Молимося Тобі, вислухай і помилуй! Ще молимося за упокій душі, Николая,

успошого, раба Божого, Николая і щоб простилися йому всі його гріхи прогрішення вольні і невольні-і-і-і-і.

Щоб, Господь Бог, оселив його де душі праведних спочивають-
б-б-б-б.

Милості Божого царства небесного і відпущення гріхів його у Христа Безсмертного царя і Бога нашого просім-м-м-м.

Слава Отцю і Сину і Святому духу-у-у-у! Амінь...

Всі перехрестилися і почали виходити з хати. Тіло переклали в домовину. Розв'язали ноги, бо були перев'язані червоною волічкою. Ця нитка називалася мертвою. Її забрала і сховала за пазуху Марія, яка почала голосити за померлим чоловіком.

— Николко, Николко-о-о-о! Чому ти мені не сказав, що думаєш нас залишати? А ми, може, би були тебе відговорили, може, би ти був нас послухав. Таже обдумайси та й лишайся у своїй хаті. Та ми так файно жили, та ми так обоє тішилися житячком, а ти на нас чогось загнувався, тепер ти нас залишаєш, ідеш до такої маленької хатки... Хто тебе буде там бачити? Таже, Николко, там немає ні вікон, ні дверей, там сонечко не гріє, вітер не повіє, така хатка темненька... Що ми будемо без тебе робити? А ти накупив поля, хто тепер буде ці моргі обробляти? Ти розпочав велику будову, хто тепер має це кінчати?... Ой Боже, мій Боже, як то тепер буде?... Йой! Йой! Йой!...

Домовину винесли надвір, опустивши тричі на хатньому порозі, потім на сінешньому. В такий спосіб небіжчик попрощався зі своєю хатиною, господаркою, яку надбав за свого життя. На подвір'ю стояли мари, принесені із церкви і накриті вереннями. На мари поставили труну. В головах тримали три лісці, а по боках жалобні — чорні і малинові фани.

Рідні і близькі залишилися в хаті. Щільно закрили двері і вікна, щоб, не дай Боже, в ній знову в скорім часі не появився небіжчик. Усі посідали на лави, стільці, і передавали один одному цілуючи хліб. Надворі хористи почали співати:

Прощай родину моя, не плачте	Прощайте, пороги мої,
За мною, не тужіть,	Не стану вже більше на вас,
Бо вже для мене стежки зготовані	Прощай, хатино, прощайте, сусіди,
Із цього вже на другий світ.	Не побачу вже більше я вас.

Щоб не стояти задурно, поки рідні повиходять з хати, заспівали ще однієї:

Прощаю хатину, прощаю родину
І всіх, хто в подвір'ї стоять,
Від щирого серця до Господа Бога
За душу мою, ся молить.

З хати повиходили рідні і близькі. Поставали навколо труни. Священик за допомогою хористів почав правити далі.

— Так що мені робити, святий Апостоле? — Никола підійшов до святого.

— Що робити, що робити, — і Петро вкотре почухався в голову — якби були коні, плуг, борони, насіння, то тут би робив — орав, волочив, сів, дивись, яка тут навколо цілина...

— То що ж виходить, — знітився, — виходить, що я мав би з собою на цей світ забрати коні, віз, плуг, борони, насіння...

— Ет! Іди собі! Вертайся додому. Тобі сюди ще не пора... Лише не розказуй про це нікому, та й ще прожиєш, Слава Богу... Давай...

Небіжчик лежав у домовині, сонце почало пригрівати, а ті мухи... Ох ті мухи, такі надоїдливі. Марія галузкою з бузку все відганяла, відганяла. Але на хвильку зажмурилася від горя, а тут, якась вперта, буває ж таке, залізла небіжчикові аж у ніс, і то далеченько, ще й в таке місце, де їй ніколи не приходилося бувати. А зрештою ніхто її туди не просив, та й не пускав. Запустила свій хоботок у м'яке місце і давай кайфувати. І Николу засвербіло в носі, так засвербіло, що він, як чхне, аж ним підкинуло.

Першим це вчув священик. Як підняв свою епітрахиль і в ноги з подвір'я. За ним дяк, потім хористи.

Тут небіжчик почав підніматися. Боже! Як почали усі драпати з подвір'я. У кожного на устах лише: "Мертвець ожив, мертвець ожив". Почали тікати і рідні та близькі. Котрі старі, тих збивали з ніг. Лежачи на землі, не всі могли підвестися. Але, подивившись на мерця, звідкись діставали силу, піднімалися і тікали. Через хвилю подвір'я спустило. Повтікали аж десь коло четвертої хати.

Всі були на лицях білі, білі, як мерці. Дехто молився. Ніхто не говорив. Усім відімкнуло мову.

Никола, сидючи в домовині, роздивлявся довкола. Потім на одяг на ньому, черевики, які привіз собі з Канади. Як тікали з подвір'я, дехто загубив капшук, недалеко валялося кресало. Никола нагадав, що давно не кутив. І тут аж занудило, так захотілося курити, так захотілося...

Якось вибрався з домовини, підняв капшук, кресало, сів на приспу, скрутив цигарку, викресав вогню і закутив. Так кутив, так кутив. А як затягувався, як затягувався. Не пам'ятав, коли так смачно кутив.

Дехто підійшов ближче і вже зазирає від крайньої хати. Це зазирає сват — Никола Сливчук. Усі говорили в селі, що в нього тверде серце, і він нібито мало чого боїться. Навіть може вночі о дванадцятій годині перейти через цвинтар.

Сливчук зазирає і передає назад пошепки:

— Виліз з домовини, сів на приспу і смачно курить.

— Та що? Ще курить? — запитали задні.

Сливчук хотів ще щось сказати, але в цей момент мертвець учув якийсь шорох, подивився в той бік, Сливчук зі страху присів і мало не обробився. Піддивлятися за мерцем надалі відмовився навідріз.

З одного боку, був великий страх у людей, але ніхто, крім отця та дядка, додому не пішов. З другого боку, всіх кортіло подивитися на Волошина зблизька, поговорити з ним, почути, що він уповість.

Так люди, одне одного підштовхуючи, наближалися до подвір'я. Кільце все звужувалося, звужувалося. Нарешті першою підбігла до чоловіка, подумавши "Чому я маю боятися чоловіка" — Марія, пізніше Ганнуса з Василем. Яка то була радість. Як вони цілувалися, плакали з радості. Помало, помало підійшли першими рідні і близькі, потім уже всі. Задні напірали на передніх. Зробилася штовханина. Всі хотіли почути голос Волошина, а були й такі, що хотіли помацати.

Почувши голос ще недавнього мерця, помацавши, більшість тут же повеселіли, обговорюючи чудо, яке тільки що сталося. Яке

це велике чудо! Мертвець ожив через півтора доби. Усі почали розпитувати, де він пропадав.

“Лиш не розкажуй про це нікому, та й прожиєш...” — нагадавши слова Святого Петра, Никола засміявся:

— Я просто заснув, і весь цей час твердо спав. Можливо, і ще б спав, але та клята муха так залоскотала в носі, що я пробудився. От і все.

Одні повірили. А були такі, що не йняли віри і дивилися з острахом.

— Ну то подякуйте, свату, тій мусі, — випрямивши плечі мовив сват Сливчук, — бо ще трохи, та й ми би вас прикидали землею, то, може, ви би там ще і досипляли, але, думаю, недовго.

— Що ви повитріщувалися, як той Фома невірний? — щоб згладити ту ситуацію гукнув до зраділої Марії, — Жінко! Я бачу столи, лавки, а піч замащували чи ні?

— Замащували, замащували...

— Так чого ж добру пропадати? Ану, хлопці, розкладайте столи та лавки. Де кухарка? Кухарка де?

— Я є, є! Ось тут! — гукнула дебела молодиця, підвівшись з-за плота. Їй ще й тепер тремтіли ноги зі страху, та не тільки...

— Ану розмащуйте піч і накладайте на столи.

Миттєво розіклали столи та лавки, і господині під керівництвом кухарки почали накладати страви. Скоро усі розсілися і зголоднілі накинулися на їжу. За столами сиділо майже все село. Усі їли, пили і поглипували в бік Волошина. Не всі забули, що лише кілька годин тому, той лежав на смертельному ложі. Помало-помало в більшості гостей голови захмеліли, котрі молодші побігли до циганів. Привели капельмайстра молодшого Грицька з його капелею.

Старші почали махати руками:

— Куди? Куди? Та же Петрівка тепер. Піст.

Послабив наростаючу напругу в товаристві сам Никола Волошин:

— Люди, сьогодні такий день для мене, такий день! Зрештою, Петрівка не є аж такий важний піст.

І музики заграли. Молодь пішла танцювати. Старші газди і вже старі діди з бабами ще трохи посиділи, випили ще по келишку,

сп'яніли і собі пішли танцювати, але гуцулку. Боже! Якби хто подивився зі сторонських, то би взявся за голову. Кого тут лише не можна було побачити в танці: вертіла задом зі старшим церковним братом старша сестриця, і голова церковної двадцятки, і голова ревізійної комісії, паламар. Усе церковне начальство. Лише не було дяка й отця. Ті як утекли зі страху, то ніхто їх тієї днини і не бачив.

З часом у гуцулці почали приспівувати, як на весіллі. Старша сестриця схаменулася та й почала кричати:

— Гов! Гов! Що робите?!

До неї підсакаючи ногами, вертячи задом, то вправо, то вліво підійшов голова церковної двадцятки:

— Чого верещиш, Насте? Чого? Хіба це ми гуляємо? Це горілка. А ми при чому?

Та махнула рукою і давай собі підтрясатися. З подвір'я Волошинів лунало:

Сивий коню, сивий коню,	Криниця ся завалила,
Де я ті напою?	В ній вода нечиста —
Криниця ся завалила,	Нападало з яворика
Дунаю ся бою.	Зеленого листа.

До голови церковної двадцятки підійшла донька:

— Тату! Ви що розгулялися та й розспівалися? Що це весілля? Бійтеся Бога.

— Уступися, Парасю, бо я давно так не гуляв і не співав. На весілля не ходжу, бо не хочу сидіти біля вбрання.. А горілка моїми ногами як перебирає, так перебирає...

— Мамо! Та бійтеся Бога, — підійшов до старшої сестриці син, — а зрештою, встидайтесь людей, шо ви виробляєте, таже вам не вісімнадцятка, а вже скоро вісімдесят.

— Уступися, Федоре, я ся не встидаю, мені вже однаково. Хто знає, скільки мені залишилося жити. А коли-м гуляла, то й не пам'ятаю.

Обоє Волошини, взявшись попід боки, лише сміялися. Марія цвіла від радості. Боже! Що вона пережила за цих два дні. Хоч і була рада, але все поглядала на свого Николу з острахом. Такого ніколи не чула та не чула. Як тепер має жити? Хоч-не-хоч, але її чоловік був мерцем. Розуміла, з часом це перейде, але як тепер бути?

— Люди! — підняв угору руки Федір, — як це розібрати по

хатах цих дідів та бабів? Розгулялися, як риба на вітер. Дітей легше забрати додому.

— Федоре! Йди собі додому, йди! Не бійся, не пропаду. Як не прийду, то долізу...

— Фе! Мамо! Устидайтеся людей...

— Устидайся ти! Причепився, як реп'ях до кожуха. Агій на тебе! — і сплюнула наслідок...

За столом сиділи поважні газди і дивилися на це все:

— Що воно, куме, ми за такий співочий нарід — українці? Кілька годин тому на цьому подвір'ю лунали плачі. Я би сказав, це не просто плач, а це тужлива пісня за покійником. Її ніхто спеціально не писав, ніхто не поклав на ноти. А так собі! Все від народу. З покоління в покоління. Спів хористів. Хіба це також не тужлива пісня, яка супроводжується народним плачем? Хто її автор? Хто написав музику? Ото то! А тепер дивіться, зовсім інша картина. Хто б таке міг придумати? З одного і того ж поводу. Був плач, а тепер веселість, радість. Було велике горе, натомість постала велика радість, яка супроводжується танцями, піснею, і то якою!

— Ви, свату, правильно це підмітили. Що правда, то правда! Аби-м був такий здоров, що правда! Можу тричі забожитися, — і Василь Угрин водячи довкола посоловілими очима вставив свій грейцар, як це виглядати гіршим від свого свата Танасія Грищука. — Бігме Боже! Бігме Боже! Бігме Боже! Що ні в кого нема такого файного і розумного свата, як у мене! Але я не про це. Кожне свято у нас має свої пісні. А кожна пісня — свою музику. Не правду кажу? Дивіться, — Василь почав загинати пальці, — Різдвяні колядки. Хіба це не своєрідні пісні? Хто їх склав? Народ! Хто створив таку чарівну мелодію? Народ! Маєте раз! А Різдвяні віншування?

— Е-е-е-е, куме, не путайте горох з капустою. Віншування це вірші. І їх написав наш великий пророк Шевченко!

— Що-о-о? — почав підніматися Никола Марковський і зачепив рукою миску з борщем, той розіллявся по столу. Сусіди подивилися осуджуюче, ще не доторкнулися до борщу через цю сварку, — це ви, куме, перемішали горох з капустою. Бо віншування це є віншування, а творчість Шевченка, — і Марковський посо-

ловілими очима подивився вгору, помало підняв палець вверх, — це є щось особливе...

— Ви хочете сказати, що до нашого Шевченка, люди не віншували?

— А хто сказав, що то не так?

— Так от! — продовжив Василь Утрин, — а Йорданські щедрівки, Маланкування, Передвеликодні страсті, Великодні гаївки, — і Василь загнувши п'ятий палець почав махати кулаком. — Бачили? Бачили?

— Це ще не все! Сідайте свату, — обізвався Танасій, як це виглядати в очах присутніх гіршим від свого свата, який мається, о Господи! Як у того голого за пазухою, — на весіллях співаємо, на хрестинах, на проводах, на толоках, на вечорницях, йдемо у поле, при оранню, сапанню, косінні трави на сіно, на жнивах, при збиранні урожаю. Де ми тільки не співаємо. Навіть, коли колишемо дітей у колисках. Ми є співочий народ. Без пісні нема життя. Вона нас гуртує, допомагає нам у житті від вічного поневолення. Пісня — смисл нашого життя: плаче, ридає, сміється, летить далеко-далеко, допомагає жити іншим народам, закликає нас, а інколи, як хапає за серце, як хапає... — і зажмурившись ймився рукою за серце.

— Дивіться, куме, дивіться! Як файно сказав Танасій. Ото розумний чоловік.

— Хто б міг сказати, що він не тільки файний газда, а й має таку світлу душу, такі файні слова сказав, такі файні, аж за душу ймили.

— Ану вип'ємо за це. Ану, куме, дай вам Боже, дай Боже...

Після цього сиділи мовчки і помахували головами, дивлячись у бік Танасія Грищука. Капельмайстер Грицько зажмурившись, тримав в роті погаслу цигарку, притиснувши до підборіддя скрипку так тягав смичком, такі виводив мелодії, що хотілося не те що танцювати а плакати...Цимбалістий бив по струнах, мелодії вже неможливо було розібрати, бо пальці геть чисто затерпли, басістий бив паличкою по великій струні, а малою щось там штуркав і виходило: бутум, бутум, бутум...

— У-у-у-х-х-х-х-х! У-у-у-х-х-х-х-х! — хрипло ухкав старший брат із старшою сестрицею. Вони уже не танцювали, а просто підскакували, крутячись довкола.

ЗИМА 1945 РОКУ

БОЇ ПІД КЕНІГСБЕРГОМ

I

ереспавши вдома ще одну ніч, удосвіта Іван Ватаманович попрощався з усіма рідними.

— Куди ти відходиш, Іванку, — заголосила вкотре кохана дружина, — прощаєшся з нами і прощаєшся. Чи вернеш на цей раз?

Плакали і тато з мамою.

— Повернуса, моя кохана. Чекай! Обов'язково повернуса!

Закинув тайстру на плече і подався до Городенки до військомату. В голові свердлила лише одна думка. Чи приймуть його, такого грішного — член ОУН, проходив вишкіл у дивізії СС «Галичина», направлявся у складі повстанської сотні на Буковину. Чи не забагато гріхів? Страх, з одного боку, і цікавість, з іншого, не давали спокою.

У Городенці на майдані біля райвійськомату було того люду, здавалося, ніхто не може і порахувати. Одних викликали, інші самі заходили. Одні стояли перед дверима, де засідали працівники військомату, інші — де засідала медична комісія, треті уже стояли на вулиці і потягали цигарки. Дим вився над ними, мовби з австрійського потяга. Надворі припікало і більшість пороздгалися. Одні були одягнуті у штани, більшість у портініцях, одні взуті в сяке-таке взуття, інші — босі.

Де-не-де під хатами красувався розквітлий бузок, півонії. Від них поширювався прекрасний запах весни. Як хороше було навколо і як не хотілося йти на війну. Про неї нагадували на дорогах глибокі воронки, деякі розбомлені хати. Городенку час від часу дуже бомбили. Німецькі лазутчики передавали сигнали, що в Городенці знаходиться штаб командуючого 1-м Українським фронтом, члена Ставки Георгія Жукова. Вулиця, на якій справді знаходився штаб, уже повністю розбомлена. Штаб переносили то в одне місце, то в інше.

Ось і тепер у небі показалися німецькі літаки. Летіли рядами, ніби в себе дома. Враз появилися наші штурмовики. Німецькі ряди змішалися зі штурмовиками. Всі мобілізовані з цікавістю підняли вверх голови.

— Дивись, дивись, — викрикнув один із натовпу, — он з того крайнього показався дим.

Через хвилю за одним із літаків потягнувся шлейф диму і він почав падати. Зараз-таки небо спорожніло від літаків. Ніби й нічого не сталося. Але десь скинуто бомби, десь упав літак, загинули люди. Більшість чоловіків умовкли, кожний думаючи про своє.

Через годину-другу пролунала команда шикуватися. Біля чотирьохсот чоловіків і хлопців поставали по чотири в колону. Вийшов молодий офіцер, вдивлявся у незнайомі обличчя. За ним підійшов райвоєнком, старший за віком і званням. На грудях блищали урядові бойові нагороди:

— Братци! Родіміє! Пришол і ваш черьод пріслужіцця Отчизне. Берегітєсь! Всьо такі война, — закінчив тихіше побатьківськи. — Машин нет. Все на фронте. Нада немого прайтїсь пешком.

— Слушай маю каманду! — скомандував молодий офіцер, — Напра-а-аво, шагом марш!

Одні повернулися направо, інші наліво. Як вівці. Але офіцер попрямував у голову колони, і всі пішли за ним. Стало зрозуміло, що поки що йдуть на Серафінці. Звідки могли знати, що доведеться йти пішки аж до Заліщиків. Там, за Дністром працювало кілька щойно створених мобілізаційних пунктів. З усіх мобілізаційних пунктів дорога вела до Заліщиків, де відвантажували мобілізованих на поїзди.

У колоні йшов, як усі, і Іван Ватаманович. Направо, наліво — для нього це був пройдений етап. Але з ким поділишся? Дорогою обдумував пережите. Дорога виявилася до Дністра довгою. За думками й не зчувся, як показалися Заліщики. Міст через Дністер. Там відбувався великий рух. Одні машини їхали в бік Заліщиків, інші — на Буковину. З того боку показалися тридцятьчотвірки. Бряцали гусеницями, бряцали. Колона з Городенки підійшла впритул до моста. А танки їхали і їхали.

Раптом показалися німецькі бомбардувальники. Хтось устиг вигукнути:

— Воздух! Воздух!

На тому березі їзду танків притримали. Тут останні приближалися лише до середини.

— Бегом у воду! — закричав офіцер, виймаючи з кобури пістолет, — давай вплав, бистро, бистро!

Один бомбардувальник почав робити круг і знижуючись попрямував до моста.

— Я не вмію плавати! — заволав хтось із мобілізованих.

— Счас я тебе научу! — клацнув сухий постріл, і той почав сповзати на землю.

Уся колона, як вівці, без перебільшення, кинулися до води. Якщо з берега подивитися, то було видно, як одні попливли на другий берег, інших понесла вода за течією. Крім того, на міст почали падати бомби. Кілька задніх танків сповзли у воду. Хтось у воді закричав, що його поранило. Дехто почав іти на дно. А до берега ще було далеко. Здійнявся крик, зойки про порятунок. Бомбардувальники робили другий захід. Усе це злилося в один крик і гул. На мості і навколо нього зробилося справжнісіньке пекло.

II

В околицях Можайська було кілька великих полігонів. На них і розмістили змобілізованих галичан — з Тернопілля і частини Станіславщини. Місяць були на карантині, потім розпочалося навчання. Ватаманович уже володів військовою виправкою, його замітили і відібрали на курси. А з ним і біля п'ятдесяти молодих чоловіків і хлопців з інших областей. Одягнули в добру форму, добре годували. Що то за курси, зразу не второпав.

Наприклад, марш-кидок на десять кілометрів. Дорогою вивчати навколишню ситуацію — які потічки, де стоять кладки через них, огорожі, яких людей бачили, горбички.

На другий день медогляд. Завели до великого приміщення. Команда: «Шагом ...арш!», бігом — і раптом провалилася підлога. Іван упав у яму. Тут же поміряли тиск, кількість ударів серця,

кількість дихань. До обіду відпочинок. Після обіду крос на сто метрів, потім п'ятсот з перешкодами.

На другий день Івана запросили, та не тільки його, до кабінету. Бічні двері відкриті. Там хтось говорив.

— Хто говорить? — запитав молодий лейтенант. — Іди відпочинь!

Через п'ятнадцять хвилин знову викликав.

За вікном марширували солдати.

— Хто це може бути? Який рід військових? Звання? Куди марширують?

— Ага! — промайнуло в Івановій голові, — перевіряють слух і зорову пам'ять. — Невже це? — стало душно від страшної здогадки. Побоявся висловити вслух.

Через кілька днів знову викликав лейтенант і дав прочитати статтю:

— Розкажи зміст, — лейтенант поставив перед собою годинник.

«Засікають — подумав, — за який час прочитав і за скільки переказав».

— Зараз будемо писати диктант!

«Невже це розвідкурси? — вкотре подумав, — оце так ули! Оце щастить, як утопленому. Господи! — перехрестився. — Збережи і охорони! Та як це? Членство в ОУН, дивізія СС "Галичина", мало не вояк сотні УПА. Чи не забагато на одного?»

Проте до кінця курсів не добув. Хтось, напевно, придивився-таки, що то за пташок, і відчислили. Ватаманович опинився в м. Ачинськ під Уралом.

III

Ішов сім кілометрів від залізниці. Уперше побачив дерев'яні тротуари. Вперше побачив військове містечко, як називали у місті. Це кілька десятків дерев'яних бараків, огорожених колючим дротом. Вишок не було. Була лише прохідна. Посередині містечка виднівся великий клуб. Навколо допоміжні підприємства — їдальня, маленькі будиночки для офіцерів із сім'ями, склади — промтоварні, продуктові. Далі виднівся полігон, на

якому проводили навчання мобілізованих. Учили марширувати, повзти просто так, повзти попід колючими дротами, виконувати військові команди, стріляти з багатьох видів зброї. Проводилися інші навчання, зокрема з політичних питань. Так тривало два місяці.

Перевезли на річку Чулим, до іншого військового табору. Там було трохи гірше. Наприклад, на вечерю давали дві картоплини, оселедець на трьох, шматок хліба, але такий невипечений, що хлопці перед тим, як їсти, витискали з нього воду. І кварту солодкавого чаю. Прийшла зима. Дотепер вмивалися на річці, а тепер пробивали лід і так умивалися. Правда, тут довго не були. Кількасот хлопців невдовзі перевели до військової частини в м. Ялуторськ. Це вже було ближче до фронту. Тут усіх переобмундирували у військове спорядження. Усе було нове. Прийняли присягу воїна Радянської Армії. Почали готувати до відправки на фронт. На дорогу видали по два сухарі на добу, три ложки концентрату, п'ять шматків рафінованого цукру, одна 750-грамова консерва на 16 чоловік, а у вагоні по дорозі давали кварту кип'ятку. Цього було досить мало. Здорові чоловіки чи хлопці хотіли їсти. Дехто на зупинках почав міняти одяг на продукти. Зразу якось це осуджували. Але голод не тітка. Цим промислом почали займатися всі. За добротні американські черевики, побиті жовтими цвяшками, вимінювали буханець хліба. Новоспечені солдати ходили по перонах босими, спершу в галіфе, а потім у кальсонах. Дійшло до того, що Іван опинився у ще гіршому одязі, ніж пішов з дому. Міняти вже не було на що. Залишилися лише пілотики і брезентові пояси, яких ніхто не брав навіть задурно. А їсти хотілося.

На кожній зупинці вирував базар. Дійшло до того, що хлопці пустилися прямо грабувати продавців. Один з нових товаришів Івана на черговій зупинці вхопив у жінки білий батон і тут же, не відходячи, з'їв. Намагався вихопити ще один, але викликали конвой, і ті "злодія" заарештували. Іван більше його не бачив. Дійшло до того, що коли наближався ешелон зі свіжими солдатами, по рупору оголошували, що наближається такий-то й такий ешелон, усі продавці згортали свою торгівлю

і прямо втікали на цей час. У кінці цієї дороги станції стали пустими. Але так тривало недовго. Скоро опинилися недалеко від м. Каунас. Сюди доносилася канонада, що свідчило: недалеко фронт.

Через кілька днів пішовим порядком проминули Каунас і наблизилися до німецького кордону. Тут усіх наново переодягли, розподілили по відділеннях, по 10-11 чоловік, із трьох відділень створили взводи. Із трьох взводів — роти, із трьох рот — батальйон, із трьох батальйонів — полк, із трьох полків — дивізію, із трьох дивізій — корпус, із трьох корпусів — армію і т. д. Усе це входило до 1-го Українського фронту. Кожній роті призначили командира роти — офіцера і політрука. Розказали, як по команді всім йти в атаку. Відступати категорично заборонили і попередили: позаду врозсипну підуть спецвійська, які боягузів будуть розстрілювати на місці. Ватаманович те все слухав і мовчав. Усе те, що було дотепер, то цвіточки. Тепер — ягідки. Слухаючи думав про свою Парасю, як вона там? Завагітніла чи ні? Чи залишиться його потомство? Війна. Усе може бути.

Ранком 11 жовтня після сніданку дали команду розташуватися у тільки що напередодні відбиті у німців траншеї. На сніданок усім дали по сто грамів спирту і вдосталь каші наполовину з консервою. Іван отримав гвинтівку, 120 патронів.

І почалося. Півторагодинна артилерійська канонада. За нею літаки. Один в один. Зверху ніби чорна хмара. Бомбардування. За цим вирушили танки. Іван, сидячи у траншеї, весь час молився: “Господи Боже! Збережи і помилуй. Захисти мене від кулі, від тяжкого поранення. А якщо призначена тут смерть, то дай негайної, щоб не мучитися. Господи! Нагадай за мене”. Далі говорив отченаші і Богородице Діво.

— Вперьо-о-о-о-д! — пролунала команда. — В ата-а-а-ку-у-у! За Ро-о-о-о-діну! За Ста-а-а-алі-іна!

Усі, як один, почали вискакувати з траншеїв і щосили побігли вперед. “Де подівся той спирт? — біжучи думав Іван. — Якби так дома випив зранку, то, напевно, спав би до обіду. А тут?”

Оскільки Литва до початку війни була силоміць приєднана до Радянського Союзу, то тепер якраз здійснювалася завершаль-

на операція по закінченню звільнення території Радянського Союзу. Постало завдання звільнити територію для генерального наступу в бік Берліна.

Як після стало відомо, німці розгадали замисел радянських воєначальників. Перед початком артилерійської канонади відвели свої війська приблизно на десять кілометрів углиб території.

Коли пішла в атаку радянська піхота, своє почали робити німецькі гармати, міномети. Попри Іванові вуха кулі й осколки дзижчали, як майські хрущі. Біжучи і дивлячись під ноги, щоб не зашпортатися і не впасти, одним оком зиркав то направо, то наліво. Буквально через кілька кілометрів явно замітив, що їхні ряди міліють.

— Вперьо-о-о-о-д! В ата-а-а-к-у-у! За Ро-о-о-о-діну! За Ста-а-а-ліна!

Від швидкого бігу почав задихатися. Здалося, якби так біг з Топорівців, то вже би добігав до Городенки. По дорозі валялися розбиті машини, танки. Бігали, моторошно і ржучи здичавілі коні. Одні бігли без нічого, інші з посторонками, треті з передніми тічками. Горіли цілі хутори. За час що перебігли на своєму шляху, минули кілька хуторів. Це було кілька хат і надвірні споруди рядом з ними. Майже все горіло. Іванові від побаченого стало моторошно.

— Вперьо-о-о-о-д! В ата-а-а-к-у!

Багато бійців просто видихалися. Треба до всього звикнути. Треба було дотепер тренуватися. Але кому це в голові? Завтра на їхнє місце знову надійде свіже поповнення.

Нарешті перші почали заскакувати у якісь траншеї. Іван добіг і собі теж. “Господи, я залишився живий! Господи, дякую тобі! Господи, дякую!” — машинально шептали губи.

Почали робити перекличку. З 380-ти бійців, які входили до їхнього батальйону і пішли в атаку, до траншей добігли лише сорок п’ять. Отака вона війна! Усі спохмурніли. Від почутого не одному відібрало мову. Адже кожний з них міг також залишитися там, на полі бою.

IV

Наступного дня знову тієї самої. Як повідомили, одна дивізія їхнього полку вже воювала на території Пруссії, а це — Німеччина. Інша ще перебувала у Литві. Третя — в Естонії. Іван ще був у Литві.

— Синкі! — виступав перед ними сивочолий командир батальйону, — ще одна атака, і ви очутітесь на території нашої ворога...

Повіяло холодним вітром. Шматило по вухах. Але повернути головою Іван не міг. По тілі пройшла якась дрож. Чи від холоду, чи від учорашнього. Так багато трупів не пройшло мимо тих, що залишилися в живих.

— Перед нами стоїть завдання оволодіти Померанією.

Звідки не візьмись, появились ворони. Каркаючи, різко піднімаючись то опускаючись, наводили на сумні роздуми. Вороння завжди вишукує трупи. Закон природи. “Повно їх у нас, — скрипившись, подумав Іван. — Невже це наші летять вслід за нами, чи литовські, німецькі?.. Розплодилось по цілому світові”.

“Тут сконцентровано великі й озброєні до зубів німецькі з’єднання...” — лунало ніби з того світу.

Де-не-де, виднілися латки снігу. Під ногами розвезло. “Скоро буде весна” — думав ба за те, ба за те, аби відігнати страшні думки за вчорашнє. Як хотілося жити! Ніколи про це так не думав, як тепер.

“Найміцнішим горішком для нас буде їхня твердиня — Кенігсберг. Але нічого.

— Ур-р-р-р-а-а-а!

По сто грамів спирту і знову:

— Вперьо-о-о-о-д! В ата-а-а-ку! За Ро-о-о-о-діну! За Ста-а-а-алі-іна!

Справді, ворог не витримав такого наступу і почав подаватися назад. Великих втрат зазнавала Червона Армія, але й таких же на цьому відрізку фронту зазнала й німецька. Іван це все бачив на власні очі.

За ніч перегрупували залишки кількох батальйонів. Не стало сивочолого командира батальйону. Замість нього ранком перед бійцями стояв молодий майор:

— Таваріщі! Дарагіє друзья! Пасматріте внімательно. Вчєра ви нахаділісь на літовской, на саветской земле, сєводня — на нємєцкой. Перед вамі открита дарога на Берлін. Асталось савсєм нємного. Савсєм нємного і с лютим врагом будєт пакончєно. Скоро вайнє канєц. Ви слішітє? Канєц!

«До того дня щє трєба дожити» — нє один так подумав, стоячи в колоні.

— На нашєм путі к Берліну нємци сасредоточілі крупнє сєдінєнє войск в районє Верхнєй Сілєзії. Пєтому 1-у Українському фронту дано заданіє всємі імєющіміся на єтом направлєнні сілами унічтожіть єту группіровку врага. Помераніє будєт занімаєца 3-й Белорусскій фронт.

В кінці січня почалася велика підготовка до проведення цієї операції. Фронтovým штабом була пророблена відповідна операція по ліквідації цього угруповання військ. Для намічєної мети створили два ударних угруповання — Північнє і Півдєннє. До Північного ввели один корпус 5-ї гвардійської армії, всю 21-у армію, 4-й гвардійський танковий корпус і 4-у гвардійську танкову армію.

До Півдєнного, який щє назвали Ратіборським. (місто Ратібор — останній великий опорний пункт і промисловий центр Верхньої Сілєзії), — ввели 59-ту, 60-ту армії, яким із рєзєрву фронту було додано 93-й стрілецький, 7-й гвардійський механізований, 31-й танковий корпуси і 152-а окрєма танкова бригада.

Іван Ватаманович входив до 63-го стрілецького механізованого корпусу 21 армії. 8 лютого вжє вдосвіта озвалася далєка і близька артилерія. Півторагодинна підготовка. Здавалось, що на протилєжньому боці нє залишиться нічого живого. Потім упєред пішли танкісти 4-ї гвардійської танкової армії, знищуючи опорні ворожі вогнєві точки.

І тут, як грім з ясного нєба:

— В ата-а-а-аку-у-у! За Ро-о-о-одіну-у-у! За Ста-а-а-ал-і-на-а-а!

Її величність піхота рушила вперед. На перших порах, ніби все було успішно. Досягнувши вдало перших німєцьких траншей,

одним махом нейтралізували невелику кількість противника і вже почали наближатися до другої, як враз замовкла важка артилерія.

“Що сталося? Чому? Як це так?”

А сталося ось що: Командувач 21-ю армією генерал Дмитро Гусев порахував, що в результаті такої перемоги можна скоротити наполовину інтенсивність артилерійського вогню. Того вогню достатньо, щоб збити німців із займаних ними позицій, тобто хотів зекономити на боеприпасах, яких тоді через розтягнені комунікації не вистачало.

У результаті посилився вогонь противника. Іванові було видно, як упав один побратим, інший, третій, четвертий... Атака явно захлинулася. Неозброєним оком з траншеї, в якій заліг, було видно, як звідти то звідти стріляли закопані танки, самохідки і протитанкові гармати, заховані у спорудах населених пунктів. Їх, напевно, не зафіксували з повітря, а наземна військова розвідка не змогла виявити.

“А тут економія боеприпасів” — плювався Ватаманович. Велика втрата не тільки в силі наступу, в живій силі, але й великі втрати матеріальної частини 4-ї гвардійської танкової армії, яка взаємодіяла з армією Гусева.

Незабаром ці прорахунки були виправлені, і все зводилося, щоб обидва угруповання, які мали оточити німців, якомога швидше це зробили. Ішлося про оточення й ліквідацію 5-ти німецьких дивізій, що сиділи на оппелньському виступі, які кардинально могли завадити радянським військам при остаточному завершенні Берлінської операції. Верхньо-Сілезька операція успішно завершилася 24 лютого. Тепер дорога на Берлін була відкрита. До 16 квітня — дня початку Берлінської операції — на Першому Українському фронті наступила так звана пауза.

ВЕСНА 1953 РОКУ

СМЕРТЬ ТИРАНА

I

анком лише почало світати, з Городенки виїхали сани. Крім фірмана, з-заду, накрившись, сидів інструктор райкому Компартії України. Дорогою мовчали. Як тільки проминули місто, на них зразу накинувся вітер, і то не вітер, а вихори зі снігу. Поля були вбрані у снігове покривало. Від морозів зверху сніг примерз. Але кілька днів тому випав невеликий сніг, звіялися вітри. Хоч настав уже весняний місяць, зима не попускала своїх прав.

Інструктор Володимир Михайленко хотів закурити, витягнув цигарку, але запалити не вдавалося. Мордувався, мордувався та й викинув зі злості. Бесіда йому не йшла. Їздовий був з місцевих, про що з ним будеш говорити. Володимира направили сюди після закінчення інституту. Туди вступив, прийшовши з фронту. Офіцер, кілька важних військових нагород. Комуніст. На навчання прийняли зразу.

Санками час від часу заносило, аж усередині хололо. Ніби хтось час від часу запихав грудку льоду під груди. Їхали через Глушків. У селі трохи затишшя. Але як накидало снігу, як накидало. Окремі надвірні споруди по острішок у снігу. Парканів, плотів майже не видно. Людей теж. Не те що спали, просто ніхто не хотів виходити з теплої хати.

Вчора вже мав іти додому, як викликав перший:

Перше, на що звернув увагу Михайленко, високо на стіні висів портрет Йосипа Сталіна як завжди, лише тепер був перев'язаний широкою чорною стрічкою. Від побаченого у грудах похололо.

— Тільки що подзвонили, помер наш батько Сталін. — Перший піднявся і почав плакати. Плечі здригалися. Товариш Михайленко спершу стояв, чи то щось роздумував, чи що інше, але

коли знову подивився на першого, йому стало так жаль, що почав і собі плакати.

— Завтра ранком поїдете в колгосп імені Лесі Українки. Проведете траурний мітинг. Треба прийняти відповідну резолюцію з нагоди смерті нашого визначного вождя. Потім, потім, — і знову почав плакати. — Як ми тепер без нього будемо? Все! Все! Життя закінчено.

Після ніби спам'ятався:

— Звідти поїдете в сусідній колгосп і зробите те саме.

II

Хоч зранку, але в конторі топорівського колгоспу імені Лесі Українки вже було сильно накурено. Чомусь повно людей. Володимир Іванович пройшов крізь людський натовп і попрямував до кабінету голови колгоспу.

— Доброго дня, — сумно мовив і без запрошення безцеремонно плюхнувся на крісло. Голова Петро Миколайович зразу зауважив, що той щось не в душі, але мовчки подивився на представника з району і попросив усіх вийти.

Михайленко почав плакати:

— Я... я... приїхав, щоб повідомити вам про велику втрату... ой... яка велика втрата...

Голова мовчав. У голову почали лізти всякі дурні думки.

— Помер наш ... наш... вождь... Йосип Віссаріонович Сталін... Що тепер буде? Що тепер буде?

— Слава Тобі, Господи, що нарешті здох цей кровопивця! Тиран! — хотів закричати Петро Миколайович. Але стримався.

— Та не плачте, якось обійдеться... Якось буде...

— Треба провести збори і прийняти резолюцію.

— Навіщо збори? Напишемо тут, що треба, потім пообідаємо...

— Та ви що?! — схопився з крісла Михайленко. — Як ви смієте?! Це ж товариш Сталін! Наш вождь!.. Геній усього людства!.. Наш Батько!..

— Все, все! Вибачте, я не так подумав. — Ярослав, Миколо! — відчинивши двері, крикнув.

Зараз-таки підійшли два бригадири польових бригад:

— Уже по ланкових, нехай закажуть людей на збори в клубі. Даю вам строк дві години. Всі їздові, будівельники, ковалі, тваринники...

— Голово! Будівельники терміново розбирають...

— Я сказав, усі будівельники, — закричав, і шепнув, — Сталін помер.

— Буде зроблено, — мовив Ярослав Ватаманович і перехрестився.

— Іване! — закликав свого їздового, — поїдь до голови сільської ради та директора школи й скажи, що через дві години в клубі відбудуться траурні збори з нагоди смерті Батька Сталіна.

III

— Парасю! Парасю! Збирайся та йди до клубу. Відбудуться траурні збори.

— Що-що? Які-які? Траурні?

— Йой. Парасю! Сталін умер.

— Агій! Ніколи не підуй! Слава Богу, що здох цей нечистий, який усе життя не міг напитися людської крові. Най простить мені Господь Бог, — і, повернувшись до образів, перехрестилася. — Тато з мамою ще в Сибірю. Брат Іван убитий у Карпатах. Мене енкаведисти як мордували, як били... Боже! Як собі нагадаю... Дотепер синці ношу на тілі. А мені тепер, може, ще й голосити за тим катом?

— Парасю! Ти думаєш, що це мені треба? Хтось там приїхав з району, та й, ади, голова просив, та й бригадир, треба це якось відбутися.

— Хіба таке. Голову послухаю. Та й бригадиря. Та й вас, вуйно... Усе-таки Ви наші ланкова...

На вказану годину у клубі назбиралося повно людей. Спочатку було тихо. Потім затупали ногами. У клубі так було холодно, що пес би урвався. З грубки щось там диміло, диміло, але була холодна. Та й ще не було коли розпалити.

— Що, не могли вчора сказати, що вмер Сталін? Що він цієї

ночі вмер? — бурмотіла прибиральниця. — Та я з такої радості би цілу ніч палили та й палила.

— Слово надається, — вів збори головуючий голова сільської ради, — вчительці школи Ганні Петрівні.

Та вийшла за трибуну:

— Товариші колгоспники! Товариші... — і заплакала. І то так, що аж плечі трусилися. — Ви собі не уявляєте, яка це втрата для нашої країни. Та й не тільки... Це втрата для цілого світу.

Інструктор райкому партії нахилився до директора школи і шепнув:

— Може, б ви з головою сільської ради там, — і махнув головою за сцену, — склали резолюцію зборів.

— Сталін — наш вождь, учитель, батько, державний діяч! Наш генералісимум. Якби не він, ми б програли війну і сьогодні хтосна де б були. Якби не батько Сталін, ви би і по сьогодні були в польському ярмі. Я не можу спокійно про це говорити, навіть уявити не можу, як ми будемо жити без нього, — слюзи текли й текли. Плечі від щирого плачу все здригалися

— Що, вона чисто дурна чи лише трохи? — нахилившись до ланкової, прошепотіла Парася.

— Цить! Ти що таке говориш? Я думаю, ти дурніша від неї, — і поозиралася довкола, чи хтось їх не підслухав.

Ганна Петрівна дуже розплакалася. Їй дали напитися води. Бризкали. Врешті мусіли вивести з-за трибуни.

Слово взяв інструктор райкому партії Михайленко Володимир Іванович:

— Товариші колгоспники! Ми сьогодні по всій нашій неосвяжній країні проводимо траурні мітинги. Батько Сталін... — що друге слово-став розмахувати руками, потім плакати... викрикувати. І так майже годину. Дехто в залі так змерз, що почав дрімати, дехто дивився на замерзлі вікна, скільки людей у залі дихають, а вікна навіть не думають розмерзатися..

Нарешті дійшла справа до резолюції. Усі полегшено зітхнули. Більшість уже знали, якщо резолюція чи якась там постанова, значить, скоро по зборах:

Центральному комітету Комуністичної партії Радянського Союзу
Раді Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
Президії Верховної Ради СРСР

Ми, колгоспники, колгоспниці та сільські жителі села Топорівці, Городенківського району, Станіславської області з глибоким болем у серцях сприйняли звістку про тяжку втрату для партії, радянського народу і всіх трудящих усього світу — про передчасну смерть нашого любимого вождя і вчителя Йосипа Віссаріоновича Сталіна.

Зібравшись на траурний мітинг, присвячений пам'яті геніального продовжувача справи Леніна, великого зодчого комунізму Йосипа Віссаріоновича Сталіна, ми колгоспники, колгоспниці колгоспу ім. Лесі Українки і сільські жителі села Топорівці в ці скорботні дні завіряємо Центральний Комітет нашої партії і радянський Уряд, що ще тісніше згуртуємося навколо нашої рідної Комуністичної партії, нашого радянського уряду і ще з більшою енергією будемо боротися за вирощування високого врожаю в 1953 році і беремо на себе такі зобов'язання:

Добитися врожаю зернових зі всієї посівної площі по 17 центнерів в середньому з одного гектара.

Добитися врожаю цукрового буряка по 350 центнерів з кожного гектара.

Повністю виконати план розвитку тваринництва всіляко покращуючи його продуктивність.

Ми докладемо всі зусилля в боротьбі за дострокове виконання п'ятого п'ятилітнього плану, за дальніше зміцнення економічної могутності нашої Батьківщини, за комунізм.

Хай живе велике всеперемагаюче вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна!

Хай живе наша могутня соціалістична Батьківщина!

Хай живе наш героїчний Радянський Народ!

Хай живе велика Комуністична партія Радянського Союзу!

Учасники траурного мітингу.

IV

У хаті було темно. У білі плями вікон вривалися якісь привиди і шастали по стінах. Біла пелена з подвір'я і городу весь час зазірала у вікна і все не могла добре розгледіти середніх років жінку, яка сиділа за столом і плакала.

— Мамо, не плачте! Мамо! — сіпав її за рукав малий хлопчисько.

— Як не плакати, хлопчику, коли завтра нема що дати коро-ві їсти. Тепер що будемо робити? Або продавати, або здавати на м'ясо.

— Ага, продавати, а що будемо їсти? — і закашлявся, тримаючись за груди від несамого болю, середущий, який лежав на холодній печі гарячий, мов жар.

Хлопчиська звали Іванком, але мама чомусь весь час називала його хлопчиком. Біда трималася біля вдови. Півроку тому похоронила чоловіка. Працював на фермі біля бугаїв-плідників. Не боявся їх. Одного разу вирвався один із бугаїв зі стайні і почав брикати довкола тваринницьких приміщень. Людей, як вихором, змело до стайні. Тоді переказали за Василем Станичем. Той прибіг. Узнявши держак, на кінці якого був спеціально закручений гачок, кинувся назустріч бугаєві. Всі у вікна дивилися з жахом, що зараз буде. Бугай почав ревіти, гребти ногами під себе землю, але Василь підбіг, майстерно гачком на держаку вхопив бугая за кільце, яке було вмонтоване в носову перегородку і спокійно завів до стайні.

Минулої зими, а Василь все йшов додому попри колгоспну комору, побачив, що в коршніці відійшла лата, відсунув і вкрав кілька качанів кукурудзи. Багато брати боявся. Обое з жінкою працювали в колгоспі за трудовні, а на трудовні майже нічим не платили. Техніки ще не було, худоби мало, то й не було гною, поля не удобрювалися і врожаї збирали невеликі, за то був великий план продажу сільськогосподарської продукції державі. Про людей мало хто думав. Отож доводилося красти. Хоча діяв закон, за кілька кілограмів вкраденого зерна можна було дістати до восьми років тюрми.

А що робити? І люди виживали завдяки крадіжкам. Цікава одна деталь колгоспного виробництва. Якщо одні крали колгоспне добро кишеньками, у пазухах, інші, котрі були в керівництві, або до них наближені — завозили возами. Звичайно, небагато, — один мішок зернової дерті, два. В них завжди чомусь було вдосталь сіна, солом.

Станич так захопився своїм винаходом, що кожного дня, надвечір ідучи додому, все ховав у кишнях по кілька качанів кукурудзи. Комірник це помітив, проходячи по коршніці. В одному місці зауважив упадину. Придивившись, побачив, що лата відсувається. Замітив, хто це робить, вирішив покарати своїм методом. Усередині навпроти лати поставив капкан, сторожа відпустив додому.

Василь у черговий раз поозиравшись, чи нікого не видно, приліг у снігу, зажав руку, а там клянц — і готово. Що сіпав, що хотів відломити ще одну лату, але однією рукою не зміг. Лежав на снігу, при великому морозі, міг замерзнути. Почав кричати. Але поблизу, як виявилось, нікого не було. Тому весь час рухався, щоб не замерзнути. Так пролежав до ранку. Ранком визволив комірник, ще й добре побивши.

З того часу почав хворіти і до осені помер, залишивши молодю вдову з трьома хлопцями. Правда, найстарший Євген служив у радянській армії.

V

Голодна зима і весна 1947 року. Вже всі харчові запаси вичерпувалися. У сімействі Станичів була корова, вівці, здавалося би, навечно сховані велика коновка жита і кружок макухи. Одного разу прийшов на обійстя старий гуцул. Ледве волочив ногами, на обличчі, мовби на якомусь кімаку, була натягнута чорна шкіра, блищали одні очі, які свідчили, що чоловік ще животіє, з-під носа стирчали великі вуса.

З рукавів кожуха виднілися худющі руки.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки Слава Богу! — Що скажете?

Гуцул так щиро дивився в очі, так щиро, що Василь відвів свої.

— Я ще від учорашнього дня не мав нічого в роті.

Господар довго дивився вбік, але в душі наростав жаль. І хоча в самого в сім'ї насувалася біда, перед очима весь час виринало шестеро зболених дитячих очей. Не витримав. Пішов до хати і зачерпнув миску ріденької юшки.

— Ти куди? — закричала дружина, — та то я залишила дітям на обід і вечерю. Ти знаєш, скільки їх ходить селом? Ти що, всіх будеш годувати?

Гуцул в один момент спорожнив миску, а потім почав її вилизувати і то так старанно, що збоку не можна було дивитися. Він зрозумів, що зустрів чоловіка, у якого м'яке серце, і почав розказувати, яка в нього складна ситуація дома. Двоє дітей померли з голоду, інші і дружина лежать опухші. Через минулорічну спеку не заготували ні грибів, ні підпеньків. У горах є багато диків, але стріляти їх заборонено. Уже два рази ніс звідси з низин сякі-такі харчі, щоб урятувати своє сімейство, але обидва рази наразився на перебраних під повстанців енкаведистів, і ті усе реквізували. Хоче спробувати ще раз.

— Я не можу нічим вам допомогти. У мене також дуже прикро, — Василь не вмів брехати, — на шість душ, — бо в хаті ще жила рідна тітка, яка виховувала, змалку ріс сиротою. — Ми маємо одне відро жита і... — Василь хотів щиросердечно зізнатися, що мають ще один кружок макухи, але гуцул тут же перебив.

— Ви маєте відро жита? Та ви великі багатчі! Мой, чоловічку, та це велике багатство. — Гуцул повів очима по обійстю. — Та за відро жита ми тобі побудуємо стайню! Ти розумієш? Стайню!

— То й що! Всі повмираємо з голоду, а стайня залишиться?

— Чоловічку добрий! Таже, бачу, маєте коровину, вівці, а я нічого не маю. Зглянься наді мною!

— Коровина, вівці... Корова не доїться, нема чим годувати. Онде, почав розшивати хату, сніпки ріжу на січку і так годую корову й вівці, аби вижили до зеленого. Корова не доїться. Ягнята народилися мертвими, їх з'їли з потрохами. Вівці теж не дояться.

Поки позеленіли пасовища, в обійсті Василя Станича виднілася новопобудована стайня за відро жита. Світилася голим закидом, кроквами і латами, мовби якийсь скелет дуже великої звірини. Помастити неможливо, пошити теж, хіба аж після жнив,

коли буде солома. Кружок макухи хтось вистежив і вкрав. Слава Богу, почала появлятися зелена нати́на, кропива, її щипали, парили кип'ятком, варили бовтанку і так вижили.

Євген ранком гнав овець на пасовище і щоразу повертався з дороги, припадав очима до шибок, зазирає до хати, чи чогось там без нього не їдять. Хлопці сходилися на пасовищу такі худі, лише шкіра і кості, почорнілі. Поки виженуть на пасовище овець так змучувалися від безсилля, що спочатку лягали на землю, аби відпочити. Корів ще не виганяли, бо трава лише почала показуватися. Малий Івась, що жив на їхній вулиці, взагалі ходити не міг. Малі ніжки внизу були набряклими. Кісточок не видно. А біля колінців такі були тоненькі, що здавалося, торкни їх — вони переламаються. Зразу лягав і лише тихенько скиглив, дивлячись на старших хлопців. Дивитися на таке було неможливо. Найстарший серед них Матвій Угрин, подумавши, сказав:

— Хлопці! Уже кілька днів пасемо овець, може, вже прибуло молоко в дійках? Треба зловити хоч одну вівцю і поспробувати.

Але впіймати хоч одну вівцю не було сили. Хлоп'ята захекалися і попадали на землю. Поки відпочивали, пригріло сонце, і вівці збилися головами до купи. Тоді зайшли з-заду і впіймали першу вівцю за задні ноги. Один за одну, інший — за другу. Вівця почала вириватися, але, сарака, теж ще не мала сили і вгомонилася. Хлопці перевернули на спину і потягнули за дійок. Показалося молоко. Від радості закричали!

— Івасю! Івасю! Ходи сюди!

Той, не розуміючи що й до чого, помало підвівся і причвалав до них.

— Бери дійок у рот і сси.

Івась скривився:

— Фу-у-у! Як це ссати вівцю? Що я, баранчик?

— Бери сси! — закричав Матвій, — бо здохнеш з голоду. Та ти вже увесь спух.

Івась скривившись припав до дійка і почав тягнути. У роті відчув теплу і приємну рідину, тепло від якої поволі ніби розливалася по тілу. Йому дуже сподобалося це робити, але тут Матвій відірвав його голову:

— Досить!

— Та я ще трошки, — заплакав Івась, витираючи піну з губів.

— От тобі й маєш! Тягнули ведмедя до меду, аж вуха надірвали, а від меду таки хвіст відірвуть. Не можна більше, розумієш, бо тут і здохнеш. Трохи відпочинь, потім знову дамо.

І хлопці по черзі почали ловити овець і ссати молоко. Захопившись своїм порятунком від голоду не запримітили, як неподалік стояли п'ятеро боївкарів з автоматами, в обдертих кожухах, пірваних гачах, схудлі і спостерігали за хлопчачками. У кожного точилася слина в роті. Вони теж від учора не мали й ріски в роті. Переглядаючись між собою, не стямилися, як ноги самі понесли їх до хлоп'ячого гурту.

— Хлопці! А нам можна?

Ті поскоплювалися від несподіванки і розгубилися. Спіймані на гарячому, одні витирали від піни роти, інші похнюпили голови. Найстарший серед них Матвій не розгубився:

— А чому не можна? Ще є онде, якраз п'ять овець. По одній на кожного.

Хлопці ловили, а боївкарі по черзі їх виссали.

VI

— Мамо. Сьогодні після мітингу в клубі керівництво, напевно, справляє поминки по батькові Сталіну. Давайте підемо по солову до стирти.

— Ти!? Та сніг такий глибокий, це тобі не по дорозі йти, коли протоптаний, а на полі.

— Мамо. Та Ви вперед, а я по слідах за вами, та якось доберемося до стирти.

— Ну добре, — подумала, — збираймося.

Місяць світив дуже звисока, навколо нього мерехтіли зірки. Надворі видно, як удень. Сніг проломлювався під ногами вдови, а в її сліди намагався попасти Іванко. Довкола роззиралася, серце так калатало зі страху, думала, вискочить з грудей. Хлопчик нікуди не роззирався, а слідував, аби попасти в материні сліди. Уже за халяви гумових чобіт нападало снігу, але мовчав, бо сам напросився.

Він тепер був за старшого в сім'ї. Ситуація заставляла думати по дорослому, брати ініціативу в свої руки, ще не все розуміючи. От і сьогодні наставляв іти по соломі. Кому з дітей таке в голові? А йому в цьому розходилося. Перед очима весь час привиджалася їхня Красуля, і він тішився в думках, що тепер її не продадуть.

У колгоспній конторі справді сиділи колгоспні урядовці. У кабінеті накурено, хоч вішай сокиру. Посеред стола стояв невеликий бутель з самогонкою. Урядовці грали в карти.

— Бодай ті москалі повісилися, — не одна жінка так думала. А все зводилося до того, що в жодному селі з-за Польщі ніхто не знав гнати самогонку. Хоча в Городенці працював цукровий завод і в селах вирощували цукровий буряк. Горілка в корчмах була дорога. Тому рідко хто дозволяв собі її пити.

А коли на Котиківці сів літак-кукурудзяник польського міністра Йосипа Бека, коли той тікав до Румунії в 1939 році, то стояв більше двох тижнів. Ніхто до нього не підходив. Аж тут прийшли визволителі, почали знімати з нього мідні трубки, гнути на холодильник, показали людям, як подрібнювати і квасити цукрові буряки, як гнати самогонку. І пішло по району, як пошесть. Боже! Як чоловіки почали пити, один Господь Бог знає. У млині не змелеш без самогонки, на пилорамі — теж. Коні забрали до колгоспу. Куди лише коні не їдуть, яку би роботу не виконували, кінчається самогонкою

— Іване! Ану йди бахни хоч раз з рушниць. Може, хтось є коло стирт.

І Іван навмання догори бахнув.

VII

— Йой! Стріляють! — крутнулася вдова — і назад.

Хлопчисько за нею. Так аж додому.

— А далі що? Всеодно нема чим годувати нашу Красулю. Невже продавати? — світилися очі у хлопчини в темноті.

— Не муч мене. Хіба я хочу продавати?

— Ходім у цей бік, там також є стирт.

— Там ріжуть соломі на січку і там обов'язково є сторож.

— Ну та попросимо. Мамо! — очі в Іванка так блистіли у темноті, так ніжно дивилися, що вдова не витримала.

Ніч близилася до опівночі. Дві тіні, мов привиди, протоптаною стежкою сунулися до горба. На горбі стояла стирта. Недалеко раптом загавкав пес. Хлопчик зі страху притулювся до мами. Місяць, як світив ясно, так раптом зайшов за хмари, ніби хотів прикрити ці привиди.

— Кого там нечистий носить?! — незадоволено хтось крикнув від стирти.

Дві тіні на снігу завмерли. За ними стежив згори місяць. При несподіваному крикові у темноті ніби почав коливатися. На снігу замерехтіли дві тіні.

— Ходіть сюди, ходіть! Марш! — крикнув старий Петро Тимчишин на пса.

Несміливо підійшли.

— Хто ви? І чого вам треба отут серед ночі?

— Вуйку, — несміливо, — дайте нам січки. Ми не маємо що дати корові їсти.

— Та ти такий малий чому не спиш? — почав придивлятися. — А-а-а, це покійного Василя Станича? От неборака пішов молодим спати. Я з ним на фронті разом воював. Дійшли аж до Берліна. Перед наступом перед нами виступав Жуков. Говорив усяке — і що колгоспів не буде... Поле роздадуть усім порівну... Всі заживуть багато... Тепер маємо оте багатство наяву... — і старий Петро замовк.

Чи щось нагадав, чи інше, — через хвилю продовжив.

— Як ішли додому, нам не вірилося, що залишилися живими з того пекла. Що я вам скажу. Ідіть набирайте січки. Поки я тут сторожую, можете приходити кожного вечора. Лише були б узяти хоч сто грамів оковитої, а то я тут замерзаю.

Місяць освітлював їм дорогу, усміхався. Навколо нього поставали зірки, ймилися за руки та й ну витанцьовувати, все позираючи на землю, на дві рухомі аж задуже горбаті постаті, що брели в снігу помежи хатами...

— Васильку! Васильку! Бери горячого молочка! Пий! Пий! Ми вже не будемо продавати коровку...

СИСТЕМА

I

а вікном миготіла тайга. Сосни, кедри та інші малознайомі дерева мерехтіли в очах. За залізничним полотном усе вкрилося зеленню. Вічна мерзлота під дією тепла і сонячних променів відступала все далі й далі вглиб лісових просторів, які просто називалися тайгою. Сибірська тайга. З одного боку, викликало гордість у країни.

Це велике майбутнє, незлічимі багатства, до яких ще просто не дійшли руки. З іншого — тайга, сибірські простори наводили великий страх на людей. І це пережило кілька поколінь. Оте все, що ховалося за цими словами, у багатьох викликало не тільки страх, а й зміну життя, інше мислення, кожний підсвідомо давав усьому тому негативну оцінку. Щоб осмислити, що таке Сибір для людності, треба там було побувати.

Часи пам'ятають, коли російська цариця Катерина II виселяла сибіряків і заселяла ними Таврію, Одещину. Пізніше непокірних переселяла на такій окраїні Росії, як Бессарабія. Лише в цьому велика різниця. Ніхто з сибіряків не покинув ті краї. А тих, кого переселяли до Сибіру, кожний намагався повернутися додому. Рідко хто пускав там своє родинне коріння.

Ніхто над цим не думав з тих, хто гойдався в набитих вагонах-товарняках. Верхнє віконечко було відкритим, вривався свіженький тепленький вітерець і куйовдив волосся. В'язні сиділи у дрімотному стані. У кожного на умі було одне: це страшний сон чи наяву? Те, що в 1939 році їх поглинула велика радянська імперія, зрозуміли відразу. Але тепер ще не відали, що потрапили вже в іншу імперію.

Кровожерливий радянський режим створив ще одну імперію — ГУЛАГ (Головне управління лагерів), у розпорядженні, якого знаходилися — дочірні, 230 менших управлінь. До кожного управління належало 10-15 концтаборів, у кожного конц-

табора було по кілька відділень, одне від одного на відстані до п'ятнадцяти кілометрів. У віданні ГУЛАГів знаходилося до десятка, а може, й більше мільйонів громадян. Не товаришів, не людей, а саме громадян, точніше — зеків.

Кожного дня в сотнях концтаборів, на пересильних пунктах, на станціях звучало:

— Вніманіє, заключонніє! Ідті — не растягівацца, назад не обарачівацца, в строю не разгаварівать! Не куріть, із ряда в ряд не переходіть! Шаг влево, шаг вправо — счітаєцца побегом — конвой пріменяет оружје без предупреджня! Взять всем руки назад! Вперьод марш!

Така собі імперія в імперії, зі своєрідною системою, де все було побудовано на експлуатації безплатної робочої сили, перевиховання в дусі радянської влади, а то й знищення неугодних представників окремих націй. Особливо українців і прибалтів, у яких витав патріотичний національний дух до самостійності і незалежності.

Проте від такого життя у жорстокий, придуманий більшовиками, системі повсюди володів всенепроникний страх, і, звісно, не без підстав ним були проиняті всі в'язні. Інертність, збайдужілість, ненависть — усе це породжувало безперервні внутрішні чвари.

Станції у цій місцевості надзвичайна рідкість. Зупинялися лише час від часу, на спеціальних зупинках, де чекало кілька конвоїрів і кілька поварів, щоб дати поїсти в'язням оту ложку каші і напитися чаю. У вагонах завжди неспокій. У кожному з них спеціально садили блатних. Тому весь час крізь дерев'яні стіни чулися матюки, весь час ішла запекла гра в карти. Програвали одержу в'язнів, їхні речі. Деколи при азартній грі стояв між гральниками затиканий у дошку ніж. Карти охоронники під час обідів старалися відібрати. Але ті умудрялися провозити з собою газети, різні папери. Відбирали у в'язнів скоринки хліба, розводили рідиною, розтирали до клейоподібної маси і склеювали папір, газети, знову виготовляли карти.

У такій складній обстановці, а вона справді була складною, ніхто не знав, що буде через годину, через дві, чи не стукне щось дурне в голову комусь із цих лиходіїв. Але з Божою поміччю про-

їхали Красноярськ, Петропавловськ, Улан-Уде. Усе йшло ніби добре. Як проминули Улан-Уде, звідкись у них, блатних, появився шматок пилочки.

І по черзі, заставляли силоміць і тих, хто з ними їхав, пилити підлогу. Хоч-не-хоч, пилив і Семен, пилили й інші. Нарешті випилили частину підлоги, крізь яку можна пролізти вниз.

— Перший раз опускати ноги, потім цілому і лежати на шпалах поки не зникне поїзд, — повчав усіх їх їхній верховода Рубін. Чи це було прізвище, чи злодійська кличка, ніхто, крім його шайки, не знав.

Він опустився першим. Потім почали зникати один за одним його поплічники. У кінці заднього вагона у кожному ешелоні була відокремлене перегородкою невеличке пристійнище, в якому постійно стояли два охоронники і стежили за залізничними рейками і шпалами. Бо саме найбільше утеч робилося у такий спосіб. Чи охоронники задрімали, чи заговорилися, але зразу біженців не помітили. Може, були б узагалі не помітили, але два із упалих на шпали передчасно піднялися. Їх зразу помітили. Поїзд тут же зупинили. З окремого вагона вискочило ще кілька охоронників. Один з вівчаркою. Двох упіймали, а решта зникли. Тоді увірвалися в цей вагон. Наказали усім роздягнутися і зігнали в один бік. Почали рахувати. Але як? Два охоронники стали з дерев'яними молотами і довгими ручками, якими простукували ходові частини вагонів. Помежи них мав проходити голий. Насправді це були вже скелети. Худі, виснажені. Дехто гойдався на ногах. Хоч там, у Солікамську, трохи підгодували, але за цю довгу дорогу знову усі втратили у вазі. Один з охоронців кричав:

— Адін! — і бив добряче по плечах молотком.

Другий теж кричав:

— Адін! — І собі бив.

А оскільки часто збивалися з рахунку, то кожний дістав по плечах кілька разів. Потім перещупали всю одягу. Шукали пальцями в кожного у задньому проході і, як правило, після пхали пальці в рот. Шукали під язиком, межи зубами. Встромляли пальці у вуха. Причому все це робилося досить грубо, безцеремонно. Кому пожалієшся? Система!

Підлогу полатали. В усіх в'язнів повідривали з черевиків шнурки, петлі у спецовках. Зробили так званий шмон на вищому рівні. Призначили старшого по вагону. Тоді вирушили далі. Але старший по вагону оголосив голодівку на знак протесту, що охоронники грубо з ними повелися. Безпідставно били по плечах великими молотами. Його підтримав увесь вагон. На наступній зупинці до вагона приволочили бачок із баландою. Старший пхнув ногою і бачок упав на шпали. Вся баланда розілялася.

— Ще раз повідомляю! Ми оголошуємо голодівку!

Звідки не візьмись, прибіг прокурор. Почав умовляти не робити цього. Заявив, що цих охоронників уже звільнили з роботи. Їх уже нема. Так кілька зупинок. Аж потім погодилися припинити голодівку. Їм тут же вкотре принесли бачок із баландою. На цей раз прийняли і всі попоїли. Весь цей час поїзд стояв і пахав димом.

II

Біля воріт позлазили з машин. З поля конвоїри вели людей з роботи. Всі смакували морквою. Морква була довгою, червоною. Приїжджі дивилися з великою заздрістю. Як усім захотілося такої моркви. Це чимось нагадало дім, родичів, спокійне і вільне життя. Десь там, глибоко-глибоко в душі, Ганні замлоїло, появилася ностальгія за тим уже колишнім. У думках не раз і не два ділила своє життя на до і після.

Знову в колону по п'ять...

— Адін, два, трі, четири... — рахували на воротах охоронники. Все записувалося на прохідній у грубі зошити. Скільки-то привіз, скільки-то прийняв. Вівся спеціальний облік, форми... Скільки-то захворіло, скільки-то померло, звільнилося у зв'язку із закінченням строку ув'язнення, через утечу стільком-то поновлено строк, прибуло свіжих, з них засуджені до десяти років, до п'ятнадцяти. Стільки-то політичних, стільки-то побутових і т. д. і т. п. На видних місцях висів лозунг: "Соціалізм — це перш за все облік. Ленін". Мав чим гордитися вождь світового пролетаріату і його послідовники. Облік... облік...облік...

Зразу усіх повели в баню. “Боже! Яка гидота! — подумала Ганна, побачивши, як усіх вишикували в чергу до чоловіків, які голили під пахвами і нижче пояса..., — невже цю роботу не можуть виконувати жінки?”

Потім підходили до крана, яким регулювала, сидячи на табуретці молода жінка. Наливали в тазик теплої води перед миттям, потім тазик для споліскування. І все! Досить води! Мийся як хочеш. Пізніше познайомилися з цією жінкою. Виявилося, вона з Буковини, з румунських районів. Але це не біда. — Біда в тому, — жалілася бідолашна, — що її заставляють наливати воду і чоловікам. Ті розпаряться, особливо блатні, і деякими частинами тіла доторкуються до її колін...

— Ранком усіх новоприбулих повели у поле. Як усі в бараці чекали тієї миті, як чекали. Перші морквини, нечищені, немиті, усі спрямували до ротів. Хоч це у тодішній системі не заборонялося. У худих, знеможених тілах обтягнених шкірою, морква топилася, як масло. Спершу лигали кусками, а коли вдалося вгамувати голод, який супроводжував їх ось цих кілька місяців, почали розжовувати і насолоджуватися смаком солодкої моркви. Для них була солодка-пресолодка. Такої ще з роду не куштували.

По дорозі встигли познайомитися зі своїми конвоїрами — старший Кравченко, а молодший Ванька, родом з Кубані. Обидва стояли, зіпершись на гвинтівки, і дивилися на це все. Тридцять молодих жінок і дівчат, разом з бригадиршою... Конвоїри мовчали. Їм це бачити було не вперше.

— Обережніше, дівчата! — лагідно мовив Кравченко. — Щоб не пошкодило. Ще наїстесь вволю — моркви багато...

Атака на моркву захлинулася. Зі здутими животами взялися копати, чистити і скидати на купки.

— Зараз знову почнеться, — усміхаючись подумав Кравченко. Для нього це не вперше.

Не пройшло й години, як знову усі накинuliся на моркву. Так було першого дня.

— Дівчата! — голосно кинув Кравченко. — Тут їли скільки хотіли, по дорозі дозволяємо те саме. На прохідній не може бути

й мови. Не забувайте, якщо на першій прохідній щось пронесете, то на другій, уже вашій, буде шмон. Не підведіть нас.

На прохідній на зону всіх лише перерахували. Коли переходили прохідну до житлових бараків, ішли по одній по вузькому коридору. Жінка-конвоїр кожну обмацувала з голови до ніг. Щоб ніхто не проніс якогось залізного штиря, великих цвяхів, ножа, леза, шнурків і чогось іншого.

Увечері після вечері страшно усім захотілося їсти. Раніше такого не було. Пайок і все. А тут, як почало крутити в животах, в декого нудота, як розпочалося в усіх бурчання. Ледве витерпіли до ранку. Другого дня продовжувалася атака на моркву. Винахідливіші подали пропозиції. В кожній була мисочка і ложка, з яких обідали. Все це носили у торбинках. Ножами тесали морквини, наповнювали мисочку, зверху другою накривали, ставили в торбинки. На прохідній це пронесли, чи конвоїрша не помітила, чи хотіла не помітити, але після вечері вже животи перед сном так не дошкуляли.

Так пройшло кілька днів. У дівчат навіть піднявся настрій.

— Тепер точно не пропадемо, — мовила з радістю бригадирша родом з Дрогобиччини.

Одного разу, як тільки проминули табір, направляючись у поле, Кравченко скомандував:

— Запевать!

Усі повернули голови в його бік, мов, що хоче цей москаль? Жартує чи провокує?

— Дівочки, пойте! Не бойтесь! Ведь українкі любят петь...

Знову всі переглянулися між собою.

— А якої? — запитала бригадирша.

— Любую!

— Як? Стрілецьку, і повстанську?

— Нам всьоравно! — і подивився на кубанця.

Бригадирша почала:

Ой, у лузі червона калина похилилася,

Усі подивилися на конвоїрів, думали що зараз підніметься крик. Але тихо. Тоді підхопили:

Чогось наша славна Україна зажурилася.

Всі почали йти в такт пісні. Конвоїри теж. Це сподобалося дівчатам. Давно такої не співали:

А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо!

Дівчата повесіли. Піднявся настрій. Стало легше дихати. Згори припікало осіннє сонце. Ніби на прохання зв'язався легесенький вітерець. “Не всі москалі однакові. Є й серед них нормальні люди. Як ось ці два. Чи вони українці”

— Девушкі! Пачему замолчали? Аль што-то не понравілось?

— Чому? Сподобалося!

— Запевать!

— Добре! — блиснула очима бригадирша.

Там у лісі, в темнім борі

Січовики йдуть

І на руках своїх могучих

Товариша несуть.

Усі підхопили приспів:

І знову хмари потемніли,

А з моря йде туман.

Скажи, скажи, чого задумавсь,

Скажи, наш отаман.

Останні стрічки повторили:

Скажи, скажи, чого задумавсь,

Скажи, наш отаман.

Всі замовкли задумавшись. Стало жаль отамана, про якого тільки що співали.

До поля з морквою ще було далеченько. Чи Кравченко був у доброму настрої, чи щось інше, чи не розумів суті пісень, які співали дівчата, причепився знову:

— Запевать!

— Агій на тебе! — блиснула очима бригадирша, — причепився. Що він хоче від нас? Чи це не провокація?

— Девочки! Ну прашу вас! Умаяю! Не бойтесь!

— Ну добре! Зараз ти відчепишся.

І почала:

Ой у лісі на полянці

Стояли повстанці...

— Ти здуріла? Хочеш себе занапастити і нас? — загулюкали дівчата зі всіх сторін.

— Нехай подавиться. Уже надоїв зі своїми піснями.

— В чем дело девушки? Так красиво начали, такая хорошая песня... Чего умолкли?

Бригадирша навмисне продовжила, тут же зі злості підтримали усі дівчата, думаючи кожна: «Це якийсь дурний москаль».

Але дуже вже їм хотілося проспівати усю пісню до кінця.

— Нехай слухає. Як уже йому так хочеться слухати пісень, нехай слухає їхню, повстанську:

Посходились до потічка

Вмиватися вранці.

Декотрі ся повмивали,

Декотрі — ще ні.

Большевицького нападу

Ся не сподівали.

Кулемети застрочили,

Мов ті навіжені,

Крикнув сотник Соловейко:

— Хлопці, я ранений!

Упав Орел, упав Борис

Упав Соловейко.

Крикнув: — Слава Україні!

Будь здорова, ненько!

Знову всі подивилися на конвоїрів, подумали, що ті почнуть кричати за таку пісню. Але ті йшли в ногу разом з ними і мовчали:

Будь здорова, дівчинонько,

І ти, рідна нене.

А ти, славна Україно,

Не забувай мене!

Ой у лісі на полянці
Стояли повстанці,

Притишено закінчували і знову подивилися на конвоїрів, на їхню реакцію. Їм здалося, що у Кравченка по лиці текли сльози...

Посходились до потічка
Вмиватися вранці.

Далі йшли мовчки, але тут же перед ними постало їхнє поле. Ніби нічого не сталося, приступили до роботи. Знову насамперед почали їсти моркву і зиркали на конвоїрів. Кравченко зіперся на гвинтівку і дивився кудись у далечінь, видно думаючи про щось своє, потаємне.

— Ех-х-х! — подумала Грешна, — знати би про що задумався цей москаль, що йому нагадала ця пісня. Чому йому такі близькі наші, українські пісні?

Моркву вантажили на автомашини, а ті звозили у великі підземні сховища. Бувало, що допомагали й інші бригади. Справа вся в тому, що моркву звозили, коли були вільні машини.

Після моркви копали столові буряки. Боже! Які були смачні і солодкі. Їх теж їли, прямо, як яблука. Одна біда, біля ротів замащені в червоне. Ішли з поля як розмальовані ляльки. Але цим не соромилися. Зате перестали відчувати голод.

Після столових буряків заготовляли капусту. Капуста вродила на славу. Правда, випала невелика перша сніжниця, пригріло сонце і в листках назбиралося повно води. Окремі голови Ганна аж не могла підняти. А як котрусь і піднімала, на неї виливалася вода. Не тільки на неї. Усі ходили мокрі до пояса. Хоча голоду вже не відчували, але сили ще не повернулися. Які солодкі листки капусти. Головки відділяли від качанів, качани стругали. Яка смачна серцевина... Їли та їли і не могли наїстися.

III

Львівська пересильна тюрма. Десятки тисяч людей. Мільйони в таборах. Скільки задіяно солдат внутрішніх військ, яких називали червонопогонниками (від того, що погони й ободок на кашкеті червоні). Їм би воювати на фронті. Захищати рідну землю. Помагати сусіднім державам. Так ні! Тримати й тримати в порі свій народ.

З покірними легше розмовляти. Така політика партії. Система!

— Як попав до дивізії? Чому? — кожний день допитувалися слідчі Николу Щербатого. Одні приходили на зміну іншим. Одні били до втрати пам'яті, відливали і знову били. Інші викликали вночі щогодини. Тримали в одиночній камері, де можна було лише стояти. Згори світило сильне світло, від якого неможливо було ні сховатися, ні зажмуритися. Очі пекли, ніби хто засипав піском.

— Мене взяли силою. Мене ніхто не питав, — була єдина відповідь.

Далі те саме. Тиждень, другий, третій...

— Невже не зламається? — радилися між собою слідчі.

— Должен! Любой ценой! — ударив кулаком по столу начальник слідчого відділення пересильної тюрми Карташов

І продовжували. То в карцері, то в камері, де перебувало до тридцяти чоловік. Біля дверей смердюча параша. У камері перебувало кілька блатних. Ні з сього ні з того почали чіплятися до Николи. Тільки той був сильної статури, пройшов неабиякий вишкіл. Коли зчепилися, напевно отримали таке завдання від слідчих, той добре посторцував одним із них, ті зразу притихли. Якщо дотепер спав біля параші, то тепер відтіснив блатних і заставив спати там їх. Це піддало йому авторитету серед в'язнів, і ті, які щодня зазнавали знущання ще й від блатних, тут почали горнутися до нього. Блатні все зробили, щоб їх перевели до іншої камери.

Через кілька днів побитого Николу вкинули, якраз у ту камеру, куди тільки що перевели блатних. Його знайомі приступили ближче, і коли зачинилися двері, почали копати ногами. В їхніх очах світилося злорадство. Настав час поквитатися зі своїм кривдником, так вважали. Били скільки хотіли. Потім залишили, щоб помирав своєю смертю. Змучилися.

Біля дверей лежало безпорадне тіло. Ніхто не підходив. Тут його не знали. Всі сиділи на бетоні і переглядалися. Блатні позабирали у в'язнів дещо з одягу, розстелили на бетоні і почали грати в карти, — регочучи, б'ючи один одного по писку. Так про-

довжувалося кілька годин. За цей час роздали обід — по мисочці супу, який в'язні називали баландою. Гнила капуста, зверху плавало лушпиння з картоплі. Блатні з'їли по дві, відібравши в інших, з'їли і Николин обід. Поглядали на бездиханне тіло, чи ще живий.

Але гірко помилилися. Військова виправка, міцна статура з дитинства зробили своє. Піднявся, твердо ступаючи, попрямував прямо до того, що сидів по центру і всіма керував. На грудях вибиті якісь фігури, плечі в наколках. Той зразу засовався на місці. В'язні, а це переважно молоді хлопці, розступалися з радістю даючи дорогу. Никола згріб свого найпершого ворога, розумів що робить недобре, ліпше з ними не зв'язуватися. Так думав кожний. Але якщо не я, то хто?

Підняв над головою і щосили кинув до бетону. Той згарячу схопився, побіг до дверей і давай гамселити кулаками:

— Охорона! Охорона! — тільки його й бачили.

Ті, що залишилися, впали на коліна:

— Наш пахан! Наш новий пахан! — одні підняли на руки, інші почали скидати в купу всякі ганчірки, роблячи свого роду трон. Обережно поклали і схилюлися перед ним у знак запитання, мов, чекаємо розпоряджень. Никола хотів засміятися, бо це було ні до чого. Та раптом відчинилися двері:

— Щербатий! Ніколай Щербатий! На виход с речами!

Перевели на етап. Знову велика камера. Лежали на бетонній підлозі, як оселедці в бочці. В голову лізло одне й те ж...

— Чому без суду? — прискіпливо билася думка. — Адже тут засуджені. Невже не будуть судити? Що це має значити? Ні-ні. Тут щось не те...

Підставив руку під голову і втупив очі в глуху темряву, яка заповнила камеру. Чути було кроки охоронців у коридорі. Дехто з в'язнів захропів. Стулив і він очі. Зразу перед очима постало, як з татом і молодшим братом Василем косили в полі пшеницю. Пахло стернею. Тато клав ручку першим. Він за ним. А позаду — Василь.

— Швах! Швах! Швах! — висвистувало в повітрі, зі скошеної пшениці час від часу поблискувало супроти сонця сталеве лезо

коси. За ними походили, мов господарі, бузьки і час від часу в їхніх дзьобах зникали, вертячись, дригаючи лапами, великі і малі жаби.

— Звідкіль вони тут? — подумав тоді Никола, і тут “швах” — розрізав жабу пополювині. Зупинився, скривився від жалю. Чув у селі поговорювали: жаб убивати не можна, це відіб’ється на здоров’ї матері. Тричі перехрестився, мовби зняв із себе такий гріх. Навколо що творилося! Сонце парило по-жнивному. Доводилося час від часу витирати чоло і шию. То тут, то там виднілися косарі. У білих навипуск сорочках, у портініцях, з непокритими головами, босі...

Вгорі заливалися співом жайворонки. Никола підняв голову. Боже! Як їх там багато. Тріпочуть крильцями, тріпочуть мовби на одному місці. Недалеко в задубрівських лугах заливалися соловейки та горобці. Невже хотіли одні одних перекичати? А що виробляли на межах цвіркуни? Все це радувало душу. Хотілося й хотілося... Хіба можна було перелічити чого хотілося? Але найбільше хотілося радіти життю.

Раптом у небі почувся якийсь гул. Усі повернули голови. Той гул переростав у рев. Задерли голови і побачили, як пронеслися досить низько кілька літаків. Замітили на крилах чорні хрести.

— Війна! Війна! — хтось закричав.

— Падйом! Падйом! — сильно гагали кулаками у залізні двері.

IV

Василя Ватамановича ще затримали у Станіславській тюрмі. Йому не було шістнадцяти років. Згідно з тодішнім законодавством Радянського Союзу, таких не мали права судити. Тому й тримали, поки не виповниться шістнадцять. Так само і з іншими, які тут знаходилися. Ніхто їх не тривожив, нікуди не викликали. Спали на бетонній підлозі. Лежали один в один. Якщо уві сні когось хотілося повернутися, то мусів будити цілий ряд, і тоді по команді поверталися.

У Василя почали зникати синяки з тіла, став худнути. Дуже хотів їсти. Написав додому листа, щоб принесли передачу. Одного разу передачу приніс Іван. Дуже здивувався, чому не приїхала

мама. Іван не сказав, що через і Семена і нього, Василя, тата з мамою вивезли до Сибіру. В ту ніч він зі своєю Параскою заночували у її родичів. Коли вранці прийшли, вітер розмахував хатніми дверима, а по подвір'ю розносив якісь папери. Якби ночували дома, то можливо, і з ними трапилося б щось подібне.

Поки дійшла передача до камери, майже нічого не залишилося. Охоронники все забрали, а що дійшло, довелося розділити межі всіма побратимами по камері. Їх тут сиділо до тридцяти малоліток. Тому надалі відмовився від передач.

Пробув ще півроку. Повідомили, що відбудеться суд. Одного дня привели до великого залу. Там сиділо повно таких же, як він. Поозирався довкола. Знайомих не побачив. Викликали наперед. Сів на лавку. Суддя зачитав дещо з його справи.

— Ти визнаєш себе винним?

— Ні! — твердо мовив. Василь довго думав, як має відповідати. Був переконаний, що Ганни і Семена уже нема.

— Тебе прийняли до сільськогосподарської школи за державний рахунок, — повчав прокурор, — хотіли вивчити, а ти зв'язався з бандитами? Ти так почав віддячувати Радянській владі? Ти зрадник свого народу.

— Ні, товаришу прокуроре! Своєї неньки України я не зраджував.

— Та що тут багато говорити? — вмішався суддя, — хіба не ясно. Так, військовий трибунал 78-ої СД згідно зі ст. 54-1а КК УРСР за “ізмену родіне” присудив громадянина Василя Ватамановича до п'ятнадцяти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Як тільки зачитали вирок, зразу надягли наручники і повели в камеру. Через кілька днів у столипінському вагоні біля двадцяти молодих хлопців везли до Львова до пересильної тюрми. Хоч виглядали сумними, виснаженими від постійного недоїдання, але сиділи з гордо піднятими головами.

— Боже! — хотілося кричати. — Як ти допустив до такого? Адже це цвіт української нації. Таке з людьми може витворяти лише антихрист. Тоді, як ти допустив до влади антихриста, свого віковичного ворога? Як Ти дозволив йому кермувати? Як Ти допус-

тив, щоб хто-небудь вершив людськими долями на свій розсуд? Хто дозволив включити м'ясорубку людських доль? Куди поділася людяність у цих людей? Яка мати їх народила, яким молоком годувала? Чому антихрист вибрав для своїх випробувань нас, слов'ян? Адже ще з часів Київської Русі на наших землях безперестанку точаться війни, проливається море сліз і крові. У чому наша вина, що нами місять і замішують? Нам чужого не потрібно. Чому нас неволять і неволять, заставляють жити по-їхньому, то одні, то інші?.. І багато дечого іншого витало в клітках довкола хлопців. А попри них проходом ходили взад-уперед вгодовані з червоними кашкетами і посміхалися, радувалися життю. Один із конвоїрів вніс відкриту консерву, з якої так пахло, що хлопці лигали слину, і сміючися, поволі відправляв до свого рота по шматку свинини.

— Какая вкуснятина... у-у-ум-м-м-м... в жізні такого не пробовав... у-у-ум-м-м-м, — навмисне, щоб познущатися над слабшими, показати свою зверхність, мов це я, а ти зек...

Ніхто із засуджених не мовив і слова. Лише кожен подумав:

— Дай Боже, щоб ти подавився тією “вкуснятиною”.

Через загразоване вікно показалися перші будівлі галицької столиці. Поїзд стишив хід, але продовжував їхати. Кінцева зупинка — район Замартинова, колишні польські казарми. Польське військове містечко нові правителі перетворили у центральний пересильний пункт. Навколо висока огорожа з колючого дроту, вишки, вишки... Аякже! Охороняють, як особливо небезпечних злочинців. І знову в камери. Ранком сухарик і кип'яток, в обід тарілочка баланди, навечір — знову сухарик і кип'яток. Так два місяці. Напевно, формували ешелон.

V

Як лиш звечоріло, Никола з Василюю Ватамановичі зайшли до хати, засвітили лампу. Тільки що закінчили годувати худобу. Василина подоїла корову і цїдила молоко. Господар заходився біля плити. Намагався розпалити, в хаті похолодало, та й вечерю пора готувати.

Коли це рипнули двері і на порозі показався уповноважений Гроденківського райвідділу міліції. За ним показалися енкаведисти:

— Добрий вечір, газдо!

— Доброго здоров'я! — випростався Никола. У душі похололо. Неспроста! Неспроста появилися супроти ночі ці пташки. Серце сильніше загупало. У роті пересохло, язик затигнуло аж у горло. — Сідайте! — ледве вимовив.

— Дозвольте запитати вас, дорогий товаришу Ватамановичу. Де ваші сини?

— Як-то де? Найстарший, Іван, недавно повернувся з фронту. Двох синів забрали ваші, не знаю за віщо.

— А де ще один? Як його звати, якщо не секрет?

— Чому секрет? Славко.

— І де він тепер?

— Не знаю. Як забрали до Німеччини, відтоді ми й не бачили.

— До Німеччини? В нас є дані, що він у Карпатах. Воює в банді, яка себе називає УПА.

— Не знаю. Не чув.

— Ага! Не знаєте і не чули. Наплодили виродків!

— Та чого? На наших дітей ще ніхто не відказував, — уже тихо мовив.

А Василина, як цїдила молоко, то так і зацепеніла з відром у руках. Лише думала:

— Господочку! Відверни і сохрани! Господочку! Відверни і сохрани!

— Згідно з рішенням райвиконкому, вас виселяють на Сибір, — мовби молотком по голові бив уповноважений. — Даємо вам на збори півгодини.

— Йой! Господочку! — йойкнула Василина, відро з рук раз та й упало. З відра по землі розіллялося молоко, — таже то, паночку, надворі зима, сніги, мороз, та як то-то...

— Може, зачекаємо поки зацвітуть черешні? Збирайтеся! — крикнув.

Никола чомусь почав скидати кожух. Потім знову одягнув. Поправив на голові шапку. Василина забігала по хаті, схопила подушку. Кинула, витягнула вереню, постелила хустку. Кинула на неї вереню, киптар, собі чисту сорочку, чоловікові чисті порті-

ниці і сорочку. Чомусь викинула вереню, потім знову засунула. Руки тремтіли, в ногах сили не чула. Витягнула з-під ліжка нові чоботи, подивилася на ті, що на ногах, махнула рукою, не до церкви збирається.

— Нико! Ти чого стоїш?

Той махнув рукою.

Кинулася до шафи, вхопила грудку сиру, шматок солонини, дві хлібини, кілька цибулин, кілька головок часнику. Никола любить їсти солонину з цибулею або часником.

— Де це запропастилися Іван з Параскою? А може, й добре. Бо могли би забрати і їх. Тоді що з господаркою? Таже наживали ціле життя... ціле життя...

— Усе! Півгодини пройшло! Пішли!

— Господочку! — Василина заголосила і впала перед образами хрестячись, — Отче наш, іже єси на небесі..., — але тут підбігли два енкаведисти, вхопили попід руки і потягнули до порога:

— Люди! Та ви звірі, чи хто? Та дайте помолитися на дорогу.

Вже у сінях почала кричати:

— Рятуйте! Рятуйте, хто в Бога увірує!

Їй затулили рота. Никола плачучи забрав клунок і пішов до дверей. Раптом нахилився і поцілував один одвіроч, перехрестився — другий, упав на коліна і поцілував поріг. “Хто зна, чи ще побачу вас, мої одвірочки і мої пороги” Так само зробив із надвірними. Нагадав, що не закрив дверей, хотів повернутися, але йому не дали. Поозирався, світла не загасив...

— Ет-т-т-т! — Махнув рукою. Ще раз поозирався на свою хатину, надвірні споруди, вкотре перехрестився. На воротах знову повернувся, перехрестився. На вулиці вже чекала підвода. Підійшов скочив. Коні рвонули з місця. Николиха, заламуючи руки, голосила:

— Хатко моя, хатко, чи ще тебе побачу? Подвір’ячко моє, та нема такого містечка аби я по тобі не походила, чи ще буду по тобі ходити? Аби була знала, то би була наробила слідочків, та наробила. Коровко моя, коровко. Хто тебе тепер буде доїти? Та хто. Нагадала за невістку, за сина, та й трохи почала заспокоюватися.

Як порівнялися з церквою, уже заплакав Никола. І хрестився, і молився, та все приповідав:

— Чи ще буду молитися у тобі, моя церковце? Чи повернуся? Чи десь там закопають у ті вічні мерзлоти...

Виїхали за село.

— Боже! Яке воно миле, оте село. Дивився би і дивився. Ще хлопчиком гонив сюди корову пасти. Пізніше ходив цією дорогою на своє поле. Цією дорогою... — і запнувся, нагадавши, як цією дорогою везли до криміналу. Так, так. Було таке. Довго мовчав, а коні бігли й бігли все більше й більше віддаляючи їх від рідного дому. Потім сплигло на думку, як повертався додому. Вже з криміналу. Яке тоді все навколо було миле-миле...

VI

Незабаром приїхали до порту — бухта Ваніна. Там розміщувався черговий пересильний пункт на 20-30 тисяч осіб.

— Вихадіть! Вихадіть с вещами! — хтось закричав.

— Які там речі — скривив губи Семен.

Увесь потік в'язнів з поїзда, з пересильного пункту направили до пароплава, пришвартованого у бухті. Йшли один за одним нескінченним потоком тисячі в'язнів. І все в трюми, в трюми. А їх там кілька поверхів. Потім оголосили, що помістили одинадцять тисяч в'язнів. По Охотському морю пароплав узяв курс на Магадан. В одному місці пароплавом стало кидати. Всі попадали лицем до підлоги. Це була так звана качка. Люди почали вертати. Знялися стогони, крики відчаю, але на це ніхто не звертав уваги.

Пливли цілий тиждень. Годували переважно чером, який варили з гірклої вівсяної муки. Такий чер був гірким, що до рота неможливо було донести. Але голод робив своє.

Нарешті, напевно, показався Магадан. Бо хтось вверху крикнув:

— Ребята! Два часа ночі!

Коли вийшли на пристань, Семен здивувався.

— Як друга година ночі? Навколо ж видно як удень. Ого! — і взявся руками за голову, — аж тепер уже своїх рідних не побачу.

Тоді ще не знав, що між Магаданом і Москвою вісім годин різниці в часовому поясі. Знову всіх розмістили у пересильному пункті, який поміщав до двадцяти тисяч людей.

Раптом по радіо оголосили:

— Ватамановіч Семьон! С вещами явітца туда-то й туда.

Нічого не поробиш. Там на нього чекав конвойний.

— Пошли!

“Ну то пішли! Лише куди він мене веде?”

Підійшли до прийомного пункту. Конвойний натиснув на кнопку дзвінка. Звідти вийшов теж конвойний, забрав Семена і повів до камери. За ним зачинилися двері.

У камері побачив п'ятьох блатних. Одні сиділи на підвішених нарах. Інші на лавках. Усі були до пояса роздягнені. На раменах, на плечах, руках і грудях виднілися великі наколки. Вивчаючи дивилися на нього. Семенові лише заворушилося волосся на голові.

— Какой масті? — спитав один із тих, які сиділи на підвішених нарах.

— Я мужік, — вкрадчиво здвигнувши плечима мовив. Не дай Боже, заговорити українською. В голові думки витали, як млинок у віялці. “Як бути? Що казати?”

— Ти сука?

— Я мужік, — стояв на своєму.

— Ми тебе счас схамкаєм. Раздевайса!

Усередині похололо. Попід груди ніби хтось засунув грудку льоду.

— Давай, давай! Догола!

Машинально зняв чоботи, спецівку, сорочку.

З тих, що сиділи на лавках, підійшли впритул до нього і почали обнюхувати. Потім почали ним телепати?

— Кто ти? Вор, сука ілі беспредельщік?

Семен тоді ще не знав, що блатні поділялися на три групи:

Вори, — злодії в законі.

Суки, — це ті, котрі не погодилися з «ворами» у якихось питаннях і відділилися від них, і, крім того, як правило, ішли на співпрацю з адміністрацією таборів. Трималися своїх компаній.

Беспредельщікі, — котрих вигнали з-помежи себе суки. Працювали одноосібно.

— Я мужик, — втретє заявив.

Невдовзі залишили в спокою. Прожив у камері з ворами п'ять діб. Тричі денно давали їсти — сто п'ятдесят грамів хліба і по тарілочці баланди. Потім забрали. Так нічого й не зрозумів Семен, чому відвели до камери, і чому саме до блатних.

VII

На полях роботи закінчилися. Задощило. Вечорами звівався холодний вітер, який здалека приносив і кидав на бараки сніжницею. Осінь усе огризалася, не піддавалася, ніяк не хотіла уступити дорогу сибірській зимоньці-зимі. Але й та не дримала. Дуже вже хотілося правити балом. Спочатку кидала сніжницею, даючи сигнал осені, розгнівавшись, почала кидати таки снігом. За ніч накрила землю білим покривалом.

Хто першим вранці підняв голову довколишня білизна різала очі. Надворі похолодало. Після сніданку бригада дівчат і жінок, у якій працювала Ганна Грешна, приступила до заквашування капусти. Це була одна із бригад, якій можна було довірити будь-які роботи. Керівництво табору, з одного боку, раділо, що має таку бригаду, з іншого — не спускало ока, бо це була єдина бригада з числа політичних. Решта — побутовики, як їх називали помежи себе в'язні, — насильники, крадії майна, ті, що зробили аварії, ті, в яких виявили нестачу майна на виробництві, та інші. Найбільшу тривогу викликав барак під номером чотирнадцять, як і в кожному таборі, там сиділи блатні — злодії в законі. Мали великі зв'язки з іншими таборами, зі своїми побратимами, які ще ходили на волі. Керівництво в таборі, як і охоронники та конвоїри, намагалися їх не зачіпати. Ті могли помститися їхнім родинам. Блатні, як правило, не працювали. Проте їх годували ліпше. Якщо треба покарати якусь бригаду, вводили до бригади кількох блатних. Ті не працювали, але своєю присутністю завищували норми виробітку цілої бригади. Записуючи і їх до загальної норми виробітку, бригада в такий спосіб не могла виконати змінної норми і позбавлялася половини норми хліба, а то й могла бути переведена на кілька днів лише на воду. Блатних у таких випадках це не стосувалося.

На праці політичних, як правило, тримався весь табір. У виробничій зоні поряд з іншими цехами, а то й заводами, знаходився цех із заквашування капусти. Це було невелике приміщення з підвалами, в якому змонтовані кілька великих дерев'яних чанів, висотою до чотирьох метрів, в діаметрі теж. У цеху виднілися лише верхні частини цих чанів, до тридцяти сантиметрів, решта втоплена у підвальному приміщенні. Біля дверей працював трактор і крутив різальний барабан. Приміщення мало кілька вхідних дверей, з яких похило до трактора тягнулися дерев'яні жолоби. Укріплені на висоті до одного метра.

Коли звозили з поля головки капусти, розвантажували довкола цеху у кагати. Тепер дівчата і жінки головки чистили, вилами з одним загнутим зубком хапали і кидали в ці жолоби. Головки скочувалися до трактора. Там працювали жінки, які з великою рухливістю і майстерністю закидували капусту у різальний барабан. Посічену капусту барабан викидав у глибокі корита з ручками типу носилок. По заповненні корита дві жінки несли до чанів. Під барабан підсувалося порожнє. Капусту висипали в чан. Там ходили в'язні у білих штанах, білих курточках, у косинках, гумових чоботах. Розправляли, додавали спеції — сіль, червоний перець, терту моркву, деколи і третій столовий буряк. Усе це утрамбовували. Так робили аж до верха. Потім чан накривали спеціальними дерев'яними кругами з отворами. Кришки прикладали великими каменями.

Одного разу жінка, яка вкидала головки до барабану, попросилася десь вийти. Її замінив на тих кілька хвилин помічник машиніста. Не володіючи навиками, при черговому вкиданні головки в барабан йому вхопило руку. Поки скричали, поки тракторист вимкнув мотор, руку посікло аж по плече. В кориті опинилися куски пальців, руки і багато крові. В'язня зразу забрали до табірної лікарні, корито винесли надвір, помили і робота закипіла далі. В цій технології заквашування було щось невдосконалено. Капусту використовували лише для виготовлення щів. Проте в щях часто бували великі черв'яки. Щоб з'їсти тих небагато щі, в'язням доводилося спершу повикидати черв'яків.

Коли збирали врожай, менші головки змикали з корінням. Одночасно із заквашуванням ті головки заносили в підвал і на спеціальних дерев'яних полатях складали в ряд так, щоб коріння звисало донизу. Такі головки називали кочирижками. Навесні головки з чотирьох боків обрізали і висаджували в ґрунт на насіння. Для в'язнів це було святом: вволю ласували свіжим листям.

VIII

На виход с вещами! На виход! — лунало у коридорах. В'язнів виводили на тюремне подвір'я. Навколо виднілися двоповерхові корпуси. Від сірого вигляду віяло сумом і прохолодою. Враз загавкали вівчарки.

— Значить, ідемо на станцію. Будуть кудись перевозити, — переглядалися межи собою в'язні.

— Пашлі! Пашлі! — закричало, завирувало, загавкало, — шаг влево, шаг вправо считаєцца, попиткой к бегству. Будем стрелять без предупреждения!

Колона по п'ять осіб вирушила з тюремного подвір'я. Люди виходили й виходили, мовби з великої пащі довжелезного звіра. Никола Щербатий ішов у перших рядах і вже далеченько відійшов. Поозирався, а колона усе ще виходила з тюремних воріт.

— Це ж стільки народу, — подумав, — заготовляти продукти, готувати їжу, охороняти, скільки задіяно до цього людей. Невже це вигідно для держави? — міркував з газдівської точки зору. Ще не знав цієї системи.

Ось показалися вагони. Прямо з ходу направляли до телятників. Ішли і йшли одні за одними. Вкінці стали запихати силою. Дихалося важко. Надворі бабине літо. У вагоні спека. З потугами засунули ворота. Довго отак стояли, мов безпорадні вівці. Навколо вагонів чулися крики, матюки, гавкіт вівчарок.

З часом усе стихло. Поїзд брязнув вагонами і рушив з місця. Два ФЕДи (Фелікс Едмундович) натужно закурили, здригнулися, ззаду підпер підштовхувач, ще один ФЕД і ешелон зрушив з місця.

З похитуванням усе встрясалось і дихати ставало все легше і легше. По боках прикріплені двоповерхові нари. Дехто заскаку-

вав на них. Помало-помало стало свобідніше, почали сідати на підлогу. Як то кажуть у народі: «В ногах правди нема». Никола помацав клунок. Там лежало півхліба, який видали на дорогу. Дуже хотілося їсти. Ніхто не брався до їди, вирішив не думати про це. Але шлунок... Проклятий шлунок усе частіше і частіше нагадував про себе.

Під вечір ешелон зупинили. Знову крики, матюки, гавкіт вівчарок. Раптом їхні ворота відчинилися:

— Чай! Гарячий чай!

На підмостку кинули бідон. Відкрили, там лише половина кип'ятку. Старший у вагоні черпаком наливав кожному у невелику квартиру. Це була вечерея.

Щербатий надломлював по шматочку хліба і сьорбав кип'яток. Наполовину сирий з гострими остюками. Дуже хотів їсти і міг так просто пролігнути. Але це видали на всю дорогу. Хтозна скільки буде тягнутися дорога.

Тут до вагона вскочило двоє охоронників з дерев'яними молотами.

— Становись по одну сторону! Будем пересчитивать!

Збилися в один бік, як вівці на пасовищу під час спеки.

— Адін, два, трі,... — при цьому один і другий били молотами по плечах.

Дійшли до шістдесяти. Чи звечора добре випили, чи зранку забули похмелитися, бо добре чувся перегар оковитої, але збилися з рахунку.

— Начінаєм вновь!

— Адін, два, трі,...

Знову збилися з рахунку. Так перераховували три рази. Никола добряче дістав по плечах шість разів. До опівночі відчував отой перерахунок.

Зміни охорони мінялися ранком і надвечір. Отож рахували кожного ранку і вечора. Так доїхали до м. Абакон Татарської автономної області. Знову крики, матюки, гавкіт вівчарок.

— Вихаді! Вихаді! — чулося довкола.

Вишикували в колону по п'ять чоловік, і тут почали підходити, як їх називали, купці.

— Кто плотнічаєт? Кто плотнік? Вихаді!

Никола вийшов. Сокиру, пилку тримати в руках уміє, то чому не плотник? Вийшло до двадцяти чоловік. Посадили на машину і поїхали наші.

Приїхали до будинку відпочинку. До них вийшов директор.

— Треба відремонтувати будинок відпочинку. Вам видадуть довідки, з якими ви першого і п'ятнадцятого кожного місяця мусяте будете реєструватися у місцевому відділенні охорони при міському відділі міліції. Ніякої охорони біля вас не буде. Усе залежить від вас. Будете добре працювати, все буде гаразд.

— Ніби нічого на перший раз — подумав Никола, але на душі не було спокою. Поселили всіх у бараці. Почалися ремонтні роботи. Годували непогано. Так пройшло два роки.

ІХ

І ось запахотіли два потужні ФЕДи. Прямо на території пересильного пункту. Поки ті пахкотіли перед виходом із пересильного, всім в'язням наказали роздягнутися доніч і присісти. Обмацували під голими пахами, потім пхали пальці в зад, після обов'язково в рот, ніби там межі зубами або під язиком можна щось приховати.

Напевно, довгим виявився ешелон, якщо спереду стояли два ФЕДи. До двох тисяч в'язнів. Ззаду ще один — для підштовхування, коли рушають з місця. І друга його функція — не дай Боже, щоб відчепилися вагони.

Рівно по сто чоловік у кожний товарняк. Набитісько. Кожного дня відчиняли двері і входили охоронники. Передача зміни. Кожного рахували. Спочатку зганяли всіх в один бік вагона, а потім рахували кожного, б'ючи по плечах дерев'яним молотом, якими залізничники стуком перевіряли, чи нема тріщин у дошках. Часто помилялися в рахунках і тоді рахували наново. Їм спішити було нікуди. Тоді давали по горнятку несолодкого кип'ятку і сухарик. Це на цілу добу. Посередині вагона була пропилена у підлозі щілина, крізь яку опраправлялися. Від морозу щілина часто замерзала і доводилося розколупувати пальцем, щоб показався отвір. Звичайно, це було рідко, бо від тієї їди не дуже...

Поїзд з частими зупинками поволі рухався на північ. Проїшло кілька тижнів, як одного разу паровоз протяжно засвистів і різко зупинився. Почулися крики і гавкіт досить - таки вгодованих вівчарок:

— Вихаді! Вихаді! Бистрее! Быстрее! Строїтцца! Всем ставать в калону по пять человек!

Взялися перераховувати. Охорона поїзда передавала їх табірній охороні. Навколо мороз, дує холодний пронизливий вітер, який проймає аж до кісток. Охоронники всі у кожухах, битих валянках. Їм мороз ні до чого. В'язні, легко одягнені, стояли на холодному пекучому вітрі. Нарешті рушили з місця.

Проминули один табір, огорожений колючим дротом, з вишками, другий, третій...

— Скільки їх тут є? — подумав Василь Ватаманович.

Нарешті підійшли до тринадцятого. Потім довідалися, далі їх було ще декілька. Як пояснили, будуть будувати залізницю. Виявилось, що це тундра. Полярне коло. Зверху і з боків висів туман. Що виднілося довкола, покрито білою ковдрою. Навколо виднілися карликові берізки покриті сніговим покривом.

За високою колючою огорожею бовваніло кілька бараків. У чотирьох кутках табору стояли вишки. З кожної виднілися в кожухах охоронники. Зверху на спеціальних майданчиках виднілися добре укріплені кулемети. Поки дійшли, ще дужче позмерзали. Побачивши дерев'яні бараки, дехто звеселів, думав, хоч ледь-ледь обігріється. Та марно раділи. Перед воротами прийшлося довго чекати. Спершу ділили по бригадах. Яка бригада має жити в якому бараці. Призначили бригадирів. Потім повчали, як засуджені мають поводитися. Усе зводилося до того, що при вході на територію зони і виходу з неї охоронник зачитував прізвище, в'язень викрикував своє ім'я, по батькові, рік народження, статтю, за якою засуджений, строк і дату його закінчення. Ці речі кожний мав знати на зубок.

У бараках між дошками зяяли щілини, крізь які дув холодний вітер. Посередині стояла пічка. Вздовж приміщення тяглися двоповерхові дерев'яні нари. Ті, хто надіявся на тепло і затишок, розчарувалися. В'язні переважно були ще діти. І система збирала-

ся їх перемолоти й викинути у вічну мерзлоту. На їхнє місце привезуть свіжих. Такого товару у Радянському Союзі не бракувало. Особливо на Західній Україні. Зрештою, він не цінився.

Принесли дров, розпалили, і всі поставали довкола залізної пічки, простягнувши посинілі руки. Пічка розігрілася, але через щілини в дошках заглядали простори тундри, які нагріті в такий спосіб було неможливо. Зі стелі закапало, на стінах появився іней. Підлоги не було. Все зроблено так, щоб в'язні довго не прожили. На знищення людей була розроблена спеціальна система.

Тут же роздали гарячого кип'ятку в іржавих баночках із-під консервів і по сухарикові. В ці ж баночки наливали баланди. Ложок не було. Кожний розіслав хто куфайку, хто кожух, а накритися нічим. Тоді полягали по два поруч на одну куфайку, а другою накрилися. Зразу Василеві було трохи ліпше, в нього був кожух, але на другий день блатні кожух відібрали, заявивши, що то йому зажирно. Натомість дали пірвану куфайку.

Вранці повставали, поснідали — кварточку кип'ятку, сухарик. Всім оголосили, що місяць будуть на карантині. За цей час табірні злодії в законі почали оббирати новоприбульців. Так обібрали, що дехто залишився лише в кальсонах, навіть один у трусах, і це при такому холоді. З адміністрації на це ніхто не звертав уваги, ніби все так мало і бути. У Василя крім, кожуха, забрали ще черевики і штани. Тож не міг виходити з барака. Коли доводилося йти в їдальню, чи на якусь роботу при бараці, не мав у що взутися. Злодії змилювалися над ним і дали два рукави від пірваної куфайки. Ноги пхав у ті рукави, зверху і знизу закручував кусками дроту.

Так пройшов місяць. Хто залишився без одягу, видали старі обрізані солдатські шинелі, пірвані в крові штани, гімнастерки. На ноги видали корди, сшиті з автомобільних покришок, від яких на снігу залишався своєрідний слід.

Роздали усім інструменти: кому лом, кому лопату, кирку, тачки, різні палиці. Вивели на снігове поле. Розказали, що мають робити. Розкопувати верхній шар землі, тобто знімати рослинний шар до мерзлоти, при цьому рівняти замерзлу землю, потім насипати тверду основу з гравію чи клинцю, укладати шпали і на

них монтувати залізничні рейки. І це все вручну за допомогою лише деяких інструментів. На перший погляд здавалося, що земля під снігом рівна. Як виявилось насправді, то зовсім не так. На окремих ділянках довелося багато вкопуватися, на інших — багато підсипати. І це все під час великих морозів, пронизливого холодного вітру, і при блаженському харчуванні. Проте робота кипіла, і залізниця подало, з потугами тягнулася за Полярне коло. Всім убивали в голову, що буде велике свято, коли з'єднаємося із залізницею, яку будують такі самі, як ми, але там далі.

Першого ж дня при знятті рослинного шару назбирали лишайнику, моху, аби позатикати щілини межі дошками, щоб не гуляв вітер зі снігом у бараці. Проте при вході до табору охоронники заставили те все повикидати. Не в їхніх інтересах було, щоб в'язням було затишніше в бараках. В наступні дні в'язні почали ховати рештки рослинності в штанах, на грудях під сорочками. За кілька днів вдалося хоч трохи приборкати у бараці вітер зі снігом.

Василеві весь час стукало в голову, що цього не перенесе. Його побоювання підсилювалися, коли ранками вставали, а на нарадах залишалося по десять-дванадцять трупів. Це були скелети, обтягнуті восковою шкірою. З кожним днем їх ставало все більше і більше.

Одного дня до табору прибула медична комісія, яка сортувала в'язнів, як говорили помежи себе засуджені, на ОП і ОК, тобто — кого на важкі роботи, кого на легші, а інших на лікування. П'ята категорія — до вмирання.

Василя оприділили до четвертої категорії, тобто на лікування. Наступного дня викликали на етап з речами. Які там речі?..

Надходив 1948 рік. Довелося залишати повну полярну ніч, яку деколи прикрашало північне сяйво. Ця краса визивала у Василя деякі роздуми — хіба людина залізна, що може таке витримувати? Кожний старається бути непоступливим, стійким, витривалим, але табірна система, хоч-не-хоч, поступово долала чоловіка, причому підступно підкрадаючись до кожного в'язня. Хоч би які були в тобі патріотичні і національні почуття, система так продумана, що виснажує не тільки фізично, але й духовно.

Довезли до однієї станції, де знаходився лазарет. Помістили в бараках, де було трохи тепло, на нарах знищені матраци, але не голі дошки, вкривалися старими пірваними коцями. Після вечері усі спали як убиті. На другий день повели в баню. На людські тіла страшно було дивитися. Василь такого ще не бачив. Лише дивувався: Чому скелети не розсипаються? Хіба лиш тому, що їх обтягує жовта шкіра. Після миття всіх постригли, поголили. Оглянули лікарі. Видали труси і майки. Кілька днів усі спали мертвим сном. У палаті було біля п'ятдесяти чоловік. В'язні почали поправлятися, більше рухатися, як мухи на сонці. У голові крутилося, в очах ще темніло, тряслися руки й ноги. З часом це почало проходити. Набрав у тілі вісім кілограмів. На черговій медкомісії Василеві визначили другу групу працездатності. Із таких, як він, згрупували невелику групу і відправили на етап.

Х

До Городенки не промовили й слова. Васирина притулилася до Николи і пірнула в дрімотний стан. Взяла з собою вереню, здалося би накритися їм обом. Надворі холодно. Але забула. Коні все бігли, сніг порипував під санками, де-не-де заносило. В інші часи їй ставало холодно під грудьми, йойкала, а сьогодні нічого не відчувала — ні холоду, ні холодку під грудьми...

Перед очима постав її небіжчик Іван. Коли народила двійнята, він уже не вставав з ліжка, все дивився на них, дивився, одного разу мовив:

— Та й на кого подібні?

— Йой, Іва, таке питаєте. На кого та й на кого? Як на кого? Та на Вас. Ви що, не бачите? Таке як дві краплі води.

Чи Іван щось кмітив, чи щось інше, але відвернув голову до стіни та й заплакав. Дуже плакав за Николю, що той так несподівано, через дурницю попав до криміналу. Нікого не винив. Бо й Петра було жаль. Втратив таку маленьку дитину.

А вже як умирав, то попросив, аби Васирина поклала з одного боку і з іншого по дитині. З трудом дивився то на одного, то на другого. Потім прошепотів...

— Забери...

Василині від тих жалів тепер виступили сльози. Потім перекинулася в думках на хлопців. Чотири їх є в них. Чотири, як огірочки. Іван біля них. Тут же перейшла на інше.

— Слава Богу, що Івана з Парасею не наднесло. А то могли і їх забрати. Тоді би з хати усе позабирали, могли би й хату розібрати, а корову, а телята, а свині, вівці, кури, качки, гуси, — та то господарка. А так, може, усе збережеться. Може, Івана вже не заберуть, таже фронтовик. Таких трохи поважають. Ая-я, поважають...

Не зчулася, як проїхали Глушків, а там і показалися вогні Городенки.

Їх зачинили в камеру. Були тільки вдвох. На бетон постелила вереню:

— Ади, як пригодилося — подумала.

— Їсти будеш? — у камері не світилося і подивилася скося на чоловіка.

Той спершу помахав головою, але здогадався, що та не бачить у темноті, та й вичавив два слова:

— Не хочу!

Далі вмовк, як води в рот набрав. Василина не зачіпала. В інший момент питала би “Чого мовчиш? Чого не говориш?” Але їй також було не до бесіди. Отак удвох посхилялися одне до одного і сиділи, блудячи очима у темноту.

— Ще вчора, ще вчора ніколи би не подумав, таже уже надвечір, — передумував, — що буду ночувати в тюрмі. Не раз казав один поляк: «Хлоп собі мислє, а Бог тоте креслє». Як то є! Ніколи нічого не говори наперед. Що то так буде, а то так. О ні, небоженьку. Лише, пан Біг, знає наперед, що має бути. Без Бога, ні до порога. Чоловік собі гадкує, ба так, ба се, а то не так. Так дано Господом Богом, щоби ніхто нічого не знав наперед. Бо що би то було, якби людина знала, що завтра з нею буде?..

Отак обоє думали, гадували про своє прожите життя і сидючи задрімали. Ще ніколи не спали сидючи. А зрештою! Може, Никола й спав так, коли сидів у Березі-Картузській. Боже, Боже... Як то буває.

Скільки отак дримали, чи спали? Никола скинувся у вісні, і від того пробудилася Василина. Спершу не спам’яталася де є, а

коли дійшло, затихла, вже не дрімала. Чула, що й Никола не спав. Але так їм було добре сидіти. В чоботах тепло, під кожухами — теж. Здавалося, що й у камері потепліло, і так сиділи спокійно аж до ранку.

ХІ

Семена зразу взяли на етап. Якраз формували колону студбеккерів. На кожну машину брали сорок чоловік і кілька конвойних, які розміщувалися ззаду з направленими на них гвинтівками.

Дороги були побудовані непогано. З одного і другого боків на них ніби налягали сосни і кедрі. Це були суцільні зелені стіни, які здіймалися високо до неба. Спереді ці стіни ніби змикалися, проїхавши трохи, таке саме робилося і позаду. Зверху світило ясне сонце. Навколо було тепло.

— Це не в нас. Погода, дерева, повітря зовсім не такі, як у нас, — дивлячись угору, розмірковував Семен. Повсідалися на підлозі. До бортів доторкатися не можна. Ще перед виїздом один охоронник повідомив:

— Кто дотронецца до борта, считаецца как побег. Стреляем без предупреждения.

П'ятсот кілометрів. Сидіти з підібганими ногами, руки на колінах, дивитися тільки на підлогу, ніяких зупинок, як день так ніч.

Кожних п'ятсот кілометрів зупинялися. На них чекали. Давали їсти. Їду кидали в тазики. Кожний брав по ложці. Один за одним, щоб усім було порівно. До тазика ставало п'ять чоловік. Тут же мінявся конвой. Так їхали кілька днів.

Привезли до селища Устьнера, яке знаходиться на річці Індігірна. Величезний табір. Побули кілька днів і знову на катери по п'ятдесят чоловік. Пливли по річці близько двісті кілометрів вглиб тайги. Після зійшли на берег і пішки по бездоріжжю. Ішли три доби. На дорогу видали сухі пайки. Одного дня побачили невелику хатину, збудовану в зруб. Дуже втішилися. Нарешті їх муки закінчаться. Але то була мисливська хатка — і все. До неї і від неї тягнулася стежина. Виявляється, якщо когось з мисливців застане ніч під час полювання, то в таких хатинах заночовували.

Коли вдалині побачили сопки, знову зраділи. Аж тепер кінець їхнім мукам. Ще не відали, що їхні муки тільки починаються. Дійшовши до сопок, задерли голови догори і зразу посмутніли. Треба було дертися вверх. І дерлися. На руках і колінах. Кожного покидали сили.

— Давай! Давай! Не отставать! — кричали конвоїри.

З вершка сопки вниз уже з'їжджали на задницях. Не було сил стримуватися. Ще трохи пройшли і побачили світло.

— Господи! Коли вже скінчаться мої муки? — Шептав Семен, важко дихаючи і ледве переставляючи ноги.

Як виявилось, до світла ще було далеко. Йшли та йшли. Ледве волочили ногами. Спотикалися. Падали. Побратими по нещастю допомагали піднятися. Аж нарешті побачили колючі загороження, вишки, гавкіт вівчарок. Ці три речі стали для них майже рідними. Скрізь одне й те ж. Система!

ХІІ

Після заквашування капусти, бригаду, в якій працювала Ганна Грешна, перевели в овочесховище перебирати цибулю. Чотири поверхові стелажі заповнені цибулею. Один стелаж недалеко від іншого. По драбинах залазили на стелажі і, можна сказати, лазили рачки по цибулі вибираючи пригнилу. Як мухариці лазили по стелажах.

Потім їхню бригаду перевели на роботу на овочесушильний завод, на якому згідно з технологічними процесами велося безперервне виробництво, і він працював у дві зміни, тобто по дванадцять годин. Перед початком роботи усім видали спецодяг — білі штани, білу полотняну курточку і білу косинку.

У першому цеху розміщалася моечна. У великі барабани з отворами засипали кошиками картоплю. Туди була підведена вода. Крутячись довкола осі, картопля омивалася водою і ставала чистою. Миту картоплю переносили у бланшувальний цех, де наповнювали залізні корзини знову ж таки з отворами й опускали у великі чани з кип'ятком, куди подавалася від котла пара і вода весь час кипіла. В один чан закладали чотири корзини.

Після варіння картоплі, так щоб усередині приблизно з п'ять копійок була сирію, корзину витягали і в наступному цеху висипали на столи. Там чистили від лушпиння. Чисту картоплю перекладали на спеціальні столи, де були змонтовані подрібнювачі з ножами. Зверху картоплю затискали в ці ножі, а внизу вона, випадала поріzana на кружальця. На другому столі робили ту ж операцію, але вже пластинками натискали на ножі і внизу випадала соломка, яку стелили на велике сито, дно якого було зроблене, як густа дерев'яна решітка. Сито закладали в піч, як стелажі, на самий низ. Коли на верхньому ситі картопля висихала, його виймали і всі стелажі перекладали на одну сходинку вище. Все перекладали вище і вище. Якщо на самому верху добре недосихала, то клали в гарячішу камеру. Суху картоплю зсипали в мішки і відправляли на склад.

На самий низ знову закладали свіже сито. Таких печей-шаф було кілька.

У кожній шафі вміщалось двадцять чотири сита. Сушилася картопля за допомогою подачі вентилятором гарячого повітря з печі. Внизу під шафами горіло багаття. Над самим вогнем стояло дротяне сито, щоб усе, що випадало, не попадало у вогонь. Дівчата деколи клали на це сито картоплю, і вона добре там пеклася.

В'язням видавали щодоби шістсот грамів хліба — ранком і вечором по триста. Якщо працювали на овочесушильному заводі, де можна було вдосталь наїстися картоплею, то економили на хлібі, а що він довго не міг зберігатися, то на цьому дротяному ситі сушили хліб на сухарики, який зберігали на потім. Часто із кусками хліба додавали так звані дорізки. Були працівниці, які точно розрізали хліб по триста грамів, а були й такі, що дорізали по кілька шматочків. Тому дівчата склали пісню на цю тему:

Что стоїшь, качаясь
Возле хлебарежки,
Голову склонів,
Смотришь на довескі.

Лушпиння виносили на подвір'я і зсипали у спеціальні ящики. Багато в'язнів працювали на території зони — підмітали доріжки від снігу, ремонтували колючу огорожу, підрізали кущі.

Коли виносили лушпиння, всі бігли до ящиків. Хапали прямо долоньями і засували в рот. Деколи на прохідній стояли такі охоронники, що дівчата ставили в лушпиння доброї картоплі. Але були такі, які засували руки і перевіряли, чи нема там такої.

Декому з дівчат перепало з посилок по банці смальцю. Тоді варили цілий тазик картоплі чи пекли, додавали свинячого жиру і просто кайфували. Правда, навколо тазика стояли біля тридцяти осіб з ложками. Принцип був такий: набрав ложку, відійди, звільни місце для іншого.

Та якось у таборі вдарили на сполох. В'язні знали, що це таке. Хтось здійснив втечу. Як потім виявилось, в лісі на повалі працювала чоловіча бригада. Ховаючись помежи дерева, два в'язні втекли. Багатьох охоронців зняли з чергування і прочісували довколишній ліс. Шукали довго, майже тиждень. Полювали, як на вовкулаків. Нарешті упіймали. Привели в їдальню, коли в'язні обідали. Їх вивели на спеціальне підвищення, яке й було зроблене для таких цілей і оголосили, що так буде зі всіма, хто намірився втікати з місць ув'язнення. Причому зачитали вирок суду, скільки ці в'язні відсиділи, стільки ж добавили. Система. Нічого не зробиш.

Ніхто не звертав уваги на тяжкі умови життя в'язнів. І, звісно, не всі витримували. Так одного разу двох дівчат узяли для прибирання в казармах, де жили конвоїри. Це були звичайні сільські хлопці, які відбували строкову військову службу у внутрішніх військах. Дівчата без належного контролю спокусилися на втечу. Їх упіймали при намірі сісти у поїзд. Так само добавили той строк, який уже відбули.

У таборах існував порядок, коли в'язневі залишався малий строк до закінчення відбування покарання, він ходив по табору без конвоїра, видавали перепустку, з якою в кінці дня реєструвався. Були випадки, коли люди не витримували тих умов, утікали, їх ловили і давали знову той самий строк, який, по суті справи, вже відбули.

Після картоплі так само сушили столові буряки, моркву. Коли сушили столові буряки, кружальця виносили надвір, вони замерзали, після цього хрупали і кайфували від задоволення.

Від кількарязового кипіння моркви у чанах під вечір там залишалася гаряча гуща. Відливали ту гущу в окрему посудину, засипали сухою соломкою з моркви. На ранок те все розбухало. Ласували ніби компотом.

Одного разу до бригади їм ввели дівчину з Ленінграда, засуджену по 59 ст. КК РСФСР на п'ять років за те, що знала про вбивство і не доповіла. Подружившись з дівчатами, розказала правду за віщо її засудили. У батьків їх було двоє — вона і брат. Батька і брата забрали на війну. Соня, так звали дівчину, залишилася дома з матір'ю і тіткою, маминою сестрою. Жили у Ленінграді. Під час блокади від недоїдання мама з тіткою лежали з опухлими ногами. На вулицю могла вийти тільки Соня. Спершу ленінградці поїли усіх котів, потім собак. Великим щастям було, якщо комусь вдавалося впіймати ворону чи горобця. Соня пішла на базар виміняти за коштовні речі що-небудь з продуктів. Коли повернулася, мама подала їй трохи супу з м'ясом.

З великим апетитом пообідала. На вечір те саме. Почала допитуватися звідки м'ясо. Страшна здогадка різонула душу. Щоб вижити, мама вбила свою сестру.

Це стало відомо сусідам. Донесли в міліцію. Маму заарештували. Переживаючи за дочку, на слідстві заявила, що дочка про це знала. Хотіла щоб засудили і дочку, бо в тюрмі, може, виживе, а так з голоду пропаде. Соня була проворною і скоро вписалася в їхню бригаду. Відсиділа п'ять років і їй стало страшно: «Куди діватися?» Одна з побутовиків була з недалеких країв і запропонувала їй поїхати до її батьків. Як потім писала Соня своїм друзям, її влаштували на роботу на завод і поселили в заводському гуртожитку.

Був ще такий випадок. До їхньої бригади ввели молоденьку красиву циганочку Нінку. Ця до роботи не дуже. Могла нехотя працювати, могла сидіти на лавці. Одного разу десь вийшла і не повернулася. Коли замітили пропажу, занепокоїлися. Почали шукати по інших приміщеннях. Ганна знайшла її в одному з побутових приміщень, та лежала на лавці, стікаючи кров'ю з порізаної лезом шкіри на животі.

— Навіщо ти це зробила?

— Я не хочу працювати — була відповідь.

Її забрали охоронці і ніхто більше не бачив.

Гірше для бригади було з цибулею. Коли заступали на зміну, ввійшовши знадвору, всі плакали, потім поступово звикали. Але ніхто не хотів виносити надвір лушпиння. Побувши кілька хвилин на свіжому повітрі і зайшовши знову до цеху, очі плакали ще сильніше. Навіть пекли.

Працювали на овочесушильному заводі до кінця березня. У зв'язку із закінченням сировини виробництво на заводі припинили.

Бригаду, в якій працювала Грешна, перевели на роботу до парникового господарства. Оскільки вже наступали перші проблиски весни, треба було готуватися до вирощування розсади — капусти і помідорів.

Після очищення ям почали носити носилками із недалекого бурта перетлілий торішній перегній, перемішаний з подрібненою соломкою і свіжим листям. З перегною клубилася пара. Швиденько раз попри раз заповняли ями, зверху накидали гарної землі з перегноем, розрівнювали і накривали віконними рамами. Потім солом'яними матами, щоб не охолодити землю у парниках. Коли вже заповнили усі ями й утепили, повисівали насіння. Коли пригрівало сонце, мати скручували набік, часом піднімали рами, аби не спарилося насіння. Пройшло небагато часу, і появились дружні сходи. Всіма цими роботами керував агроном, теж ув'язнений. Потім, коли потепліло надворі і настання пора, — пікували розсаду. З настанням весни, поле підготували до посадки і стали садити — спершу капусту, потім помідори. На поле вивозили кіньми в бочках воду. Дівчата дерев'яними відрами носили і поливали. З розрахунку одне відро на сім штук розсади капусти і на п'ять штук — помідорів. Потім сапка — одна, друга, при потребі була й третя. Усе робилося вручну.

Так тягнулося роками. Одна й та ж монотонна робота на полі, якій не було кінця-краю. У бригаді переважно були сільські, і їм ця робота дуже подобалася. Єдине, що всіх мучило, — засуджені і не дома.

XIII

Щербатий з багатьма познайомився. Навіть близько зійшовся з лейтенантом Кружковим, який часто приходив до них. Подружилися. Одного разу той сказав ніби знічев'я.

— Коля. Їдь зі мною до Красноярська. В мене там справи. Самому скучно їхати.

Никола без задньої думки подивився на себе:

— Як? Отакої буду їхати? — і показав на свій одяг, який знищився.

— Нічого. Я тебе вдягну.

Пішли на якийсь склад, вибрали нижню білизну, костюм, взувся. Усе в порядку. Виписали відрядне посвідчення. Поїхали поїздом. Це небагато не мало — триста кілометрів. З другом не скучно хоч на край світу.

На вокзалі чекала машина. Никола сів у машину, а друг просився, що йому ще кудись треба повернути. На душі щось зашкребло. «Щось воно не так» — подумав. Але змовчав. Уже. Нехай діється воля Божа. По дорозі почав молитися, щоб усе було в порядку. Не зчувся, як опинилися перед тюремними воротами. Ворота враз відчинилися і машина опинилася на подвір'ї. Підійшли два охоронці з гвинтівками і наказали йти за ними. Кілька хвилин — і опинився в маленькій одиночній камері.

— От тобі й друг! — подумав. — а взагалі що їм стало відомо? Що від нього хочуть. Ще у Львові переймався судом, з часом якось усе втихло та й забулося. Не все втихло. Не все.

День проходив за днем, ніхто не кликав, ніби залишили в спокої. Тривога в душі наростала. Серце, як та пташечка в клітці, трепетало, лише не знало чого. Був час, коли уже був згідний розказати все по правді, усе що їм було потрібно. Лише би цьому настав кінець. Так пройшов місяць.

Одного вечора заскреготав замок:

— На виход! Рукі назад!

І повели довгими коридорами. Біля одних дверей пролунало:

— Стаять!

Двері відчинилися.

— Прахаді вперьод! — і штовхнув у спину.

Невелика кімната. За столиком сидів сивуватий чоловік. З появою гостя усміхнувся, підвівся, вийшов із-за стола:

— Заходи, Коля! Заходи! Ну як ти там? Не скучно? Сідай! — Ззаду двері закрилися.

Від цих слів, тієї усмішки віяло зміїною отрутою. На душі стало ще тривожніше. Якщо недавно в душі згодився все розказати, тобто піти з ними на співробітництво, то тепер стиснувся в душі, насторожився і приготувався до якогось стрибка, мов той вовк, намітивши свою здобич.

Аналогічної думки був новий слідчий, який теж обрав позу хитрої лисиці. Спершу обидва вивчали один одного. Готувалися до двобою. В кого здадуть нерви.

— Я хотів тобі показати деякі фотографії, може, когось упізнаєш? — і кинув на стіл кілька групових фотографій.

Никола взяв у руки і перш за все намагався себе не видати, адже перед ним були вчорашні побратими.

— Чого розпитує? Міг би дізнатися в них самих. Значить, їх тут нема. Просто попали їхні фотографії — бігали думки, як миші на горищі, — вони не попали в оточення. Значить, усі живі і перебувають там. За кордоном.

— Ні. Нікого не знаю. З такими не зустрічався. Не доводилося.

— Ну що ти, Коля, це ж твої побратими, дивізійники!

— Можливо. Нас було багато. Хіба усіх міг знати? Вишколювалися в кількох таборах.

— У тебе братів нема?

— Є. Аж два.

— Ну що ж! Вертайся до своєї праці. Працуй далі.

Не повірив своїм вухам. Пильно подивився на слідчого, чи той не готує чергової пастки.

— Ні, ні. Я на повному серйозі.

XIV

У товарному вагоні всю групу Василя Ватамановича привезли до Красноярського краю в м. Канськ. Два рази дорогою рахували і два рази били молотами по плечам.

— Господи! Невже у цих людей пропала совість? Як це бити щосили по плечах, по суті справи, ще молодих хлопців? Господи! Наверни їх до розуму, всели в їхні душі хоч щіпку совісті — після чергового побиття думав Василь. — Як це можна так знущатися над людьми?

На станції довго чекали на машини. В кузові наказали всім сісти, руки скласти назад і дивитися тільки вниз на підлогу. Ззаду сиділо кілька охоронців, які перед цим попередили:

— Руки не витягувати, смотреть на пол. К бортам машини не прикасацца. За все порушення будем стрелять на параженіє без предупреждения.

Їхали майже півдня. Без сніданку, без води. Нарешті почули гавкіт вівчарок і здогадалися — під'їхали до табору. Довго оформляли на вахті документи, потім дозволили зійти з машин. Устати неможливо. Руки й ноги задерев'яніли. Прийшлося розтирати руками. А тут крик:

— Ану бистрее, бистрее! Чево разленілись?

Хто таки не міг встати, почали бити палицею, примовляючи:

— Ми научім вас любить нашу Родіну!

Завели до табору малоліток. Це п'ятнадцять бараків, відгороджених окремо від великого табору. Свій пропускний пункт, своя охорона, своя їдальня. В кожному бараці до тисячі підлітків. Чотирнадцятий — як і в кожній зоні — блатні.

— Щоби то було за весілля та без цимбала — говорили в Топорівцях. Щоби то була за зона чи табір та без чотирнадцятого барака. Все продумано. Система!

В їдальні дали по черпачку баланди і зразу до роботи. На території зони малоліток працював лісокомбінат. Майже круглу добу гуділи пилорами, на яких працювали старші підлітки. Виготовляли шпали, бочки різних конфігурацій, збивали тару, виготовляли до бочок кльопи, дерев'яні відра, різних розмірів дошки, по довжині і товщині. Василь був високого росту, хоч гнувся від висоти і виснаженості, як та билиночка в полі, але його призначили на пилораму розпиловщиком. Працювало їх шість чоловік. Кожного дня мали виконувати денну норму. Давали 600 грамів хліба, при невиконанні — навіть не з їхньої вини — лише 300.

Тяжка робота, яка тривала щоденно дванадцять годин, по кілька годин ішло щоб пройти прохідну, де над ними знущалися, як могли, потім сон кілька годин, недоїдання — все це призвело знову до втрати ваги, виснаження.

Василя знову направили на медкомісію ОП. При зважуванні важив 48 кілограмів. Лікарі махали головами. Високий, самі кістки обтягнуті жовтою шкірою. Там же призначили у шосте відділення, свого роду, як шпиталь. Почали давати ліпше їсти — ранком і вечером 150 грамів перлової каші, квартиру посолодженого кип'ятку, в обід півлітра баланди і 600 грамів хліба на добу. Сидіти нікому не давали. При шпиталі працювала механічна майстерня, в якій в'язні виготовляли голки до патефонів, звичайні голки різних розмірів. Там Василь пробував до половини зими. Трохи відійшов, поправився, набрав ваги.

Із таких, як він, організували бригаду із шести чоловік для заготівлі дров у лісі (сушняку), щоб опалювати табір. Охоронці там були, як їх називали, — “битовікі». Якось біля них пробігав бродячий пес. Його оточили і прямо задушили. Тут же розіклали вогонь, обсмалили і з великою насолодою, як найцінніше лакомство, обібрали до кісточок. Такої “вкуснятини,” здавалося Василеві, ще не пробував.

Дрова вантажили на однокінки і відправляли до табору. Так дванадцять годин щоденно. Навесні біля тридцяти чоловік відправили літаком на Колиму для видобутку вугілля. Цілий день колоною, по обидва боки охоронці з гвинтівками, з вівчарками провадили до табору. Знову те ж саме, довге чекання біля воріт, поки оформляли документи, кілька разів рахували, правда, без дерев'яних молотів.

Поселення у дерев'яні бараки, двоповерхові голі нари з дрючків, підлога дерев'яна, посеред барака пічка із залізної бочки.

Відбійними молотами, а деколи просто кайлами били по пластові вугілля, дроблячи на шматки, обов'язково треба було повантажити у вагончики, підчепити металевий трос і дати команду, щоб витягнули на-гора. Була денна норма, було 600 грамів хліба. Якщо була потреба, робив кріплення в шахті. Там працював ціле літо.

На зиму призначили заривати трупи. Літом бульдозером вивували до мерзлоти широкі траншеї. Туди скидали трупи. Особливо зимою. З чотирьох тисяч підлітків, яких застав Василь, залишилося живими лише п'ятсот. Як просив смерті, як просив... На таке неможливо було спокійно дивитися. Разом з кількома хлопцями укладав і закидав трохи замерзлою глиною, а то й снігом. Поправляли весною, коли розтоплювався сніг.

На їхній зоні сталася досить неадекватна історія, про яку довго на дозвіллі згадували засуджені. В таборі опинився засуджений пілот-випробовувач нових реактивних літаків. При черговому польоті в моторі щось відмовило і він урятувався за допомогою парашута. Літак врятувати не вдалося. Його звинуватили, що зробив щось не так, і країна втратила таку дорогоцінну машину. Засудили на десять років.

З такими умовами проживання в таборі не міг змиритися, та й, напевно, тягнуло до себе небо, і в один момент здійснив утечу. На пошуки були кинуті кращі охоронці табору. Впіймати живим не вдалося. Його вбили. Конем, прив'язаним попід пахи, притягнули до табору всім напоказ, мов, таке чекає кожного, хто дозволить собі щось подібне.

Брат пілота, полковник, відповідними документальними доказами домогся дострокового звільнення свого брата. Все-таки пілот-випробовувач. З табору дали відповідь, що той помер.

Полковник привіз до табору з Москви професора, доктора медичних наук для проведення ексгумації тіла. Виявилося, що того вбили. Начальника режиму, лейтенанта, який тримав режим, і начальника гарнізону, який здійснював охорону табору, заарештували, і їх більше ніхто не бачив.

Одного разу всю бригаду відправили до бані, після одягнули в досить поношений одяг, направили пішки до аеродрому і літаком на материк, як тоді говорили, і знову до Красноярська.

XV

Ранком з гуркотом відчинилися двері. Звідти вдарило свіжим холодним повітрям і світлом. Так ярко, що обоє зажмурили очі.

— Виходьте! Виходьте з речами!

Василина з гіркою бідою підвелася, від сидіння ноги затерпили. Никола теж. Склала вереню, зав'язала в клунок.

— Їсти хочеш?

— Хочу! Та й що з того. Якось буде так.

Вивели надвір на тюремне подвір'я. Боже! Що там творилося? Діди з бабами, самі діди. Набагато старші від них. Жінки з маленькими дітьми. Лише чоловіки з дітьми. Діти хоч замотані у хустки, але позамерзли. Посиніли, плачуть. Лиця від сліз замурзані. Поприставали посинілими ручками за материні спідниці, декотрі за татові поли кожуха, котрі не діставали, то трималися за гачі. Одні з того села, ті з іншого. Чи не з кожного. Район великий.

— Боже! За віщо така кара? Невже за те, що ми хочемо волі, свободи, Самостійної, Соборної... Невже це заборонено? Ким? Чому? Кому наша ненька-Україна така велика в очах? Та ми в себе дома. Чому ми не можемо жити, так як хочемо. Запитання, запитання... Хто дасть на них відповідь?

Почали групувати в колону. По боках поставали енкаведисти з гвинтівками. Почулися плачі. Коли виходили з подвір'я, дехто упізнав там своїх близьких. Василина побачила Івана з Парасею і заголосила. Парася собі. Василина кинулася було до них:

— Нельзя! Нельзя! — один з енкаведистів перегородив гвинтівкою дорогу і відштовхнув у колону. Повели на станцію до поїзда. За колоною ступали близькі і рідні, хто зміг приїхати. Позаду йшли й Іван з Парасею.

Спереду чути було, як пахкав поїзд, спускаючи набрану пару. На станції повно енкаведистів: «Саракі! — подумала Василина, — самий молодник, позамерзли, стоять, як діти. Хіба їм не однаково, хочемо ми своєї України чи не хочемо. Ганяють ними далеко від дому. В них теж є родичі і, певно, визирають кожного дня, як вона визирала своїх.

По трапу загнали до телятника. Гнали, як худобу. Задніх тручали. І це ті солдатики, яких Василина тільки що жаліла. Як то воно є!..

Поїзд ухнув кілька разів і рушив з місця. Зразу усі стояли, стояли, та й помало почали розсідатися на дерев'яну холодну підлогу. Василина розстелила вереню. Лиш хотіла присісти, коли це

почали дивитися діти. Вони не мали на що сісти. Піднялася і почала припрошувати. Як може сидіти, коли діти дивляться.

Якось усе почало втрясатися. Один хлопчик захотів пісяти. Йому показали на щілину посередині вагона. Почав роздивлятися довкола, застидався. Як це пісяти при незнайомих людях? Стояв, стояв та й почав плакати.

— Не плач Не плач — підійшла Василина, — ми всі пообертаємось. Обернулися. Але це нічого не дало. Дитина стояла і плакала. Враз заверещав і штанці почали внизу мокріти. В таку стужу.

Никола весь час думав, як би це мало бути, якби таке сталося з ним? Як би це виглядало робити таку справу при людях? Йому в голову таке не вкладалося.

— Що це, худоба? Таже це люди. Як так? Робити з нас худобу? Чи цих совітів не мама родила? Хто їх виховував? Таже має бути якась елементарна культура. Хіба ці совіти до школи не ходили, хіба їх не хрестили? Де їхнє виховання? Та вже як так сталося, то чому не відгородити в кінці вагона, хіба нема кілька дошок? Боже! Нарозум їх! Дай їм хоть трохи розуму. Розказували, що не моляться, отченахів не знають, церкви понищили, невже пов'язали свої душі з Дияволом, з самим Люцифером? Таке, напевно, існує в лісі лише серед звірів. Невже це звірина влада? Хіба може існувати життя на землі без Бога, нашого Господа Ісуса Христа? Що це за нарід такий? І він збирається правити світом? Господи! Як Ти до цього допустив? Таже про це ніде не сказано у Біблії. Є лише: «Що всяка влада дана Богом. Бо нема власті не від Бога». Як це розуміти? Наш отець Юліан Войнаровський, та й ті, що були після нього, такого не розказували. Господи! Якщо я щось не так розумію і грішу, то прости мені, грішному, або забери ще й цей розум, щось дав. Я можу це не витримати. Мені голова тріскає.

Поезд зупинився. За тонкими стінками вагона почулися крики, матюки, гавкіт псів.

— Мать твою... мать твою... і мать твою...

Никола подивився на Василину, та на нього, потім повернули свої погляди на дітей. Як ті на це реагують? Діти ще не розуміли, що то таке. Раніше такого не чули. Такі слова не вживалися тоді в селах. Та й мало хто про них знав і чув. Ватаманович хотів зату-

лити вуха, щоб не оскверняти, як вважав, свою чисту непорочну душу. Але тут відсунули двері.

— Вихаді мати тваю! Бандеровская сволочь!

Вели вулицею. Навколо гавкали вівчарки. Людей не видно. Їм, саракам, жаль було дивитися кожний день на отаке, тому старалися уникати зустрічей з такими колонами. Знали, що то таке.

XVI

Поселили в бараках. Потім погодували: Тарілочка баланди, сухарик і кварточка кип'ятку. Нари в бараках зроблені із дрючків. Матраців нема. Семен упав на голі нари і намертво заснув. Ранком пробудився, а черевиків нема. Звернувся до старшого по бараку, мов, у чім іти на роботу?

Повели до невеличкого складського приміщення. Там повно всякого взуття. Тільки все розпаровано. Вибрав один черевик такий, другий інший, обидва на одну ногу і так ходив.

Як виявилось, їх привели на копальні з видобутку золота.

— Ребята! Ви віделі золото? Спатріте, какое ано! — і їх ново-призначений бригадир покрутив у пальцях кульку золота. Підносив до усіх. У кожного загорялися очі: “Золото! Золото!”

Повели в шахту і показали, що мають робити. Скрізь стояли кріплення з грубих дрючків. Упереді виднілася скеля. В ній свердлили бури до півтора метра. Бурів багато. Начиняли шашками з толом і кожний бур з'єднували шнуром сповільненої дії. Між бурами шнур прирізали до половини. Так він не горів моментально, а скоро горів до прирізки, там призупинявся. За цей час вибухав один бур, потім другий і так по порядку. Згідно з технологічним процесом, не допускалося одночасного зривання усіх бурів. Каміння вивергалося в шахту. В'язні навантажували на тачки і возили на віддаль 400-500 метрів до спеціально змонтованого бункера, звідки транспортером уся маса подавалася на-гора. Робота була досить важкою і виснажливою. Поки одні возили каміння до бункера, інші, а це бурильники, знову свердлили бури.

На горі це каміння кагатували. З кагата бульдозер горнув каміння на стрічкові транспортери, які подавали сировину у великі барабани. Барабани крутилися перевертаючи всередині каміння,

відповідно трохи дробилося і це все промивалося водою. Великі брили з барабану випадали, менші подавалися в інший барабан. Там каміння далі дробилося і внаслідок випадало середнє каміння. Дрібніша фракція переливалася з водою у третій барабан. Там сировинна маса продовжувала дробитися і вже подавалася на металевий транспортер з перегородками. Від промивання водою дрібна фракція каміння відділялася, а грудочки золота різних розмірів залишалися. Його збирали в спеціальні мішечки і здавали в касу. На кожну зміну доводився план видобутку золота — сто сімдесят грамів, на бригаду — тридцять. Якщо зміна не виконала план, залишалася ще на одну. Конвоїри мінялися, а бригада чи зміна працювала доти, поки не виконає план. За невиконання плану позбавляли хліба.

Золото промивали лише два місяці — червень і липень, коли не замерзала невелика річечка, з якої подавалася вода. Інші місяці вважалися зимовими. Тоді заготовляли лише каміння і складували. Якщо надворі було п'ятдесят один градус морозу, то ходили на роботу, як тільки — п'ятдесят один з половиною — сиділи в бараках і якнайбільше підкидали дров у буржуйку. Дров довкола було, хоч греблю гати.

Найприкрішим було те, що багато людей, не видержуючи такої тяжкої праці і недоїдання, дуже вмирили. Зимою скелети складували під бараками. Вже літом коником чіпляли по два-три трупи за ноги і відтягали за сопку. До ноги, як правило, чіпляли металічну бірку з вибитим номером особової справи померлого.

Згідно з положенням, затвердженим тодішньою Радою Міністрів СРСР, мало місце і так зване підйомне золото. Коли у шахті десь з-межи каміння, з кагата чи біля транспортерів випадала кулька або грудочка золота і вам попало це в руки, ви повинні негайно здати в касу. За один грам такого золота зразу виплачували один рубель.

Одного разу Семенові попав у руки самородок. Ніколи і ніхто в такому випадку не ховав підйомне золото. Бо що ти будеш з ним робити? Весь час охоронці робили в бараках шмон, перевіряли в'язнів і конвоїри. Якщо знайдуть у когось хоч кульку золота, добром таке не закінчувалося.

— Я знайшов золото! Я знайшов золото! — на радощах закричав Ватаманович, підкидаючи на долоні самородок.

Відчувалося, що мав відповідно вагу, значить, мав отримати непогані гроші. Гроші дозволялося мати при собі, тим паче, що на території табору працював невеличкий магазинчик і буфет.

Семен гонорово побіг до каси. Але за ним потягнувся шлейф блатних, які рідко працювали, а то і взагалі відмовлялися працювати. Отак ходили по табору і ніхто нічого їм не говорив. Не давати їм їсти ніхто собі цього не дозволяв. Один із главарів блатних мав кличку Бриліант. Ходячи по території табору, міг не звернути увагу навіть на офіцерів. Кожний з них не дозволяв собі пройти мимо і не подати руку. Бриліант у відповідь міг недбало потиснути, а то й взагалі не подати руки. Чомусь уся адміністрація боялася його.

— Я знайшов самородок! — підбіг до каси Семен, — ану зважте, скільки мені належить з вас.

Радості не було меж.

Касир ніби недбало кинув на вагу.

— Ого! — випулив очі від здивування, — двісті п'ятдесят грамів! Давно такого не було. Ну що ж, одержуй!

Семен у думках почав прикидати, що зараз купить для мами, тата, собі. Як тільки одержав двісті п'ятдесят рублів, зразу обступили блатні і почали давати наряди, що має купити.

— Махорочки, чайку. Ми давно не пили чифір...

Семена повели до магазинчика. Моментально став для них найліпшим другом. Гроші усі канули, як у бульбону... Не стало і друзів.

XVII

Одного року після закінчення жнив у таборі, приїхав голова сусіднього колгоспу і попросив у керівництва табору допомогти закінчити жнива. Йому виділили, як передову, бригаду, в якій працювала Ганна Грешна.

Перед тим політрук табору провів з ними збори і відповідну роз'яснюючу роботу, яка зводилася до одного:

— Ви повинні гордитися, що вас посилають збирати колгоспний урожай.

На другий день приїхало дві машини і їх тридцятєро з п'ятьма конвойними поїхали до колгоспу. Поселили у сільському клубі. Звичайна сільська хата, вхід зразу знадвору, без сцени, дерев'яна підлога. Прибігло кілька жінок подивитися на політичних в'язнів. Босі, обідрані, хати дерев'яні, невеликі, неакуратно покриті соломою, перекошені. Велика бідність і простота.

Зразу зарізали бичка. Одній колгоспниці, на її превелику радість, доручили спекти хліб:

— Господи! Я буду їсти хлібчик, — молилася жінка, — може, й діточкам дістанеться.

Це неможливо було слухати. Приїжджі співчутливо дивилися на неї. Яка бідність.

Надворі конвойні викопали невелику яму і на залізних штирях, які привезли з колгоспу, приладнали великий казан. Нарубали дров, розпалили багаття і одна із дівчат почала готувати їду для дівчат і конвойних. Хоч тим видали сухі пайки, вони все віддали до загального столу — сухарі, м'ясні консерви. Воду підвозили бочкою, яку набирали у тазики. Вода за день нагрівалася, а вечором дівчата заходили в кущі і там умивалися. Потім вечеряли. Спали на підлозі покотом. Біля дверей спали конвоїри зі своїм старшим начальником. Два — вели бригаду в поле, на другий день два інші. Ті, що залишалися, допомагали готувати їсти, заготовляли і кололи дрова. Варили переважно щі, деколи суп і кашу. Електрики в селі не було. Звечора світили лампу, але скоро лягали спати. Дівчата роздягалися до сорочок, так само конвойні. Було літо і тепло.

Молоді сільські хлопці працювали на кінних косарках. Дівчата в'язали снопи, сторцували і складали по десять снопів у купу. Снопи ввозили машинами до молотарки і там стиртували.

У неділю роботу закінчили раніше, помилися і поприбиралися. Декому з дівчат з дому прислали ситець на плаття. Кожної осені видавали по дві онучі зі щільного полотна, які були жовтуватими. За два роки окремі зберегли і мали чотири онучі. Їх віддали знайомим у пральню, ті подержали у розчині хлорки, відбілили.

З того й пошили кофти. Більшість з дому мали кольорові нитки. Кофточки повишивали різними узорами.

Отож прибравшись, після обіду посідали в коло і заспівали:

Повіяв вітер степовий,
Трава ся похилила,
Впав у бою стрілець січовий,
Дівчина затужила.

При перших акордах з села почали бігти діти. Клуб розміщався трохи осторонь від села.

А був то хлопець молодий,
Його б лише кохати,
Він впав, як той сухий, листок,
Повік буде лежати.

За ними і старші. Переважно жінки, дівчата. Чоловіків багато не поприходило з фронту, декотрі молодші ще служили.

— Пають на непанятном языке, — мовила одна із прибіглих.

Босі, з потрісканими від вранішньої роси п'ятами, у поношених спідницях, сорочки латані перелатані, хустки на головах досить вицвілі.

— Пачему на непонятном? Ета хахли і пають па-хяхляцкі.

Дівчата замовкли, оглядаючи присутніх. З одного боку сиділи їхні конвоїри, напереді, а з іншого боку почали розсаджувати сільські.

— Гаварят, ето бандеровкі.

— Ну і што? Харашо работают і харашо пають.

— Господі! — заплакала одна молодиця, — там, на Западной, бандеровци убілі маєво Ваньку.

— Не плачь! Іді отсюда! Не порть людям настроєніє.

— Ага! Тебе харашо гаваріть...

— А чом ти? Я, ведь, тоже палучіла пахаронку с фронта. При чем здесь вот еті? — і кивнула на дівчат. — Пусть пають!

Чи дівчата почули запрошення, чи щось інше, але знову завели:

Від синього Дону до сивих Карпат
Одна нероздільна родина,
Без панства, без рабства, насильства і зрад,
Вільна, незалежна Вкраїна.

Люди все бігли з села і бігли. Багатьох зачарувала українська пісня. Рідко хто в них так співав.

Ми діти Вкраїни, широких степів,
Ми завжди готові до бою.
За правду, за волю, за славу батьків
Наш прапор леліє горою.

— Ну й пають черті, — пролунало з юрби.

— Кто ані? Неужелі артiсти?

— Какіє артiсти. Разве артiсти так работают на уборке? Ти што лі не відела?

— Харашо пають! Маладци!

Довго лунали різні пісні. Вже й потемніло, та ніхто із сільських і не думав збиратися додому.

Першими піднялися дівчата. Треба вечеряти і ранком уставати. З понеділка мають працювати біля молотарки.

Хлопці подавали з машин снопи, дівчата підхоплювали, на ходу досить спритно розрізували серпами перевесло і вкидали в молотарку. Коли забагато вкидали чи був товстий сніп, молотарка аж ревіла, мовби просилася цього не робити. Ззаду випадала змолочена солома з половиною. Солому накидали на волокуші, яку тягав кінь аж до стирти, де кілька старших чоловіків з жінками стиртували солому. Вилами відгрібали половиу, яку теж стиртували окремо. Так працювали цілий тиждень, поки не скінчили молотити ті снопи, які пов'язали.

Потім перед ними виступив голова колгоспу, подякував за поміч, і їх повезли назад у табір. Через кілька днів почали копати цибулю. І так, аж поки не закінчив працювати овочесушільний завод.

Тоді знову взялися за підготовку до вирощування розсади. Насамперед вичищали із ямів залишки від минулорічного вирощування. На тридцять дівчат отримали зі складу шестеро саней. До одних прикріпили п'ятьох в'язнів. Накладали в сани залишки з ям і трохи гною. В таборі утримували кілька волів і коней. До саней була прикріплена мотузка, на кінці прив'язаний невеликий кругляк. Три дівчини чи жінки впиралися в той кругляк грудьми, дві інші ззаду підштовхували.

Перший раз заїжджали на вагу. Зважували. Були відповідні норми. Аякже! Система. Сани перли в поле, там перегній розкидали. Звідти заїжджали до стирти, завантажувалися соломною для худоби і, повертаючись, знову заїжджали на вагу. Якщо на полях ще лежав сніг, то було здебільшого добре. Де ж не було снігу, то жили випиналися на шиї, як у волів, щоб протягти сани.

Одного разу їх захопила у полі віхола. Світу Божого не видно. Добре, що були конвоїри. Зупинили людей, звели докупи і почали стріляти вгору. На вистріли прийшла підмога і так добралися до табору.

В інший раз, коли поверталися з поля з соломною, посередині тягнула Ганна. Кругляк так уперся їй попід груди, що прямо не давало дихати, всі спішили, треба виконати денну норму. Плечі були мокрими. За цілий день, як і її подруги, дуже змучилася. Вже вечоріло, а треба зробити ще одну ходку. Перед очима поставало: хто не виконав денної норми, той позбавлявся половини хліба.

Раптом удалині показалися гарно впряжені сани, які наближалися до них. Добре виднілося, як спереду тримав віжки візниця, а ззаді сиділи гарно одягнуті якісь два немолоді пани. Зупинилися перед ними, почекали поки під'їдуть з соломною сани і почали розпитувати, як це дівчата і жінки виконують такі важкі роботи. Відколи? Як? Потім поїхали. Через тиждень начальника табору звільнили з роботи, а новий — заборонив тягати завантажені сани, та ще й дівчатам і жінкам. Ці роботи в подальшому виконували волами і кіньми.

Але виявилось, що в такому таборі політичних утримувати небезпечно. Всю бригаду повезли на етап. Оскільки ще була зимова пора, видали усім тюремні темно-сині плаття. На плечах і внизу з правої сторони були вибиті табірні номери (номери особових справ), биті валянки. Ватні штани, куфайки, і бушлати, напевно, ще зі старих запасів, бо були пірвані, з дірками від куль або осколків, місцями закривавлені. Можливо, зняті з поранених бійців або вбитих. Видали шапки-ушанки.

XVIII

— Николай приїхав! Приїхав!

— Де ти так довго перебував?

— У відрядженні, — мовив сухо Щербатий, поставивши крапку на питаннях. Зразу приступив до своїх обов'язків.

За цей час сюди прибули нові люди. Серед них непогана дівчина з Білорусії. Позналилися. Слово по слову — і та розказала, що її брат перебуває у білоруських повстанцях, яких називають бульбашами. Теж борються за вільну і незалежну Білорусію. Її вислали за те, що не повідомила про це відповідні органи.

— Колю! — мовила одного разу, — я тут познайомилася із одним морячком-пиячком, який працює начальником паспортного стола. Попрошу його, випише тобі паспорт, і їдь до моїх родичів у Білорусію в Барановичі. Там для тебе буде усе добре.

Довго думав над пропозицією. Дав згоду. Довелося чекати слушної нагоди. Одержати в такий спосіб паспорт у той час було справою непростою.

Морячок-пиячок обіцяв, обіцяв, але паспорт не випишував. Одного разу дівчина повідомила, що завтра буде виписаний паспорт. Никола дуже зрадів, нарешті відкарається від цього всього бруду. «Поживу трохи в Барановичах, потім переїду додому. Головне, мати паспорт». Цілу ніч майже не спав. Перевертався з боку на бік. Радість з нього так і виливалася. Будував різні плани щодо майбутнього життя. Перед очима поставали тато з мамою, брати й сестри. Ледве домучив ту ніч.

Зранку до бараку прийшов якийсь лейтенант з двома червонопогонниками і заявив, що він заарештований. «От тобі й маєш! Уже видали паспорт. Уже свобідний. Воля!»

Знову на поїзд, але вже везли у столипінському вагоні до Красноярська. Знову машина біля станції, та сама тюрма, тільки в іншому корпусі. Як пізніше дізнався, споруда мала чотири поверхи вверху і чотири — під землею. Будувалася ще за часів правління Катерини II. В окремих камерах ще відтоді стояли прикуті до бетонної підлоги кайдани на руки, на ноги. Зовнішні стіни були півтораметровими.

Поселили в одиночну камеру. Той самий слідчий.

— Привіт, Колю! Ти, напевно, думав, що більше не зустрінемося? Гора з горою не сходиться, а людина з людиною, бач? — і розвів руками. — На попередніх слідствах ти говорив, що тебе забрали силою до дивізії. Так?

— Так!

— Колю, але то не так? Чому збрехав?

— Я розповідав і тепер підтверджую, що мене забрали силоміць. Я в неділю йшов до церкви помолитися. Надїхала німецька машина з німцями, накрита брезентом, кілька зіскочило і силоміць висадили на машину.

— Колю! Переді мною лежить твоя заява, написана твоєю рукою, щоб тебе прийняли добровольцем до дивізії СС «Галичина». Ось подивися. А ось твоя анкета...

Микола відразу спітнів. «Отже, до них попали нойгаммерівські архіви. Спеціально вчили, архіви будуть заміновані і при першій нагоді, чи при наближенні радянських військ, будуть зірвані. Значить не встигли. Не встигли».

— Колю, що з тобою? Тобі погано? Випий води! — вийняв хусточку і почав витирати в'язнєві лице. — Не хвилюйся. Все буде добре. Одружишся тут і будеш нормально жити. Будеш з нами співпрацювати.

— Ви думаєте, я писав заяву добровільно? В мене не було виходу. Хотілося жити. Я молодий, усе попереду.

— Так, так. Усе розумію і можу лише поспівчувати. Співпрацювати з нами будеш?

— Ніколи в світі. Мій дід, тато, ніколи не були сексотами і я не буду.

— Ну чому так зразу? Не були, бо не було кому служити.

— Ви думаєте, що за Австрії не працювала тайна поліція, а за Польщі — офензива?

— Колю. Зрозумій. Я тобі пропоную легке життя. Дамо відповідну поплатну роботу, одержиш тут квартиру, одружишся, заведеш сім'ю. Про родичів потурбуємося.

— Ні. Ніколи!

— Ну чому так різко? Фе-е-е! Не забувай, що на тебе чекає смертний вирок. Ти ж винен у вбивстві багатьох наших солдат

Червоної Армії.

— Це недоведено! Зрештою, нехай розстрілюють, а сексотом ніколи не буду.

— Хто буде доказувати? Ти? Манюнький пішачок у великій шахматній грі. Ну що ж, воля твоя — пильно дивився слідчий на Щербатого, постукуючи олівцем по столі.

Поселили в іншу камеру, де ліжко засувалося в стіну. О 5-й ранку треба було вставати. Якщо заспав, зсувало на підлогу. Коли вели на допит довгими коридорами, а назустріч вели когось іншого, то або його, або іншого поміщали у спеціальні шафи, вмонтовані у стіни. Коли ті проходили, відчинялися дверцята і вели далі. Вечором випускали на кілька хвилин на прогулянку. Ранком давали ложку згіркої перлової каші, в обід черпачок росольника, в якому плавало кілька шматочків капус-ти, або пів кислого огірка. Ввечері кварточку кип'ятку.

Кожного дня допит з побоями:

— У кого стріляв?

— Скільки вбив солдат Червоної Армії?

Так кілька місяців. Потім повезли на суд. З ним водночас допровадили до залу суду скованих разом начальника поліції з Києва і колишнього майора-узбека. Як потім стало відомо, їм усім пахло вищою мірою покарання. У зв'язку з тим, що в Сибіру набувала потужностей важка промисловість, не вистачало робочих рук. Тоді смертні вироки замінили на 25-річне ув'язнення. Це були перші 25-річники. До кримінального кодексу було введено нову статтю.

Николі і його новим побратимам оголосили вироки — засуджені на 25 років ув'язнення і 5 років позбавлення прав. Після суду повернули назад до тюрми. Набирали партію подібних зеків. Коли уже набрали достатньо, всіх помістили у столипінський вагон. Було їх перших сорок п'ять чоловік. Возили від табору до табору. Ніхто не приймав. Боялися, бо таких двадцятип'ятирічників ще не було. Вигадали, що це убійники, людоїди...

Нарешті завезли на пересильний пункт у Тайшет на березі Ангари...

XIX

Ешелон зупинився. Чути, як пахкає паром паровоз — пах, пах, па-а-а-а-а -х-х-х-па-а-а-а-а-х-х-х-х. Спускав тиск, напевно, набрав зависокий. Тихо довкола. Аж не вірилося. Завжди, коли зупинялися, зразу чулися крики, матюки і гавків вівчарок.

Було під вечір. Через деякий час відкрилися ворота, і всім дали по сухарикові і кип'ятку. Все затихло. Ніхто не міг нічого зрозуміти. Настала ніч. Усі спали.

Тільки почало розвиднятися поїзд подав протяжливий гудок і рушив. «Отже, їдемо далі. Чому не дали сніданок? Ага! Їхати не довго». Почули гуркіт по мосту. Хтось крикнув:

— Проїжджаємо Єнісей!

Проїхали міст, і поїзд зупинився. Тут же почулися крики, матюки і гавкіт вівчарок. Почали відсуватися ворота.

— Вихаді! Вихаді! Мать твою! Бистрее! Бистрее! — залунали команди.

Рвалися з повідків і сильно гарчали вівчарки. Їх пащі пінилися від люті. Здавалося, урветься така песюра, то загризе до кісток.

Усіх вишикували в колону. Уже знайоме попередження — шаг влево, шаг вправо...

Навколо зеленіла тайга. Гойдалися віти сосни і кедра. Листя тріпотілося на тендітних берізках. Гріло сонечко. Тайга зустріла пташиним концертом. Стало якось приємно на душі. Згадалися Топорівці, дім, родичі. Василь ковзнув поглядом на небо. Синє-синє, як дома.

— Шагам марш! — звідкись пролунало, мовби вилетіло з пащі сибірського звіра, і перебило такі приємні спогади, такі приємні...

Повели на пересильний пункт. Як пізніше стало відомо, поставив в'язнів до таборів Норильська. Під конвоем попрямували, напевно, до найближчого табору. Йшли півдня. Без їди, без води, під палючим сонцем. Перед обідом показали вишки, потім колюча огорожа. Перед вахтою наказали сісти. Прямо на мокру землю. Завели в бараки, аж тоді дали попоїсти. Трохи теплої баланди і ложку перлової каші. Сиділи в бараках два дні. На роботу не ввели.

На третій день знову кудись повели. Василь заслухався пташиними співами. Їх не видно. Роззирався-роззирався, які то пташки тут водяться, але нічого не бачив. Від пташиного співу стало так приємно на душі, що майже вперше за рік усміхнувся.

Вдалині показалася широка повноводна річка. Здавалося, світло-синя вода стоїть на місці. Засвербіло все тіло. Так закортіло пірнути в цю свіжу воду і помокнути. Виявилось, що колона наближається до пристані. На воді мирно погойдувалася велика дерев'яна баржа. Збоку хурчав старенький катер. Капітан стояв на містку і смоктав велику люльку, позираючи на довгу колону зеків.

— Це що баржа без дна? — подумав Ватаманович, бачачи, як народ суне і суне. Чимраз тісніше й тісніше ставало в трюмі.

А нагорі хтось безперестанку кричав:

— Плотнее! Плотнее! Захід! Захід! Єщо! Єщо!

Вже дихати неможливо, а то все тиснуться, тиснуться. Нарешті великі двері почали зачиняти. Щоб їх зачинити, довелося знадвору біля десятка конвойним міцно впиралися ногами.

Пливли кілька днів і десь у половині серпня пристали до пристані Дудінка. Перегнали до вагонів вузькоколійки, і так дісталися до Норильського табору. Тут велося велике будівництво міста Норильськ. Усіх призначили до 5-ї житлової зони, розділили по бригадах, помістили по бараках і на другий день раненько повели їхню бригаду на будівництво. На будівництві поряд працювала 4-та житлова зона. Всі в'язні могли вільно спілкуватися, а далі за колючою перегородкою — 6-та жіноча зона. Зони розташовувалися на віддалі кількох кілометрів одна від одної.

Одні копали фундаменти під житлові будинки, інші заливали бетоном. Готували фронт робіт на зимовий період. У великі морози зводили стіни. Так монотонно тягнулися дні за днями.

Одного разу, коли всі працювали над забудовою центру майбутнього міста, по табору пройшла звістка, що прибула група в'язнів, які розмовляють українською мовою, нікого не бояться, самі бандерівці. Це трохи насторожило Василя, тут усі розмовляли російською, українською було небезпечно, бо відчувався подвійний тиск. Почав усе вловлювати, що говорили про цю групу,

якщо випадала нагода бачити здалека, то й придивлявся. Серцем відчував, що тут мають бути земляки. Але оскільки був ще молодий, не дуже приступав до старших і незнайомих.

Затяглася довга і холодна сибірська зима. Землю накрила біла пухнаста ковдра. Гілки на кедрах і соснах пообвисали від великого снігу, який покрив їх своєю білою фатою. Де-не-де сніг обсиплеться із гілки, і вона, випрямившись, ще погойдується ніби від радості, що звільнилася від такого непроханого тягару. Потиснули люті морози. Здавалося, що день існує лише кілька годин, а то все ніч і ніч.

В'язні працювали у дві зміни, ще й без вихідних. У Василевій бригаді були хлопці переважно його віку. Хотілося більше їсти, більше відпочивати, а тут ще й без вихідних. Робоча зміна тривала дванадцять годин. Перезміна відбувалася прямо на робочому майданчику. Дві години йшло на дорогу. Годину туди і годину звідти. Кілька годин перед вахтою на лютому морозі. Черга в очікуванні обшуку.

Усі стоять мовчки, не роблять ніяких рухів, щоб не витратити зайвої енергії. Щоб трішки забутись, всі дивляться на дивовижно таємниче й захоплююче мерехтіння зірок навколо місяця. Вдивившись, здається, ти настільки наблизився до такого чуда, що хочеться торкнутися його рукою.

— Прахаді! Бистрее! — грубий окрик перериває такі чудові хвилини в твоєму житті, але тут же раптово треба впасти на коліна прямо на втоптаний сніг і, підсовуючись, наближатися до охоронців, які обшукують усе до нитки. Якщо комусь із них щось не сподобалося в тобі, тут же б'ють кілком по голові, по плечах. Інколи били всіх, без перебору. Так тривало деколи до першої години ночі, а ще треба було повечеряти. Підйом, о шостій годині ранку. За найменшу провину саджали до камери або в карцер. Щоб потрапити до тюрми, треба пройти через молотобойку — камеру, в якій чекають на кожного вгодовані суки. Їхнє завдання побити кожного, хто сюди потрапляє. Суки дуже боялися в'язнів. Від такого становища, що їм нікуди дітися, мстилися в'язням.

А керівництво табору завжди і в усьому підтримувало таку категорію в'язнів, без їхньої допомоги вони б ніколи не справили-

ся зі своїми завданнями по підтриманню порядку в таборі. Діяла всюдишуща система.

Правда, бували випадки, коли окремих сук знаходили мертвими то там, то там на снігу, без жодних ознак насильства.

Так тривало до часу смерті Сталіна. Здавалося б така напруга мала спасти. Але сталося навпаки. Негативні випадки зі смертями окремих сук призвела до ще більшої напруженості. Окремі охоронці за найменшу провину почали стріляти у в'язнів. Там убили одного, там двох... У їхній зоні убили одного нікому нічого не винного. Почалися підбурювальні розмови серед в'язнів.

І тут раптом одного дня всі роботи на містобуді припинилися. Почулися крики:

— Нас убивають! Не будемо працювати! Терміново чекаємо з Москви відповідної комісії! Оголошуємо забастовку! Потім забастовка перейшла у повстання.

Усе припинило. Довкола зашепотіли: «Чия візьме!» До містобуду перестали подавати їжу. У четвертій зоні всіх тримали в бараках. Хоч який був стомлений Василь, відіспатися би, але сон не брав. Усі чекали, що з цього вийде. Потім поширилися розмови, що до забастовщиків приїжджав якийсь генерал аж із Красноярська. Разом із начальником табору вговорювали приступити до роботи. Але ті затялися. Потім в'язні пішли до табору. Вирішили їжу прийняти, але до роботи не виходити.

Ранком задзвонили дзвінки, які закликали в'язнів виходити на роботу. Пізніше надійшла команда всім сидіти у бараках. Від кого була та команда, ніхто у Василю бараци не знав. Хтось обірвав електропроводку і дзвінки замовкли.

У четвертій зоні в'язні своїми силами в табірному клубі поставили кілька разів п'єсу Тараса Шевченка «Назар Стодоля». Біда, що в'язні з інших зон туди потрапити не могли. А так хотілося... Прийшлося задовольнятися розмовами.

Потім пішли чутки, що з Москви приїхала комісія, — сам зам. Генерального прокурора. Проте повстання подолати поки що не змогли. Окремі групи в'язнів почали вивозити у вагонах вузькоколійки до Дудінки. До цієї групи попав і Василь Ватаманович.

У душі зануртували нові віяння. Багато дечого не розумів. Але одне усвідомлював. Ще зовсім недавно, як глибоко помилявся, коли думав, що ця система долає в кожній людині патріотичні і національні почуття, гордість за свою націю. Виходить, не все у ній продумано. Є люди, які знайшли щілину, крізь яку можна не тільки потрясти цією системою, але й з часом довести до розвалу.

XX

У Коломиї пересильний пункт. Всіх з Городенки загнали до однієї камери. Знову ж таки той самий контингент. Діти, молодь, старші і старі. Біля дверей бочівка — параша. Яка це була мука для уже старшого Николи Ватамановича. Не міг перенести такого встиду. Коли припікало, Василина накривала веренею. Коли хтось інший сідав, то обоє відвертали погляди до стіни і лише молилися, аби поскоріше закінчилися ці муки.

Кожного ранку виводили на тюремне подвір'я. Рахували. Цілий день перебували на морозному повітрі, ввечері заганяли до камери і знову рахували. Своя бухгалтерія.

Так тривало більше тижня. Напевно, збирали людей. Коли набралася достатня кількість, знову у вагони-телятники і на Львів. У вагонах на стінах прилаштовані двоповерхові дерев'яні нари. На них повсідалися жінки з дітьми. Для дітей то була хоч якась радість, мали можливість дивитися згори. Посередині та ж славнозвісна щілина. У Львові добавили кілька вагонів і сформували ешелон. Здавалося б досить, але у Рівному добавили ще кілька вагонів. І далі: «Хити-хита-хитавочка...», мов у тій пісні, але зовсім про інше.

Надворі гріло сонце, топився сніг. Ніколі кожної ночі почало снитися, як вивозить у поле гній, розкидає, підживлює святу земельку. В інші ночі орав і орав. А ранками пробуджувався, і від нічної роботи аж руки свербіли.

Зразу поїзд мчав і мчав, ніби боявся щось утратити. Потім годинами, а то й днями стояв у тупиках. На великих станціях дві жінки виходили і під конвоем приносили відро кип'ятку, в іншому трішки баланди і по одному сухарику на кожну душу. Для Ватамановичів це була довга, як їм здавалося, дорога до пекла.

Інший на їхньому місці каявся би, кляв своїх дітей, що через них терплять такі муки. А вони навпаки. Все більше в них зростала ненависть до нового ладу, до совітів.

— Через них! Через них! Мусимо дивитися, як страждають люди, мучаться ні в чому не винні діточки. Хіба їм мало свого, мало своєї земельки? Чого? Чому? — з відчаю бив головою до добре вкованої дерев'яної стінки, і не знаходив відповіді.

Надворі все припікало і припікало весняне сонце. У вагоні стало душно. Якщо вереня спочатку була рятівною від холодів, то тепер почала заважати. Але Василина все обережно складала її докупи, як якусь реліквію. Все думала:

— Хтозна, як там буде далі?

Отак хиталися, хиталися, поїзд ухкав, ухкав, і дохиталися аж до Томська. До тих усіх негараздів добавилася немилосердна духота. Відкрите уверх віконечко нічого не давало. Перед Томськом двері відсунули і їхали так. Хоча повітря, яке вривалося до середини, розпашіло від спеки, все ж таки трохи холодило тіла. Коли в'їхали у передмістя, поїзд трохи притишив хід. У відчинені двері виднілася незнайома забудова, попри колії йшли незнайомі люди. На станції заїхали в тупик. Уже наперед навколо стояли охоронники із вівчарками.

— Ого! — подумав Ватаманович, — зустрічають страшних і небезпечних злочинців.

Знову крики, матюки, гавкіт вівчарок...

— Невже їх спеціально цьому навчають?.

Вишикували у колону, охорона з вівчарками по краях і повели вулицями. Перед високими мурами зупинилися. Зверху ще було намотано кілька рядів колючого дроту. Вдалині виднілися вишки. Томська тюрма. Чогось довго стояли під воротами. Приказали сідати на землю. Встати. Почався обшук. Почали відбирати деякі речі. У Васиlines з-під пахви витягнули вереню. Та сіпнула назад. Охоронець оскалився. Річ дуже йому сподобалася. Знову потягнув до себе. Василина ймила міцно руками і не віддала.

— Вступи́ся москалюго! — крикнула.

На її захист кинулися інші, яким вереня теж стала в поміч

під час довгої їзди. Але й охоронцеві прийшла поміч. В рух пішли палиці. Ніколі потекла з носа кров. Василю гамселили на землі. Зігнувшись удвоє, сховала під собою вереню. Чим би це кінчилося, ніхто не знає, але тут надійшов якийсь чиновник. Напевно, високого рангу, бо охоронці зупинилися і відійшли з глузливими словами:

— У-у-х-х-х! Бандеровці! Ми ще зустрітиса.

Слава Богу, не зустрілися.

Першу ніч ночували на підвір'ї, під яснісіньким небом. На ранок приїхали директори ліспромгосподарств, з деяких — їхні представники, так звані «купці». Ходили, оглядали, мов худобу на ярмарку. Майже, як колись на кримських. Тільки там брали товар за гроші, а тут безплатно.

— Нам нужна рабочая сіла, а здесь много дітей, старіков...

— Хатіте адну сметанку? А хто будет кушать кіслятіну?

— Прошлий раз привезлі хороших ребят, а сейчас...

— Ми не вибіраєм: что привезут, то й предлагаем...

— Несколько хороших ребят, всьо астальное — діті і доходягі...

Купці крутили носами, крутили і врешті-решт розібрали товар.

XXI

Після смерті Йосипа Сталіна багатьом в'язням була надана амністія. Під амністію попав і Семен Ватаманович.

У конторі видали посвідку, що звільнений. Радості не було меж. Але потрапити на материк, як тоді називалося, до залізничної станції, було не так просто. Вийшовши з контори, прочитав напис на щиті, який височів на видному місці: «За вкрадений один грам золота — 25 років тюрми». Пройшовся по всіх кишенях, чи не запхав хтось навмисне хоч один грам золота. Адже робочих потребувалося і надалі. Яке могло бути золото, коли дуже хотілося додому? Пройшло десять років, з того часу, як ніс синьо-жовті прапори. Рідне село, дім, рідні снили чи не кожної ночі. Так він думав, а що планували охоронці, міг тільки здогадуватися. Щохвилини витрясав кишені.

Цілу епопею міг би розказати Семен, як важко було дібратися на материк — до Магадану. Коли прибули удвох з товаришем, не мали де переночувати. В готелі не приймали, бо дуже вошиві. Так само місцеві жителі. Крім того, боялися блатних, які не те що могли пограбувати, а ще й зарізати. Хоч ночуй на вулиці. А тут наближається зимова пора. Треба поскоріше в дорогу. З Магадану ходить лише пароплав. Як тільки замерзне вода, — нема й пароплавів. Тоді треба чекати аж до другого літа.

Щоб потрапити на корабель, треба мати чотири документи:

— Білет на дорогу

— Медичну довідку, що ти чистий.

— Паспорт і пропуск.

На другий день пішли в баню, попарилися, перебралися у чистий одяг, який купили ще на золотокопальні, і медична довідка є. За документами, що звільненні на волю, вибрали паспорти і пропуски. Купили білети.

Щоб сісти на пароплав, пройшли три пропускні пункти. На кожному мало не через лупу перевіряли достовірність білета, медичної довідки, паспорт і пропуск. Три рази доздягалися догола і проходили перевірку. Оглядали тіло. Трясли у чемоданах, трясли одяг.

Нарешті попали до своєї каюти в нижньому трюмі. Не вірилося, що довелося таке пережити. Страшний сон... Страшний сон... Як хотілося, щоб те все залишилося в Магадані. Але то не так.

XXII

Жінок і дівчат привезли до Караганди. Всю бригаду і конвойних посадили на одну машину. Так збили докуп, як оселедців у бочці, аж важко було дихати. Перед вечором попали до табору. Та сама система, що і довкола. Різниці не було. Все по відповідних стандартах. Завели до порожнього бараку. Вікна повибивані, нари відсутні, на підлозі намело снігу.

— Ось тут будете спати.

— Де спати? — і подивилися одна на одну.

Знуцання. Одне знущання над живими людьми. Принесли кілька листів фанери, молоток, цвяхів, дров. Одні почали заби-

вати віконні пройоми, інші вимітати сніг, треті — розпалювати дві пічки. У бараці повіяло теплом, але зараз-таки підлога стала мокрою.

— Як спати на мокрій підлозі? — в'язні запитально дивилися одна на одну. Пішли попросили якихось ганчірок і почали витирати підлогу. Але та мокріла і мокріла.

Сон почав долати. Постелили на підлогу бушлати, на них лягали по дві, притулившись одна до одної, і накривались двома куфайками і бушлатом. Не могли поснути, поки не загрились від власних тіл.

Уночі Ганна пробудилася від сташного холоду. Виявляється, лежала горілиць, спина задубіла. На другий день усіх повели на кам'яний кар'єр. Перед їхнім зором постали високі кам'яні скелі. Їхнім завданням було, як пояснили, вибиратися на скелю, прив'язавшись перед цим шнурами, і відбійними молотками бурити шурфи. Присутні цивільні заряджали шурфи тротилом і підривали. Отже, дівчата і молоді жінки, якими хитав вітер від голоду, мали збирати це каміння, звести тачками поближче до залізниці, потім по трапу завантажити у вагони. Їм нагадали, що за невиконання норми будуть позбавлені хліба. Робота двозмінна — по дванадцять годин. У другу зміну працювали чоловіки з іншого табору. Система працювала так. Коли привозили жінок, з другого боку скелі, внизу чоловіки уже стояли в колоні. Як привозили чоловіків, то жінки з цього боку теж уже стояли в колоні.

Надворі холодно, рвучкий холодний вітер жбурляв в обличчя охапками снігу, не зігрівшись від нічлігу, взялися зчищати верхній шар землі.

Прив'язавшись шнурами до верхніх скельних виступів, почали опускатися і бурити шурфи. Один зі шнурів обірвався. Молода жінка впала на перший виступ, скотилася на нижній, звідти полетіла вниз. Усі зупинилися із застиглим жахом на обличчях. Ті, що були внизу, кинулися, перед ними лежало безпомічне тіло. Конвойні відправили до табору, і вже ніхто не бачив і не чув про пострадалу.

Через кілька днів, коли збирали внизу каміння і возили тачками до насипу, котрась помітила, що вверху від скелі відхили-

ється велика кам'яна брила. Всі задерли голови, і на їхніх очах кам'яна брила полетіла вниз. Хтось скричав, всі кинулися врозтіч, але брила наздогнала одну із дівчат, вдарила у стегно, в ту ж мить відлетіла нога, перерізана в коліні. Почали перев'язувати, щоб зупинити кров. Конвойні непритомну дівчину зразу відправили до табору. Більше її ніхто не бачив.

Дуже погано було з водою. Літом воду привозили дерев'яними бочками. Воду дуже економили. Майже ніхто не мився і не купався. Зимом топили сніг. Тоді води було більше. Як тільки починалися снігові буревії, які у повітрі переміщали тонни піску, тоді вода була з піском. Її відстоювали, проціджували, але щі ще-ще можна було їсти, а в каші було стільки піску, що жувати неможливо, мусили так лігати. Крізь діряві дощані стіни багато піску наносило досередини бараку. І того піску було повно скрізь.

Так прожила Ганна в цьому таборі півтора року. Та, напевно, від спання першого вечора в холодному бараці отримала запалення нирок. Поклали до табірної лікарні. Старша лікарка родом зі Львівщини старанно доглядала. Порекомендувала дотримуватися суворої дієти. Побільше вживати солодкого, зокрема цукру. А як? Звідки? Написала додому листа з просьбою вислати кілька кілограмів цукру. Невдовзі прийшов пакунок. Поряд із кількома кілограмами цукру з дому вислали шматок солонини, кукурудзяного борошна, кілька яєць. На прохідній солонину і яйця забрали. Ганна почала побільше вживати солодкого. Здоров'я стало поліпшуватися. Але була дуже знесилена, худюща. Лікарка порекомендувала їй одночасно, тут же в лікарні розносити їду, мити посуду. Розносячи їду по палатах, носила і в інфекційний відділ. Невдовзі набралася і захворіла на жовтуху. Довго лікувалася. Коли трохи видужала перевели до іншого табору на легшу роботу — до цегельні. Цеглу виготовляли із глини. Сирець завозили і підсушували в камерах. Піч кільцева. Почергово завантажували печі підсушеним сирцем, а вкінці виймали гарячу цеглу, від якої пекло в ноги. Взуття не витримувало такої гарячості. На руки надягали спеціальні рукавиці. Щоб виконати норму, треба було класти на тачки по 120 цеглин. За невиконання норми давали лише половину хліба, а деколи на ніч саджали в карцер.

Після чергової зміни Ганна поринула в сон. Під кінець їй приснилося, що в печі на цеглі стоїть великий горшок, з двома вухами, дуже подібний на голову Сталіна. Хотіла поспробувати чи не деренчить, а той розсипався. На ранок про сон розповіла своїм близьким подругам. Особливо заприятелювала із Марійкою з сусіднього села Глушків. Через кілька днів ранком пробудилася від плачу бригадирші, та була росіянка.

— Нету нашево Ста-аліна-а-а! Нашево радімаво отца. Ой, что теперь бу-у-удет? Как жі-і-іть будем-то без нево?

Ганна подивилася на Марійку і посміхнулася: «Розсипався горшок?»

Через рік ходили по бараках і зачитували списки, кому необхідно на другий день з'явитися в їдальню. Зачитали і Ганну Грешну. Їдальня була найбільшим на той час приміщенням. Коли прийшла, там було повно людей. З розмов умить дізналася, що багатьом засудженим оголошена амністія. Під стіною працювала судова колегія. Невдовзі почула своє прізвище і почала пробиратися наперед. Це було не так легко. Дістала кілька штурханів під бік, але мети досягнула. Сіла на лавку. Їй дали кілька питань. Потім суд пішов у дорадчу кімнату. Так заявили, а фактично відійшли в куток їдальні і через кілька хвилин зачитали рішення: «У зв'язку з амністією Ганну Грешну звільнити з табору».

Від того, що почула, думала, що серце вилетить з грудей. «Вона вільна! Вільна! Додому! Додому!» Від радісного піднесення почало крутитися в голові, гойдати. Всіх, хто на radoщах її обіймав, бачила мовби в якомусь тумані.

Тут же побігла в барак збирати усе «казьонне» — тюремне плаття, куфайку, на яких були вибиті номери її особистої тюремної справи, наволочку, матрац. На дорогу дали документи, кілька сухарів і шматків цукру, кілька десятків рублів на білети.

Миттево зібрала свої речі в клуночок і на вахту.

— Якщо, не дай Боже, передумують? Може, добре недочула. Скоро буду дома. Як то тепер буде? Все-таки звикла. Система.

Стояла черга таких самих, як вона. Робили детальний шмон. Коли вийшла на волю, знову закрутилося в голові, чи то від щастя, чи від хвороби, яку ще не зовсім подолала. Перша партія звільне-

них. Усі, хто виходив на інший бік вахти, зупинялися. Зупинилася і Ганна. Повернулася. Сотні в'язнів повилазили на бараки і прощально махали руками. Щось кричали. Між тими криками чулося побажання щасливої дороги і ніколи сюди не попадати. Ганні на вернулися сльози. Теж підняла руку догори і махала, махала... Стало жаль залишати подруг, з якими зжилася... Серце защемило... Вже не хотілося нікуди йти... Нагадала, що їй усе-таки ще залишилося до строку півроку...

Вверх по дорозі до Глушкова йшла поволі. Задихалася. Чи від радості, пригадавши знайомі місця, чи від того, що скоріше хотілося додому.. Не раз і не два йшла пішки до Городенки цією дорогою. Здавалося, що вітер нею колише від безсилля. Тут же пригадала слова лікарки: «Сувора дієта...сувора дієта, всі страви з цукром... цукор... цукор...» У поїзді просила гарячого чаю, розмочувала сухарі, вмокала в цукор...

У голові настійно муляли слова Марійки: «Повернеш до моєї мами і розкажи, що скоро буду теж дома. Най не гризуться. Ти є першою ластівкою повернення з неволі... першою... Невже закінчаться наші муки?»

Марійка трохи розповіла Ганні, де має шукати батьківську оселю. Решту розпитувала в людей. Коли ті дізналися хто вона і звідки, всі пішли слідом. Новина розповсюджувалася від двора до двора. З кожним кроком людей усе збільшувалося і збільшувалося. Діти йшли уже по краях, декотрі забігали наперед. До воріт родичів Марійки прийшло чи не все село. Мама Марійки аж перелякалася. Побачивши попереду з непривички якось особливому одягнену дівчину, зразу здогадалася. Тільки що на днях отримала листа від доні.

— Ти Ганна Грешна? З Топорівців? — і мабуть, би впала, якби ззаду не підтримав чоловік з синами, братами Марійчиними.

Завелися до хати. Люди заповнили подвір'я, оточили хату, у відкриті вікна прямо пхалися. Хотіли почути, як там.

— Розповідай, Ганнусю, як там наша Маруся? Як вам там було?

Надворі стало тихо. Навіть заядливі курці кинули недокурки. Діти перестали плакати.

— Ти ніколи, нікому, нічого, що бачила, що чула, що пережила не повинна розповідати, — перед очима промайнуло перекорене від люті обличчя начальника вахти, який явно не міг примиритися з виданою амністією і рішенням суду. — Інакше повернешся сюди назад. Розпишися!

— А що розповідати? Все добре. Скоро усі будуть дома.

Зависла мертва тиша. Марусина мама від подиву аж рот відкрила. В листах від Марусі багато рядків були закресленими. Бідна не знала, що таке саме було і в її листах. У білокам'яній розпоряджалися, що потрібно знати в'язням, і що тим, котрі поки що на волі.

XXIII

Тримали в таборі до місяця. Як з'ясувалося, збирали їх звідусіль, щоб була група до вісімдесяти чоловік. Помістили на американські літаки типу «Дуглас» по двадцять п'ять чоловік і на Колиму. Прямо з аеродрому повели до найближчого табору. Щербатий ще такого не бачив. Огорожа з колючого дроту в кільका рядів, висотою 2,5 метра, по кутах табору вишки, на яких стоять автоматники, навіть на спеціальних майданчиках змонтовані кулемети. Скільки сягало око, — бараки й бараки. Кожних вісімдесять мали свою огорожу без вишок і свою вахту. Як виявилось, для них вільних бараків не було. На вільній місцині розклали палатки. Помістили їх по 50-60 чоловік. Усередині двоповерхові нари, посередині пічка-буржуйка. Звичайна залізна бочка, вирізані дверцята і виведена витяжна труба для диму.

Спочатку працював електрослюсарем на табірній електростанції. Мав круг закріплених обов'язків, за якими старанно слідкував. Ні в які бесіди з напарниками не вступав. Добре знав, що табір напханий сексотами. Якщо виникали якісь неполадки, відразу викликав механіка. Спочатку боявся, що не справиться зі своїми обов'язками. Та поволі звик і було добре.

— Проте в житті так не буває, — не раз думав Микола, — як зле, то те тягнеться довго і довго, а як трохи добре, то довго не буває. Цьому не треба радіти, як і тужити. Життя людини, як сонце на небі. Дивись, небо чисте-чисте, світить сонечко, приєм-

но, весело. Не дуже радій. Невдовзі сонце затягається хмарами. Холоднувато, віють вітри, падають дощі. Не сумуй. Це не вічно. За хмарами завжди наступить сонце.

Через деякий час перевели на вугільну. Вугільні пласти знаходилися на глибині 60-70 метрів. З'їжджали в шахту дерев'яним жолобом. Проходи укріплені кругляками. Особливо зверху. Пласти бурили відбійними молотками. Никола став бурильщиком. Пройде кілька метрів, зразу за ним ідуть кріпильщики. Кріплять стіни, стелю, щоб не було обвалів.

Видовбане вугілля накидали у вагончики до півтора тонни, які спеціальними тросами витягали наверх. Робота була дуже тяжкою. Від недоїдання зеки ледве трималися на ногах. Кожного дня з палатки виносили надвір по кілька трупів і складували під бараками. До ноги причіплювали шматок бляхи на якій вибивали номер особової справи. Навіть придумали таку машинку, якою вибивали номер на блясі. Система діяла. На це він не міг дивитися, бо в будь-який момент таке саме могло статися з ним. Незважаючи, що під бараками складувалися великі штабелі трупів, вільних місць на нарах у палатці не було. Зеків у Радянському Союзі було повно. Якщо їх не ставало, репресивна машина мусіла їх знайти, особливо серед українців. «Чем меньше останецца хахлов, тем лучше для государства».

В'язні не витримували. Полегшити свої умови можна було тільки в табірній лікарні. Там трохи ліпше годували. З цією метою сокирами відрізали пальці або клали під вагонетку. За це повторно судили, добавляючи строк, який уже відбув, називали саботажником. Але тих кілька днів у шпиталі декому продовжували життя. Никола, як спускатися в шахту, все молився, просив Бога, аби не було обвалу, бо і таке траплялося, молився, коли піднімався наверх, що залишився живим. Кожного дня і ночі звертався до Господа Бога з проханням не забувати за нього.

У літню пору, а це було всього два місяці, їхню бригаду направляли на роботу до недалекої золотокопальні. Там уже за час вічної мерзлоти інші зеки нагортали у великі кагати гравій, брали великого чи дрібного каміння вивезених з-під землі. Ни-колина бригада запускала до роботи великі барабани, до яких

під'єднували шланги з водою, трактором горнули гравій чи каміння в бункери цих барабанів. Сильною струєю води камінь дробили, великі шматки викидало надвір, а дрібні рештки попадали по транспортеру в інший, звідти в третій. Аж потім те все ішло на спеціальний транспортер, де збирали по крупинці золоті зерна. Все це обліковувалося, здавалося до каси.

У вересні 1955 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про реабілітацію осіб, які служили у складі збройних сил Німеччини. Оскільки таких людей було багато в радянських таборах (а це були відбірні працівники), спочатку про указ замовчували. Та з іншого боку, в той час невиконання таких указів можна було прирівняти до саботажу з боку табірної керівництва. Це також загрожувало і їм судимістю.

Одного дня зібрали зеків до великої їдальні. Надворі лютував мороз до п'ятдесяти трьох градусів. У такий мороз заборонялося не те що працювати, а й виходити надвір. Коли почали читати указ про реабілітацію, у Николи Щербатого потекли сльози радості.

— Нарешті! Нарешті! Настала справедливість! Скоро додому!

Там ще щось говорили, але в голові від радості закрутилося, частіше забилося серце. Перед очима почергово появлялися то тато, то мама, то інші родичі.

— Село! Моє село! Я скоро тебе побачу! — хотілося кричати на всі заставки.

XXIV

І знову телятник, набитісько засуджених. На стінках такі ж дерев'яні нари. Знову два рази в день рахують, б'ють по плечах дерев'яними молотами...

На великих станціях десь у тупику зупинка, кварталчик кип'ятку і сухарик. Так кілька днів. З голоду почалося виснаження. Нарешті поїзд зупинився. Дав протяжний гудок, що свідчило, поїздка завершилася. За стінками вагона почувся гавкіт вівчарок. Крики і матюки охоронців. Як завжди. Як усюди.

— Выхади! Выхади! Быстрее! Быстрее! Давай-давай! — чулося вздовж ешелону. З розмов Василь зрозумів, що прибули у

Балхаш, Казахстан. Будувати нове місто, яке скоро появиться на карті світу.

Колону зеків повели до табору, огороженого колючими дротами, з вишками. Поділений, як і скрізь, на кілька зон. Після обіду зразу повели на будівельний майданчик, який охоплював біля десятка квадратних кілометрів. На превелике здивування, побачив багатьох японців. «Ще цих не зустрічав. Звідки вони тут?». Японці вимурували великий Будинок культури. Василеву бригаду привели, щоб закінчувати недоробки, яких виявилось дуже багато. У приміщенні посилено працювали ліпщики і скульптури з Естонії. Трохи далі прибалти закінчували будувати мідеплавильний завод. Людей, як мурашок, копошилися на будівництві. Особливо біля двоповерхових житлових будинків. Що характерно, зауважив Василь, все перекриття робили з дерева. Значить, ще нема залізобетонного заводу.

Тут Василь відробив кілька років. Мурував стіни, робив верхи, штукатурив, копав траншеї, бив бетони, вантажив будівельне сміття. Що тільки не доводилося робити. Кожного дня робочий день — дванадцять годин. Без вихідних. Кожного дня перекличка біля прохідної табору, кожного дня шмон. Зимою люті морози зі снігами, літом страшна спека, інколи буревії з пісками. Пісок на кожному кроці — у їді, у воді, на зубах. Ранком пробудишся — його повно на куфайці, якою накривався.

Усе це згадував Василь, сидючи на лавці під прохідною табору, чекаючи на документи. Як учора, сюди прибув. Як учора. Пробігло чотири роки. А всього відсидів дванадцять. Дванадцять років свого найкращого життя.

Їм зачитали Указ Президії Верховної Ради від 4 квітня 1954 року про звільнення з-під варті малоліток. У кого були порушення, того ще затримали.

Від радості, що скоро буде дома, хотілося танцювати, скакати. Хотілося кричати на весь світ: «Вільний! Вільний!»

Коли табірне керівництво запропонувало, поки випишуть документи, ще трохи попрацювати з оплатою за кожний день по п'ятдесят карбованців, Василь охоче погодився. Хотілося підзаробити, щось купити мамі, татові, братам, Івановому синові, про якого знав з листів.

Якби хтось запитав, чи не жаліє за тим, що зв'язався з підпільним рухом і тут просидів свої найкращі роки, Василь довго думав над цим. Нарешті прийшов до висновку. Не жаліє. Жаліє лише, що мало зробив для того, щоб Україна була вільною, Самостійною, Соборною... Чим там дома все закінчилося, точно не знав. Лише міг догадуватися. У листах, які писав брат Іван, багато було закресленим. Та й не міг про щось таке й писати. Листи проходили детальну цензуру. Тато з мамою також десь у Сибіру, брат Семен...

І ось настав той довгожданий день. Викликали на прохідну. Видали документи, змусили підписатися, що ніколи, нікому, нічого не розповість де був, що бачив, що чув.

Кілька десятків їх тут чекало... Кожний розписувався. Відкрилися двері на свободу. По одному, можна сказати, вилітали, як голуби весною після довгої і суворої зими.

— Ребята! Ребята! Западнікі! — ловили за борти куфайок осівші росіянки, — есть квартири, есть работа, нет мужиков... Оставайтесь... Ребята!

Але ті, змахнувши крилами, знялися й полетіли... На них чекала їхня Батьківщина.

XXV

Групу вивезених, до якої попали старші Ватамановичі, посадили на пароплав «Богдан Хмельницький» і попливли по річці Том, аж до Обі, там перевантажили на баржу. Далі баржу потягнув катер. Повернули на річку Кеть.

Боже! Яка навколо панувала природна краса. По один бік і по інший простягалася зелена тайга — сосна, кедр, модрина. Деревя сягали до тридцяти метрів, а окремі ще вище. З баржі виглядала одна глуха темно-зелена стіна. Птахи, птахи і птахи. Василина роззиралася то в один бік, то в інший:

— Файно співають. Що файно, то файно, але наші краще. Диви-диви, Нико, скільки у воді плаває риби. В нас такого нема. Багато риби. Цікаво, чи її ловлять? Такий багатий край, а людей сюди звозять силоміць.

Через кілька днів допливли до селища Козурів.

— Боже! В такій глушині живуть люди? — здивувалася. — Ого, Николко, звідси ми не виберемося. Видай, нас тут і поховать.

І заплакала. Плакала від горя, що опинилася так далеко від дому, і від того, що вперше у своєму житті, на чужині, не зможе відсвяткувати свято святих апостолів Петра і Павла.

Зійшли на берег. Василина тулилася до Николи, ніби боялася аби її ніхто не вкрав. Поселили у школі. Яке щастя, коли виявилося, що між ними є два священики і дяк. Якось стало веселіше на душі.

Ранком священики почали службову Літургію прямо-таки у школі. Прийшло багато і місцевих, почувши про таке.

Потім усіх розселили в дерев'яних зрубових бараках. В одному відділенні поселили до десяти сімей.

Николі дали роботу їзовим на пилонах. За день платили по п'ять карбованців. У селищі був продуктовий магазин. Звичайно, за ці гроші двом прожити було неможливо. Василені роботи не було.

Поряд з ними жила жінка з трьома дітьми, які ще не ходили до школи. З нею приїхали і її родичі, хоча їх не вивозили примусово. Самі пішли з дочкою, жаліючи, як виховає трійко діточок. Тато пішов працювати їзовим, а дочка влаштувалася на роботу аж за двадцять кілометрів. Удосвіта двадцять кілометрів в один бік, увечері — назад. І так кожного дня, аби якось вижити. Одного разу не прийшла. На другий день почалися розшуки пропалої. Плакали родичі за дочкою, плакали діточки за мамкою. Шукали один день, другий, знайшли аж на третій, на березі річки Кеть. Збирала ягоди і так врятувалася. Виявилось, що з нею йшов до Козурова якийсь чоловік. Коли заблудились, пішов шукати стежку. Не повернувся. Ходили тайгою шукали і його, але не знайшли. Думали, попав у лапи звірині, але й рештків не знайшли.

Щоб якось вижити, писали додому до Івана і Парасі, просили висилати пакунки з їдою. Це якось допомагало у тій скруті.

Так прожили до 1953 року. Коли оголосили амністію, радості не було меж. Дуже хотілося додому. Чужина є чужина. А тепер бе-сіда була лише про дім, село, родину. Василені рот не закривався.

ОСІНЬ 1918 РОКУ

КІНЕЦЬ НЕНЦІ АВСТРІЇ

I

1917 році в Росії почалася буржуазна демократична революція. Цар Микола II зрікся престолу. Влада перейшла в руки Тимчасового уряду. Пішли бурхливі революційні процеси, які захопили й Україну.

Ці події докотилися і до Австро-Угорської імперії. Розпочалася руйнація «клаптикової імперії», і на її уламках створювалися незалежні держави: Угорщина, Чехо-Словаччина, Югославія. Ці події заповнили Польщу та західноукраїнські області. Лише з різницею — Польща готувалася до створення своєї держави тільки зі Східною Галичиною. Визначні українські патріоти, будучи надто наївними у своїй простоті, думали в першу чергу про автономію Західної України з Буковиною і Закарпаттям у складі Австро-Угорщини. Хоча добре розуміли, як державні безбатченки, що інакший спосіб це зробити не вдасться. Розуміли добре, що Польща ніколи з цим не примириться.

Не один раз довелося українським парламентарям вести переговори з державними чиновниками Австрії щодо питання автономії Галичини, Буковини і Закарпаття у складі Австро-Угорщини або відокремлення як самостійної держави. Розуміючи своє хистке становище, австрійці обіцяли галицьким послам, але обіцяли і Польщі.

Розкусивши політичні ігри старої ненки, яка вже дихала на ладан, передова галицька інтелігенція та провідні державні діячі винесли рішення створити Українську державу. З цією метою в половині жовтня 1918 року у Львові створили Українську Національну Раду. Напереді стали — Євген Петрушевич, Кость Левицький, публіцист Льонгин Цегельський, письменник Осип Назарук, журналіст Василь Панейко та інші.

З перших днів створення Української Національної Ради йшла активна робота по створенню своєї Української держави на

теренах західних областей. У цей вкрай важкий момент державного творення почали розвиватися складні і тривожні події. Як це так? Ну як це так?

Відповідальні стежі доповідали, що Польща безцеремонно готувалася до загарбання Східної Галичини, а Румунія — загарбати Буковину. Через кілька днів стало відомо, що в Кракові вже створена ліквідаційна комісія. Першого листопада мала прибути до Львова, щоб перебрати владу в австрійського намісника. Більше того. Поляки привели у бойову готовність усі свої військові сили, які базувалися на теренах Східної Галичини.

Один із польських князів Чарторийський уже був призначений генеральним комісаром у Галичині і об 11 годині 1 листопада мав перебрати владу в австрійського намісника графа Гуйна. Генерал Пухальський був призначений військовим комендантом Галичини. Генерал Ламезан — комендантом міста Львова.

Тривога засіла в душах галицьких патріотів. «Встигнути! За всяку ціну випередити події!» Тривожно було і надворі. Осінь хоча була пізньою, але не попускала свої важелі правління. От-от могла настати зима. Від того, якою вона буде, могли залежати і такі важливі події.

Але події 1 листопада, на превелику втіху, хоч і недовгу, розгорнулися за українським сценарієм. Погода ніякого впливу не справила. 31 жовтня у Народному Домі проходила одна з останніх нарад з підготовки повстання. Вітер жбурляв у вікна сушеним листям. Одна із гілок високого дерева повзала по склі, ніби щось малювала, чи розписувала. Члени Національної Ради і Військового Комітету, які засідали там нервово поглядали один на одного, показуючи на вид, що такі важливі рішення будуть прийняті саме ними. Понадувалися, набрали серйозного вигляду. Але раптом гілка вдарила у вікно, мовби підганяла поскоріше прийняти остаточне рішення. Хоча у присутніх тут військових таке рішення було прийнято давно. Хотілося, щоб їхні рішучі дії і членів Національної Ради збігалися. Це дуже важливо для майбутніх подій.

Про нерішучість влади зробити відповідальний крок у долі Галичини різко висловився Дмитро Вітовський, який заявив:

— Якщо цієї ночі не візьмемо Львів, завтра його візьмуть поляки! — і різко стукнув кулаком по столу. В унісон вкотре вдарила по вікну гілка. Дехто з членів Національної Ради аж підскочив від несподіванки.

Кость Левицький, як майбутній голова уряду, засумнівався. «Брати на себе таку відповідальність, всеодно, що пхати голову у петлю»

— Чи все обдумано? — вкотре запитав.

— Чи не поспішаємо? — несміливо посипалися питання у членів Національної Ради.

— Давайте ще раз поговоримо з графом Гуйном, щоб усе було добре, мирно.

— Щоб з нас люди не сміялися.

— Ще раз наголошую, — твердо мовив Дмитро Вітовський, — сьогодні або ніколи!

За вікном звіялися вихори, які почали свистіти, як малі хлоп'ята на пасовищі. Жбурляли віхтями сухого листа. У вікні час від часу щось бубоніло.

Кость Левицький вслухаючись, що діється за вікном, ніби пробудився, струснув головою і скривився від почутого. Тон, яким була сказана остання фраза, явно не прийшовся йому до смаку. Але така рішуча заява подіяла на членів Національної Ради, і було прийнято рішення про повстання.

II

У кінці дев'ятнадцятого століття було великою рідкістю щоб у хаті витало українське слово і національний дух. Сьогодні можемо судити, що таке могло бути лише в інтелігентній священичій або вчительській сім'ях. Таке було в Топорівцях. У хаті сільського управителя школи Петра і Марії Стефанівих. Причому Марія була найстаршою сестрою відомого українського класика Леся Мартовича.

Десятеро дітей виховувало подружжя. Третьою дитиною був Гнатко, який ще з дитинства виділявся між братами і сестрами як найбільш інтелектуально розвинений. Якраз українським духом і національним словом пройнялося мале дитя. На

його світогляд мало великий вплив створення в селі товариства «Січ», у якому безпосередню участь прийняв сам Січковий Батько Кирило Трильовський. Розмови під час одного вечора, коли в їхньому домі заночував доктор Кирило, всмокталися в дитячу душу на все життя. Національний гімн на засновуючих зборах, вручення січового прапора, лент січовикам увібралося, як вода губкою.

Закінчення сільської школи, продовження навчання у цісарсько-королівській Коломийській гімназії. Після закінчення п'ятого гімназійного класу на прохання малого Гната батьки віддали хлопця до цісарсько-королівської кадетської школи у Львові імені Франца Йосифа. Важко судити, чи батьки Гната бачили його старшиною українського війська. Вчинок їх був нетиповим для галицької інтелігенції при виборі кар'єри для сина. Так чи інакше, але з 1902 року Гнат Стефанів став кадетом, а в 1905 році закінчив школу з відзнакою, ставши старшиною армії його цісарської величності Франца Йосифа, маючи за плечима всього двадцять років.

Закінчення кадетської школи відкрило йому дорогу до активної служби в австрійській армії. Попав на службу до Перемишля. Поряд зі службою зразу організував та диригував церковним хором, вів школу для неграмотних вояків-українців.

Через непересічні дані, володіння тонкощами військової науки його використовували як старшину-інструктора для навчання молодих старшин новим видам зброї — кулеметної справи і військового лещатарства. У період ведення цих курсів відчув, що тієї науки, яку дістав у кадетській школі, явно бракує. Тоді вступив до вищої військової школи у Грацу. Після закінчення попав на службу до піхотного полку у Золочеві. І в черговий раз знову зарекомендував себе з позитивного боку, що дало привід будувати плани на майбутнє.

Проте всі плани перекреслила Перша світова війна. Навальний наступ російських військ став несподіванкою для австрійського командування. На початку вересня Львів оточили російські війська і взяли місто без бою. Така розроблена стратегія навалного наступу одних і розчарування інших дали мож-

ливість російському командуванню вже у другій половині вересня, тобто на другому місяці від початку війни, оточити одну із найбільших фортець Австро-Угорщини — Перемишль. Через якийсь час австрійським військам таки вдалося зняти блокаду, але ненадовго. Перемишльська фортеця була оточена вдруге і надійніше. Велика кількість австрійських офіцерів, старшин і солдатів опинилися за стінами добре укріпленої фортеці, яка була видним форпостом на східних кордонах Австро-Угорської імперії. В оточеній фортеці серед інших її оборонців опинився і Гнат Стефанів.

Навесні 1915 року військовий гарнізон Перемишля капітулював. Росіяни полонених австрійців відправили до Сибіру.

Лютневі події 1917 року в Росії дали можливість Гнату Стефаніву втекти з полону і знову опинитися на фронті.

Листопадовий зрив 1918 року, як початок української національної революції в Галичині, застав майора Стефаніва у запасному коші стрілецького полку в Золочеві.

III

Зараз-таки в усі повітові центри і міста направили гімназистів, студентів-кур'єрів з посланнями: «В ніч на 1-ше листопада взяти владу у свої руки».

О 4-й годині 1 листопада 1918 року розпочалося повстання. Австрійського намісника графа Гуйна заарештували, блокували всі австрійські військові частини, зайняли важливі об'єкти.

В апаратній створеного повстанського штабу приймав телеграми особисто Дмитро Вітовський.

«Взято владу в Коломиї...», «Перебрано владу в Городенці...», «Установлено українську владу в Золочеві і всій золочівській окрузі...» «Установлено українську владу в Чернівцях, Ужгороді...» — надходили телеграми і надходили. Радість приймала серця у всіх, хто стояв в апаратній коло свого вожака Дмитра Вітовського.

— Дивіться! Дивіться! — раптом пролунало, — хтось піднімається на львівську ратушу з синьо-жовтим прапором! Уже встановлює.

— Віват! Віват! — залунало звідусіль. Усі почали обійматися. Поздоровляти один одного з перемогою. Так усе було мило і святково.

— Ого! — хтось крикнув тривожно. Всі повернулися в бік міської ратуші. На фоні світлого небокраю добре виднілося, як сміливець летів сторчма додолу, напевно, підтятий польською кулею.

— Установити особу сміливця, — різко промовив Вітовський. — Ось і перша невдача, — подумав, переглядаючи телеграми. — А скільки їх ще попереду?

Його непокоїло кілька питань, які особисто передав. Вони мали велике стратегічне значення для успішного проведення повстання. Насамперед:

— Усі військові частини «УСС-ів» з Чернівців мають негайно переїхати до Львова.

— До ранку захопити Перемишль і висадити в повітря всі мости через річку Сян».

Проте серед одержаних приємних телеграм, які надходили необхідних і архиважливих не було. З кожною хвилиною все більше і більше це його засмучувало.

IV

День перед тим сільський війт Микола Грищук направив посильного до Їлаша Угрина, аби той негайно впріг коні і поїхав до Городенки до повітового староства в якійсь необхідній справі.

— А чому мене? — вступив у суперечку Їлаш із посильним, — хіба в селі більше нема нікого, лише я?

— Їлашу! Чого ти мені це говориш? Я маленький чоловік. Мені сказали передати, я й передав. Якщо в тебе є якісь претензії, йди до війта.

І Їлаш умовк. З того всього почав збиратися до повіту. Але душа все підказувала «Не їдь! Не їдь!» Тож і не спішив. Спершу почав чистити коней. Потім збрую, яка вже от-от прийде в негідність. Подивився на віз. Брудний. Недавно возив у поле гній. Замащений. Якби випав сніг, то поїхав би саньми. Збирався Їлаш, збирався, аж почало вечоріти.

Поїхав нарешті удосвіта. В місті зауважив якийсь дивний рух. По вулицях снували сікові стрільці. Ніде не видно жодного жандарма. Підїхавши до староства, зразу впало у вічі. На старостві розвіявся синьо-жовтий прапор. Притягнувши віжки, Їлаш протер очі. Прапор майорить. Поозирався довкруг. Якраз недалеко показався якийсь панок. Замість того щоб іти до староства і замелдуватися про свій прихід і що має робити, підїшов до панка:

— Паночку! Любий паночку! Що це означає? — і вказав очима на синьо-жовтий прапор.

— Ти, дурний хлопе, хіба не розумієш, що постала наша українська влада. Нема австріяцької, ні польської. Є наша! Ото молися, щоби була назавжди.

Їлаш махом розвернувся і гайда додому. На очах блистіли сльози. Чи то від радості, чи то від зустрічного холодного вітру. Коні скакали, він не притримував. «Наша! Українська!» — мигтіло в голові. Йому стало душно, вітер тріпотів полами кожуха...

Влетівши до села, почав кричати: « У Городенці встановлена наша українська влада! Наша! Наша!»

До гміни почали збігатися люди. Їлаш уже кілька разів переповідав, що узнав і що бачив. Особливо, що сказав панок. Лише промовчав про: «Дурного хлопа».

— То таке, Їлашу, — спокійно почав Петро Тимчишин, який недавно вернувся з-над кривавої Сочі (Ізанцо) і скельних вершин «Доберда», «Монте-Санта» та інших альпійських гнізд на італійському фронті, — якби ти вчора поїхав до Городенки, то в якійсь мірі поміг би встояти нашій ненці Австрії, а так розпалася, сарака...

Його слова заглушив регіт. З того часу й пішло по селі: «Ти не помагай мені, як Їлаш Австрії», «Що ти так довго впрягаєш, як Їлаш», «Поки зібрався Їлаш, Австрія розпалася».

V

Ще вдосвіта у Городенці стрілецький старшина Іван Чайка із чотою українських жовнірів, які перебували дома у відпустках, заявився перед постерунком австрійської жандармерії, роззброїв його і в одну мить завів українську владу.

— Під свіжим подувом свободи рушилась наша молодь і рештки наших українських військ, які зайняли Львів і інші міста Східної Галичини. Своїм очам не повірив, коли побачив чоту наших жовнірів, які перебирали владу в австрійців у Городенці, — не раз розказував Теофіл Окуневський, один із провідних політичних провідників Городенщини. Через кілька днів його обрали повітовим Державним секретарем і управителем староства.

З чергової наради в Городенці в Топорівці повернувся Микола Гришук, якого залишили війтувати, лише тепер називався начальник громади.

Їдучи возом по рідкому болоті, не поганяв коней. Дуже розбризкувалося болото. По небу пливли темні хмари. Одні темніші вище, світліші — нижче. То одні показувалися, то інші. Надворі було сиро. У спину дув холодний північно-західний вітер. Здавалося, що ніякого рятунку від нього не буде. Але Микола мав під сардаком кожух, під кожухом теплий русівський киптарець, ще й на spodі теплий свитер. Холоду в плечі не боявся. Лише по ший шмалив вітер, але це було терпимо. Правда, на ногах мав лише портіниці і білі гачі. Але ранком набив фіру сіном, зверху Доця постелила вереню. Тепер ноги обгорнув веренею:

— «В'йо! «В'йо!» — деколи сіпав коней за віжки. Ті старалися. Попідв'язував хвости щоб не забрьохалися болотом. З голови на виходили останні події, які побачив у Городенці, був під враженням наради, яку проводив управитель староства. Ще кілька днів тому подібну нараду проводив повітовий староста. Рукою потягнувся за пазуху, там намацав дуже важну бомагу, яку всім вручив особисто управитель староства. Сказав, що то є їхня програма дій на перші дні урядування. Якесь розпоряджіння.

— Служив тій владі чесно і добросовісно, послужу і цій, — весь час крутилося в голові.

— Пройшло кілька днів. Кілька днів, — думав Микола, — а які сталися переміни. Що було всі знають, а що буде — одному Господу Богу відомо. Воістину здетонував народ. Лише подумати, століттями знаходився в чужинецькій неволі. То одні завойовники, то інші.

Микола подумав:

— Ніколи на гадку таке не спало. Виявляється, були русини, в яких у жилах ферментував дух свободи. Його вчив професор Петро Стефанів. Не раз таке їм розказував про Україну, що йому аж у голові паморочилося від почутого. Багато людей, особливо січовиків, про це говорили. Відколи управителя школи забрали від них, той патріотичний український дух почав спада-ти. Добре пам'ятає хлопців директорових — Володимира, Гната, Кліма, Юліана, Романа, Тита, маленького Зенончика. Цікаво, де вони тепер? Пам'ятає, як одружувалася їхня сестра Євгенія, говорили в селі, що Володимир подався у священники, Гнат вивчився на військового старшину. Оці люди, можливо, щось більше розу-міли про чужинецьку неволю. А такі, як він? Добре пам'ятає, як січовики проводили фестини у селі, як насипали могилу на честь ювілею Тараса Шевченка, як ту могилу під час російської окупації москалі заставили людей розгорнути, і то так, щоб сліду не зали-шилося. Коли вже буде спокій? Якийсь порядок?

— В'йо! В'йо! — змахнув батоном у повітрі. Здалося, що коні уповільнили біг, хоча чим ближче до села, то бігли все швидше і швидше. Високо в небі каркало вороння, то піднімаючись уверх, то різко опускаючись до землі.

— Щось буде падати, — змінив напрямок думок началь-ник громади, — може, сніг, але ще земля не замерзла. Роз-верзлося на полі. Хотів вивезти гній, та де. Колеса грузнуть аж по букші. Не захотів місити святу земельку, та й шкода мордувати коней.

Нова влада, нові порядки. По приїзді з Городенки скликав радних, професорів зі школи. Розказав, про що говорилося в старостві, про Теофіла Окуневського, якого в селі добре знали. З тривогою в голосі розповів, що віковічні вороги українців — поляки розпочали у Львові війну проти нової влади. Польські ве-ликодержавні кола, заражені імпершовінізмом, штовхнули своїх жовнірів до спротиву українському чину.

Присутні слухали з тривогою в серці і всі дивилися у вікна гміни. Надвечір різко похолодало, до ранку примерзло, а тепер почав падати густий сніг. Помало-помало почали біліти хати, на-двірні споруди, дорога, поля, які виднілися звідси.

VI

У перших числах листопада почала формуватися Українська Галицька армія. Начальним командантом і командантом м. Львова став полковник Дмитро Вітовський. Ще не прибув полк січових стрільців з Чернівців під орудою Василя Вишиваного. Ешелон, у якому вони їхали, застряг у Коломиї. Залізничники, а це були переважно поляки, все робили, щоб затримати відправку січовиків. Мости через річку Сян не зірвали. Бачачи безвихідь, Дмитро Вітовський від посади відмовився. На його місце призначили полковника Григорія Коссака. У Львові тривають важкі вуличні бої. Поляки мали деяку перевагу. Австрійських старшин не вчили вести вуличні бої.

8 листопада відмовився від своєї посади і Григорій Коссак.

Національна Рада запросила на посаду Начального команданта УГА і оборонця м. Львова Гната Стефаніва, уродженця села Топорівців. Він вдало захопив владу у Золочеві і всій золочівській окрузі. Спершу відмовлявся, мовляв, є достойніші українські старшини на таку посаду. Проте новопризначеного Начального команданта Національна Рада підвищила у званні полковника. В той час йому виповнювався лише 33 рік. До такої справи ще не був готовим. Бракувало відповідного досвіду.

У Топорівцях з радістю сприйняли звістку про призначення Гната Стефаніва.

— Гнатко! Наш Гнатко, — таким запам'ятали його в селі, — великим чоловіком став. Великим!

У австрійській армії справді були офіцери набагато з вищими чинами, але... але... Вони не підтримали Листопадового зриву. Не вірили в успіх такої затії. Тому Національна Рада не могла їм довірити в такий відповідальний момент дуже важливі справи й обіперлася на молоді, ще без досвіду кадри, надіючись на диво. Дива не сталося.

Як командант Львова, полковник Стефанів, став наводити порядок у Начальній команді та її апараті, що містилася в Народному домі. Водночас із цим узявся організовувати оборону перед наступами поляків, переходячи навіть до успішних наступів на ворога. На перших порах українські війська перехопили ініціа-

тиву. Бої у Львові тривали з перемінним успіхом до 17 листопада. Було допущено ряд серйозних промахів.

На наступний день, за необгрунтованою просьбою деяких державних діячів, від Начальної Команди було дане розпорядження на 48-годинне перемир'я. Цього нібито попросила польська команда. Стефанів зрозумів: Це кінець!

Стежа УГА повідомляла, що надане перемир'я поляки використовують завозячи додаткову зброю, підготовляють укріплення і приймають свіжі війська. На превеликий подив Начального команданта, Національна Рада на просьбу польської сторони продовжила термін перемир'я ще на 24 години. Хотіла цим поступком продемонструвати, що вона є культурною європейською нацією.

Вороги свого домоглися. На другий день, 21 листопада розпочали масовий наступ на всіх напрямках, стараючись оточити центр міста, де були всі державні установи. Побачивши небезпеку, Гнат Стефанів дав команду Президентові Євгену Петрушевичу, Національній Раді й іншим державним установам негайно залишити місто, тому що через якийсь час усі попадуть до полону.

Жереб було кинуто. До ранку українські війська залишили Львів. Несподіваний крок Начальної команди був тоді прийнятий неоднозначно. Одні, більш помірковані, розуміли ту складну ситуацію і схвалювали такі дії як безвихідні. Але були й такі, що всяко доводили, що Львів галицькі вояки залишили безпідставно, що полковник Стефанів, не маючи належного досвіду, прийняв неординарне рішення на користь польської сторони. Були ще й такі, так звані заздрісники, які заздрили йому: такий молодий, а вже полковник та ще й Начальний командант. Вони ширили скрізь чутки, що Стефанів зрадник. Звичайно, таких було дуже мало і на них ніхто не звертав увагу.

Гнат Стефанів, спостерігаючи таку складну ситуацію, міг так поступити, як і його попередники: Дмитро Вітовський і Григорій Коссака, тобто відмовитися від займаної посади. Але цього зробити не дозволив собі. Ще дома привчили: Бути чесним до кінця.

В Українській Галицькій армії воювали вихідці з Топорівців: сотники — Іван Стрийський, Никола Грищук, поручники — Юлі-

ан Стефанів, Клим Стефанів, Тит Стефанів, хорунжий Василь Угрин, підхорунжі — Дмитро Угрин і Зенон Стефанів. Не кажучи вже про багатьох стрільців.

VII

Того року і погода не дуже сприяла таким визначним подіям. Сніг падав і падав кілька днів. Спершу дуже лапатий, потім дрібніший, а на другий день — дрібненький-дрібненький, мовби хтось просівав там у Господніх Престолах на дрібненькому ситі. Білизна заповонила дороги, хати і надвірні споруди, поля. Деревастояли спокійні, окутані сніговою ковдрою, боялися повурухнутися, аби не спало з них тепле покривало.

Біля гміни вирував рух. Сходилися радні. Від дороги до самої гміни була добре прочищена стежка. Тож при вході довго стрясає з чобіт сніг, тупали, змітали віником, аби, не дай Боже, не наробити там багато води. Хто заходив зі снігом, посильний Юрко Угрин так дивився на нього, мовби попелив своїм поглядом:

— Що другому? Прийшов пересидів, наробив болота на долівці, а ти, Юрку, думай як то-то болото вишкребти. Аякже! У гміні має бути порядок. Як не буде тут порядку, то що говорити про село?

До гміни підійшов комісар Іван Угрин. На чоботиськах повно снігу, а він пре до середини. Двоюрідний брат. Близька родина. Але що робити, як він невчений, не культурний:

— Куди? Куди преш, як німий до суду? Тобі ліньки зігнулися, взяти до рук віник. Мой, мой!

— Юрку! Тихо! Чого кричиш? Ти забув, які я тепер маю права? Можу тебе закрити до криміналу, — і кивнув на двері в сінешній перегородці, на віконце, з якого виднілися ґрати.

— То-то мене налякав. Ти думаєш, якщо маєш при боці лівольвер, то можеш не обмітати сніг з чобіт? На тобі фігу, одну, другу...

Двері прочинилися. Висунулася голова начальника громади:

— Чого шумите?

Все стихло.

— Юрку, побіжи за Ауторкою. Та краля хоче особливого запрошення. Скажи, я їй дам особливе запрошення, лише довго буде після цього чухатися в одне місце. Якщо зараз-таки не прийде, то за нею піде самий комісар.

Нарешті всі радні і запрошені зійшлися. Засідання розпочалося.

— Шановні гасди, — розпочав новий начальник громади, добре розсівшись на невеликій лавці за столом, розчепив кожу-ха, до столу припер невелике черевце. Руками, мовби граблями, поправив волосся на голові. Личко кругленьке, виповнене. Ще досить молодий супроти тих війтів, які були до нього. Тому змушений був для солідності запустити вуса, тепер мусив поправити і їх. Язиком облизав червоні виповнені губи, ніби злизував рештки доброї їди. Очі. Очі, як вуглики бігали то на одного радного, то на іншого, ніби читав щось на їхній обличчях, — ми маємо розглянути три питання: про концесію, про відновлення роботи школи і щодо дезертирів. Поки що Ауторка не прийшла, розпочнемо зі школи. Що скажете, пане управителю? Чому діти не вчаться?

Управитель школи піднявся, скривившись, що начальник громади, як представник нової української влади поводить-ся так само, як і за неньки Австрії. Веде засідання радних сидячи. Хочє показати, який він, що його навіть нова влада взяла до роботи. Не вихований. Управитель — Володимир Гумінілович високого зросту, з війни прийшов, запустивши вуса, так їх і не зголив, був сотником. Художі статури, лице видовжене.

— Ми готові до навчання. Вчителі є, парти, лавки, зрештою, ми проводили навчання як завсідди, з першого вересня, але з похолоданням навчання перервали, та ви, пане начальнику, знаєте, не завезли паливо. В класах холодно. Треба дров.

— Так, так, — протяжно мовив Грищук і подивився на комісара. — Пане комісарє, треба негайно організувати кілька саней і поїхати до Косова в ліси, привезти дров.

— А гроші?

Начальник подивився в бік писаря Івана Маркозика. Той засовався на лавці.

— Та щось є.

— Як це щось є? Таже нам ще та влада, австріяцька, виділили кошти на паливо для школи.

— Ну є, є...

— Треба призначити двох таксаторів, які мають поїхати зі мною, щоб стаксували там на місці.

— Я думаю, поїдуть, — і начальник подивився на радних. Зупинився поглядом на першому обличчі: «Ні, ні. Це мій вуйко Іван. Уже старший. Та як буде мерзнути цілий день. Ще застудиться, то що мені скаже вуйна Марія. Скаже, не було молодших? Потім зупинив погляд на Ніколі Марковському. Ні, ні. Цей завжди голосує так, як йому треба, начальникові. Далі — Григорій Станич. Оцей може поїхати. Завжди йому пискує, щось доказує. Нехай цілий день промерзне, то може мізки порозумнішають»

— Так! Нехай Григорій Станич і, і... — начальник далі ковзнув поглядом, — о, Василь Угрин, цей не хотів минулої осені помогти копати картоплю. Нехай тепер померзне, — Василь Угрин.

— Та бігме Боже, я не маю як. — Може, би ще щось говорив, але тут двері відчинилися і майже влетіла Ауторка, яка володіла найбільшою корчмою у селі.

— Ви що, пані Ауторко, заставляєте на себе чекати. Ви гордуєте українським урядом? З-за Австрії ви собі такого не дозволяли.

— Та я запізнилася, в мене люди...

— А ми вам не люди? — визвірився Гришук. Розізлився не так на Ауторку, як на Василя Угрину, який відкрив до нього свою пащегу. Та ще й при радних, — ви як не будете вважати нову владу, то ми знайдемо у вас тее місце, де вас беруться лоскоти і полоскочемо. О полоскочемо! Я попередив, щоб корчма на цей період була закрыта. Не маєте права продавати горілку. Ще й до того у вас нема концесії. А я попереджав. Згідно з урядовим зарядженням, ті корчмарі, котрі не мають концесії, місцеві уряди мають право відібрати запаси горілки і подати на ліcitaцію. Виручені гроші розділимо між бідними і тими, чий чоловіки і сини тепер воюють на польському фронті. Ще володіємо даними, що ви торгуєте фальшованою горілкою.

— Це неправда... Це неправда... — залопотіла побілілими губами Ауторка і враз, непритомніючи, почала зсуватися на долівку.

Гришук ухопив квартиру з водою, набрав повний рот води і порснув на непритомну. Від несподіванки та відкрила очі і почала водити довкола очима.

— Ти мені тут коники не показуй. Я тобі не твій Мойше. Я начальник громади. Уставай, а то зараз виблю ціле відро!

Ауторка пополотніла і почала підійматися. Такого повороту не чекала. Не раз говорила своїм євреям, що це недобре. Вони не визнали нової української влади. Щоб їх не звинуватили ті, що повернуться, спочатку вибрали нейтралітет. Владі завжди потрібно допомагати. І влада це врахує. А так у них нема ніяких прав.

— Давайте, пане комісарє, беріть двох радних і зараз же до корчми. Реквізуйте усі горілчані запаси і зразу пускайте на ліцитацію. Виручені гроші роздамо бідним, а може, частина їх піде на дрова. Зима передбачається холодною. Запаси дров для школи нам не пошкодять.

— За віщо така кара, за віщо?! — заголосила Ауторка.

Знала чому голосить. Вчора тайно вночі привезли велику партію горілки і продали за набагато меншу ціну. Планувала на цьому непогано заробити, мати неабиякий хосен. От тобі й хосен.

— Та-а-ак, — протягнув начальник дивлячись на посиљного, — прийшли?

— Прийшли, прийшли.

Увійшли два хлопці — Григорій Кульчик і Онуфрій Угрин.

— Ось подивіться, панове радні. Ми отримали копію наказу підписаного Секретарем військових справ паном Дмитром Вітовським до всіх Високоповажних Повітових Державних Комісарів і Повітових Військових Командантів Західно-Української Народної Республіки, — начальник громади пильно дивився в той папір і не міг відірвати погляду. Боявся щось не так прочитати. Не дай Боже, пропустить яке слово, або не так вимовить, то може бути велика політика. А він у політику не грався.

"В найкоротшім часі мусимо опанувати цілковито столицю нашої держави — Львів.

Хвиля грізна. Кожде проволіканє спричинює нам необчислимі втрати.

Щоби здобути Львів, потребує наша армія нових і значних скріплень. Тому наказуємо всім Вищеповажним Державним Повітовим Комісарам і Повітовим Військовим Командантам:

Під особистою відвічальністю негайно зібрати і сейчас вислати на поміч до Львова всі злишні військові сили...

Повторяємо ще раз, Львів мусить одержати від Вас негайну оружну поміч..."

Никола Грищук ще довго чогось дивився у папір, чи шукав, чи не писано ще щось помежи рядками, чи щось інше, але підняв голову, зразу обвів поглядом радних, потім втупився у допризовників.

— Щось не ясно? — і повернув голову до радних. — Позавчора пан комісар зібрав біля двадцяти чоловіків і хлопців та й відвіз до Городенки, до військової служби. Так оці два соколики звідтам утекли. Ви розумієте? Старші чоловіки — Петро Тимчишин, Никола Маркозик, Матвій Кривчук, Никола Сиродюк та більше десяти їх, поприходили з італійського фронту, зі світової, дехто поранений, мерзли в тих проклятих італійських скалах і заявили:

— Ми хочемо до Української Галицької армії, хочемо захистити свою землю від проклятих завойовників-супостатів. А ці, молоді, втекли.

— Вуйку, Николо, — наперед виступив Григорій, — та чому ви так? Я ж вам говорив і ви добре знаєте, тато не вернувся з фронту, мама дуже слабі. А ви, йди, йди, все буде добре. Коли йшов, мама так голосили, що я плакав аж до Городенки. І мені зробився такий жаль, я не витримав і розказав усе, як на духу, військовому старшині. Мене відпустили. Я не втік!

— А ти? — Грищук визвірився на Онуфрія Угрину.

— Та й я вам розказував, вуйку Николо, таже в мене по Різдвяних святах весілля. Ще перед постом відбулися зговорини. Як тільки одружуся, зразу піду на фронт. Коли йшов, то дома і в моєї

судженої такі були плачі, гейби проводжали в останню дорогу. Мусів тікати.

— Мусів? — начальник громади гримнув кулаком по столі, аж писаревий каламар підскачів, схопився не знати чого, — мусів? — і знову втупився у той папір і почав читати. — А ти знаєш, що за законами усіх народів, дезертир не має права ніякого і не буде і у нас мати ані права на спадок, ані голосу в громаді. І ніколи ти не дістанеш дозволу на вінчання від уряду парохіального, поки ти знаходишся в поборовім віці, тобто маєш стати до бранки. Навіть чесний жовнір буде вінчатися, коли буде мати позволеніє від старшини війська. Це до 24-х років від народження. — Ти зрозумів? Отже, вже ставай до бранки. Не зли нас, — і Грищук з розмаху гепнувся на лавку, дивлячись на радних, потім почав витирати спітніле чоло: «Ну й тяжкий сьогодні день. Ну й тяжкий».

Віддихавшись трохи, продовжив, дивлячись у вічі писареві:

— Із завтрашнього дня має бути замінена вивіска на гмінній канцелярії на українську. Чув?

Повернув голову до управителя школи:

— І на школі теж!

VIII

До церкви з верхніх східних вікон проникали сонячні промені. Падали аж на підлогу. Збоку здавалося, що то натягнуті довжелезні срібні нитки. Коли отець махав кадилом і благовій розповсюджувався по церкві, проникав помежи срібні променеві нитки, обмотував їх, і ніби ткав якийсь Боже полотно з різнобарвних ниток. Таке воно виглядало файне, що всі віруючі дивилися на те все як на чудо.

Попереду чоловіків смирно стояв начальник громади Никола Грищук. Покірно склав на округленому черевці руки і смиренно слухав отцеву проповідь. Довкола нього снувалося це полотно, снувалося і з часом почало щезати.

В отця Юліана Войнаровського визначне минуле. Походив із дуже знаної в Україні козацької родини Войнаровських. З іс-

торичних джерел відомо, що родоначальник Войнаровських був Андрій Войнаровський, який народився у м. Володимирі на Волині. Був сином рідної сестри Івана Мазепи. Про батька і його дитячі роки ніхто не володів даними. Відомо лише, що освіту здобув у Києві.

Бездітний гетьман Іван Мазепа запримітив у племінника свої риси характеру і взяв його під опіку, а пізніше оголосив його своїм наслідником. З цією метою післав хлопця вчитися до Німеччини, до м. Дрезден, всяким наукам і мовам різним.

Проте отець Юліан ніколи цим не чванився і нікому не розказував, як його родина опинилася в Галичині. Він не був аж таким ярим українським патріотом. Сповідував так званих «общерусских» і підтримував з ними зв'язок. Коли стала Західно-Українська Народна Республіка, отець Юліан де в чому змінив свої погляди. Отож і сьогодні, вийшовши на амвон, почав уповідати, як то буде добре, коли утвердиться Українська держава. Згадав про Листопадовий зрив і про Злуку, і про сільських жовнірів, які перебувають у галицьких стрільцях, захищаючи нашу українську землю від різної масті окупантів. Так усе було мило, так приємно. На обличчях віруючих від задоволення гуляла усмішка. Надія то є велика штука.

Ніхто з них не знав, що румунський генерал Петаля, який керував окупаційними військами на Буковині, цього дня дав розпорядження зайняти покутські землі до залізничного шляху Станиславів-Надвірна. Звичайно, без дозволу на те Антанти, вони б ніколи собі не дозволили такі вольності. Не обійшлося і без погодження з Польщею.

Після того, як отець Юліан поблагословив усіх хрестом, віруючі впали на коліна з молитвою і помало простували до виходу, дякуючи в думках Господу Богу за те, що дочекалися ще однієї святої днини.

Перші, які повиходили надвір, з великим здивуванням побачили, що з гори з боку цвинтаря скаче якась кавалерія. Поставали, приклавши долоні до чола, щоб побачити, кого це несе в

таку днинку нечиста сила. Задні, нічого не відаючи, напірали на передніх. Зробилася давка, почувся крик. Тут під'їхали румуни, почали траскати нагаями і реготати від побаченого. Офіцер, який сидів на передньому коні, крикнув: «Мей, простіре! Мей, простіре!»

Вояки були вдягнуті дуже бідненько, худі, взуті в постоли. Де в кого з постолів висунулися онучі. Невдовзі, покрутившись, поскакали в бік Торговиці.

— Ого! Це постоленна армія!

— Ет! Цигансько-румунська вояччина.

— Звідки тут узялися?

— Це кінець Українській державі у нашому краї.

— Та не може бути! — стривожено і голосно мовили топорівчани.

— Треба йти і хоч дещо сховати. Ця біднота буде грабувати, мов татарва.

— Оце тобі на! — подумав Володимир Гумінілович, — лише кілька днів тому вчителям виплатили зарплату в українських гривнях. За шість місяців. Не платили доти, бо Західно-Українська Народна Республіка не володіла гривневими банкнотами. Під час Злуки було вирішено, що уряд Української Народної Республіки передасть Західним областям частину грошей для виплати зарплати інтелігенції. Як приємно було, коли дізналися, що зарплату вчителів прирівняли до державних службовців. Тепер кому будуть потрібні гривні? Газети пишуть, що й на польсько-українському фронті справи неважні. Поляки підкинули свіжі сили — і українські війська відступають по всьому фронті. Лиха доля в тебе, моя Україно... І лиха доля в нас, твоїх вірнопідданих...

(Рум.) — Мой, дурні!

ЧАСТИНА ШОСТА

*Ой Ісусе милий, змилуйся над нами,
Даруй волю, даруй долю, нашій славній Україні.*

З народної колядки

ЗДОБУДЕШ АБО ЗГИНЕШ

Роман

ЛІТО 1995 РОКУ

НОВІТНІ ПОХОДИ

I

онце стояло досить високо. Надворі пражило, як то буває у травні. Повівало сухуватим вітром. Здорове повітря навколо, тепле, прозоре. Хочеться дихати на повні груди. Попри дорогу зеленіють дерева, а пообіч дороги — зеленіють поля.

Дорогою не то помало, не то спішить велика колони людей. З веселими очима, відкритими вітрові обличчями. Радість вирує посеред них і виливається в пісні, мов та вода із відра, коли забагато наллють. То ж шириться вдаль:

Ой, у лузі червона калина похилилася,

Чогось наша слава Україна зажурилася.

З-під ніг то тут, то там виривається по камінчиків і розлітається по боках. З одного боку показався видолинок, а вдаль — Тополівка. По берегах маячили зелені верби з обвислими вітами. Навколо зеленіла трава. Вітер колихав нею. З дороги здавалося, що то морські хвилі набігають одна на одну і враз уся та краса за наступним пагорбком заховалася. Лише доносився крик одинокої чайки, яка залетіла хтосьна звідки:

— Скигли! Скигли! Скигли!

Спереду колони молоді газди — Василь Ватаманович, Іван Станич, і Василь Сливчук несли ліски. По боках старші газди, пенсіонери — церковні процесії. За ними школярі — Семенко Ватаманович, Михайлик Станич і Миколка Сливчук у червоних чоботах, малинових шароварах, вишитих сорочках, підперезані окрійками, у смушевих шапках зі шликами, які звисали на рамена, несли, високо тримаючи і розмахуючи ними, синьо-жовті прапори. З повагою водили очима довкола, мовляв, дивіться, ми вже дорослі. Чистісінько тобі козаки, та й годі. Позаду багато чоловіків і жінок. Пісню підхопили всі у колоні:

А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо!

Співали на повні груди. Пісня, підхоплена вітром, понеслася далеко-далеко. Всім здалося, що їхній спів полетів аж до Карпатських гір, котрі виднілися вдалині з правого боку. Усі повернули голови, ніби бажали там щось побачити.

— Інтересно! Як нас зараз будуть зустрічати? — вставила своїх п'ять копійок Маруся Ватаманович, зиркаючи поверх голів, щоб бачити свого Василя. Очі блистіли, чи то від радості, чи від щастя, яке так і перло з неї. Її запросили в колону. Йде разом зі всіма в сусіднє село утверджувати незалежність нашої України. Яка честь! Яка честь!

— З хлібом і сіллю! А тебе, Марусю, окремо.

— Угій! Таке, вуйку, скажете. Нема що слухати.

— Чого так? Хіба ми того не варті? Чогось запрошують нас у довколишні села.

— Несемо правду, впевненість у завтрашній день.

— Напевно, ми першими усвідомили, що живемо у своїй, незалежній...

— Ще не всі у довколишніх селах розсмакували про такі різкі переміни у нашому житті.

— Для того й запрошують нас, щоб остаточно переконатися, що це назавжди. Без великих зусиль здобули незалежність нашої держави.

— Воно трохи так, вуйку Василю, а трохи й не так. Візьмемо лише наші Топорівці. Три рази засновувалося село і в різних місцях. Навколо Осоків. Навколо колишніх боліт. Кожний раз зводилося на морі сліз і морі крові. Усе не давали спокою наші воріженьки. Все вабила наша земля, наші багатства, добро, яке зводили своїми руками наші пращури.

Давно нема тих багн. А чайки все прилітають і чомусь кричать. Може, той наш біль відчувають і передають із покоління в покоління. Де водні морські глибини, а вони, саракі, час від часу все прилітають і прилітають, ніби щось шукають.

— Та що тут багато говорити. Візьмемо лише останні війни — з німцями і нашу громадянську. Дорого обійшлася нашому селу ця незалежність. Більше півтора сотні не повернулося із кривавої радянсько-німецької бойні. Зверх сорока повернулося калі-

ками. За волю України загинуло сімнадцять членів ОУН, шістнадцять воїнів УПА, впали жертвами владного і повстанського терору тридцятьо односельчан, депортовано до Сибіру зверх п'ятдесяти, вивезено до Німеччини на примусові роботи шістдесят шість. Дорого коштувало селу ці жорстокі кровопролитні війни — біля двохсот сорока життів. А це переважно молоді люди, яким жити й жити, будувати нові сім'ї. Скільки втрачено новонароджених... Хто прислухався до цієї розмови, задумався. Наступила якась тиша.

Їх запросили із сусіднього села Підвисоке на відкриття могили січовому стрілецтву. Тож і поспішали.

II

Між процесією обережно ступала Параска Станич. Чула, як співають ззаду, їй голову тривожило багато дум. Здавалося, ще недавно завідувала сільською бібліотекою, після закінчення педагогічного інституту навчала дітей. Тепер — заступник директора середньої школи. У школі багато роботи. Дома теж. Нарікання дома, від товаришів, родичів: “Навіщо це їй? Хіба це жіноча справа? А, зрештою, якщо все повернеться на свої крути? Що тоді?” Багато людей старшого віку ставилися до новітніх подій з недовірою. Всі чогось очікували. Молодші — великих перемін у житті в бік поліпшення. Дармові гроші, гульні у гантеликах не давали їм спокою.

Старші — з подиву помахували головами, запасалися сухарями, починали жаліти за старими усталеними порядками. Від цього всього у Параски пукала голова. Деколи глибоко в душі і в неї появлявся сумнів, хоча про це нікому не признавалася, навіть своєму чоловікові. Багато часу мусить віддавати громадській роботі. Правда, почувала велику силу і потяг вести за собою людей. Чи це передалося генами?

Майже дев'яносто років тому січовий батько Кирило Трильовський разом з письменниками Василям Стефаником і Лесем Мартовичем зашнували в Топорівцях товариство “Січ”. Другу клітину після Завалля у Снятинському повіті. Її прадіда, Михайла Марковського, — громада обрала кошовим. До сьогодні невідомо чому. Не був аж таким багатим.

У селі були набагато багатші газди. Освіту мав, як і інші. Закінчив сільську школу. Звичайно, розповідають, що мав велику

повагу у людей. Був розважливим. Багато не говорив. Якщо промовляв якесь слово, всі прислухалися.

Отож, він також водив своїх січовиків з церковними процесіями по сусідніх селах і агітував за створення таких товариств у кожному селі. З часом усе й сталося.

— Невже і її випав такий льос?

Чула, як серед тих, хто ніс процесію, гомоніли. Кожний про своє. Як кажуть у народі: “Що кого болить, той про те і гомонить”.

— Мой, мой! Хто би міг ще кілька років тому лише подумати, що настануть такі часи?

— Та що там говорити! Подібного такого сотворити в голові ніхто не міг.

— Маємо знову свій колгосп, свою сільраду. В минулому все пооб’єднували. Зробили нас прошаками. Недавно почали говорити про паювання землі.

— Це правда, що будуть вертати поле колишнім господарям? — засвітилися очі у Василя, онука Танасія Грищука. Його ще й тепер боліло, що тата вивезли до Сибіру, як куркуля.

— А цього, вуйку Василю, не буде. Морги хочете забрати?

Коли вивезли Танасія із Параскою, забрали поле, худобу, увесь сільськогосподарський реманент до колгоспу, а хату під контору. Пізніше — дитячий садок.

— Не досить, що вам, вуйку Василю, хату віддали, то ви ще й поля хочете?

— А чому би й ні?

— Хіба зможете обробити свої морги?

— А чому би й ні? — буркав той. — Хіба я слабосильний? Не їм хліб? Чи слабший від свого діда?

— Воно, вуйку Василю, можливо, й не слабші а ще дужчі, але здається, щось воно не тее.

— Чому не тее?

— А тому, що ваш дід гарував, як день, так ніч. І вона, земля, була йому дорога. Якщо прийде до вас задарма, навряд чи будете її цінити. В народі кажуть: “Як прийшло, так і піде”. Ото-то.

Вітер куйовдив у Параски гарно укладене на голові волосся. Десь-не-десь світило сивиною. Особливо побільшало за останні

кілька років. Від віку чи переживання? Весь час думала, чи справдять довір'я людей. Перед очима постали хвилини, як на Толічці насипали нову могилу січовому стрілецтву. Ще був колгосп. Машинами, фірами возили землю з глинища, берегів. На місці майже все село — хто тачками, відрами, придолками...

Скільки приїхало делегацій з інших сіл Городенківщини. Представники районної влади, інтелігенція, духівництво... Це було справжнє свято пошанування стрілецтва. Потім насипали і відкрили могилу членам ОУН і воякам УПА.

Насипані могили під час німецької окупації знищили за часів радянської влади. Могилу, в якій поховали радянську владу, розгорнули зразу після війни. Могилу січовому стрілецтву — в 1960-х роках. Українські Січові, галицькі стрільці були ворогами для радянської влади. Вони змагали за свою вільну Україну. Так само, як і члени ОУН, вояки УПА. Як це можна було думати про таке? Як це Росія без України?

Почали відроджувати давні сільські традиції і звичаї. Для цього зі старших жінок створили жіночий ансамбль “Не сумуй”. Мовляв, не сумуйте жінки, що відійшли молоді роки. Ми ще покажемо. І показували. На сцені сільського Будинку культури відтворили — Новорічну Маланку з її персонажами, сільські вечорниці, проводи жовнів до війська, свято першого снопа. По словах старожилів відновили давні сценарії свят — Всехвального Андрія Первозванного, “Величаємо Тебе, Святителю Миколаю”, Різдвяний вертеп. Згадали давні колядки, щедрівки. Пасхальні гаївки, ігри біля церкви. Виступали не тільки на сільській сцені, а районній, обласній. Навіть у Києві. Усе це проводили за участю учнівської молоді, якій раніше це заборонялося.

Весь час вишукували, теребили старих жінок і записували старовинні пісні, колядки, щедрівки, гаївки, з якими виступали на Чернівецькому телебаченні з програмою “Великодні дзвони”. Параска від згадки, потерла лице, потім зволожені очі. Гадки будоражили душу. Записали 372 пісні — весільні, похоронні, ліричні, сирітські і наймитські, родинно-побутові, жартівливі, народні, які були у найбільшому вжитку серед односельчан, стрілецькі, повстанські, політкаторжанські. Майже тридцяти колядок, біля

десятка щедрівок і великодніх гаївок. Різного роду обряди, давні звичаї і традиції, фольклор...

Два роки тому їхньому ансамблеві “Не сумуй” присвоїли звання народного. Це ще більше зворушило душі учасників і з потроєною енергією взялися за роботу. Виступили на фестивалі “Дністрові зорі” в Заліщиках Тернопільської, Заставні Чернівецької областей. Тлумачі і Городенці Івано-Франківської.

Потім підготували програму “Топорівська ноша” і демонстрували на районній сцені. З програмою із фрагментами топорівського весілля виступили на Всеукраїнському фестивалі “Родослав”. За жінками не відстали чоловіки і створили чоловічий хор, який теж згодом дістав звання народного. Хоча в цьому переконалися односельці: поки живе пісня, доти буде жити Україна, яку прославляють у піснях.

— Хіба не це було тим цементуючим фактором, за допомогою якого ми збереглися як українська нація? — мовби зробивши якесь відкриття, Параска поозиралася довкола.

Але думки так обсіли її голову, що довелося кілька разів нею струснути. Аж звернула на себе погляди з двох боків тих, що міцно тискали в руках дровка процесій.

За словами старожилів, польська влада мала наших людей за рабів, нав’язувала свою культуру, духовність. Усе робила, щоб златинізувати народ, зробити католиками. Не відстала від поляків і радянська влада. Втопила у крові народний рух за волю, за свою свободу, розв’язавши громадянську війну. Провела насильно колективізацію, загнавши усіх до колгоспу. Забрала у людей віру. Розпочала насильно русифікацію, почала творити нову націю — радянський народ.

— Яким сильним виявився український народ! — згадувала Параска.

Від згаданого лице стало гарним, свіжим. Очі засвітилися. Губи зачервонілися, на щоках виступив рум’янець.

Сонце підбилося досить високо і з радістю посиляло гарячі промені на землю. Воно ніби переймалося веселим гомоном людей. В очах мерехтіли церковні процесії, синьо-жовті прапори. Від тепла придорожні дерева попускали віти ніби потюмлюлися. Але сонце підморгу-

вало їм. Мов, ще заскоро опускаєте віти. До вечора ще далеко.

І дерева від почутого стояли непорушно. По один бік дороги і по інший незворушно стояли стіною озимі пшениці і жита, стебла кукурудзи. Помежи них виднілися смуги картоплі, кормових буряків. Чомусь замовкло птаство, цвіркуни, жаби на водних гладях. Невже так скоро все почало дрімати?

— Усе витерпів наш нарід, — далі гуляли думки в Парашиній голові, — переніс, зберіг свою культуру, свою духовність. “В своїй хаті своя правда, і сила, і воля” — на мить пригадалися слова великого пророка. Відчуття “своєї хати” і дало можливість зберегти оту правду, яка єднала наш народ, мовляв, ось воно твоє, рідне...

Незчулася, як ступали вулицями сусіднього села. Вкотре позирившись, подивилася, як там її онук — Місько. А той з великим захопленням розмахував синьо-жовтим прапором...

Вдалині показався центр, куди прямували гості. Чувся гомін кількатисячної громади.

Враз два Василі і Іван вперли древка від лісок до землі. Ті, що несли процесію, вирівнялися і припідняли. Застигли високо піднесені синьо-жовті прапори. Усі повернулися до старої хатини при дорозі і почали хреститися. Параска нагадала з розповідей старожилів, як у жовтні 1946 року тут розігралася велика кривава трагедія за участю односельців.

III

Односельчанин, вояк УПА Соловейко перебував у складі боївки СБ. Разом із побратимом Прутом відбули на спеціальних курсах у Чорному лісі. Після прибуття обидва прийшли в село Підвисоке на зустріч із районованим провідником Снятинського проводу ОУН Львівським. Мали передати спецдонесення. Проте не знали де його знайти. Глибока конспірація, зв'язки вже не працювали, кур'єри теж. Добре знали одного із боївкарів цього села — Когута, який запевнив, що організує таку зустріч. Хлопці зраділи такому вирішенню питання. Одного не знали. Когут уже співпрацював і з органами МДБ. Тобто сексотів.

Зразу після зустрічі Когут зв'язався з операми Снятинського райвідділу МДБ. Ті розробили операцію по ліквідації Львівсько-

го, який своїми діями сидів їм уперек горла. Вже кінець 1946 року, а на Снятинщині ще діяла підпільна районна сітка ОУН.

Соловейко і Прут узяли ще з собою Бурлаку. Коли священник приїхав у село на новопризначену парохію, з його сім'єю приїхав наймит, який працював у його господарстві. Під час повстанського здвигу вступив до лав УПА і зійшов у підпілля.

Удосвіта в село прибув великий гарнізон солдат-енкаведистів, які “підковою” оточили колишню зв’язкову садибу. На кінцях “підкови” з двох сторін чекали розв’язки кулеметники. Перед енкаведистами стояло завдання взяти усіх живими, але, про всяк випадок, якщо ті будуть утікати, тоді кулеметники мали перестріляти, як зайців.

— Вуйно, — спокійно мовив Львівський, — ми не винні, що накликали на вашу хату таку біду. Я бачу тут лише зраду. Розбиратися будемо потім. Але всяке може бути. Раджу вам негайно вибиратися звідси, поки не почалася стрілянина. Щоб не мордували, розкажуйте все що вважаєте за доцільне. Нам уже однаково. Живими нас звідси не випустять. Доказуйте, що ми силою прийшли до вас і заставили впустити до хати. Нас не знає. Візьміть шматок білого полотна і щосили махайте, аби не вбили.

Господиня вискочила надвір і почала махати шматком білого полотна.

— Отставіть! — крикнув начальник гарнізону, — пропустіте жінчину. Счас ми єьо суку, — заскреготав зубами.

Жінку повалили на землю і почали копати ногами.

— Гавт! Гавт! Убивають! — ранкову тишу прорізало воання.

— Ах ти бандеровка! Мать твою! Єщо вопішь? Сколькo їх там?

— П’ять! П’ять, паночку! Даруйте життя!

— Пачему впустила в дом?

— Я їм не відчиняла. Виломали двері.

— Пачему не уведомила сельсовет?

— Паночку! Не випускали з хати.

Тут зав’язалася велика перестрілка. По хаті вдарили більше десятка автоматів.

Раптом з хати вибіг Когут причепивши до якоїсь палиці шматок білого полотна і почав розмахувати:

— Не стріляйте! Не стріляйте! Я свій! Я свій!

У відчинені двері навздогін Львівський кинув гранату. Пролунав оглушливої сили вибух, аж захитало хатою. Когутом підкинуло, і той упав навznak.

— Хлопці! — як старший мовив Львівський, — нам не вирватися живими. Прощаймося. Всі обнялися і вишикувалися в ряд. Спиною до провідника.

— Сдавайтесь, бандіти! Сдавайтесь! Бросайте оружжя і вихадіте па одному с поднятими руками! — лунало знадвору.

Раптом ранкову тишу прорізало:

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,

Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Від почутого енкаведисти розгубилися і почали зиркати на начальника.

— Стреляйте! Стреляйте! — закричав той, аж ним затрусило.

Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

І тут з хати пролунало чотири вистріли. Львівський, як старший, спершу вистрілив у своїх побратимів, а потім у себе, але невдало. Вистрілом зняв праву частину черепа. Коли енкаведисти вдерлися до хати, він ще жив. Убитих привезли до клубу і там, недалеко, на могилі розставили для опізнання. Один із ястребків наступив ногою на голову важко пораненого провідника і той помер.

Почали зганяти людей для опізнання. Люди проходили мимо і махали головами, мовляв не знають. Дехто змахував непрохану сльозу. Жаль повстанців. Свої люди. Воювали за волю України.

Не добившись від людей нічого, тіла викинули на машину і повезли до Красноставців. Там, не зрозуміло чому, усіх п'ятьох скинули на землю. Вдячні жителі села, не знаючи, що між убитими є зрадник, до ранку поховали їх на цвинтарі.

Помолившись, наші гості рушили з місця. В центрі села вирували пристрасті. Почалася відправа, освячення стрілецької могили, виступи, які клеймили ворогів українського народу. Після прийняли рішення: всім іти до Красноставців і відправити панахиду по убієнних повстанцях.

СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СЕЛА

I

риста років існувало місто Василів на правому березі Дністра на Буковині, засноване теребовлянським князем Васильком. Лише історії відомо, як воно розбудувалося. Одних церков діяло вісімдесять. Це було велике портове місто. З Чорного моря припливали судна із крамом, розгружалися на вози. Ті прямували до Молдавського гостинця, а далі до Коломиї, де міняли крам на сіль, до Галича, до Європи. Весь транспорт рухався через Снятин. Коли на зміну угорській владі прийшла польська, могутній староста коломийський і снятинський Бенко свавільно підняв мито за в'їзд до міста. Потім поставив ще одну заставу по збору мита при в'їзді на Коломийську землю. Цьому спротивилися знані на той час купці — Адель Абрагамович, Давид Айвас, Арон Базелі, Наум Баум і ті, які лише розпочинали займатися торгівлею — Ян Бірман і Мошір Вірнбавм. Вони вважали, що це чистісінький грабунок з боку влади. З цією метою почали шукати виходу з даної ситуації. Насамперед, звернулися до коломийського суду. Підлеглий суд новоспеченому феодалові, незважаючи на творення беззаконня їхнього старости, все-таки виніс компромісне рішення: знявши ще одну заставу при в'їзді на коломийську землю. Вийшло так, що держава гарантувала купцям безпеку поїздки. Якщо якийсь захисток купці мали від нападів розбійників, то від місцевих феодалів ніякого. Від грабунку купецьких караванів, польські феодали мали основний прибуток.

Крім того, що купці добилися такого рішення коломийського суду, вони почали шукати об'їзні шляхи. Щоб обминути Снятин, почали везти свої вантажі через Шишківці Кіцманського повіту, на Стецеву, Підвисоке, попри тодішні Тополі, на Ганьківці, де виїжджали на гостинець.

На цьому відрізку шляху найбільшу проблему творила місцевість біля недалекого села Тополі. Щоб переїхати якихось триста метрів багна треба було затратити багато часу. Слугам, які супроводжували купецькі каравани, приходилося пилити дерева і стелити дорогу по болоті. Зимою, коли сильнішали морози, то ще можна було миритися. А літом? Не дай Боже! При згадці про літо усі хрестилися. Дерево поглинало болотяне багно. Мучилися воли, мучилися й коні. Інколи топилися. Доводилося на місці заночовувати. Те літо було дуже дощовим. І слуги почали зводити дерев'яні невеликі будиночки, щоб пересидіти лиху годину. Оскільки доводилося чекати багатьом навантаженим возам, коні потребували їди. Слуги змушені були косити траву. Дехто просто чекав зимової пори, коли багна замерзнуть. Тож треба було заготовляти сіно. Подібне стовбичення вантажів чекало і з іншого боку. З одного боку на фірах був упакований один крам, з протилежного — вже інший. Хоч-не-хоч, на місці розпочався обмін крамом. Купецькі наглядачі найняли робочих з найближчих поселень, особливо з Тополів, і корчували дерева. Розробили таке собі рівне поле, на якому розпочали обмін краму. З часом там зробився великий майдан, на якому помало-помало організувався неабиякий ярмарок. Хто знайшов свій хосен від ярмарку, по обох боках дороги почали забудову добротних будинків. Наглядачі під крам зводили великі амбари. Появилися жінки, дівчата. Заодно — діти. Через велике болотяне багно навпроти Сливкової почало засновуватися нове поселення, яке також прибрало назву — Тополі. Дехто уточнював словом: — Нові.

II

У корчмі накурено, хоч власник Гайзель часто відчиняв вікна, махав рушником виганяючи дим. Проте це нічого не давало. В окремі кімнати для поважних гостей стояли нові столи, накриті скатерками. Газьо, як усі звали корчмаря, ввихався зі своїми підручними, як на весіллі. Хоча це було щось більше й особливе. Два дні потратив, увихаючись по ярмарку. Шукав найвитонченіші продукти, випивки. Адже які гості! Які гості мали приїхати. З одного боку, для нього це велика честь, з іншо-

го — велика відповідальність. Хоч недавно побудував корчму, але ще великих успіхів не мав. Надіявся, аж після візиту таких поважних гостей про його корчму заговорять далеко за межами Тополів.

Уже під обід першими приїхали Адель Абрагамович із Давидом Айвасом, трохи пізніше — Арон Базелі і Наум Баум. Поважні гості зайшли до навмисне для них приготовленої кімнати, розсілися попід стінами. Хоч Гайзель старався з усієї сили, але гості спочатку кривилися. Це не місто, де вони любили посидіти. Але іншого вибору не мали. Нетерпеливо поглядали один на одного. Чогось припізнавалися Ян Бірман і Мошір Вірнбавм. Ті мали привезти інженерів аж із самої Варшави. Купці не могли терпіти тому, що на вибраній ними дорозі були перепони у вигляді таких багн. Тому вирішили зівзвати інженерів-будівельників, щоб ті спроектували насипну греблю і пустити по ній торгіву дорого. Могли й самі зробити це все самотужки. Але не хотіли так, наугад, та і не знали, як розрахувати, скільки може прибувати води від великих злив, від танення снігу, щоб не рвало греблю. Де треба побудувати мости? Знали, що це їм дорого обійдеться, але й іншого виходу не бачили. Підраховали, що це все для них обійдеться дешевше, ніж платити Снятинові мито. В даному випадку думали не тільки про себе, а й про дітей, онуків. Робиться ж не на один день.

Нарешті приїхали молоді купці, а з ними два інженери. Надворі панувала спека, то ж інженери були у білих сорочках, світлих штанах, черевиках. Один старший назвався Людвігом Ключевським, молодший — Яном Казіміржом. Людвіг був в окулярах, спереду світилася лисина, позаду і по боках звивалися світлі кучері. Кучерявилася і борода. Під носом стирчали в обидва боки скручені вуса. Лице округле, очі світло-сині, гарні брови, припухлі губи. Яна прикрашала красиво вкладена на голові зачіска, хвилями, ніби нарурковано. Обличчя худощаве, карі очі, з темними бровами, трохи стирчав завеликий ніс, широкий рот. Коли усміхався, здавалося, що губи розтягаються від вуха до вуха. Обидва тримали під пахвами товсті чорні папки.

— Панове. Ми б хотіли побачити дану місцевість, — сухо мовив, ледь ворущачи губами, пан Людвіг. Цим хотів сказати, що вони зразу приступають до роботи. Купці невдоволено переглянулися. Дуже вже їм хотілося випити по чарці вина і дещо перекусити. Адель Абрагамович погладив себе по великому череві, мовби заспокоюючи шлунок, який віддавна позирав вверх з думкою: «Чи той рот, бува, не повісився?».

З нагоди приїзду інженерів слуги збили з дошок майже до метра в ширину кладку і простелили впоперек болота. Зверху набили поперечних латок, щоб гості часом не поскознулися, і, не дай Боже, котрийсь не шубовснув у болото. Бо хтозна чим може те все закінчитися.

Адель, як найстарший тут, і найбагатший, хоча ніхто не рахував його статки, але всі так вважали, нехотя піднявся з лавки і попрямував до виходу. За ним потягнулися інші.

III

Раптом десь недалеко заіржав жеребець. І то так, що у всіх аж кров у жилах похолола. Переглянулися. Бесіда, яка дотепер гомоніла, як вода у невеликому потічку, вмовкла.

До Абрагамовича підбіг побліднілий фірман, який привіз сюди свого пана. Руки тремтіли, губи тяж...

— Пане! Паночку! Ваш Радоні! Радоні!

Адель крутнувся на місці. В іншому разі здалося б, що така огрядна туша навряд чи змогла б так раптово повернутися, а тепер... В очах слуги відчув якусь небезпеку. Пулькати очі заокруглилися, від різкого повороту капелюх упав з голови і до сонця блиснула велика лисина. На чолі зблиснув рясний піт і почав каплями стікати на м'ясистий округлий червоний ніс, який виглядав на обличчі, ніби там причепив хтось картоплину. Піт капав з носа прямо на густу посивівшу бороду. М'ясисті губи щось плямкали, плямкали і нарешті відкрилися:

— Що з Радоні? Що-о-о? — загорлав, аж усі перелякалися.

У цей час знову почулося дике і могутнє іржання.

— Радоні! Радоні! — і впав на коліна, звівши догори руки.

Адель підскочив і вдарив того щосили у підборіддя. Той упав у порохи. Пан почав копати чоботом. Той перекочуючись лепетав?

— Радоні випрягся...випрягся... і поскакав в напрямку болота... скочив... скочив у болото... топиться... топиться...

Адель перестав копати, спохватився і побіг навпростець туди, звідки лунало передсмертне іржання його улюбленого Радоні. О Радоні! Як він любив цього коня. Завжди ранком витягав з правої кишені шматок хліба чимось помащеним і вгощав. Як той жуєчи дивився в очі своєму господарю, видавав від задоволення якісь особливі звуки, інколи подібні на людські, напевно, дякуючи в такий спосіб за вгощення. Радоні — це було його життя. Радість і надія. Так не любив свою Суре, дітей. Аделеві від бігу ставало все важче дихати. Сопів, як ковальський міх. Увесь спітнів. На ходу зсунув з плеч лейбик. Широкі штани, заправлені у добротні чоботи, лопотіли на ньому.

Те, що він побачив здалека, думав, не витримає. За якихось десять метрів від берега з болота виднілася лише голова його Радоні. Його Радоні. Адель вибухнув плачем. О Боже! Так не плакав за своїм тато, маме, коли ті лежали на смертельному одрі... Кінська голова, яка виднілася над водою, байдуже булькала очима довкола. Її все глибше і глибше засмоктувало бездонне болото. Кілька чоловік збивали докупі дошки, стелили місток до кінської голови.

— Радо-о-оні! М-і-і-і-й Радо-о-о-о-н-і-і! — заверещав від болю з берега безсилий Адель. Скільки грошей у нього, товару, яке збив багатство, а тут безпорадно стояв на березі і безсило махав руками. Серце рвалося з грудей.

На знайомий, такий рідний окрик Радоні почав повертати голову, зі всієї сили заіржав, як йому здалося, але то уже був передсмертний тваринний крик. Голова трималася на поверхні з останніх сил. Нарешті почала хапати губами повітря, якого стало бракувати нещасній тварині. Там глибоко, у багні, ніби хтось тримав жеребця за ноги і раптово потягнув донизу. Голова сховалася. На поверхні враз почали вирівнюватися невеликі хвиль-

ки і вирівнялися. Загладилося. Ніби нічого не сталося. Ніби й нічого не було.

— Радоні, мій Радоні! — Адель присів на якесь дерево і гірко плавав. Плечі здригалися. Обличчя затулив руками, крізь пальці текли сльози. Капали на бороду, на сорочку...

Для нього це було великим горем. Посидівши ще трохи, відняв руки і подивився на болото. Не міг повірити у те, що сталося. Надіявся на чудо. Чуда не було. Скільки людей поглинуло болото, не кажучи про звірів, худобу... Таке життя...

— Навіщо сюди приїхав? Навіщо пригнав на вірну погибель свого улюбленця. Це Бенко винен. Бенко. Отой снятинський староста! Підняв мито. О Боже! Щоб йому добра не було, ні його дітям. Ніяк не можна було з ним домовитися. Хотіли схитрувати. Хотіли, щоб збідніла міська казна.

Нарешті думками перенісся сюди і почав клясти, на чому світ стоїть:

— Щоб ніколи не висихало оце болото. Щоб ця земля довкола згоріла від сонця, провалилася...

Вона забрала його... забрала Радоні... це було його життям... Свого фірманя не кляв. Бо і його за вірну службу любив і поважав. У душі вже й жалів, що так обійшовся з ним. Не треба було бити. Не треба було...

IV

І закипіла робота на спорудженні греблі. Насамперед — за кресленнями інженерів майстри будували дерев'яний міст через потічок Вікнянка. Інші — фірами возили жовту глину, зрізаючи високий горб таки рядом з потічком. Горб був достатньо високим і глини вистачало. Від цього горб дістав назву Глинище. Роботами керував Ян Казімірж. Гонорово ходив по будові, весь час поглядаючи на черевики, щоб, не дай Боже, замастити. Під пахвою завжди носив чорну набиту папку. Жив у Гайзеля. Йому виділили окрему кімнату. Після сніданку йшов до роботи. Потім приходив на обід. Знову робота. Після вечері сон. Але спати не хотілося. Тим паче, що в Гайзелів була молоденька Соня. Всі її звали Сонечкою. Ото-то вона й не давала молодому Янові нормально заси-

нати. Поки засне, то такі видива бачить поряд із Сонєю, що просто сходить з розуму. Сорочка пітніла, хоч викручуй. Гайзелиха бачила цнотливі погляди квартиранта в бік її милого створіння і все робила для того, щоб вони не те що зустрічалися, але навіть ні в якому разі не бачилися.

Але і в Соні серце не камінь. Молода. Добре їсть. Спить, скільки захоче. Фізично не працює. Куди дівати надлишок енергії? Ото ж також мучилася. Особливо вечорами, коли силою вкладала до ліжка її мамця.

Ян спав на одній половині будинку, Соня на іншій. Ніяк не було змоги якось вечором зустрітись. Вдень те саме. Але на все воля Божа.

Якось однієї днини щезла з дому Соня, а з нею і Ян.

— Люди, про-о-о-обі! — голосила мамуся за своєю донечкою. — Що тепер буде?! Що буде з моєю дитиною?!

Хоч і сама добре знала, що буде. Бо і в неї рильце в пушку. Так само у свій час вчинила і вона побігши за першим помахом руки її теперішнього Газя. Донедавна, ще живі її батьки не змогли їй цього простити. Не жаліє, що так зробила. Як живуть із Газем, дай Боже, аби всі діти так жили. Але тут зовсім інакше. Рідко таке бувало, щоби поляк одружився із жидівкою. А що використовує деякий час і нажене, це буває часто. Особливо, коли гарненькі дівчаточка тратять голову. Не раз чула, як місцеві хлопці-погоничі підвипивши в корчмі співали:

Ой там при долині зелена ліщина,
Ходила, гуляла молода дівчина.
Ходила, гуляла, було їй доволі,
Стратила віночок з голівоньки свої.

Гайзелиха зайшлася плачем. Жаль дитини. Своя кровця...

Два дні не було дома Гайзеля. Приїхав почорнілий, аж ніби схуд. Скрізь шукав і не знайшов. Хитрим виявився поляк. Забив баки дитині. Та повірила у добрі й чесні наміри. От тобі й маєш. Як йому вдалося вибратися звідси? Один Бог відає.

V

Десять возів, кожний запряжений парою волів, працювали на будівництві греблі.

— Петре! Як працюється? — запитав Василь Кульчик, витягаючи бокову драбину. Глина почала зсуватися на свіжу купку.

Вже кілька днів снували то сюди, то туди. Бажаючих було більше. Але Ян установив відповідну норму і не хотів, щоб одні заважали іншим. Віддаль поки що була невелика. Глина топилася у болотяному багні, мов у бульбоні. Кожної днини гребля стелилася поки що на кілька метрів. Коли ще був Ян, то все підганяв, підганяв, щоб прокласти хоч якийсь насип до наступного моста, який вони разом із Людвігом Ключевським накреслили на мапі через потічок Тополівку. Міст через Вікнянку майстри закінчують. Дуже хотілося дати їм свіжу роботу.

— Працюється то добре. Але пани призначили малу платню. Ну що це по південарія з понеділка до кінця суботи. Та ще й опольчика. Якби хоч казимирчика, то ще-ще. Харч свій. Волів теж годувати своїм.

— Звичайно, мало, — продовжив Василь, — у неділю пішов на ярмарок. Так там денаріїв навіть не видно. Ніби не ходять такі гроші. Самі лише празькі напівгроші, руські, польські і львівські. І все як до товару. Якісь такі виміри, рахунки, що ніколи й не снилося. Які це школи треба кінчати, аби в тому хоч трішки розумітися?

— Один вірменин купував якусь матерію у того, ну з таким м'ясистим червоним носом, жида. Таким бородатим і з великими аж до плечей пейсами.

— Та менше з тим!

— Так той щось рахував, рахував і назвав щось таке, що мені незрозуміло до сьогодні: 10 кіп лічби і ваги руських, або вісім кіп малих і три копи широких грошів. Ти щось розумієш від цього?

— Василю. Не бий собі голови пустим. Ці рахунки не для наших голів. Ми навіть кількість возів не рахуємо. Що нам від того? Маємо відгарувати день, і то не розгинаючи спини.

Справа вся в тому, що у кінці XIV і на початку XV століть у Східній Європі найбільшого поширення набули празькі, або широкі гроші, які вперше були випущені за короля Чехії і Польщі Вацлава II (1278-1305 р. р.). Керували випуском таких грошей досвідчені майстри із Флоренції. Монети виготовлялися з високопробного срібла.

Ставши на престол, Казимир III розумів, що без своєї грошової одиниці розвиток економіки підняти наможливо. Тому й негайно приступив до виготовлення своїх грошей. Це були краківські монети. Чим і було сповіщено весь світ, що Польща проводить економічну незалежність від Чехії. Проте політика нових грошей не вдалася. Празькі гроші з польського ринку витіснити не вдалося. Тоді-то почали випускати польські напівгроші, або пізніше їх назвали середнім грошем. Він становив за своєю вартістю половину краківського гроша. В народі цей напівгріш охрестили квартником. Але й ці монетні знаки не змогли витіснити з ринків празькі гроші.

На ринках Галицької Русі до часу польського поневолення ходили свої руські напівгроші. Потім появилися празькі, пізніше польські. З приходом Казимира почали виготовлятися нові гроші, які відрізнялися від польських. На один львівський напівгріш спочатку йшло шість мідних галицьких денаріїв, а потім вісім. Люди їх називали казимирчиками.

За часів правління Владислава Опольського на Галицькій Русі чеканили кілька типів напівгрошів. Мідні денарії народ назвав опольчиками. Вони були менш вартісними. Після смерті Казимира на трон Польщі й Угорщини прийшов угорський король Людвік. З-за нього продовжили карбувати напівгроші. Мідні денарії називали людовиками. Потім появились і ягайлики.

VI

Снятинський воевода ходив по ратуші надутий. Ні до кого не говорив. Лише зле поглипував на бурмиистра, радників і лавників. Уже кілька днів ходив, як гроза. Коломийський суд — його суд! — присудив зняти ще одну залогу по збору мита. Звичайно, те мито йшло у його кишеню. Хіба можна прожити на ту платню, яку ви-

значив сам король? Майже половина купецьких караванів пішли в обхід Снятина. У зв'язку з тим при в'їзді на Коломийські землі влаштував ще одну залогоу. Все нормалізувалося. А тепер?

Бурмистр Мишута Буцацький часто шморгав носом і ніби то заглядав у якісь папери, то крутив головою довкола, дивлячись на своїх підлеглих.

— Організували ярмарок у Нових Тополях, — не то шипів зі злості, не то говорив пан Бенко, — завтра нехай хтось з вас поїде на той ярмарок і сповістить про складське право. Я їх провчу. Ще почують про мене.

Першим складське право отримав Львів. Це відбулося зразу після окупації Галичини королем Казимиром. Цим скористалися і Людовик, Ядвіга і Ягайло. Приїжджі купці зобов'язані були зупинятися у Львові і торгувати там чотирнадцять днів, після чого мали право з непроданими товарами їхати далі — до Європи або в Крим. На зворотному шляху те саме. Приходилося підкорятися 14-денному складському праву.

Відносна форма дії цього права не задовольняла купецтво. Чотирнадцять днів сидіти на одному місці не входило в розрахунки знаменитих купців. Єдиний товар, на який не поширювалося складське право, — сіль. Але рідко який купець віз одну сіль. Тому однаково мусив сидіти чотирнадцять днів на місці. Знову пішли в рух підкупи і підплати.

— Не захотіли платити мито, будете платити, щоб не простоювати два тижні, — злорадно усміхаючись, потирав руки Бенко.

Правда, на таких ярмарках старійшини села забезпечували торгашів складськими приміщеннями, охороною, мірилами. За них треба було платити окремо. Такі гроші йшли на розбудову міста, а в даному випадку села.

Тополівські люди за добру платню побудували міст через притоку Тополівки — Вікнянку, насипали греблю. Посеред греблі побудували два мости, через який стікала вода з урочищ Кут і Ставище. Поставили міст на Щербунчині через маленьку Тополівку, води якої літом пересихали, але весною і в

дощову погоду стікали з горбів, попадали в притоку, а та скидала їх у трясовину на Осоках. Попри Тополі заснувався новий гостинець.

VII

Через рік створили архітектурні представництва, які на місцях вивчали умови можливості та необхідності будівництва королівських маєтків. Одним із таких місць була вибрана територія нових Тополів (тоді село уже прибрало назву Топорівці). До комісії входив Людвіг Ключевський, який добре знав цю місцевість. Що спонукало комісію зупинитися саме тут? Ключевському довго переконувати не довелося.

По-перше, побудований порт Теребовлянським князем Васильком у Василеві на Буковині призвів до створення ще одного торгового шляху через села. Уздовж нього в Топорівцях почали осідати провідники, погоничі, купці.

По-друге: недалеко діяв великий ярмарок, який вирував повсякденно.

І по-третє: зовсім поряд на той час існувало велике село Тополі.

Це й спонукало вибрати саме те місце. Розпочалося велике будівництво маєтку. Невдовзі визначили територіальні межі земель, закріплених за королівським маєтком. За межі слугували великі і малі гостинці. До топорівського королівського маєтку належало до десяти сіл. Для безпосереднього керівництва королівськими маєтками польська влада створила домінії і циркули. Топорівці належали до Коломийської домінії і до Заліщицького циркулу.

ВЕСНА 1945 РОКУ

ЯЛТА

І

кінці січня 1945 року нацистська Німеччина, затиснута у лещатах двох фронтів, була на грані катастрофи. Воєнні успіхи антигітлерівської коаліції впритул наблизили кінець війни в Європі. Це висувало на порядок денний багато важливих питань про воєнні справи. Вони вимагали наступної зустрічі “великої трійки”, яка й відбулася в половині лютого.

Явна військова перевага Радянського уряду визначала характер рішень Ялтинської конференції. Вони дали змогу кремлівському вождеві на свій розсуд тлумачити укладені в Ялті угоди, поряdkувати в окупованій Червоною армією Східній Європі й слідом за Польщею комунізувати інші сусідні країни. Саме в Ялті відбулося офіційне визнання іншими членами трійки територіальних надбань, здійснених Сталіним у 1939 році внаслідок змови з Гітлером. Відбулося це при остаточному розгляді польського питання, складовою частиною якого була проблема східного кордону Польщі. Це питання вже явно наблизило Сталінові.

— Скільки можна говорити на цю тему? — нервувався Сталін, — адже з Польщею, її східними кордонами в нас усе в порядку.

Британський прем'єр-міністр давно вже махнув рукою на проблему східного кордону Польщі. Менше переймався її урядом, який перебував у Лондоні. Він більше був заклопотаний своєю долею. Так багато зробив для своєї Англії, так багато, особливо в такий важкий для неї час, здавалося б, уся Англія мала би стояти перед ним на колінах і дякувати йому. Завжди був упевнений у тому, що так воно й буде. Влітку в Англії мали відбутися чергові вибори. Був упевнений у своєму вииграші. Адже інакше й бути не могло.

Але, недавно побувавши у Сполучених Штатах Америки, зустрівся з Джин Діксон — визначною пророчицею, улюбленицею Америки, про пророкування якої ходили легенди. Ще в дитинстві маленька Джин заступилася за старшого брата, якому батьки забороняли грати у футбол. Вона заявила, що він стане “великим футболістом”. Пророкування збулося. Через десять років опісля ім’я Ерні було занесено до Книги пошани американців.

Перед війною Джин одружилася з багатим бізнесменом Джеймсом Діксоном, і молоді люди перебралися жити до Вашингтона. Невдовзі їй довелося доказати скептику-чоловіку своє пророкування. Буквально зі сльозами на очах якось уговорила Джіма не летіти до Чикаго. Наступного дня ранком усі були приголомшені, коли дізналися, що рейс, на який у Джіма був білет, закінчився трагічно: літак розбився. З тих пір Діксон ніколи не насміхався над дружиною.

Отож Джин попередила Черчіля, що йому не варто спішити з виборами, інакше зазнає на них поразку. Тоді він засміявся над наївним прогнозом американки:

— Англія ніколи не підведе мене, — гордо тоді заявив. Вибори призначили на червень. Чим ближче ставало до того дня, в нього все більше й більше наростала в душі тривога. Та й противники в кандидати говорять у своїх публічних виступах, що йому навряд чи вдасться виграти.

II

Президент США прибув на конференцію з рекомендаціями, які розробляв департамент. Вони-то і мали підкріпити позицію Рузвельта під час переговорів щодо польського питання. Уже йшлося не про західні кордони, лише залишити Польщі Львів і нафтові поля, взагалі так звану “Львівську провінцію”. З карти, підготовленої експертами держдепартаменту, можна судити, яку саме українську територію мала на увазі американська делегація в Ялті, ведучи мову про “Львівську провінцію”. На карті було позначено територію, яку делегація США сподівалася відокремити від України. Ішлося про Львівську, Дрогобиць-

ку і Станіславську області повністю, а також західну половину Тернопільської. Було розроблено навіть кілька варіантів лінії кордону. Про нові кордони західної Білорусі взагалі не йшлося. Галичина! Галичина не давала спокою полякам навіть далеко за океаном.

— Основне, що хочу, — це нагадати всім, що в Америці живе велика польська діаспора в кілька мільйонів. Як я вже казав у Тегерані, — почав головуючий на конференції Рузвельт, — у цілому я за лінію Керзона... Мое становище вдома полегшилося б, якби радянський уряд міг дати щось Польщі. У Тегерані я ставив питання про передачу їм Львова. Зараз пропонується, щоб їм також були віддані нафтоносні землі на південний захід від Львова... Я сподіваюся, що маршал Сталін може зробити добрий жест у цьому напрямку. Такий жест, справив би на американську думку “корисний ефект” для президента.

Після нього виступив Черчіль:

— Британський уряд виступає за лінію Керзона, бо ця радянська вимога “ґрунтується не на силі, а на праві”. Англійська делегація вітатиме будь-яку поступку з радянського боку у напрямку, вказаному американським президентом, це був би “величний акт”. Потім розглядалися й інші питання, які нічого не дали, бо Рузвельт і Черчіль опинилися там у ролі прохачів перед Сталіним. Як ґазда становища у Польщі, Сталін міг дати свою згоду, а міг і відмовити.

Після денного засідання конференції Рузвельт сидів на своєму візку на відкритій терасі, підставляючи обличчя морському прохолодному вітерцеві. Був добре одягнений. Лице бліде-бліді-сіньке.

— Він уже не жилаць на цьому світі, — подумав Сталін, проходячи зовсім рядом.

Справді, Рузвельт відчував себе досить слабим. Велика економічна криза на початку 30-х років, депресія, тепер жорстока війна забрали в нього багато здоров'я. Наслухавшись багато про Джин Діксон, попросив її прийти до нього.

Красива, молода Джин була вражена чоловіком, який, сидячи в інвалідській колясці, ще керував такою великою державою. Він

стояв уже однією ногою в могилі, і вона не могла сказати йому правди.

Той розтулив бліді уста:

— Скільки часу мені залишилося, щоб завершити почате?

— Шість місяців, а то й менше, — таким був її вирок.

— Як будуть розвиватися відносини Америки з Росією? — задав несподіване питання.

— Вони стануть союзниками перед лицем загрози з боку червоного Китаю.

— Червоного Китаю? — перепитав Рузвельт. — Але Китай зовсім не червоний.

— Я подивилася в мою кришталеву кулю, — продовжила Діксон, — і побачила абсолютно точно: Китай стане комуністичним.

На наступній зустрічі Діксон уточнила, що після війни союз двох великих держав розпадеться, але через багато-багато років знову буде відновлений.

ЛІТО 1923 РОКУ

ПІЗНАЙ СЕБЕ

І

има була суворою. Морози як почалися на перші Різдвяні свята, так і не спадали. Сніг випав невеликий, але через часті морозяні тумани дерева усі були в інею. Вийдеш вранці на вулицю, а то все біло-біло навколо. Око радується. Краса. Але дуже дошкуляли оті морози. Цим дуже переймалися Параска і Петро Сливчуки. Кожного дня молячись, просили Господа Бога, аби вмалив трохи ці морози. Підходив речинець отелу їхньої годівниці. Так називали свою корову. Вона їх годувала.

— Йой, Параско, як це має бути, та як це має бути? — прицмокував Петро, дивлячись на жінку, за якою було останнє слово.

— Як буде, як буде. Як у людей, так і в нас. Онде, Волошини перед отелом на самі Різдвяні свята тримали корову в хаті. Колядники колядували не тільки їм, а й корові. Та й ми перетримаємо. Аякже!

— Ага, мамо, до хати. Та й якої? Прийдуть до мене парубки, та й що будуть сидіти навколо корови?— огризнулася з печі Катерина. — Або прийде мій Місько. То буде говорити до корови, чи до мене?

— Катрусю, ти б промовчала, мама добре каже, — підтримав Петро.

Через кілька днів привели до хати корову і прив'язали до ніжки стола. Давали їсти тільки з цебра, аби не розкидала по хаті їду. Петро з Параскою сиділи почергово, і при потребі підкладали відро, щоб у хаті не було болота.

Чи вони недобре записали дату парування, чи зле вирахували, але корова жила у хаті вже два тижні, а теляти все не було. Це їх так змордувало, що ходили і хиталися від втоми. Увечері, котрому доводилося чергувати, то це була кара Господня. Зазирали під хвіст, зазирали, а теляти не було. Вже ось-ось. Ще день. Ще один...

А теляти нема та й нема.

Одного вечора випала черга сидіти біля корови Петрові. Ходив по хаті, ходив, рот роздирався аж до вух. І то раз попри раз. Усе позирав на Параску, як та спокійно дихала уві сні, і його розбирала заздрість.

Через якийсь час присів на ліжку, незчувся, як похилився і погруз у глибокий сон. Скільки спав, напевно, ніхто би не сказав, але почало снитися, як його Парася, ще дівчиною, обіймала його за шию, все цілувала в губи, цілувала, аж надоїла, і він почав крутити головою, то вправо, то вліво, а та цілувала й цілувала. Скільки би продовжувалося оте цілування, ніхто би не вгадав, але Петро пробудився від того, що його облизувало теля, яке народилося без їхньої допомоги.

II

Після весілля Петрови було добре у приймах в Танасія Грищука. Молодих помістили спати під вікнами на бомбетлі. Танасій з Параскою спали на ліжку. Василько — молодший від Настуні, вже був підпарубком. Правда, ще ввечері ніде не ходив, але спав на припічку. Молодші — Іванко, Маруся, Парася й Ольга спали на печі.

Петро вставав удосвіта і йшов до худоби. Все старався встати раніше від Танасія. Але так було недовго. Що то молоде. З усіх боків чекала робота. Та й вмигався трохи. Деколи почав засипляти, що дуже нервувало Танасія:

— Ади-ди-ди. Що то старці до роботи? Та вони лише годяться до ліжка.

Почалися нарікання. Ні з цього ні з того пішли сварки. Петро дуже переживав.

З часом звалилася нова гризота. Та ще й яка!

Якось ішов до єврея в магазин і зустрів на дорозі ворожку. Та при зустрічі шепнула:

— Петрику, я, видай, груба від тебе, — і доторкнулася до черева.

Петра ніби обілляли окропом з голови до ніг. Мало не впав серед дороги. Але пішов далі, навіть не подав виду. Не дай Боже, аби це хтось почув. Чого-чого, а такого повороту подій не сподівався.

Параска спочатку захищала Петра. Але помало-помало Танасій перетягнув її на свій бік і почалося:

— Петре! Чого сидиш та й сидиш на лаві? Ти приніс її собі з дому? Не спирайси на одвірки! Ти їх робив?

І пішло-поїхало. Багато їсть, мало робить. Не до роботи.

— Остатний лайдак! — кричав Танасій на усе подвір'я, щоб чули сусіди.

Єдине, що тішило Петра, на його боці була кохана Настуня. Захищала перед татом, мамою, заспокоювала свого Петруся, як могла.

Одного разу Петро пішов до своїх тата й мами і все це розповів.

— Я нічого не маю проти Настуні, вона як невістка може бути. Але я тобі, Петруню, говорив перед весіллям, не пхайся до багачів. Вони нас, бідних, недолюблюють.

А тепер що робити? Я тобі скажу, що робити. Терпи, як можеш. А як ні, то ходіть обое жити до нас. Якось помістимося. А зрештою, твої витані гроші у нас. Давай навесні починай будуватися. Коло нас є файне місце, город, недалеко до центру. Трохи буде затяжко, бо цих грошей замало, але якось поможемо та й буде. Та терпіти увесь вік не будеш. Та рано чи пізно це треба робити, бо в Танасія ще п'ятеро дітей. Та не будеш на них усіх робити. Чим скоріше це зробите з Настунею, тим ліпше буде для вас. Будете робити лише на себе і на свої діти. Та й ніхто не буде на вас кричати. Схочете, встанете удосвіта, схочете, — пізніше. Як будете робити, так будете мати.

Після такої поради Петро йшов додому упевненіше. Але, прийшовши на подвір'я, замітив, що тесть замітає подвір'я. «Та я рано позамітав» — подумав.

Побачивши зятя, кинувся до нього:

— Де ти ходиш, болване послідний? Ади, йшов до свого тата. Чи не жалітися часом? Аякже, пожалітися, такому самому лінюхові, як сам...

Петро прискочив до Танасія:

— Ви можете мене толочити, як хочете, але тата залишіть у спокої. Тато тут ні причому.

— Ти що, може, хочеш битися? Ти чого прискочив, як той когут недорізаний? Та я тобі, — і Танасій розмахнувся мітлою, напевно, таки хотів ударити Петра. Був дужчий за нього, але Петро проворніший і відвернувся. Танасій гепнувся на землю.

— Гавт! Гавт! Люди, рятуйте-е! Цей убійник хоче мене вбити! Ти старцюго! — верещав на всю округу, але не від того, що упав, а від злості, що таки не вдарив свого зятя.

З хати у вікно все бачила Настуня і вискочила надвір:

— Чого верещите на всю вулицю? Я все бачила у вікно. Петро до вас навіть пальцем не доторкнувся. Це ви хотіли його вдарити, але не вдалося. Ви все робите навмисне супроти нас, — і Настуня заридала.

На це вийшла з хати Параска і пригорнула Настуню до себе, взялася заспокоювати, чим викликала велике здивування у Танасія. Хто-хто, а мама першою дізналася, що Настуня груба. Кому, як не своїй мамі, розказала про свої перші тривоги.

— Настуню. Та тобі вже не можна нервуватися. Настуню. — і в Параски на радощах виступили сльози.

III

— Йой, Настуню, раз ти груба, ти мусиш усе знати, що має робити жінка у твоєму положенні. Мені це все передали мої мама, дай їм Боже царство небесне, — і Параска з Настунею перехресстилися. — А моїй мамі розповіли їх мама, а ти маєш розказати своїм донечкам, якщо їх дочекаєш, а я вірю, що обов'язково дочекаєш, і то не одної, лише дай їм Боже здоров'я.

У Настуні появились сльози на очах, — лиш коби все здорово, коби все здорово.

— Настуню, тобі не можна плакати. Настуню, бійся Бога, не роби цього.

Танасій, як сидів на землі, зразу схопився. Відразу все зрозумів. Зрозумів усе і Петро. У всіх просвітлили обличчя. Танасій з гордості — скоро буде дідом, а Петро — скоро стане татом. За сварку забули, як не було. Що то говорити. Свої люди завжди знайдуть спільну мову.

— Настуню. Ти повинна про це розповісти кільком нашим сусідам, щоб дитина, дай Боже, розвивалася добре, щоб не заги-

калася, або, ще гірше, борони Боже від такого, не була німою, — почала повчати рідненька. — Не переступай віник, бо він обмотаний, і дитина при народженні, сохрани Господи святий та пропадь, не була обмотана пуповиною

У свята, в неділі, аби тебе Бог боронив, брати в руки ніж, ножиці, голку. Дитина може мати всяку нечисть по тілі, якісь вади. Якщо чогось перелякаєшся, не дай Боже, ймитися за лице рукою. Від такого може залишитися якийсь знак на лиці в дитини. Якщо побачиш вогонь, ніколи не ловися за очі, бо в дитини може бути від цього поганий зір, а то й сліпота. Тяжке не піднімати, можеш подвигнутися, і дитинка може народитися, — Параска зажмурилася, поплювала на всі сторони і перехрестилася, — щезни та пропадь, неживою.

Не нервуйся, не переживай, добре харчуйся, більше спи, багато не працюй, усе більше на Петра перекладай. Добре аби ти сама в ліжку спала. Так-так, не червоній, тут нема ніякого встиду. На дитину треба вважати...

Проте затишшя у Грищуків тривало недовго. Слово по слову — і знову спалахнула сварка між Петром і Танасієм. Та така, що обидва на подвір'ї ймилися за чуби. Почали один одного сіпати. Танасій, відчувалося, був моцнішим, а Петро спритнішим. Скільки би це тривало, хто знає, але тут проходив дорогою Микола Сопотик, якого Танасій дуже хотів мати за свата:

— Мов, мов! — загулікав, — Що ви, як ті когути, моцуєтеся?

Танасієви стало соромно і відпустив Петра. Той теж.

— Та ми, та ми... — запнувся від несподіванки, важко дихаючи. — Та ми з зятем граємося.

— То це таке грає? — поважно здвигнув плечима Сопотик. — Мені здалося, що ви чубитися, щось подібне на бійку. А ви, куме Танасію, вже все поробили, що на старість граєтеся? — та й пішов собі далі.

Боже! Який це був устид Танасієві. Який устид...

Увечері повечерявши, почали вставати із-за столу. Наостанку залишилися лише Танасій і Петро. Пізніше сіли до столу. Їли молоко з кулешою. У мисці залишилося небагато тої їди. Танасій

харкнув і в миску сплюнув. Петро відклав ложку і подивився на Танасія, чи той не зсувається з глузду, як пес із соломи.

— Хочу бачити, дороженький зятюку, чи ти мною гидуєш, чи ні?

Петро мовчки підвівся із-за столу.

— Дивися, який чистьоха, бридиться мною. Гидує! А їсти мій хліб не бридиться, жити в моїй хаті не гидує!... Може, би ще щось викрикував Танасій, Петро підійшов до Настуні, обійняв за шию і прошепотів:

— Збирай наші манатки та й підемо звідси.

Це вчула Параска, прискочила до Танасія:

— Ти зовсім здурів, чи лише трохи? — і почала голосити. — Що скажуть сусіди? А в селі... Таке все село буде гудіти! Боже, Бож-ж-е-е-е!...

— Вуйку Їлашу! Вуйку Їлашу! — кричав із-за плота сусід, — це правда, що Петро із Настунею забралися від Танасія.

Їлаш підійшов до плота, щось цмакав губами, цмакав:

— Та мусив забиратися. Та слухайте, той дурний харкає в миску, глумиться над Петром. Та як таке терпіти?

— Хто дурний?

— Хто, хто? Танасій.

— Та як? Ви казали, такий сват розумний, гоноровий газда. Петро там буде, як пиріг у сметані...

— Ет, — махнув рукою Їлаш і пішов до хати.

— Петруню, Петруню! — прийшла до Угринів сестра Танасієва тета Настя. — Ти обіцяв мені, що поїдеш на форшпан до повіту. Я ще його не відробила.

— Добре, тетко, добре. Я завтра прийду.

На другий день Петро встав удосвіта, прийшов до тети Насті, подивився чи змащені букші в колесах, перевірів розвору, шлейф задніх коліс. Запріг коні, повернув за своїм вірним побратимом Николою Ватамановичем і гайда в сторону Черемоша, де були великі склади з деревом. До вечора привіз добру фіру файного дерева.

Через кілька днів, під приводом того, що знову іде відробляти той форшпан, разом із товаришами Михайлом Марковським

і Василем Сливчуком, привіз другу фіру. Потім уже з Василем Сливчуком привіз ще одну фіру дерева. Всі чотири товариші — Петро Угрин, Никола Ватаманович, Михайло Марковський і Василь Сливчук поклялися у вірності і до смерті дружити. Один одному у всьому допомагати.

Відразу після Великодніх свят Петро Угрин поїхав у гори і домовився з гуцулами, що ті прийдуть розпилити дерево на дошки. Почав заготовляти слупи на стіни. Кілька було готових і сухих у його тата. Кілька слупів супроти вуйниної волі дав вуйко Їлаш. По кілька — поздавали інші родичі, сусіди. До Танасія, свого тестя, навмисне не пішов. Не був там і під час Великодніх свят. Настуня дуже гризлася цим, але в усьому підтримувала свого коханого. Тут, у Петровій родині, до неї дуже добре відносилися. Особливо відколи почав виділятися живіт. Уже всі в хаті знали, що Настуня груба.

Через кілька днів прийшли гуцули. Закопали в землю чотири стовпи висотою три метри. Між ними було десь чотири метри. По одну сторону до стовпів приклали похило двоє дерев і зробилася така собі естакада. По ній розпиловочне дерево викотили наверх і там закріпили клямрами. Шовковими нитками, змоченими у розведеній синьці, з двох боків зробили розмітку для розпиловки. І почали розпилювати. Спершу на дошки для столярних виробів. Петро закликав своїх друзів Ніколу, Василя та Михайла, і ті складали дошки збоку, переклавши їх малими латочками. Треба, щоб поскоріше висохли.

Петро підрахував з Настунею, що та десь у жовтні мала би народити. Боже! Як хотів постаратися з будовою, щоб хрестини зробити у новій хаті. Їхній новій хаті. Аби спорядити бодай одну кімнату. Про те, щоб повернутися жити до Танасія Грищука, і мови не було. Та, зрештою, той і не подавав виду про це. Навіть не загикувався. Лише в селі якось Настуня зустрілася з мамою. Обидві поплакали, так тихенько, щоб ніхто, не дай Боже, не побачив, бо було би бесіди в селі й було. Тоді мама сказала:

— Якщо вже на те пішло, то будуйте більшу хату, аби там було дві кімнати, широкі сіни, збоку комора, а ми вам поможемо. Скажи Петрови, нехай не гнівається, що так сталося, в людей буває

ще й гірше, та й зустрічаються, говорять межі собою. Приходіть обое, ми на вас чекаємо, — потім, оглянувшись, прошепотіла: — Настуню, якось тато сказав: — Що було те було, аби прийшли, поговорили, та ми не вороги їм.

Прийшовши додому, Настуня все по порядку переказала Петрови. Той лише усміхнувся: “Тесть свою справу зробив. Йому лише цього й треба було. Мене позбутися. Бо підрастають хлопці, дівчата. Але нічого. Якось воно та й буде”.

Наступної неділі Петро з Настунею все-таки пішли до її родичів. Подумали, порадилися: “Вони молодші. А то все-таки тато і мама. Рідня. Тим паче, якщо допоможуть на будівництві, то чому не піти”?

— Боже! Параско! Хто до нас прийшов. Які гості, які дорогі гості! — Танасій підбіг перший раз до Петра, обійняв за шию, розцілувалися. Ніби нічого межі ними й не було, не чубилися, не харкав Петрови в миску.

Параска обійняла Настуню, розплакалася на радощах. Настуня собі. Затяглися до хати. Танасій, як почав носити на стіл, — то солонину, то буджене м’ясо, ковбасу, що лишилося від Великодня. Поставив пляшку горілки. Це ж яка радість! Яка радість! Приймали дорогих гостей ще ліпше, ніж на зговорилах.

Танасій пообіцяв допомогти на будові грішми, сухими дошками.

— А слупів, Петрику, скільки треба, скільки треба, — і Танасій протягнув долонею по горлу. — Житну солому маємо в снопах, онде, — Танасій показав рукою у вікно, — цілий оденок, — для пошиття, для мащіння. Є полова для гладження стін...

Звідти Петро з Настунею йшли, ніби перебували на сьомому небі. Такі були веселі, такі радісні. “Як то є” — думав Петро йдучи.

Всі, хто їм зустрічався по дорозі, оберталися вслід і милувалися такою файною парою, декотрі аж заздрили, що Петро з Настунею йдуть такі веселі. Петрові від радості здавалося, що й сонце по-особливому на них світить, хмаринки на небі зупинилися, аби їх пропустити вперед, вітер почав дути лагідніше, зробився ніби теплішим...

IV

Петро лежав з відкритими очима. Поряд рівно і глибоко ди- хала Настуня. Сон від нього кудись забрів. Укотре обдумував їхнє життя з Настунею.. Пройшли часи, коли життя ускладнилося. Тепер все стало в порядку. Навіть не вірилося, що так може повер- нутися їхня справа. Тесть зовсім змінив своє ставлення до нього. При людях почав розхвалювати, який у нього гарний, працю- витий, розумний зять. Згадавши про це, Петро в темноті усміх- нувся. Поки що всі плани збуваються якнайкраще. Розпиловку дерева гуцули закінчили. Після гуцулів прийшли майстри. Того дня прийшли Танасій з Параскою і Василь Угрин з Марією. Мама принесла рушник, два хліба і пляшку вишнику.

Все це поклали на рушник на тому місці, де мала бути побу- дована хата. Усі обернулися до сходу сонця, вклякнули на коліна і почали молитися:

— Боже, Вседержителю, що премудро сотворив небеса й укріпив землю у рівновазі, Боже і Творче всього світу! Милости- во схили Свій погляд на раба твого Петра, який береться в Твоїй могутній державі будувати дім для життя і здійснює його закла- дання. Затверди цей дім на основі міцного каменю так, щоб йому, за Твоїм божественним Євангельським словом, не міг зашкодити ні вітер, ні вода, ні що інше.

Благослови, щоб він був добудований до кінця, а тих, що ма- ють намір жити в ньому, позбав усяких ворожих підступів. Бо Твоя держава і Твоє царство і сила, і слава Отця і Сина, і Святого Духа нині, і повсякчас, і навіки. Амінь!

Після цього всі пригостилися по келишку вишнику, ледь- ледь перекусили, і майстри взялися до роботи. Уже, слава Богу, звели скелет майбутньої хати.

Тепер роблять закид у стінах. На днях приступлять до вер- ха, потім до пошиття. А там і недалеко до мащіння. Петро по- думав: “А може, то від радості і споминів сон кудись забрів”. Тому рік Петро і близько не міг про таке мріяти, що скоро буде газдою, разом з Настунею, його коханою, уже будуть жити у своїй хаті.

Скоро стане татом.. Настуня народить сина. Ох і заживуть.

Раптово прийшла згадка, раніше на два місяці, народить ще одна дитину, — його дитину. О-х-х, та клята ворожка. Де вона взялася на його голову? Правда, поки сидить тихо. Ніхто в селі не знає, від кого ходить груба. Але до цього всього один крок. І цей крок дуже хисткий. Хтозна, що цій дурній може стрілити в голову. Розкаже всім людям. О Боже! Петрові, як було приємно на душі, так зразу похолодало всередині. Тепер сон не те що кудись забрів, а таки пішов геть. І то далеко-далеко. Інколи забував про це, а деколи...

Удень за роботою, за повсякденними турботами забувалося про це, а коли наставала ніч, час від часу все це згадувалося. Як черв'як у мозку, щось свердлило, точило і не давало спокою.

V

Удень, ідучи гонорово по селі, як усе любив ходити вїт Никола Грищук, завжди тримав голову догори, у правій руці — велику палицю для солідності, і ніби нею підпирався, приймав вітання від своїх односельчан, декотрі просто віталися “Славайсу Христу”, інші кланялися, а дехто навіть підбігав, щоб поцілувати пана вїта в руку. Зразу, як призначили вїтом, Грищук встидався, коли цілували в руку, бо у них у селі цілували в руку лише отця, деколи їмость. А тепер уже так звик, що не проти, аби всі так робили.

Крутився по селі, ходив від однієї вулиці до іншої, одне щоб убити час, а друге, йому треба попасти в одну вуличку. І щоб не було дуже помітно. Того й ходив по вулицях. Усе чекав сутінок. Настав такий час, що темніло уже трохи пізнувато.

Удень, ідучи до школи у справах, помітив свою ворожку з округленим черевом. Зразу потемніло в очах. Цього лише бракувало. Це ж треба так вплинути. До вечора роботи уже не було. В голову заліз такий собі черв'як і там крутився-вертівся. Спокою не було.

Як тільки посутеніло, вїт почав приближатися до знайомої йому вулички. Ще трохи покрутився, аби таки добре стемніло, і шасть на таке рідне йому подвір'ячко. Завжди, як заходив до ворожки, то ще з порога усміхався, ой усміхався. Та сьогодні його ніби підмінили:

— Насточко! Що то є? Що то є? Що то я сьогодні побачив? Серденько моє! Ти мене стривожила. Боже, як ти завдала мені душевного болю. Від обіду я місця собі не знаходжу.

— Мій пане! Чим я вас так стривожила? Що сталося? — усміхнулася прямо співаючи.

— Ой, ой, поцілуй мене, мій котику, — війт натягнулися і віддули свої губи, зажмурилися і чекали на такий довгожданий поцілунок.

Але його не було. Війт відкрили очі.

— Що сталося, мій котику? Чого в тебе росте черевце?

— А ви як хотіли, пане війте: спати зі мною в ліжку, гратися зі мною, гратися і без наслідків?

Той вирячив очі:

— Так, так, пане війте. Я буду мати від вас дитинку.

Від почутого аж спітнів. Ще як ішов сюди, то всякої думав, ніби перебирав фасулі з миски. Ба так, ба сак. А тут усе. Фасулі перебрали. Тепер треба варити. Лише хто буде їх їсти?

Ворожка ніби читала війтові думки:

— Так, так Никольцю, — ворожка вперше перейшла на ти і назвала ласкаво по імені, — треба буде бавити нашу ляльку. Любив, ой, як любив з гори на саночках їхати, а тепер треба саночки тягнути догори.

Від цих слів, а ще сказаними в такому тоні, війт ще дужче спітнів і сів на лаву біля відкритого вікна, щоби трохи прохолодитися. Сорочка стала мокрою і пристала до плечей. З чола потік піт і капав з носа. У голові щось зашуміло. В очах потемніло. Перед очима постала його жінка з войовничим виглядом і взятими попід боки руками. Усе докола пішло ходором, і тут враз з-під печі вискочив щезлий. За ним другий, третій...

Наперед вийшов щезникалий:

— Як це ви, пане війте, тут розгаздувалися на моїй вулиці і без мого на те дозволу? Та я вас зараз, — щезникалий підняв угору свої сухі руки з маленькими ратичками, рийку перекривив, губи закопивив і звідти показалися зуби, очі перевернув і почав булькати білками. З таким страшним виглядом став наближатися до війта...

Той не чекав на приниження. Піднявся і щосили перевернувся через відкрите вікно надвір. Де тільки та сила взялася, з великим як циганський бас черевом так легко перескочити?

Не минуло й півгодини, як у вікно показалася голова сільського пана писаря. Щезлі, які залишилися в хаті, миттю опинилися хто під лавою, хто скочив під ліжко.

— Насточко, моя мила, моя голубко, чи можна увійти до тебе? — пошепки.

— Можна, пане писарю, можна, чого ж бо ні. Заходьте, як ваша ласка, — проспівала ворожка, сидячи на ліжку. З-під ліжка її почав гладити по нозі щезникалий.

— Вур-р-р-р, вур-р-р-р, — вуркотів котиком.

— Ой, ха-ха-ха! Ой, не можу, — сміялася ворожка.

Тут не ввійшов, а вбіг пан писар і впав на коліна перед Насткою. За тим обійняв за спину і поклав голову на її коліна:

— Ой, ой серденько моє, я тебе сьогодні бачив у селі. Як тебе побачив, ох-ох-ох-охо-о-о, мені похололо всередині. Я ще й досі не прийшов до тями, ще й досі. Голубко моя, ти що, груба? Ой, ой, ой, це не може бути. Це не може бути. Та я старався, та я старався. Що тепер буде, що тепер буде?

— Ха-ха-ха! Що лепечеш та й лепечеш, старий качуре невмиваний? Старався, старався, от і постарався. Будемо тепер бавити нашу ляльку.

— Ой, не кажи так. Не кажи, моє серденько, — хотів зловити ворожку за коліно, коли це ймив за щось мохнате. Заверещав з переляку і підскочив. З-під стола почав вилазити щезлий, з-під лави теж.

Пан писар у ноги. Але на вхідних дверях став великий щезникалий. Відкривши велику рийку, мов у свині, кланцав зубами. Писар скочив на драбину, яка стояла в сінях, і махом вискочив на горище. Щезлі драбину забрали, зібралися внизу і давай танцювати, позираючи на пана писаря. Той зі страху спітнів так, що аж сорочка прилипла до спини і давай кричати:

— Насточко, моя люба! Насточко-о-о-о!

І тут пробудився від ударів колотачем по голові, по плечах:

— Насточко? Насточко? Я тобі дам Насточку.

З печі пролунали крики:

— Бий його! Бий курваря, скільки можеш. Ади, спить коло жінки, а думає за ворожку. Це газда? Це газда?

Писар вирвався і скочив на землю. Впав на коліна:

— Це мені приснилося... Це мені приснилося. Я не знаю ніякої ворожки.

Але де там...Жінка була, бо мусіла бити.

Війт надіявся втекти від біди. Але глибоко помилився. Надворі було до десятка щезлих, які зразу його оточили і взялися тягати за сорочку, за черес, за портіниці. Якось вирвався з цього щезлячого кулка і щосили почав бігти. Щезлі за ним. Але не так легко бігти чоловікові, який фізично не працював. Ходив помало і то з повагою. Тут не було ніякої поваги. Хіба ці щезлі залишать його у спокої. Господи! Прости мені грішному. Отче, іже еси на небесах... Ого! Дихати ставало все важче.

У грудях запекло. Здавалося, що під вагою тіла свята земелька двигтить. Скільки біг, не пам'ятав, лише замітив, що щезлі відстали. Але забіг у якийсь ліс.

— Звідки тут ліс? — подумав — таже на його території лісів нема.

І тут почалося. Деревя почали танцювати. Хилитися одне до одного. Та так нахилилися, що віттям почали його шмагати по голові, обличчю, примовляючи:

“Ти довго будеш мордувати людей? Чи припреш свою жінку, щоб і вона не керувала в селі замість тебе? Чи довго буде тебе підміняти? Чи довго будеш гуляти з чужими жінками? А тепер уже почав братися до дівок? Чи ти підраховував, скільки маєш у селі дітей?”

Війт упав на коліна. Приклав долоні до губ:

— Клянуся! Клянуся! Господи, перед тобою. Захисти мене. Не буду більше це робити. Буду дуже добре відноситися до людей, буду їх поважати. Жінку свою припру. Ой, припру. Я її, та я її. Гуляти більше не буду. Клянуся! Клянуся! — і враз почув, як запіяли когуги. Деревя зникли. Стало навколо тихо. Придивився, а він стоїть на колінах перед своєю хатою. На порозі стоїть Палагна й усміхається.

— Те, що ти белькотів, що не будеш гуляти, це добре. Але що мене припреш, ось тобі, ось тобі, — і Палагна затулила в кожній руці по дві дулі.

— Ой! Ой! — застогнав пан Грищук. Лиш тепер до нього дійшло, що вчора була ніч на святого Юрія. Вечір розгулу щезлих і всякої нечисті.

Через день зранку прийшли на роботу вїт і писар. Вїт дуже були на обличчі подерті, а писар увесь у синцях.

— Пане писарю, що з вами? Боже, які ви у синцях.

Той дивився у папери і лише шморгав носом.

— Чи не пробували часом, пане писарю, полизати трохи медку?

Той мовчав. Хотів і собі щось сказати панові вїтові, але змовчав.

VII

Ще до Юрія на будові у Петра Угриня дерево розпилили, тонке обтесали сокирами на платви, тонше на кізли. Петро привіз зі Стрільча трохи каменю. І почали майстри зводити хату. Підвалини заклали із акації. Під підвалини уклали трохи каменю. Усі стовпи були з акації. Закид робили з ялових брусків, відходів від розпиловки дерева. Потім майстри зробили верх. Дійшло до пошиття. Петро запросив своїх друзів, і ті допомогли перевезти від Танасія Грищука житні снопи.

Через кілька днів прийшли пошивальники зі своїм станком. Це була своєрідна скринька, куди вкладався солом. В однім кінці був ніж, яким обрізали солом, щоб вона була рівною. Ніж спрацьовував натисканням педалі ногою. Після цього з боку, де солом була підрізана, на віддалі 12-15 см перев'язували тоненьким перевеслом. Майстер руками розділював руками надвоє і перекручував. Це називалося сніпком. Та частина сніпка, що була підрізана, називалася гузір, а з другої — де були вимолочені колоски — чівка. У всьому цьому допомагали майстрам Петрові товариші — Никола, Василь і Михайло.

Зараз-таки розпочали пошиття хати низу. Перший ряд становив стріху хати і пошивався гузіром низу. Сніпки, які йшли на перший ряд пошиття і на роги хати, називалися провертнями. Їх перев'язували тоненькими перевеслами не з боку гузіра, а з боку чівки. Від цього стріхи були дуже рівними.

У тій частині, де сніпки були перев'язані, прикладалися до нижньої лати. З соломи весь час хлопці крутили перевесло, яким сніпок свого роду прив'язувався міцно до лати шляхом перекручення через сніпок і лату. Так само майстри прикладали наступний сніпок. І так навколо хати. Другий ряд сніпків пошивали навпаки, вимолоченими колосками вниз, але сніпок не мав права бути нижчим від першого ряду сніпків, який становив стріху. Проте, як не старалися майстри, чівка трохи місцями виступала. Никола спеціальними ножницями підстригав такі сніпки, щоб стріха була рівною. Потім перекривали один ряд сніпків іншим, і так аж до верха.

Петро і Настуня все дивилися на роботу майстрів і милувалися: “Скоро, скоро буде хата пошита”.

Першої днини верх майже повністю пошили, але залишилося виробити роги і самий верх. Тому майстри прийшли ще на другий день. Провертнями почали виробляти роги хати. Роги пошивали свого роду сходинками, що надавало привабливого вигляду. Закінчивши пошивати роги, взялися до самого верха, на який в'язали в'язки із соломи і укладали впоперек верха, добре ущільнюючи. Так утворився на хаті свого роду беріг. Опісля його прикрили сухим бур'яном-пирієм, який теж мав Танасій. Справа в тому, що пирій так не гнив, як солома. Довше служив. Поки майстри укладали верх, хлопці нарobili півзнів. Це два колики збивали цвяхом у одному кінці. Їх роздвоювали і укладали зверху по обидві сторони верха, щоб укріпити беріг від вітрів.

Уже як майстри і хлопці пішли додому, Петро і Настуня мало не танцювали від радості. Їхня хата вже була накрыта. Тепер треба мастити стіни.

— Помало-помало, Настуньо, і будемо жити у своїй хаті. Коби лише усе було здорово. Боже! Як там наш наслідник чи наслідниця? — і Петро погладив Настуню по череві.

— О! Це, напевно, буде наслідник. Послухай, як б'ється, як товмась мене звідти ногами.

Петро приклав долоню, потім вклякнув, приклав голову й усміхнувся, подумавши: “Коби наслідник. Коби...” Йому від щастя хотілося кричати: “У мене буде син! У мене буде син!”

VIII

Сонце уже давно зайшло. На місце світлого дня в село заповзали сутінки. Дуже хотілося би бачити з якого боку вони заповзають. Василько Угрин та Іванко Сливчук стояли на одній із сільських вулиць і дивилися то вправо, то вліво. Звідки? Дивилися в один бік, сутеніє, дивилися в другий — сутеніє. Підняли голови — і зверху сутеніє.

— Мені здається, що скоріше сутеніє із заходу, куди зайшло сонце, — серйозно мовив Василько. — Ану придивися.

— Як тобі здається, то перехрестися. Я впевнений, що скоріше сутеніє зі сходу, звідки сходить сонце.

— Хай буде по-твоєму, — огризнувся Василько і різко пішов додому. Там уже, можливо, полягали спати. Іванко ззаду підбігав. Друзі йшли мовчки. Світло в хатах світилося лише де-не-де, а оскільки сутінки стали густішати, освітлені вікна було видно далеко. Нараз хлопці опинилися біля хати Лісничихи. Подивившись механічно на відьмину хату, помітили, що вікна уже були темними, але їхню увагу привернуло те, що на хаті у продертій стрісі світилося. Як це? У вікнах темно, а на горищі світло. Хлопці зупинилися і подивилися один на одного. Дуже вже їм закортіло подивитися, що там робиться. Зі страху мовчали і глипали один на одного.

Нарешті першим рушив до хати Василько. За ним не відставав Іванко. Озираючись довкола, ніби якісь злодії, обійшли хату й опинилися ззаду. Щось уверху шипіло, мовби хтось голосно дихав і зітхав. Від цього було моторошно на душі. Навколо витала якась загадковість. Побачили стареньку поламану драбину. Важко дихали, груденята здіймалися, ніби хтось розпирав зсередини. Далі дивилися один на одного. Дружні погляди підтримували силу волі. Дізнатися, що там твориться? Хоч раз зазирнути у той світ, про який так багато говорилося в селі і то тільки пошепки. Їхні сердечка билися, мов у горобчика, коли того спіймати в руки. Руки зі страху тряслися. Але цікавість брала своє.

Вкотре подивившись один на одного, підбадьорюючись поглядами, приклали драбину до стріхи і полізли. По небу пливли рідкі хмари. Там уверху дув сильний вітер і гнав ними наперед себе. На самому березі верха мали гніздо сови. Місяць то зникав

під хмарами, то появлявся. Почулося дужче шипіння і глибше дихання аж з завиванням. На головах почав підніматися чупер, по плечах почали лазити мурашки, в одного і другого під груди хтось моментально засадив по шматкові льоду.

Побачивши недалеко непроханих гостей, сови ще дужче зашипіли, замахали крилами. Намагалися захистити своїх маленьких чад. Хлопчача цікавість поглинула страх, який щойно появився. Хлопці руками й ногами легенько драпалися по гнилих сніпках до того місця, яке їх найдужче вабило. Тепер було не до сов. Їх цікавило інше. Враз одна із сов злетіла, забила крилами й кинулася на крайнього Василька. Той змахнув рукою, але навіть не зачепив. Другою міцно вчепився за солом'яний сніпок, відчувши, як під вагою обривається. Щоб не сповзти з даху, міцно вчепився другою рукою за інший сніпок. Цим скористалася сова. Підлетівши вчепилася кігтями за плече і сильно забила крильми.

— А якщо це щезле перекинулося в сови? — В Іванка затремтіли руки. Він уже й пожалів, що взявся за таку справу. Навіщо йому ця відьма?

“Чому у вікнах не світиться, а тут блищить світло? Що робить відьма зі своїм упирем?”

При згадці про відьму Іванко знову зупинився. Страшно стало.

А тут зовсім поряд, закричав пугач:

— Пугу! Пугу! Пугу!

Обидвом похололо всередині.

Василько драпався далі. Переборюючи страх, почав драпати-ся й Іванко. Скоро таки досягли своєї мети. Зазираючи в отвір: напевно, там була продерта стріха.

Їхню увагу прикував воловід, прив'язаний до бантини, що звисав аж донизу. Під ним на стільчику сиділа Лісничиха і... Василько з Іванком пильно придивлялися:

“Що це вона робить? Боже!”

Подивившись один на одного, ймилися руками за рот, аби не закричати. Відьма доїла воловід. З боку уже стояло повне відро молока. Друге, яке відьма тримала коліньми, було заповнене наполовину. Дивлячись зверху, хлопцям навіть запахло свіжевидо-

еним молоком, і вони вмиють пригадали, що від обіду ще нічого не їли. Стривожені сови літали над їхніми головами, намагаючись їх прогнати. Хлопці відмахувалися від них руками.

Раз по раз лунало:

— Пугу! Пугу! Пугу!

Цей крик віддавався луною і лунав дуже далеко.

Їхню увагу привернув ще й відьмин упир. Вона стояла збоку і траскала батоном. Недалеко десять щезликів, ставши в коло, танцювали аркана. Добре було видно їхні ратички на тоненьких ніжках, ніби в овець або кіз, — визначили в думках хлопці, — тіла їхні покриті темною шерстю. На руках виднілися дуже маленькі ратички. Ззаду в них підскакували невеликі закручені, як у малих поросят, хвостики. На голівках добре виднілися маленькі різки. З їхніх поросячих рийочок звисали червоненькі язички. Вони тяжко дихали. Добре було видно, як ходором ходили їхні груденята. Мабуть, уже давно танцюють і добряче втомилися.

Але упир в черговий раз траснула батоном і щезлики вкотре закрутилися в танці. Від задоволення, що вона керує ними, упир дуже сміялася, аж закидаючи назад голову. Але тут наверху, під вагою котрогось із хлопців тріснула прогнила латина. Упир махом підняла голову, а щезлики перестали танцювати. Відьма теж почула тріск і раптово піднялася зі стільчика. В цей момент з її колін випало відро, і молоко розіллялося по землі.

Хлопці миттєво сповзли до драбини і давай опускатися додолу. Над ними далі літали сови і зловіще шипіли, намагаючись таки вдарити крильми по головах своїх непроханих гостей. Опинившись на землі, перелізли через пліт і побігли чимскоріш подалі від цього відьминого кубла.

— Пугу! Пугу! Пугу! — чулося зовсім близько.

Та надвір вискочила відьма, схопила кочергу, сіла верхи, ногами стала в невеликий цебрик і шугнула вгору, літаючи навколо своєї хати. Дуже вже хотіла побачити, хто порушив її спокій. Але нічого не вгледіла. Хлопці уже трохи відбігли. Тоді піднялася вище і побачила втікачів. І за ними. В цей час з кочерги спало сердечко і полетіло додолу. Відьма миттєво шугнула вниз і вхопила, тут же натягнула на держак і полетіла коршуном за хлопчиками. Знову

їх замітила, і закружляла над ними. Хлопці зі страху так бігли, що аж почало пекти в грудях. В головах витало лише: “Скоріше додому”. І зі всіх сил старалися. Нарешті їхні дороги розійшлися. Жили на різних вулицях. Відьма полетіла за Васильком. Почала опускатися. Василько хотів прискорити біг, але уже втрачав сили. Відьма ще дужче опустилася і натягнула руку, щоб ймити за карк. Тут Василько з усієї сили як заверещав. У хаті всі посхоплювалися. Мама підбігла до малого:

— Васильку! Що з тобою, дитино? Васильку мій.

Але той перевернувся на другий бік і затих. “Напевно, щось страшне приснилося” — постояла ще трохи і пішла спати.

Вранці прибіг Іванко:

— Ну що, Васильку, ймила тебе відьма?

Той уважно подивився на товариша.

— А ти звідки знаєш?

— Як звідки? Я побіг до себе додому, а вона полетіла за тобою. Василько пильно подивився на Іванка.

— Хіба це не був сон?

— Не знаю, — промимрив той.

ІХ

У молодого подружжя Угринів готувалися до толоки, щоб помастити хату. Солому уже завезли, тепер завозили жовту глину. Могли викопати велику яму посеред подвір'я чи дві і, вкопуючись углиб, використовувати землю на місці. Але від землі стіни були чорними. Петро захотів жовтих стін. Потім почали звозити зі всього села бочки, цебри на воду. Треба набрати багато води. По-перше, прогрівалася, по-друге, треба мати запас. Щоб не бігати по воду в період мащіння. З мащінням трохи і спішили, бо була файна погода і вже настигав сінокіс. У селі всі знали, під час сінокосу люблять падати дощі. Дощі могли перебивати толоку.

Петро з Настунею підраховували, скільки будуть просити на толоку і кого. Мали багато зароблених. Багатьох заробили їхні родичі. А тут родичі, а ще сусіди. Підраховували, що набереться до ста людей.

X

Василь Сливчук після чергового орання відпочивав. Притулившись до нього, на руці мирно спала його кохана — Маруся. Він не просто відпочивав, він обдумував своє теперішнє становище. Як йому бути далі? Учора Ганнуса заявила, що груба. Сьогодні те саме вповіла Маруся. Жінка і коханка завагітніли.

Треба щось робити. Але що? У Ганнусі є сильна господарка, напевно, є ще гроші. Василь не раз думав, чи всі гроші уже розпустив його тесть. І тут же давав собі відповідь: “Напевно, ні!” Ганнуса одна у своїх родичів. З нею буде багатим господарем. Правда, поки що це ще не все його. Але з часом родичі Ганнусині постаріють, і все перейде на нього. Але не любить Ганнусі.

Тут, — Василь пильно подивився на свою кохану, — як той казав, ні кола ні двора. Зате є красота. Мила душа, яка палає вогнем. А яка глибока криниця... Черпав би з неї й черпав, і поки що не може насититись її смаком. Так нічого й не придумав цієї ночі.

XI

Їлаш Утрин працював, як віл. Схуднув, але, душа не камінь — у старих жилах далі грала молода кров, знову закортіло чогось особливого. Проте усе частіше і частіше задумувався над тим, чого ходити ночами, стерегтися від злих очей, коли це все може бути в хаті. Наприклад, чому б не одружити їхнього Штефка з його коханою Катрусею. І чоловік узявся за свою справу. Спершу переговорив з Їлашихою. Та навіть слухати цього не хотіла. Не через те, що щось підозрювала недоброго, їй і близько це в голову не приходило. Хоча Штефко був її сином, просто знала його, як облупленого. І щоб женити? Ні, ні! Такого й близько не могло бути. А зрештою в селі такої не бачила, щоб погодилася йти жити з їхнім Штефком.

Але Їлаш вів своєї. Помало-помало і таки переконав свою жінку. Основними аргументами були:

— Ми скоро постаріємось, Штефко нездоровий, хто знає, як задовго зможе отак ходити, пасти корову. І хто біля них буде ходити? Чи прийде котрась із дочок чи невісток? Це добре, на крайній випадок, коли першим відійде на той світ Штефко. А якщо відійдуть вони обоє, що тоді буде робити Штефко? Хто буде біля нього?

І чоловік таки переконав жінку, заявивши, що має на приміті старшу дівку із сусіднього села. Тоді пішов переконувати ще одну особу. Для нього дуже важливу. Правда, Катрусю довго не довелося вмовляти. Погодилася зразу. Це її влаштувало.

ХІІ

Тієї ночі дуже блискало, гриміло, потім почався зливний дощ, що й розбудило Петра Утрина. Вийшов надвір і здивувався. Звечора небо було чистим, зоряним, ясно світив місяць. А тепер, дивись, що робиться. Це його турбувало, бо ранком мали прийти люди на толоку мастити хату. Якщо буде така злива й далі, то це може перебити їм роботу.

Яке було велике здивування Петра, коли вдосвіта пробудився, а небо таке ж, як і звечора. До нього не доходило: то було уві сні чи наяву? Вийшовши надвір, переконався, що то таки справді. Невдовзі повівся легенький вітерець, блиснуло сонечко і болото почало прсихати.

Тут же стали сходитися дівчата, хлопці, газди і господині. Одні прийшли з роскалями, інші з шуфлями, хто з гральми, хто з відром. Одні зразу заходили в неглибоку яму, в якій розмокала ще звечора жовта глина, інші робили риштування, ті подавали у яму соломі, інші — воду.

У ямі місили глину ногами, весь час підливаючи воду, аж поки не сягнув розчин нижче колін і добре рочинилася глина, без грудок. Глину місили, як правило, дівчата та хлопці. У ямі лунали жарти, сміх. Співали старовинних українських пісень:

Як я садила айстри білі,	Мені сімнадцять лиш минало,
Ти помагав мені садить,	Як навесні сади цвіли,
З тих пір я мрію про кохання,	Я про кохання ще не знала,
З тих пір душа мене болить.	Ми тільки друзями були.

Потім іншої:

Що за місяць, що за ясний
Що за ясна зоря?...
Який милий безустидний —
Вечір прийде, п'ять нема.

Почали присипати соломою і місили далі. Солома поступово осідала на дно, а рідке місиво опинялося на поверхні. Никола Ватаманович усе подавав соломі, слідкував за роботою. Коли це раз — і грудка місива приліпилася до шиї. Поозирався, але на нього ніхто не звернув увагу. “Хто б це міг бути? — подумав. — Невже його Парася?” Але та місила розчин, підтримувала співаючих, мовби нічого не було. Никола пообтирався, тільки зігнувся, коли це знову — ляп! Але в лице. Випроставшись, помітив, як Парася опустила руку: “Ага! — усміхнувся сам до себе, — це його кохана. Зачіпається в такий спосіб, не може стримати своїх почуттів. Потерпи, моя мила, до вечора ще далеко”.

Час від часу заміс присипали соломою, до тих пір, поки глиняна маса не загустіла. Це означало, що заміс уже готовий.

Поки місили глину, одночасно у другій ямі йшли підготовчі роботи до другого замісу. У першій ямі керував Никола Ватаманович, у другій Михайло Марковський, який теж час від часу шукав поглядом, де там бігає його Катерина. Василь Сливчук керував у хаті: перевіряв, чи добре зроблена риштовка, розставляв мащільників на різних місцях. Він не слідкував за Ганнусею, його інтригувала Маруся, яка місила глину в ямі, і все ловив її погляд на собі. До неї віддавна мав велику заохоту.

Як тільки дівчата та хлопці перейшли до другої ями, Никола дав команду хлопцям, які вже чекали з гральми із загнутими зубками, ніби крючками, витягати заміс і кидати на купки. Інші почали носити глину мащільникам.

У цей час, поки були ще чистими руки, Катерина і Ганнуся роздали всім по печеному пирогові. Це був полуденок. Пирogi з фасулями. Зголоднілі смачно їли. Тут же Василь приніс два відра холодної, тільки що з криниці, води і дві кварта. Після пирогів пішла в рух і вода.

Мащільники поплювали в руки, ніби щось чаключи, і взялися до роботи. Брала глину в руки, розмахували нею і з силою кидали на дерев'яний закид і наріжні стовпи, ніби приліплюючи. Руками рівняли, щоб стіни були гладкими. Робота закипіла.

Тим часом Настуня з Петровою мамою крутилися біля печі. Їм допомагали ті ж Катерина і Ганнуся. Хату будували у кінці городу Угринів, то на період будівництва звели невелике приміщення з дошок, вимурували кухню, піч. Готували їжу для майстрів. Сьогодні готували на обід діжковий борщ і фасулі, помащені з оселедцем і цибулею.

Для цього ще два дні тому Марія взяла житніх висівок, запарила кип'ятком, потім охолодила. Взяла трохи тіста, що залишилося від випічки хліба, розмішала у теплій воді і змішала із охолодженими запареними висівками. Ця рідина до доби скисла. Тоді все процідила на ситі. Звечора дівчата та сусіди нарізали соломкою цукрових та столових буряків. Потім перетерли із сіллю і кинули у великий горшок, заллявши скислою рідиною. Додали свинячу кістку з м'ясом, кусак солонини. Великий горшок з діжковим борщем і такий самий з фасулями засунули з Настунею ще вдосвіта у піч. Туди ж поклали смажитися цибулю з оселедцем.

Тут же дівчата готували вечерю — голубці з кукурудзяною мукою та кукурудзяну кашу з молоком.

Почулися крики:

— Де газда?! Де газдиня?! Що це ми їх сьогодні ще не бачили?!

На крик побігли Петро з Настунею. Тут з одного боку в них полетіли шматки замісу. Вони не встигли озирнутися, хто це зробив, як полетіло уже з другого боку. Хтось прискочив до них і одного й другого потягнув замащеною рукою по обличчю.

— Як це так? Мастите хату і хочете бути чистенькими?

Звідусіль зринув сміх, жарти. Нарешті крик:

— Давайте глину! Глину давайте!

Носільники тут же побігли з глиною на той крик. Коли це з другого боку:

— Сюди глину давайте! Сюди!

І так весь час лунало в той день. Молодші хлопці вже зносили від сусідів столи і лавки.

Мама Петрова з Настунею розмастили піч, витягли горшки з діжковим борщем і горшок з фасулями. Те м'ясо, що було біля

кістки, і солонину розтерли, додали трохи фасуль. Господині розливали, дівчата розкладали на столах у великих череп'яних мисках. По великому шматку хліба, дерев'яні ложки. В другому горшку розколючували фасулі.

Одночасно напалили ще трохи в печі і засунули горшки з голубцями та кукурудзяними крупами на вечерю. Молоко мали варити на кухні.

Прозвучала команда мити руки і сідати за столи. Робітники трохи проголодалися і таку команду сприйняли радо. Один із жартівників викрикнув:

— Робив — не робив, а їсти треба!

У відповідь засміялися. Спиртних напоїв на столі не було. Не прийнято тоді було таке. Усі накинулися на їжу. З одної миски їли по кілька людей. Миски миттєво спорожніли. Тут же почали подавати, теж у великих череп'яних мисках, розколючені фасулі, зверху помащені оселедцем з цибулею. Доклали хліба. І знову пішло усе в темпі.

Після обіду два малі хлопці носили відрами свіжу воду з криниці і подавали, хто хотів. Після такої їди вода була дуже смачною, тому й не переставали пити.

Робота пішла ще веселіше. Ті, що місили глину, заспівали:

Пішов Івась на війноньку,
Лишив Марусю на мамоньку,
Просив годувати хлібом біленьким,
Просив напувати медом солоденьким.

З хати від мащільників залунало:

Ой вийшов місяць із-за хмари,
Долину ясно освітив,
А як освітив ту долину,
І знов за хмару заходив.

Тут почали разом:

Сивий коню, сивий коню,
Грива ти біленька,
Завези ні, сивий коню,
Де моя миленька.

За цими пішли веселіші:

З ями:

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає...

З хати:

Копав, копав криниченьку
У вишневому саду...

Відбувалися такі собі змаги у співанках. Усе це відбувалося дуже весело. Коли мастили східну стіну і стіну від сіней, то вмурували гряди, потім, приблизно на третині хати на східній стіні з боку хати вмурували жердку, нижче від стелі десь на півметра. Другий кінець прикріпили до сволока. На грядках зберігали запасні сувої полотен, нижню білизну. На жердках зберігали кожухи, сардаки, киптарі, гачі. Інколи завішували вінки плетеної кукурудзи на насіння.

Десь під вечір хату помастили. Мала зовсім інший вигляд: пошита, помашена. Залишилися в стінах пройоми на вікна, двері і печі. Один зі старших мащільників узяв дощечку, яка на кінці мала дві виїмки, і протягував нею по свіжопомащеній стіні. За ним залишалися рівчики. Коли будуть гладити стіни жовтою глиною з половиною, то до цих рівчиків ліпше буде приставати свіжа глина.

В одній із ям залишилося багато замісу. Тут же хлопці і дівчата почали виробляти саман, який потім пригодиться при муруванні печі.

Петро на radoщах запросив усіх мити руки. Дівчата розмастили піч і витягли горшки з голубцями та кукурудзяними крупами. Голубці накидали у миски і розносили по столах. Робітники розсілися і вечеряли, беручи голубці прямо руками. Поки їли голубці, дівчата розмішували кукурудзяні крупы з молоком, наливали у миски і знову розносили. Інші до кукурудзяної каші роздавали дерев'яні ложки.

Ще не встигли повечеряти, як прийшли музиканти. І їх запросили до вечері.

Невдовзі ті заграли. Почали танцювати. Хоч наробилися, але від музики втома кудись пропала. Танцювали до заходу сонця.

XIII

Сонце припікало ще зранку. Вітру майже не було. Літо вступило у свої права, і нічого тут дивного не було. Хіба те, що Їлашеві таки вдалося переконати жінку, свого Штефка, і привів до хати свою любку — Катрусю. Після служби Божої отець повинчав Штефка і Катрусю. З цієї нагоди сиділи гості за столом. Прийшли сини з невістками, дочка з зятем, брат Василь з жінкою і Петро з Настунею.

Під образами сиділи молоді. Штефко так довго сидіти на одному місці, звисно, не міг. Тому почав муцуватися, якби це вийти із-за стола.

— Штефку! Та ти куди прешся? Сиди. В тебе сьогодні весілля.

— Тату. Тату. Мені треба корову у поле гнати. Випустіть мене звідси. А як ні, то я полізу попід стіл.

— Штефку! — Їлаш перевернув очі, закусив зуби, — Сиди тихо!

“Боже! Як він усе продумав. Як усе йде добре. А цей дурень може все зіпсувати” — зашуміло в Їлашевій голові, ніби пустилася вода із лотоків на млинське колесо.

Штефко заплакав, потекли сльози, з носа теж, почав утиратися рукою, розмазав усе по лиці. Їлашиха тут же побігла по рушник, повтирала Штефкові лице. Катруся гидливо дивилася на свого чоловіка. Замовкли і рідні. Вони знали Штефка і розуміли його, не розуміли лише тата. Навіщо це склепали докупи.

Їлашиха сиділа навпроти невістки і не зводила з неї погляду. Вловила, як та мило дивилася на Їлаша. Це трохи стурбувало. Щось покмітила. Але мовчала.

Пройшло кілька днів. Їлашиха зразу помітила, як той крутиться біля невістки. Одного разу була в хаті. Через відчинені вікна добре чула, що надворі говорили.

— Штефку, чому не гониш у поле худобу? — Жени в поле, жени. Най худібка пасеться. Чого буде даром лежати в стайні. Штефку! А ти мами не бачив?

— Не наю, не наю, — закрутив той головою.

Господині, як це вчула, гейби щось ударило в голову. Миттево опинилася під ліжком. Газда забіг до хати. Обдивився. Обійшов довкола хати, побував на городі.

— Напевно, стара десь урвала на плітки. Мені цього й треба, — подумав.

Невістка прала білизну, підняла сорочку вище колін, оголивши ноги. Їлашеві кров заграла в жилах, як у парубка.

— Катрусю. Катрусю. Ходи до хати. Ходи моя мила, — і потягнув за руку.

— Тату! А мама?

— Нема! Стара десь урвала. Давай.

Зайшли до хати. Їлаш ймив за шию, почав цілувати, і повалив на ліжко.

Палагні було видно лише чотири ноги. Чи не вперше так зблизька побачила газдівські і невістчині ноги. Кров закипіла у грудях. Аж тепер усе зрозуміла. Довго гадкувати не прийшлося. Ноги піднялися і зчезли з небокраю. Їлашиха вилізла з-під ліжка, вхопила тачівку з-під верені і найперше потягла свого газду по плечах. Той не чекав удруге дістати. Схопився і ймив за руку. Невістка висунулася і махом опинилася надворі біля прання.

XIV

Лісничиха доволі постарілася, це вже не та відьма, що була колись. Але, володіючи надприродною силою, могла витворити що завгодно. Якось на вулиці зустріла молодого файного хлопця і, на превелике чудо, закохалася в нього. У старих жилах зануртувала молода кров. Задалась питанням. Чому не згадати молодість? Отож одного дня відпровадила від хати свою доньку, закрила двері на защіпку, вікна застелила, сіла за стіл, на якому стояв великий горшок. Біля нього лежало багато всякого зела. Спершу вкинула одного, потім пучок іншого. Зашептала якісь заклинання. Підскочила, вибігла з-за стола, забігала, кругом пританцьовуючи, щось вигукувала. І тут в горшку почало шипіти, пішли клубки пари чи то диму. Лісничиха почала руками ловити ці клубки і все направляла на себе, на себе, ніби вмиваючись у них. Потім кинула ще два пучки якихось, тільки їй відомих, зел, і з горшка почало ще дужче курити. Хата вмить наповнилася паром чи то димом. У цих парах відьма-чаклунка зчезла. Не було її, не було і враз постала за столом, але вже молода, красива, як дівка. Якби хто її побачив годину

тому і тепер, то сказав би, що це різні люди. Але це було все наяву. Очі чорні, чорні, брови шнурочком, личко кругленьке, носик гарненький, а губки — прямо тобі дві малини зверху, а дві знизу. Волосся на голові чорне, зачесане назад і заплетене у велику косу, яка звисала на грудях аж до колін. Одягнена у білу-білу сорочку з вишитими червоними нитками рукавами. В горботці, підперезана широкою окрійкою. На кінцях виднілися різнокольорові бомбочки. На ногах панчохи і файні капці. Таким капцям могла би позаздрити будь-яка сільська жидівочка.

Лісничиха тримала в руках дзеркальце і дивилася в нього. Напевно, собою була задоволена, весь час усміхалася, а то й сміялася, крутила головою то вправо, то вліво.

За цей час з горшка вже так не парувало і не диміло. Лісничиха взялася перебирати тими зелями, котрі залишилися, перебирала і нарешті вкинула свіжий пучок. За ним другий, третій. З горшка зашипіло ще дужче, ніж перше, ніби там щось варилося. І знову повалили пара чи то дим, і знову в хаті стало нічого не видно. Так було кілька хвилин. Пари з димом розвіялися і серед хати опинився Никола Ватаманович.

— Никольцю! Никольчику! Коцю мій любий! — піднялася за столом красуня і протягнула до нього руки. — Якось тебе як побачила, то втратила голову. Відтоді в моїх жилах заграла молода кров. Коцю! Я тебе полюбила. Я без тебе не можу.

— Ох, який жаль, що я не взяв із собою якусь палицю! — визвірівся Никола. — Я б тебе зараз так полюбив, так полюбив...

— Коцю! - красуня встала із-за стола, почала натягатися, натягнула вперед руки, почала заломлювати пальці і усміхатися. — Коцьку, Коцьку мій...

— Відьмо, відійди від мене і не пускай на мене свої чари. Це тобі нічого не допоможе. Залиши мене у спокої. Ач, стара корова, нагадала, як була теличкою. Не приводи мене до гріха.

— Коцьку! Я тебе... я тебе...

— Ще раз кажу, відчепися, — схватив за косу, намотав на руку, закрутив навколо себе, примовляючи: — Ось тобі парубки... Ось тобі Коцьо... Я тобі покажу, відьмо, грати в молодість, ти стара печерице, опеньок засушений...

Глип, коса залишилася в руці, красуні не стало. Натомість появилася стара Лісничиха — голова розкуйовджена, обличчя перекривлене, з рота звисало два ікла, з-помежи яких текла піна. З горшка знову запарувало.

— Якщо мене не полюбиш, то попам'ятаєш мене, Николко... Попам'ятаєш... Я тобі спокою не дам... Ой, не дам...

Чим би ще погрожувала відьма, ніхто не знав, але тут почулися крики знадвору:

— Бугаю, вставай! Бугаю, скільки можна спати?! Валандає ночами, а рано не може встати! — кричав знизу тато.

Никола відкрив очі. Надворі лише починало розвиднятися.

Десь чути було якісь крики, зойки. Опустив драбину, зііз на землю, почав потягатися, з великою насолодою позіхнув. Крики не припинялися.

— Гей, люди, ади кожного досвітку, кожного досвітку все присапує цю межу та й присапує до себе. Все їй мало цього города та й мало!... — Завелися зранку Параска з Оксаною. — Дай Боже, аби тобі вже присапали так яму на могилу! Дай Божечку, аби ти сконала до вечора, як та худобина, і вже завтра лежала у тій ямі, аби ти більше уже не присапувала цієї межі... Дай Боже, — приповідала Оксана, ніби читала написане з листочка, — аби тебе таку омразну суку сира земля не приймила... Дай Боже, аби ти вкаменіла на цій межі, якщо тобі її мало й мало! Аби ти вже вдавила-ся цією землею, як тобі мало й мало! Божечку, дай їй більше на тім світі. Людоньки добрі! Ади, куди все йде, то все чіпається цієї межі. Аби тебе шляхи трафили та трафили, аби ти уже вчепилася плота, дай Боже, таки цеї нічки, аби тебе до рання не бачила! Дай Боже, аби ти оніміла, аби тебе громи побили, щоб тебе нагла кров залляла. Дай Божечку, аби ти валандалася від двора до двора, як та Ицкова сука!...

Николі надійло слухати, плюнув і пішов до стайні. Мав зранку багато роботи.

XV

Хата Петра Угрина після мащіння майже висохла. Поки підсихала, столярні робили вікна і двері. Столярні вироби були

майже готові. Тепер приступили до роботи. Перший раз заклали сволоки, які тримали дощану стелю. У цій хаті, де планували жити, заклали ще поперечний сволок, який підтримував верхні від провисання. На нижньому знизу вирізали гарний хрест. Заклали скрині на вікна і на двері. Рідко хто в селі закладав скрині за один раз в обох хатах. Як правило, перший раз закінчували одну хату і сіни. Вже живучи в новій хаті, закінчували іншу, якщо взагалі така була.

Петро мав непогану матеріальну підтримку від тестя, вирішив закінчити обидві хати водночас. Після цього прийшли гладильниці і погладили стіни жовтою глиною з ячмінною половиною. Зсередини, знадвору. Стіни вирівняли. Усі роботи, пов'язані з будівництвом, ішли дуже добре. Як на негаразд. Марія деколи подумувала, чи це на добро, чи на біду. Ще не пам'ятала в селі такої будови, щоб так усе йшло гладко, як по писаному. Свої думки якось висловила Василеві. Той промовчав, але з часом також погодився з її хвилюваннями: “Все у руках Божих”.

XVI

Прошло трохи часу. Сварка, яка виникла в Угринів, трохи забулася. Нібито все згладилося. Але молода кров у старих жилах грала далі. Їлаш уже банував, що прийшло на голову одружити Штефка. Хотів якнайліпше, а вийшло набагато гірше. Мало того, що Їлашиха стала прикріша, прискіпливіша до нього, до невістки. Кіт крутився коло сала, а вкусити не міг.

Одного разу задумав спробувати щастя вдруге. Господині десь не було. Штефко ще пас худобу в полі. Обійшов довкола хати, побував на городі, пооббігав сусідські обійстя. “Напевно, пішла десь далеко”. Спершу подивився під ліжко, підізвав Катрусю і почав усміхатися. Та відповіла тим же. Почали обійматися і приближатися до ліжка. Їлаш розчервонівся.

Звісно, Їлашиха таке стерпіти не змогла. Віко від скрині легенько відсунулося, тихенько вилізла, ймила Їлаша за сивину, посіпала скільки могла, вхопила невістку за коси, звернула і давай бити головою об землю. Та почала кричати:

— Йой, мамко, я не винна, то тато! Я не винна!

— Не винна? — тій зі злості аж піна з рота пливла, мов скаженина. — Не винна? Якби сучка хвіст не піднімала, чи скакав би песик? На тобі! На тобі! Ще раз щось замічу, підеш звідси, як миленька!

Вона вже давно би це зробила, але встидно. Гей, люди! Ади старий бугай плететься за телицею. Поки що це з хати не виходило, то й вдавала на людях, що в них усе добре. Зразу тішилася, що Штефко має жінку. Як там було, було, але вже не кавалер. Усі говорили в селі, що Штефко дурний, а тепер трохи вмовкли. Бо хіба за дурних виходять заміж?

XVII

Марковські посхоплювалися вдосвіта. Першою завжди вставала невістка. Ганна не могла натішитися і налюбуватися невісткою. Яка в неї була чемна невістка. Усім сусідам не могла нахвалитися:

— Як я люблю рано вставати, а ця ще раніше. Яка я прудка в роботі, Катруся ще прудкіша. Все горить у руках!

Від почутих слів Катруся завжди червоніла і в душі раділа, що догодила своїй свекрусі.

Ще звечора збиралися йти в поле підгортати картоплю і кукурудзу, якщо вдасться. Ганнина мама з цієї нагоди приготувала кисилицю. Для цього взяла з кілограм житнього борошна, пів кукурудзяного, пересіяла і залляла гарячою водою, щоб можна було тримати палець. Потім залляла ще гарячішою водою, трохи тримала, щоб упарилося. Третій раз залляла самим окропом. Помішувала, помішувала, щоб стало таке, як чер. Потім поставила на опецьок і три доби кисло. Коли дало осад, значить, викисло. Коли вже почало підходити і виділяти бульки, прокип'ятила. Додала трохи цукру до смаку — і кисилиця готова. Мали бочівочку сиру. Ще в Федорицю, коли не можна їсти молоко, відкладали на сир. Сир перетирали з сіллю і засипали в маленьку бочівочку, добре утрамбовуючи макогоном. Верх залляли маслом. Тепер, коли щось робили вдома чи на полі і не було коли варити їсти, то брали трохи цього сиру і їли. З цим сиром спекли пирогів.

То ж зранку Катерина скоренько подоїла корову. Баба побудили дітей, а Ганна приготувала сніданок: Накришила велику макітру зеленої цибулі і двоє яєць, додала з бочівочки трохи сиру, перемішала, помастила олією. Усі сіли за стіл. Потім кожному наляляла по кварти молока.

— Так, баба, я з татом, Михайло з Катериною, Маруся і Іванко йдемо у поле сапати. Парася коло хати. Має погодувати поросята, кури, курчата, каченята, гусенята.

Василько гонить у поле пасти худобу.

— А то що я вже годен сапати? — пробурчав Іванко.

— Ти будеш нам носити холодної води з попової кринички.

— Чим буду носити?

— Як чим? Гарчиком.

Усі стали розходитися. У поле йшла чимала групка людей. Зранку було прохолодно. Михайло задер догори голову. Небо було чисте-чисте. Літня пора. “Добре, що почнемо зранку. У спеку трохи відпочинемо десь у холоді, а там знову до роботи. Вже небагато того сапання, а все не можливо закінчити. Як пан Біг допоможе, то, може, сьогодні закінчимо. Тоді вже буде по сапанню в цім році”.

Зразу йшли по траві, і всі обросили босі ноги, а коли довелося йти по дорозі з порохами, ноги, можна було сказати, стали ніби йшли по болоті.

Коли прийшли в поле, зразу взялися до сапання. Іванко побіг до кринички по холодну воду. Посапали десь зо дві години і посідали на полуденок. Їли пироги із сиром. Сонце ще не дуже пекло. Знову посапали зо дві години і посідали обідати. Їли кисилицю з кулешою. За тим пили молоко з пирогами. Трохи поспали. Знову до сапання. Спішили скінчити. Бачачи, що закінчать, на radoщах заспівали.

Ганна і Катерина мали непогані голоси. Їм підспівували баба і Маруся:

Ой там за горою,
Там за кам'яною
Не по правді жие
Чоловік з женою.

Потім заспівали ще однієї:

З-за гори ще сонце не сходить,
З-за другої сонечко блистить,
Поїхав мій милий далеко,
За ним мене серце болить.

Посапали зо дві години і сіли на підвечірок. Знову їли пироги із сиром. Виходило, що з сапанням буде кінець, і баба пішла додому варити вечерю. Домовилися ще в полі, що зварить начінку-разівку і молоко з кулешею.

Стара Марковська прийшла додому і зразу взялася до варіння. Скип'ятила воду з молоком, окремо засмажила цибулю з олією, потім перетерла з кукурудзяним борошном. Додала трохи соди, смальцю, олії, солі, цукру, перцю до смаку. Все перемішала і висипала в кип'яток. Розколотила. Потім зварила кулешу: Скип'ятила воду, висипала кукурудзяного борошна, посолила. Трохи покипіло, і почала колотити колотачем. Коли загусло, викинула на дерев'яний кружок. Корова уже з пасовиська прийшла. Подоїла і зварила молоко. Якраз впору. Тут же прийшли з поля робітники. Із сапанням скінчили. Всі полеглишено зітхнули.

XVIII

Петро Угрин запросив пічників мурувати піч. Коли входили до хати, піч завжди була зліва в куті між північною і стіною від сіней. Ще, як мастили хату, то в цих частинах стін вклали міцні акацієві кругляки. Там, де сходилися, їх з'єднали і підклали слупок. Під слупок підклали плитку з білого каменю, щоб не просіло. На стінах ще до дерев'яного закиду прибили лату. Можна було й кругляк.

Тепер, коли прийшли пічники, то почали з того, що взяли грубі колики і стали намотувати на них такі глевки із туго замішаної жовтої глини з соломною. Цю глину замісили напередодні Настуня з мамою. Пічники вкладали ці колики один попри одного на ті кругляки, які були прибиті раніше. Вкладали кілька рядів. Це була основа для печі. Потім глиною вирівнювали і клали на дно спереду і ззаду збиті з дощок півкруги. На них теж вкладали кілька рядів глевки із глини. І все. Це була поки що така робота пічників. Треба було, щоб усе те добре висохло.

Під обід з церкви почали виходити парохіяни і один одного вітали: «З Петром і Павлом вас, куме!» «О, дякую, дякую. І вас також!»

— Збираймося ось тут, кажуть, війт Грищук щось мають казати.

— Я собі, куме Танасію, міркую, буде говорити за жнива. Я вчора об'їздив поля і, знаєте, пора збирати хліб. Що пора, то пора. Та й погода файна встановилася. Це добре, ой добре!

— Дивіться, куме Танасію, дивіться, вже й війт показалися. Точно щось мають говорити, бо піднімаються на лавку.

— Дорогі ґазди і ґаздині! — війт усе випрямляв плечі і дивився поверх голів, ніби десь там позаду було все написано, що мав говорити. — Настала жнивна пора. Завтра треба розпочинати жнива. Прошу ґаздів прийти сьогодні, після обіду, на Толічку. Нам треба обговорити кілька питань щодо жнив. Так-так! Приходіть. А ви, ґаздині, лагодьтеся на завтра на жнива. На якому полі будемо починати, сьогодні врадимо. Там і відсвяткуємо свято першого снопа.

— Ну то що кажете, ґазди? На якому полі завтра розпочнемо жнива? Га? Ану говоріть! — такими словами розпочав бесіду війт, коли посходилися майже всі багатчі.

Піднявся один із найбагатших господарів у селі Василь Сопотик:

— Я таке скажу, панове ґазди! Я об'їхав наші поля, та й, думаю, не я один це зробив, та й так собі міркую, що треба починати жнива в Тополівці. За одно, щоб я ще раз не вставав, хочу сказати, що в мене будуть жнивувати сусіди, дехто з моєї фамілії, то я їм даю жати за восьмий сніп. Вони повинні скласти снопи у півклані, потім викинути на фіри. За це я їм перевезу їхній заробіток додому. Мають у мене жнивувати ще й гуцули. Вони будуть жати за десятий сніп, бо я їм даю харч. Отаке! — розвів руками і сів.

— Хто хоче ще щось сказати? — піднявся війт, зиркаючи то вправо, то вліво.

— Я!Я! Хочу сказати кілька слів, якщо ви, пане вйте, дозволите, — піднявся Микола Угрин. — Я маю стільки поля, що зберу своїми силами. У мене є сини, невістки. Ми самі впораємося. Я також за те, щоб жнива розпочинати в Тополівці. А хто не має там поля, то нехай розпочинає там, де має. Правду я кажу? — і повернувся, то в один бік, то в другий.

— Ну то що, ґазди? Ще хтось має замиловане щось сказати? Всі мовчали.

— Тоді завтра вранці збираємося в Тополівці.

Ранком поодинці і групами почали виходити жінці у напрямку в урочище Тополівка. Всі поміж собою обговорювали, що вчора врадили ґазди.

— Це добре, що Василь Сопотик виклав усе, як на долоні. Але чому промовчали інші багатчі? — гарячкував Василь Сиродюк, у якого дівчата проводять вечорниці. — Може, і я б пішов трохи заробити? Бо що то в нас поля, але за який сніп? Василь Сопотик сказав, що має своїх і постійних гуцулів, А другі?

— Тихо будь! Не гарячкуй! — обізвалася Настя і озирнулася назад. Усі ґаздині йшли у білих сорочках і в горботках. Одежа не святошна, але й не повсякденна. ґазди так само у білих сорочках, портіницях. Котрі багатші, то підперезані чересами, бідніші у широких ремінних поясах, а ще бідніші — підперезані окрійками. Микола Волошин ішов, підперезаний широким ремінним поясом. Ще не встиг купити собі черес.

Звичайно, черес чи широкий ремінний пояс, це велика підмога на жнивах. Цілий день косити, — тяжка робота. Коли живіт стягнений, легше коситься. Можна і посилюватися.

Настя звернула увагу, що й багатенько було дітей. Чоловіки несли на плечах коси, жінки — їжу і серпи, діти переважно несли гарчики з холодною водою.

Позаду йшов Іван Ватаманович зі своєю Василюю. За ними не відставав Никола. Йшли із серпами. Тут, у Тополівці, мали небагато жита і хотіли вижати серпами, їм потрібні сніпки підлатасти стріху на хаті.

Перші жнивварі, дійшовши до Тополівки, поставали. Чекали на задніх. Буквально за півгодини зібралось багатенько народу.

Був тут і вїйт. Поозиравшись, вийшов наперед і проголосив:

— Високоповажні газди і газдині! Ось і настав час розпочинати жнива. Насамперед пошануємо цьогорічний перший вижаний сніп. Споконвіку наші пращури, прадіди і діди розпочинали цю роботу з молитви.

Всі повклякали до сходу сонця, склавши руки до губ, почали молитися:

— Отче наш, Ти еси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам днесь і прости нам довги наші, як і ми прощаємо довжникам нашим, і не введи нас у спокусу і ізбави нас від лукавого.

Богородице Діво, радуйся, Благодатна Маріє, Господь з Тобою, благословенна Ти між жонами і благословенний плід утроби Твоїї, бо Ти породила Христа Спаса Избавителя душ наших.

Молилися тричі.

Кілька жінок, у котрих було недалеко поле, пішли і вижали по добрій жмені пшениці, жита, ячменю. Інші жниварі в'язали з хліба перевесла і перев'язувалися поверх чересів, ремінних поясів, окрійок, щоб від тяжкої жнивної роботи не боліло у попереках.

Потім усе те, що вижали, знесли в одне місце і зв'язали перший сніп. Перевесло скрутили не тільки із хліба, але там було всяке зілля, квіти, трави. Навколо нього посідали на землю і так, як уже було по Петру і Павлу, що повертало до Різдва Христового, всі заколядували:

Бог предвічний народився,
Прийшов днесь із небес,
Щоб спасти люд увесь,
І утішився...

— Дай Боже! Дай Боже! — вїйт повернувся до сходу сонця і тричі перехрестився, — як ми вжали сьогодні легко перший сніп, аби Ти наш, Господе Боже, допоміг нам вижати, скосити, пов'язати, звезти, змолотити увесь хліб.

— Дай Боже! Дай Боже! Допоможи нам! — повторили усі хором, — і теж тричі перехрестилися.

Після цього жниварі почали розходитися по своїх полях, а дехто по смужках.

Ватамановичі теж пішли на свою смужку. Жали серпами втрюх, аж до вечора. Проте не все вижали. Як почало вечоріти, всі втрюх пішли додому. Йшли з усіма і дорогою співали пісні:

Не та роза, що за садом,
Не та роза, що в саду,
Не той милий, що двох любить,
А той милий, що одну.

Позаду лунало:

Ой із тої криниченьки
Вода витікає,
Ой там мамка Петрусеві
Коня напуває.

Дома обійшли свою господарку, повечеряли. За цей час упала роса. Іван з Василюю пішли в поле те все пов'язати. Никола залишився дома. Коли пов'язали у снопи, склали у півклані, прийшли додому і полягали спати.

Никола давно почав спати на стриху на сіні. Не міг слухати, як інколи з ліжка чулося глибоке дихання і шепіт:

— Таже Іва, бійтеся Бога святого, що ви так си пилуєте й си пилуєте. Таже якось помало, та ви вже немолодий.

А Іван, як той кінь. Побачив, що до горба недалеко, то такий дістає хосен, гейби ймився не знати за що. Так перебирає ногами, так перебирає і нічого не хоче знати й чути. Лише той горб перед очима. А вже як дістанеться того, чого дуже хотів, то стає, роззирається довкола, вже так тяжко й не дихає. Але боки ще ходять, як той ковальський міх. Ніздрі то звужуються, то розширюються. Від радості, що зробив свою справу, як належить. Принаймі так йому здавалося.

Никола вже немаленький. Хіть у нього дай Боже. Слухаючи таке, хоч то тато, але стримуватися не міг. Йому б уже давно пора, збивати її, але ще не прийшла пора. Ая-я... І гладив себе...

На другий день старий Ватаманович приослаб. Закінчити жнивувати на цій смужці мусили Никола з мачухою. Зранку по-

чали жати. Никола замітив, що мачусі щось робота не йшла. Він вижав один сніп, мачуха пів. Він два, мачуха один. Усе щось роззиралася довкола, роззиралася. Голову перев'язала рушником, почала стогнати, що дуже болить голова. Перев'язала ще й поперек. Надворі спека, а мачуха вповилася, як мала дитина.

«Ого! — подумав Никола, — як так піде далі, то навряд чи ми до вечора скінчимо. А що скажуть тато?»

І спішив, спішив, аби закінчити. Але перед обідом побачив, що це нічого не дасть. Усе одно не закінчать.

Посідали на обід. Мачуха сіла навпроти Николи, ще й припідняла догори сорочку. Ноги розчепірила. Той коли глипнув, мало не вдавився. Дуже завстидався, почервонів і відвернув погляд у бік, аби не бачити, хоча в душі почало творитися казна-що. Мачуха їла так поштиво і з Николи не зводила погляду. У того помутилося в голові. В такий момент розум тікає з голови в нижню частину тіла. Як Никола не боровся у душі, але подолати таке не зміг.

Що то молоде. Виорав одну борозну, другу, третю, потім заволочив. У цей час до голови повернувся розум. Боже! Як стало встидно, як устидно. Так це ж мачуха, по суті справи — мама. На кілька років старша. Звичайно, розраджував себе, не рідна, але мама. А як розкаже татові. Та же це прийдеться тікати від хати куди очі бачать. Та ж який встид. Боже, який встид.

Сараку, не знав куди очі сховати. Вже ні їсти, ні пити не хотілося. А мачуха навіть не відпочила, як то годиться після обіду трохи поспати, бо то жнива, тяжка робота. Та де! Схопилася, як ошпарена, і до роботи. Та так уже після обіду жала, та жала. Коли це глядь, розв'язала велику хустку, якою впerezала поперек. Невдовзі розв'язала ще й голову. Никола став і собі жати. Ніби гірше не жав, як до обіду, але замітив, що він сніп, мачуха два, пізніше він сніп, мачуха три. «Ого! — вдруге промайнула думка у голові, — як так далі піде, то скінчимо далеко до вечора. Ото знайшов мачусі лік», — хотів засміятися, але зігнувся і жав далі.

Вдосвіта лише почало розвиднятися, Никола почув, як знадвору:

— Бугаю, вставай. Бугаю, вставай. Уже днина.

Тут вибігла з хати мачуха:

— Та що ви, Іва, чисто дурні, чи лиш трохи? Та то ваша дитина. Наробився, так наробився, та най трохи довше поспить.

Іван умовк, але почав щось снувати в голові. Ніколи його Василя не вступалася за Николу. Ніколи. А тут. І подумав: «Більше їх удвох нікуди посилати не буду».

XX

Після того, що сталося у Волошинів, зять Василь ніби порозумнішав. Не знати, що йому сталося, але до своєї Марусі перестав ходити. Щось йому Ганнуса стала такою милою, такою милою. «І чого б це?». — дивувався. Невже щось пороблено? Багато чого передумав, коли тесть лежав на лаві. Думав, думав над життям, яке воно складне. Багато з тестем не прожив. Але аж тепер до нього дійшло, який тесть був розумний. Як йому терпів. Василь подумав, що він таке би ніколи не потерпів, якби вже його зять ходив до другої, і то так явно.

XXI

Коли піч висохла, Петро Угрин закликав жінку, яка виконувала ці роботи, аби помастила всередині піч. Перед тим дерев'яні круги повитягав самий. Жінка залізла в піч, вирівняла поверхню і вигладила глиною. На дно повбивала черепки. Вигладила стандарти. Стандари — це був отвір метр на метр попід піччю і мав форму букви «Г». Виходив біля припічка. Зі сторони дверей у стандартах зберігали паливо, коли були великі морози, або снігова віхола — дрова, качани від кукурудзи, ковіньки, торф. Усе те, що служило паливом для печі. Зі сторони припічка — картоплю, столові буряки, моркву. Пічник вивів димохід у каглу, яка виходила до сіней.

Після цих робіт Петро почав упорядковувати земляну долівку. Йому допомагали — Никола, Василь і Михайло. Долівку вирівнювали жовтою глиною. Ледь-ледь змочували водою, посипали половиною і довню утрамбовували.

Столяри прийшли і позакладали вікна та двері.

— Петрику! Петрику! — вигукувала Настуся, кружляючи мовби в танці по хаті, — хата закрита, хата закрита. Петро підхопив Настусю в обійми і собі почав з нею кружляти, зважаючи на її випукле черево, щоб не дуже притиснути до себе, аби не нашкодити малому. Петро й далі був упевнений, що Настуся має народити йому тільки сина. Коби, слава Богу, було все здорово.

— Ще залишилося нам вигладити останній раз. Потім побілимо, занесемо ліжку, лави, стіл — і гайда до своєї хати, — перераховувала на пальцях тішачись Настуня, — Скоро ми будемо жити у своїй хаті. У своїй...

Як хотілося їй вийти надвір і кричати:

— Лю-ю-ю-д-и-и-и-и! Ми маємо свою хату! Ми маємо свою хату! Ми маємо зажити щасливим життям! Ми маємо жити так, як ніхто!...

XXII

Їлаш Угрин ніяк не міг примиритися, що програв, прийнявши у невістки Катрусю. Невістці від цього всього було дуже добре. Роботи не боялася. Ні за що не журилася. Їсти було що. Що наказувала свекруха, все їй було під силу. Штефко спав біля неї, але як чоловік, до того не годився. З намірів тата лише сміялася.

Однієї неділі прийшли всі з церкви. Штефко пригнав з поля корову. Добре пообідали. Після обіду більшість ґаздів лягали спочивати. Їлаш не лягав. Його сон не брав. Лише думав про своє. Як той казав: «Голодній кумі все хліб на умі». Їлашиха любила в неділю піти кудись на плітки. Їлаш чекав цієї миті і дочекався. Сюди-туди покрутився — Їлашихи нема. Побіг на город — нема, оббіг довкола хати, подивився до стайні, в stodолу, під ліжку, відкрив віко до скрині — нема ніде. Від задоволення і душевної радості потер руками, підморгнувши Катрусі. Розчервонівся, в тілі заграла хіть. Але ще є Штефко.

— Штефку! Штефку! Чому не гониш худобу в поле?

— Тату! Тату! Ще полудне.

— Я тобі дам полудне.

Бігом до стайні, розв'язав худобу, і вигнав аж за ворота! Сьогодні світила вдача. Подивився на ясен, який обсіли горобці, і по-

бачив, як горобець скаче на горобчиху, потім на гілку. Горобчиха лиш ся пообтрясала. Горобець знову за своє. Їлаш подивився на стайню, а там пара голубів цілюються та й цілюються...

Боже! Бігом до хати, вхопив Катрусю попід пахи і давай цілувати в лице, вушко, в шию... Та від задоволення спершу сміялася, потім почала муркати, мов їхня кицька:

— Тату!.. Тату!.. Таточку!..

Раптом у печі впала притула. Звідти показалася якась істота. Спершу вилізла голова, потім руки, і нарешті сама Їлашиха. Очі від люті були наповнені кров'ю. Тяжко дихала. Коханці стояли посеред хати, мовби їх накрив великий капкан. Спершу розгубилися, а зрештою, тікати не було куди. Їлашиха стояла біля дверей.

Руки тряслися, ніздрі ходили, як у того лошака, що бігав навесні, коли випустили перший раз зі стайні. Губи сіпалися. Мову відімкнуло.

Колись до Угринів забігав чужий пес і одного разу зловив курку. Їлаш відбив, але курка здохла. Їлашиха не схотіла дорізати, бо пес надкусив. Була дуже гидлива. Ѓазда добре знав: пес має прибігти ще раз. І зробив западню: відкрив хвіртку, за хвірткою поклав ту курку. Сам за плотом тихенько сидів. Не пройшло й півгодини, як на воротах показався пес. Постояв, постояв, крутив головою, обнюхуючи повітря, потім рушив до хвіртки і зразу кинувся по свою здобич. Той вискочив і закрив хвіртку. Пес бігав по клітці, бігав, підняв голову і так дивився в очі, так мило, так щиро, що Їлашеві на перших порах навіть стало його жаль.

Так само тепер Угрин дивися на жінку — так мило, так щиро. Очі добрі-добрі.

— Катрусю, — Їлашиха тримала себе в руках, не кричала, не намагалася тягати за кіски, як минулого разу.

Від сказаного Катрусі на плечах виступили сирітки.

— Забирай свої пожитки і до вечора щоб тут лаби твоєї не було. А ти, Ѓлашу, — той зіщулився, зробився ніби маленьким-маленьким, таким собі невинним ягнятком, — від сьогодні будеш жити окремо у тій хаті. Ми зі Штефком будемо жити тут.

— У тій хаті нема печі, а то йде до зими, — моментально запротестував.

— Нічого. До зими ще далеко. Схочеш, то піч поставиш, а ні, то замерзай...

XXIII

Буває так, що небо чисте-чисте, ніде тобі ні хмаринки, хочеться співати, радіти життю. Але звідти ні звідти припливли хмари, ще світить сонечко, а тут як блисне, як заgrimить: гур-гур-гур-р-р-р.

Це називається грім серед ясного неба. Отак приблизно блиснуло і заgrimіло на обійстю Івана Ватамановича.

— Іва! Та маю щось вам уповісти, — усміхаючись крутилася вертка Василина, — та, Іва, лишіть уже ту роботу, ходіть сюди, будемо разом радуватися.

— Чого і чому? Я щось не бачу поводу радуватися.

— Йой, Іва! Ви якісь такі стали прикрі, а я вам хочу вповісти, що я груба.

Той, як це вчув, то так на місці і закаменів.

— Та, Іва! Що з вами, що ви пополотніли? Люди з такої нагоди радуються, а ви чогось...

— Та як? Ти завжди кажеш, що я шолопаюся, як качки в гною...

— Ади, Іва! Шолопали, шолопали, та й ушолопали. А що тут такого дивного? Таже то, Іва, не патик...

Від почутого присів на приспу і почав витирати чоло, шию... Таки добре спітнів.

З города якраз вийшов Никола.

«Синку, синку, чи не ти довів мене до того, що я тепер ще не менше двадцять років маю орати, сіяти, волочити, збирати, молотити і годувати. Та ще чи протягну ці роки? А шлях би тебе трафив та трафив. Коби-с уже скоро одружився. Тоді забирайся на псову маму, бо на цім може не скінчитися»...— гадкував Іван, дивлячись на свого сина.

XXIV

У вересні ворожка народила дівчинку. В селі тільки й було бесіди, хто тато дитині. Були такі, ще перед родами питали від кого груба. Та жартувала, відмовчувалася, але так поки що ніхто

не знав. Говорили ба за того, ба за того, але за війта, писаря чи Петра Угрина ніхто не загикався. Що хвилювався перший, а другий, а щодо третього — то розпочалися душевні муки. Тільки засне, ворожка до нього усміхається, поверне на другий бік, тільки придрімає, — чути плач дитини. Зробилося не життя, а мученицькі дні. Петро втратив апетит, почав худнути.

Одного разу Настуня замітила, що він якось змінився.. Це її стривожило. Явно відчула: над їхнім щастям щось завитало недобре. Але що? Спробувала розізнати у Петра, той старався розвіяти її сумніви. Щоб приглушити в собі ці муки, Петро запросив гладільниць, вигладити стіни під побілку. Треба було ще погладити густим розчином із жовтої глини, піску і кінського гімняка. Після такої глиняної штукатурки стіни ставали гладенькі, рівненькі і аж просилися під побілку.

Чи з радості, яка назривала від новосілля, чи час стирає всі незгоди, але за ворожку Петро помало став забувати.

XXV

Надворі падав дощ. Перший осінній дощ. Коби це дощ. А то така собі мжичка. Ні дощу, ні погоди. Трохи похолодало. Але газди з цього раділи. Треба орати і сіяти жито, пшеницю. Між Богородицями любили бути заморозки. Йдучи на храм на Другу Пречисту в сусіднє село, любо було глянути, як там зеленіє жито, а там пшениця. Де-не-де тільки сходила. Яка це була радість для господаря. Зелена озимина символізувала відродження, оновлення не тільки нового врожаю, але й роду людського. Поновлення, поновлення... Одні відходять, інші приходять, і нема тому кінця й краю... Здавалось би, що так буде вічно, але якщо Біблія пише, що був початок, то має бути й кінець.

Так собі філософствував Никола Ватаманович, чекаючи під вербою свою кохану, свою ненаглядну, як любив називати свою дівчину, — Парасю, молодшу сестру свого вірного друга Петра. Що міцно дружили, то міцно. Можна було позаздрити їхній дружбі. Це називалося дружба навічно. А ще Василь, а ще Михайло... Але й Парася! Як любив, кохав таке миле йому створіння...

Думки Николині перебила Парася, яка вибігла до нього, і вони ймилися руками за шиї в гарячому поцілунку.

— Де ти так довго пропадаєш?

— Йой, Коцю! Таже то є купа роботи. Ми лиш тепер прийшли з мамою від сватів.

— Ви що там робили?

— Як що? Ти не чув? Таже Василько сватів іде через пару днів до війська. Та ми там усі помагаємо.

— Я чув, що Катеринин брат Онуфрій іде до війська.

— Так. Вони обидва йдуть. Ми готуємо проводи жовнів.

— Це все пусте, Парасю. Вони підуть до війська без нас. Я вже не можу дочекатися до нашого весілля. Я так тебе люблю, я так тебе люблю... І припав губами до її... Я уже без тебе не можу. Як собі хочеш...

— Коцю! А то що це залежить від мене? Про мене, я вже давно готова. Ти ж знаєш... Я вже можу віддаватися.

— Ну добре, добре. Я думаю, до Покрови вже недалеко. А там я прийду зі своїми сватати, і намітимо весілля... Ой йой, що то буде... І він знову припав до неї...

У неділю на обійстях Танасія Грищука і Сливчука Петра велике здвиження. Їхні сини йдуть до війська. Ще звечора в суботу прийшла кухарка, зійшлися сусіди, рідні та близькі зготували на-чінку, борщ, голубці, і все це поскладали у великі горшки. Вдосвіта знову прийшли кухарки і за допомогою рідні розпалили в печах, засунули горшки в печі і замастили притули.

Зранку Василь Грищук і Онуфрій Сливчук висповідалися в церкві. При сповіді отець усе допитувався, чи про всі гріхи зго-лошуються:

— Якщо щось утаєте від мене, це все одно, що від Господа Бога, тоді всі гріхи вам будуть непростені. Будете горіти в гієні вогненній...

— Та що ви, отче, що ми не розуміємо?

Потім причастилися.

Під обід на Толічці зробили для всієї молоді села забаву. Це як прощання із ними. А в обід почали сходитися гості. Надворі потепліло, і столи розіклали на подвір'ю. Кухарка розмастила піч,

накидала в макітри їжу, а помічниці розносили по столах. Гості попоїли, трохи підпили і взялися до співу:

У неділю рано синє море грає,
Мати сина рідненького в військо виряджає.

* * *

Ой війна, війна світова війна,
Не жди, мамо, сина, бо його нема.
Твій син молоденький на траві лежить,
Його кров червона на сонці кипить...

Параска Грищук від такої пісні не стрималася та й заплакала. Плакала в себе і Параска Сливчук.

Гості витали рекрутів грішми. Усі бажали їм повернутися додому здоровими. Потім прийшли хлопці з Толічки, щоб провести своїх побратимів. Перекусивши трохи, повставали із-за столів. На дорозі уже чекали коні. На возі повсідалися рідні і близькі. Їхали з майбутніми жовнірами до повіту. Ззаду фіри хлопці половилися руками за шиї і почали співати:

— Червона калина, а листя зелене,
Зачекай, дівчино, три роки на мене.
— Як я можу, милий, на тебе чекати,
Коли мама хоче за другого дати?

Напереді йшли, ймившись за шиї, рекрути. Вздовж дороги на воротах стояли односельці. Хлопці підходили до кожних воріт і з кожним прощалися, обіймаючись за шиї, цілувалися. Дехто з близьких плакав, чим викликав сльози на очах і в рекрутів. Якщо прощання було довгим, то коні зупинялися і чекали. А за ними хлопці продовжували співати:

Ой у лузі при долині	Ой то не зозуля,
Стояла калина,	То старенька мати
А на тій калині	Вона виряджала
Зозуля кувала.	Синочка в жовніри.

За хлопцями йшло багато гостей, які проводжали їх ще з подвір'я. За селом усі зупинилися. Із цими гостями ще раз прощалися майбутні жовніри. Потім стали перед людьми і з сльозами на очах, здригаючись щоб не заридати, почали просити:

— Простить нам люди добрі, може когось образили, не так обійшлися, сказали зле слово, щось не так зробили, перший раз!

— Най вам Бог простить, — хором відповіли проводжаючі.

— Простить і вдруге...

— Най вам Бог простить.

— Простить і втретє...

— Най вам Бог простить.

Тут з фіри зсунулися обидві Параски і кожна кинулася до свого сина голосячи. Так годилося.

Параска Грищукова кинулася на шию своєму Василькові:

— Васильку, мій Васильку! Дитинко моя, на кого ти нас покидаєш, куди ти від нас ідеш, а що ми тобі поганого зробили, а коли ми тебе знову побачимо, і чи побачимо, звідки тебе визирати? Чи з Глушкова, чи із Задубрівців? Чи з Панського, чи з Кута, а може із Козинця? Чи з гори високої, чи з долини глибокої? А ми будемо чекати від тебе вісточки, такої маленької, маленької, як твоя долонька, напиши кілька рядочків, кілька словечок, що ти живий, здоровий. Ми будемо на тебе чекати, чи рік, чи два, чи три, і більше... Якщо не дай, Боже, попадеш на війноньку, і залишишся живий, хоть без ноги, хоть без руки, хоть без обох, ми всеодно тебе приймемо, ми будемо тобою тішитися, ми будемо біля тебе ходити, ми будемо тебе доглядати, бо ти наша рідна кровинка...

Гості стояли. Жінки плакали від горя. Чуючи такі слова, чоловіки втирали рукавами сльози. Нарешті, побиваючись за синами, Параски, мов по чийсь намові, сповзли на коліна у порохи і бились головами об свої надії. Тут підійшли чоловіки, підняли їх і повели до фір. Усі всілися, ще раз тричі перехрестилися. І з Богом.

Хлопці проводжали рекрутів аж до ксьондзського моста, співаючи рекрутських пісень. Біля моста заспівали ще. Так годилося:

Топорівські луги, горби, бувайте здорові!

Та най у вас пробувають дівки гонорові!

Та най у вас пробувають, та за нами плачуть,

Та най гонор свій шанують, тоді нас побачуть!

Після цього рекрути сіли на фіри і махали капелюхами, аж поки фіри не сховалися за поворотом. До тих пір стояли і махали руками й капелюхами хлопці...

Вже біля потяга Василько Гришук відкликав убік свого тата і силювався, силювався від устиду, але, перемігши себе і той устид, почав не то мямлити, не то говорити:

— Тату! Як там буде, буде, але я повернуся додому. Маю до вас велику просьбу, — і вмовк. Зняв з голови чогось капелюха, почав його м'яти в руках.

Танасій внутрішньо відчував, що син хоче щось сказати дуже важне для нього, але не міг відважитись. І мовчав. Не хотів перебивати, щоб не збити Василька з думки. Серед своїх дітей мав його за найрозумнішого, найчемнішого. Бачив у ньому багато рис характеру подібного до його. Пишався цим. Вважав, що той піде по його слідах і буде таким газдою, як він.

— Тату! — легенько кашлянув Василько, ніби нагадуючи про себе, — я... я..., хотів вас просити..., я... я...люблю Марусю Николи Сливчука, і...і... прошу вас заопікуватися нею, дивитися за нею, аби, не дай Боже, хтось не підсунувся за цей час, і щоб вона на мене зачекала. Якщо, не дай Боже, або якщо Господь..., то, нехай Бог боронить, щось не так, то я..., то я... додому не вернуся.

Від почутого в Танасія почали лазити мурашки по плечах, а на чолі виступив піт. По-перше, його вразив вибір Василька: «І цей пхається межи старці. Боже! Невже на його дітей нема пари серед сільських багатів, таких поважних газдів, аби він мав з ким зійтися по неділях, на святах». Хотів уже заперечити цьому. Але від сказаних слів, їхнього тону, зразу охолов. Його пройняв якийсь страх, відчуття, що із-за такої дурниці може втратити сина. «А дивися мой, ще зелене, молоко на губах не висохло, під носом лише почало поростати, а таке вже принципове. Мовляв так і так, тату. Не буде так-то, то буде так-то. Мой, мой! Де це колись таке було? Таже його, ади небіжчик тато, як сказали, що так-то і так, то це був закон для нього. А тепер іде світ у переміт. Ой, не буде гаразду на цім світі. Напевно таки близиться кінець світа. Говорили колись, його тато, що перед кінцем світа не буде добра. Ой, не буде!»

Як лише випроводили Онуфрія до війська, через пару днів по ночах у Сливчуків почало щось на горищі гримати. Зразу так собі постукувало. Потім почало гриманити.

— Петре, це, бігме, якесь нечисте або щезле. Воно, певно, забанувало за Онуфрієм.

— А то що, Онуфрій знався із нечистим чи щезлим? Завсігди ранком і вечором молився, постійно ходив до церкви. Співав у церковному хорі. Що ти з Онуфрія хочеш?

— Та я, не дай Боже, дурне не маю на думці. Але воно починає воювати дужче і дужче. Дивись, як гримає.

А то справді собі гримало. Так, ніби взяв молоточок і стукав по дереві. Спершу Петро з Параскою намагалися не думати про те і старалися заснути. Спершу це їм вдавалося. Але через кілька днів уже так гримало, що заснути було неможливо. Добре, що діти звечора засинали і того всього не чули. А то би поперелякувалися. Вдень Петро виліз на горище, роззирав там роззирав, нічого не побачив. Тоді вирішив вилізи, коли починає стукати. Параска дуже протестувала проти цього. Мала великий страх. Але Петро засвітив лампу і поліз драбиною на горище. Лише хотів ступити, а звідти почало щось у нього кидати. Спершу дровами, які там були. І так кидало, що якби попало у голову, то могло й прибити. З того всього почали трястися ноги, ледве зліз з драбини. В горлі пересохло, дістав страх, і вже до ранку не стулив ока. Гримало кожної ночі, до того часу, поки не запіють когута. Потім ставало тихо.

Петро ранком пішов до отця. Все йому розказав. Той, чи дістав страх від почутого, чи щось інше, але довго мовчав і лише кліпав очима. Нарешті заговорив і сказав, що прийде надвечір зі свяченою водою.

Справді, надвечір прийшов разом із дяком. Зразу щось співали, співали у сінях, потім отець хотів вилізи по драбині на горище і там покропити свяченою водою, але чи зі страху, чи що, мало не впав. Відро трохи нахилилося, вода витекла. Лишилася якась пригорща. Петро сам узяв квач, ту воду, що лишилася, виліз на горище і покропив всюди.

Вночі знову почало гримати. Але не так сильно, як тими вечорами. Ранком Петро знову пішов до отця і все розказав.

Надвечір удруге прийшов отець із дяком. Але цього разу Петро взяв кропило і відро зі свяченою водою, виліз на горище і

таки добряче скрізь покропив. Вночі лише постукувало, але не гримало. Тричі приходив отець і воював зі злим духом чи щезлим, аж після третього разу стукати перестало. Отець таки вигнав злого духа чи щезлого.

XXVI

Петро Угрин ледве встиг побілити в хаті, змастити долівку. Зробили невеликі входи, бо Настуня ось-ось мала родити. Отець, дай йому Боже здоров'я, освятив хату. В хаті поставили ліжко, попід стіни лави, стіл, шафу біля дверей. На стінах почепили ще літом куплені образи. Менше-більше, як у людей. Що то за радості було у молодих газдів. Один Бог знає. Хто міг з них сподіватися рік тому, що так усе станеться. Тому рік вони ще добре і не сходилися. Але то все від Бога. Все від Бога.

Нарешті те, чого так довго з тремтінням у душі чекали, почалося. Настуня лежала на ліжку. Її відгородили від жердки білим полотном. Сховали від чужих очей, аби, не дай Боже, хтось не наврочив. Так годилося. Біля неї ночувала бабка-повитуха, яка прийняла на цей світ ще Настуню і Петра, чим і гордилася. Кілька разів підряд розказувала, як то було.

— Як сьогодні пам'ятаю, як сьогодні, — повторювала.

Тут, куди не йди, принесло сусіду. Бабка зразу випровадила з хати, а породіллі дали напиться води, аби було все добре з дитиною.

Коли почалися роди, бабка всіх випровадила з хати. Настуня дуже кричала. Петро ходив по подвір'ю і мало не плакав. Усе думав: «Чому не дано всю біль передати чоловікові, щоб легше було на жінку?». А коли заплакала в хаті дитина, почав танцювати з гральми по подвір'ю з радості, що він уже тато. Хотілося кричати на все горло: «Я тато! Я тато!»

Як почув, що син, то взагалі думав, таку радість не переживе. Побіг до своїх друзів і кожному похвалився. Проте роди були дуже важкими, і бабка сказала Настуні, що та більше може і не родити. Це трохи засмутило породіллю. Але така радість, така радість відсунула на задній план цю вістку.

На другий день почали заходити близькі родичі, і кожне клало на груди дитині галку цукру. Бабка попередила Настуню і Петра,

що надвечір і ввечері не можна виносити з хати сміття, курцям запалену цигарку, купіль, бо дитина буде цілу ніч плакати. Петро звідкись приніс колиску. Міг же зробити і мати свою, але сказали, що наперед колиску робити не можна. Біля Танаска, а так мав називатися хлопчик, у колиску поклали ніж, щоб відганяв від дитини страх, зубок часнику від нечистої сили і перев'язали ручки червоною ниткою, щоб не бралися вроки. До моменту хрещення дитини породілля не мала права виходити з хати.

Оскільки надворі потепліло, задумали охрестити дитину на восьмий день, тобто в неділю. А в понеділок мало бути свято Pokрови. Петро готувався до хрестин, а Никола збирався прийти до своєї Парасі з рідними на зговорини.

Танасій Грищук ходив такий веселий, такий... Народився внук, хотілося кричати: «В мене народився внук! Я маю онука, ще й звати Танаском!» Його радості не було меж, та не було. Раділа й Параска. В її дітей усе йшло добре. «Таке лиш може бути в байці! — вже вкотре думала, — Господи! Аби це було лише на добро і на гаразди»

У неділю зранку Параска вже була у Настуні. Готували великі гостини для кумів. Після служби Божої охрестять малого Танаска і звідти усі прийдуть сюди.

Біля церкви зійшлися вінчальні батьки й матки. І, як зазвичай, Петрові друзі з жінками. Навіть прийшли Никола із Парасею. Прийшли тримати малого Танаска до христу. Всі поприходили з крижмою.

Коли парохіяни повиходили з церкви, дяк запросив усіх, хто прийшов тримати дитину до христу. Малого Танаска тримав на руках Петро, а Настуня чекала біля західних дверей. Священик розпочав хрестити, потім підійшов до Настуні. Та вклякнула на коліна, і їй дали на руки дитину. Священик поклав їй на голову епітрахіль і читав над нею молитву. Потім Настуня підвелася, священик дав їй у руки кінець епітрахілю і обвів навколо тетрапоту. Це означало, що її вивели, і вона могла вже всюди ходити.

Усі почали виходити надвір:

— Настуню! Я, як ваш кум, маю повне право трохи потримати свого хресного.

Настуня подивилася на Петра. Той кивнув головою. Як міг відказати своєму другові, та ще й майбутньому зятеві. Хоча в душі був дуже проти цього. Никола взяв на руки малого Танаска, Настуня трохи привідкрила мале личко. На Николу дивилися маленькі очиці, чорні-чорні, малий ніби усміхнувся до свого хресного батька:

— Ой, ой дивиться на мене, ой усміхнувся. Тьфу на тебе, тьфу на тебе, який ти не файний. Так-так, нефайний. Я трохи понесу. І Никола виніс надвір. Ніби моток невеликий, але відчувалося, як там усередині щось є живе, бо вертиться, напружується, ніби важкеньке. Сходячи зі сходів церкви, Микола якось нехотючи зашпотався, і з розгону полетів до низу. Дитина за цей час вилетіла з рук, упала на плитки, заверещала і вмовкла. Никола кинувся до дитини, але його випередила Настуня, до неї підбіг Петро. Настуня почала заколисувати, Танаско мовчав. З ротика показалася кровця. Жінка, побачивши це лише сповзла на плитки.

— Води! Води! — закричала Параска.

На Настуню бризнули водою. Відкрила очі. Підвели. Глянула на Танасика, а він почав жовтіти.

— Дитинко моя! — крик сколихнув навколишнє повітря.

З дерев злетіли горобці і кудись понеслися, мовби не хотіли бути свідками ще однієї великої трагедії. Петро підбіг до Николи і вдарив того кілька разів по писку. Чому так зробив, не раз думав над тим, але ніколи не жалів.

— Убійник! Убійник! — Никола вперше почув таке страшне слово, яке в селі передавали пошепки, ще й від свого вірного друга. Але він справді вбив дитину. Хоч ненароком, ненавмисне. Страшне тавро приліпилося до нього.

— Убійник! Убійник! — йому здавалося, що всі на нього дивляться і так думають.

— Танаску мій! Горобчику мій! — лунало селом з-під церкви.

На крик стали збігатися люди. Прибіг і вїт Никола Грищук.

— Пане вийте! Пане вийте! — кричав несамовито Петро, очі горіли, обличчя сіпалося, руки тряслися, — Никола Ватаманович убив мою дитину! Він убійник! Убивця! До криміналу його! До криміналу!

— Петрику, що ти говориш? Петрику! — кинулася Парася, — це мій майбутній чоловік, а твій зять.

— Він не може бути моїм зятем і твоїм чоловіком. Як ти?! Моя сестра! Можеш жити з убійником мого сина? Мого Танаска, — і Петро заплакав.

— Але він твій наліпший друг! — може, у Петровій голові щось і просвітліло, — бо почав ще дужче плакати, аж плечі здригалися.

— Люди! Люди! — лежав долілиць Танасій і бився головою до землі, лице розмазане сльозами і землею. — Віддаю всю свою худобу, лиш оживить мого онука, віддаю усе своє поле, лиш би ожив наш Танасик.

— Горобчику мій... Танасику... дитино моя... ангелику мій, — кричати вже не могла, лише шепотіла Настуня.

Міцно тримала уже мертву дитину, мовби хотіла разом з нею полинати на той світ у безсмертя...

— Я не хочу жити... Я не хочу! — судорожно закричала, і повила очима довкола. В її очах було щось неземне, помутніле. Дивилася божевільними очима, і якби хтось захотів забрати у неї з рук мертве немовля, могла кинутися, як та вовчиця, коли, прийшовши до гнізда, побачила його пустим.

— Настуню! Настунечко! Що говориш, дитино моя! — заломила руки Параска. — Та це ще не все, світ на цьому не кінчається. Та ви ще молоді, зрозумійте. Бог дав — Бог забрав. У людей ще не таке буває. Спам'ятайся, Настуню! Насточко моя, дитино моя! — не стрималася Параска, — навіщо я дожила до такої години? Чому Бог не забрав мене, але таку маленьку душечку? Та я вже нажилася, та я вже...

— Параско, ти що вдуріла? Таже в тебе ще невіновані діти, бійся Бога та бійся Бога...

Надвечір приїхали шандарі і Николу заарештували. На руки наклали кайдани і так вели усім селом. Люди виходили з хат і дивилися вслід.

— Як це? Ну як це? Вбити маленького ангеліка. Маленьку дитину. Що це за хлоп, що не втримав маленької дитини, — говорили одні.

— Боже, який файний хлопець і йде до криміналу. Та що він винен? Хіба цього хотів? Таже, Бог свідок, як вони оба дружили, як йому все напмагався коло хати, і то все задурно. А друг за це його до криміналу. Що то багачі. Не любили ніколи бідних і не люблять. Напівсирота. Завтра мали бути зговорини з його сестрою, а він його до криміналу.

— Така в бідного доля.

За шандарями ззаду не то йшла, не то бігла Парася. Плакала, сарака, побивалася за своїм судженням:

— Никольцю мій! Скажи, що маю робити? Скажи мені, не мовчи...

Никола йшов поволі, вгнувши голову додолу. Плечі здригалися. По обличчю текли сльози. «Як це сталося? Як це сталося? Навіщо брав Танасика на руки? Навіщо? Таке велике горе причинив своєму другові. Найліпшому. Як братові своєму. Господи, — подивився на небеса, — прости мені цей гріх, якщо можеш. А не можеш... — хотів розвести руками, але були сковані, — я згідний спокутувати свій гріх. Я згідний на все, аби лиш полегшити горе своєму другові». Тут мигнуло в голові: «Лісничиха! Відьма!» — зразу нагадав погрози. «Невже її робота?»

Не бачив, як багато людей його проводжали. Не чув, як дехто проклинав, дехто співчував, жалів... Уже побачивши гміну, вчув, як ззаду хтось плаче, побивається... Озирнувся і побачив свою кохану, свою любов... Серце стиснулося в грудях. Здавалося, що зробилося таким маленьким-маленьким, лиш сильно гупало, аж віддавало в голові. З канцелярії вийшов війт, шандарі щось з ним переговорили і почали сідати на фіру. Николу посадили посередині, аби не втік.

Вже як фіра рушила, знову підняв голову, і зразу побачив її... Парася витирала хустиною свої червоні запухлі очі...

— Чи дочекаюся тебе, мій милий? Чи повернешся?

— Парасю, повернуса! Обов'язково! Чекай на мене! — і почав непомітно для шандарів вмиватися сльозами. Не бачив, як проминули село, як їхали полем...

«Учора лягав спати і не думав, що наступну ніч уже проведу у криміналі».

На лавах, на подушці лежав маленький ангелик. Навколо нього осінні квіти. Весь у квітах. Збоку на землі стояло убране у білі квітки деревце з молоденької вишні. Всі говорили, та й отець колись у церкві говорив, що дітей до семи років Господь Бог забирає до себе, і вони служать йому, як ангели. Ці діти ще безгрішні.

Ручки вдалося якось скласти до купи. В ручках тримав маленький з воску скручений хрестик. Під хатою стояла маленька домовинка.

— Танаску мій. Синочку мій. Горобчику, ангелику мій! — уже не голосила Настуня, бо не могла, лише шепотіла. — Куди ти від мене йдеш? Чим я тебе прогнівила? Чому ти мене так незлюбив. Як я без тебе буду? Та ти будеш мені снитися кожної ночі, твій плач буду чути навіть уві сні, якщо ти забираєшся, то забори і мене з собою. Я без тебе не зможу жити. Без тебе життя мені буде немиле. Моя життєва радість скінчилася. Звідки я маю тебе визирати? Горобчики, твої фані братчики, будуть мені співати, я буду їх ся питати, чи не бачили мого хлопчика, мого Танаска...

— Настуньо, Настуньо, — таже лише його, бо то вже нічого не дасть, не мордуй себе, у вас ще будуть діти, не журися. Як є у людей, так буде і у вас.

Петро сидів під плотом і плакав. Ні до кого не говорив, нікого не бачив. А як принесли процесію і прийшов священник, то лише ноги підкосилися... Його відлили водою. Що було потім, нічого не пам'ятав. Горе для нього було великим, дуже великим. Пізніше розказували в селі, що ходили з Настунею цілий тиждень до могилки. Так це було чи ні, але люди в селі довго про це розповідали.

Навесні посадили в головах куц калини.

XXVII

Життя в селі йшло своїм чередом. Через два тижні Никола Волошин скликав молодь майже з цілого кута на толоку лупити кукурудзу. Почали сходитися після обіду. Зразу одні хлопці підносили снопи, інші розв'язували і слідкували, щоб біля кожної дівчини лежав сніп. Треті — забирали лабуз, перев'язували і відносили. Четверті — складали в оденки. Дівчата створили одне коло, потім друге. Зробилося дві купки перелупленої кукурудзи і

сформувалося дві групи. Якби було більше молоді, то сформували би ще й третю.

Як було прийнято віддавно, всяка робота в селі супроводжувалася піснями. Спочатку заспівали:

У саду з винограду
Стояло три верби,
Під тими вербоньками
Стояли три сестри.

Потім почалися пісенні змаги. У той день у селі відбувалося кілька толок. Можна собі уявити, які то були співи. Та ще й змагання.

Через кілька годин роботи Василь з Ганнусею роздали по пирогові з яблуками. Вже у кінці роботи — вечерю: начинку разівку та кукурудзяну кашу з молоком. Поки вечеряли, прийшов капельмейстер Грицько зі своєю капелою. І почалася забава, яка тривала, поки не почало темніти...

XXVIII

З того часу пройшло багато років, багато води перетекло у Тополівці, відбулося в селі багато змін.

Танасій Гришук час від часу в зимову пору мусив ходити на вечорниці. То приходив звечора, то в кінці і все сідав біля Марусі Сливчукової. Боже! Яку мав злість на того хлопця, котрий намагався заговорити чи щось сказати, навіть глянути в той бік, де сиділа Маруся. А коли вже йшли додому, то слідом валандався Танасій, аж до хатнього порогу. Одного разу до Марусі пристав Грицько, онук сільського цигана, капельмайстра Грицька. Вже старого капельмайстра на світі не було і сільську капелу перебрав його онук. Провів аж до хатнього порога. Не відставав і Танасій. Так і стояли оба під порогом. Один з одного боку, а другий — з іншого. Циганчук випалив: «Ви би, вуйку, вже спали. Там за вами у подушках уже давно блохи шукають». Боже! Як цим упік Танасія. У саме серце, аж тим стрясло. Танасій, правда, стерпів і промовчав. А вже на воротах, як ймив того за поли кожуха, то дав своїм рукам волю. Траскав по писку, а траскав. Скільки хотів. Від того часу, вже ніхто до Марусі не приставав.

Через кілька років прийшов з війська Василько, Танасіїв синок, і одружився із Марусею.

Їлаш і Штефко Угрини повмирали. Їлашиха доживала свого віку самотньою. До останніх днів своїх жили окремо.

Дуже тяжко вмирала Лісничиха. Судомило, крутило руки, ноги. То відбирало мову, то повертало. Полисіла, зісохла, лице перекривило, осліпла на одне око... Словом, на ліжку лежала не людина, а якась потвора.

— Николко, Николко, прости мені, це я винна... Це я... Бо дуже хотіла, аби ти пішов до криміналу... Я тебе прокляла... Люди, простіть мені... Простіть... За все..., За все...

До шепоту ніхто не прислухався і ніхто того не чув. Навіть донька рідко підходила, бо та одне всіх просила:

— Дайте мені руку, дайте руку..., один пальчик..., один пальчик... хоч мізинчик...

Їй не те що руки, пальця ніхто не подавав. Усі говорили, що Лісничиха не помре, поки комусь не передасть свою відьмину силу. Для того досить, щоб імілася за чийось руку або палець...

Коли таки померла, падав зливний дощ, дуже гриміло, блискало. Отець сказав негайно ховати, щоб не наробити селу шкоди. Коли виносили з хати, то так блиснуло, а потім гримнуло, що чоловіки, котрі несли домовину, випустили її з рук і повтікали. З годину домовина лежала на хатнім порозі. Потім умовили рідних, сусідів. Мусили похоронити жінку. За домовиною нікого не було. Від грому й блискавки люди дістали страх.

Повмирали Параска Савчишина та Палагна Василишинка. Люди від радості з полегшенням зітхнули. Але молоко від корів усе хтось відбирав. Напевно, підросли молоді відьми.

Василина Ватаманович народила своєму Іванові двох синів-близнюків. Проте Іван ними довго не натішився. Дуже згризався за Николою і невдовзі помер.

Ганнуся Сливчукова народила своєму Василеві двох синів. Народила сина і Маруся Сиродюкова. Файний, кучерявий. Лиш не говорив. Усе чув, розумів. Називали його німим.

Катерина Марковська народила своєму Михайлові п'ятеро дітей. Дуже була весела сімейка.

Лише у Петра та Настуні не було більше дітей. Настуня дуже змінилася. Колись була файна, весела, любила жартувати. Тепер лише файна. Хоч помарніла, але на лиці збереглися сліди краси. Була дуже сумна, не жартувала, мало говорила. Більшість свого життя сиділа на лавці під кущем калини, біля маленької могилки, і все гладила маленький закопаний дерев'яний хрестик. У цьому знаходила своє замилене життям. Усе інше її не турбувало. Ні те, що Петро збудував велику стайню, стоделу, обгородив обійстя великим парканом. А які ворота, а яка хвіртка... Скільки худоби, свиней... Він вигодовував те все самісінький... Усе це її не хвилювало. Життя проходило зовсім в іншій площині.

XXIX

Одного дня після обіду по дорозі до села йшов якийсь чоловік. Він ішов то швидко, то поволі, чогось зупинявся, роззирався довкола. З одного боку, здавалося, що дуже спішив, а з іншого — ні.

Повертався додому з криміналу Никола Ватаманович. Відбув свій термін, як кажуть у народі, від і до. Вийшовши за ворота тюрми, насамперед відчув якусь полегшу в тілі. Йому здавалося, що не йде, а летить. Не від того, що дуже схуд. Ні. Просто радість вирувала в грудях, і його мовби підносила якась невідома сила. Тільки той міг би його зрозуміти, хто так само, як і він, відсидів такий самий термін. Зупинився і на повні груди вдихав свіже повітря. Таке приємне, аж солодкаве...

Потягами дібрався до Городенки і пішки на Топорівці. Ця дорога була досить знайома. Любувався тим, як попідростали дерева попри дорогу, деякі вже постаріли. Місцями зупинявся, щоб полюбуватися довколишньою красою, співом пташок, цвіркунів... А як пахли трави, польові квіти... Яка краса навколо... Ніколи не звертав на це увагу. Неволя в похмурій камері зробила його душу вразливою, чутливішою до всього навколишнього.

Проминув Зброди і звернув на Панське. Серце застукотіло сильніше. Частіше і глибше дихав, ноги самі так перебирали, так перебирали...

Коли побачив село, у грудях защеміло, серце почало стукати, як у горобця, в голові загупало. На очі навернулися сльози. Як він чекав цієї миті. З першого дня думав про це. Спочатку рахував роки, скільки залишилося сидіти, потім рахував місяці, тижні, а вже як почав рахувати дні, то думав, що здуріє. Так не мордувався спочатку, як в останні дні. Думав, що не витримає

Тому тепер можна було його зрозуміти. Яке це все було йому рідним. Онде, їхнє поле. А там не раз пас худобу, як був ще маленьким. А скільки перейшов по цій дорозі. Навіть на радощах призирав, чи не помітить своїх слідів. По всьому еству розливалось щастя. «Аж тепер у нього почнеться щасливе життя» — витало в думках.

Дехто з крайніх хат звернув увагу на гостя, але чи не впізнали, чи не від уваги, махнули рукою і до роботи. Кожний мав своє. А вже коли появився в себе дома, найдужче зрадів уже не молодий Вовчик. Вискочив з буди, радісно загавкав, почав повертатися, скавуліти.

— Упізнав! Упізнав! — Никола присів і почав гладити. На очах виступили сльози. «Це ж стільки років... стільки років, а не забув... не забув».

З хати вибігла Василина, плачучи з радості, кинулася на шию. «Ця кинулася, як до свого чоловіка» — промайнуло в голові. Нараз вибігли два хлопчики і зупинилися, як укопані, побачивши незнайомого чоловіка. Однакові-однаковісінські, як дві краплі води. А коли Никола дав по цукерці, припали до нього, потім сиділи на колінах.

Василина розказала, що народила близнюків, сплакнула, коли розказувала, як померли її Іван. Розказала, як часто згадували за ним, Николею.

— А вже як умирали, то все дивилися на вікна, чи не покажеться їх Николка. Десь перед обідом дуже заскреготала сорока на дереві, Боже, вони, як скинулися, як заплакали, — плачучи продовжувала Василина:

— Коцьо мій летить до мене... Йой, хоче зі мною попрощатися, Коцьо, де ти? Що я мамі там розкажу на тім світі?..

Після цього вмовкли. Хлопці поставали біля них, а сльози так потекли по обличчю, потекли, і вмерли.

Никола пішов на цвинтар на татову і мамину могили. Дорогою йдучи, вітався із знайомими, багатьох молодих не впізнавав. На цвинтарі дуже втішився, коли побачив, що тато похований біля мами. Закопані два однакові хрести. «Значить, Василина не відділила тата від мами, як це люблять робити жінки в другому заміжжі». Чого б це? Біля гробів закопана лавка. Никола помолвився, сів на лавку і знову потекли сльози. Лише не розумів, чи це від радості, чи від смутку. Скоріше від радості. Не від того, що вмерли тато, а від того, що вже дома, має можливість побувати на могилах своїх родичів. Посидів, посидів та й пішов до своєї Парасі.

Боже! Якої втіхи! Скільки проллято сліз від радості. Парася тримала за ший і не відпускала:

— Боже! Якби ти знав... Як би ти знав, як я на тебе чекала. Приходили до мене женихи. Як вони надходили мені. Але я всім повідомлявала. Зразу чекала листа. А потім втратила надію. Зрозуміла, що звідти листи не надходять. Скільки ти мені снів. Скільки я виплакала сліз за тобою. Про це знає лише подушка. А скільки молитов за тебе промовила, аби ти вернувся, аби ти був здоровий... Я тепер тебе нікуди не відпущу... нікому не віддам... Ти мій... мій...

— Парасю, моя мила, моя кохана. Я з тобою в думках лягав спати, і з тобою вставав. Мені здається, не було такої хвили, аби я за тебе не думав. Як я довго цього чекав, того часу, щоб ми поєднали свої серця. Тепер уже нас ніхто-ніхто не розлучить. Отож у неділю я прийду зі своїми на зговорини. Готуйся.

— Николко! Я готова до цього уже кільканадцять років.

Пізно увечері Никола прийшов додому. Хлопці уже спали. Василина поставила перед ним їду. Гарячу домашню. Як він смакував. А ще як випив кілька келишків вишнику, в голові від незвички запаморочилося.

— Ви постелили мені на стриху?

— А чого на стриху?

Василина ймила Николу за ший. Боже! Яку відчув у собі чоловічу силу, і поплентався, як бичок на прив'язі.

Ранком повставали:

— То таке, Николо, я думаю ти вже побував в Угринів. Що ти там наобіцяв, не знаю. Але хочу тобі сказати: ану подивися уважно на хлопців, вони, як дві краплі води, подібні до тебе. Пам'ятаєш жнива? Хлопці від тебе.

— Як?! — у Николи потемніло в очах, застукотіло серце, в голові загупало, закрутилося, — Це що за життя, це що за життя, чого таке складне? Далі крутить ним. Думав, що все буде добре. А тут знову круговерть... — Затулив рукою обличчя і мовби звідкілясь чув Василичину бесіду. Ніби здалека хтось стукав молотком по голові.

— Не віриш? Давай вирахуємо, коли то-то було на полі і коли народилися хлопці. Вона раз— раз на пальцях. Бачиш? Усе сходиться. Ти що, не знаєш, що тато вже були старі. Мені дивно, що ти ніколи не здогадувався. Тепер ти хочеш женитися. Заведеш другу сім'ю, а що я маю робити з цими байстрюками? Таже поки що вони байстрюки, а як ти обдумаєшся, то цього не буде. Тут нема ніякого гріху. Я від тебе лише на кілька років старша. Що в мене не таке саме, як у твоєї Парасі? Заради дітей, задля хлопців. Які вони файні, які милі... Подивися, як огірочки! А що вони винні? Хіба просилися на цей світ?

Василина молола й питлювала. Не переставала...

У неділю після служби Божої в церкві, замість іти на зговори-ни, Никола із Василиною взяли шлюб.

XXX

Надвечір прилетів — не прийшов, а прилетів — Петро Угрин. З очей ніби сипалися іскри, ніздрі то звужувалися, то розширялися, ним трясло.

— Николо! Ходи зі мною!

І пішов уперед. Той за ним. Так вийшли за село. Надходили сутінки.

— Скажи мені, падлюко! — Карбував зі злістю Петро, — що ми перед тобою завинили? Що ти вбив мого Танаска, тепер засмішив мою сестру! — і почав витягати зі штанин великого ножа, яким ріжуть свиней, — Чи довго ще будеш нас мордувати?

Петро розмахнувся і підняв вверх ножа. Никола впав на коліна, роздер на грудях сорочку.

— Убий мене, друже! Убий! Бо я цього заслужив. Я також уже не можу так жити. Йдучи з криміналу, планував розпочати життя, як усі люди. Я не винен, що життя так мною коробить. Але знай, що я Парасю любив, люблю, і буду любити...

— Так чого ж ти, іроде проклятий, одружився з Василюю?

— Ти бачив її хлопців? Це від мене!

— Як?!

І Петро опустив ножа. Никола плачучи розказав усе, як на духу.

— Тепер суди мене! — закричав зі сльозами на очах. — Убий мене, якщо я завинив. Убий мене, мій друже, най я вже так не мучуся. Я не йшов додому, а летів на крилах. Думав, що все позаду. А тут знову таке розгорілося, таке розгорілося...

— Друже мій, Николо, — сів на межу, спустивши ноги, Петро, — ту дівчинку, що народила ворожка, чув?

— Та чув.

— То від мене.

— Як?!

— А так! — мало не скрикнув Петро і також усе розказав, як було. Друзі підняли голови, подивилися один на одного:

— Прости мені, Николо, що так сталося, — ймив Николу за шию плачучи Петро. Никола теж зловив Петра за шию:

— Прости й ти мені за все, Петре. Я зробив ненавмисне, — і теж заплакав.

Якби хтось побачив з боку, то подумав би, що це жінки перебралися за чоловіків і знайшли місце для плачів. А плакати було чого. Складна випала їм доля.

Якось Петро йшов до магазину і зустрів на дорозі ворожку:

— Петрику, Петрику. — і поозиралася довкола, — Я чую, ти дуже хочеш дітей. Та ти маєш донечку, приходи до мене і будемо газдувати. Твоя Рахіра не може мати дітей, я тобі наплоджу, як пєсят.

Це Петрови був удар у плечі ножем. Боже! Як він подивися, то та так утікала, аж капці погубила.

Ще гірше склалося у Василя Сливчука. Тесть, Микола Волошин, справді поки нічого не розказував за той світ, жив нормально. Але з часом не втерпів, та й деколи почав дещо розказувати. І чи через це, чи щось інше, але таки серйозно захворів і помер. Уся господарка перейшла на Василя, який міцно взявся газдувати. Його ніби підмінили. Робив день і ніч. Гарбав під себе, гарбав. Усе йому було мало й мало. Жінка й теща не могли ним натішитися. Ганнуся народила двох козаків. Такі були, як гудзи.

Як знаємо, Василь не любив Ганнусі. Усю свою любов переніс на дітей. Як їх любив, як любив, один Бог свідок. Що лише не забагали, і тут же все мали. В'юном крутився біля них. Якось молодшенький захворів. Василь цілу ніч носив його на руках, хоча цілий день косив на полі, і на другий — знову пішов косити.

Але мав велику неприємність від Марусі. Та вимагала, щоб записав на їхнього сина два морги поля. Василь категорично відмовився. Що його просила Ганнуся із мамою, що просили його тато з мамою. Аби розв'язався з тією Марусею по-доброму. Кому, кому, а Василевим родичам таки було жаль, бо то також їхній онучок. Ще й німенький. Тут діти мають аж забагато, а той деколи кусня хліба жадає. Хоч старші Сливчуки допомагали Марусі чим могли, але в них ще були свої діти, та й онуків уже скільки. Кожному хочеться допомогти. А звідки?

Василь, мов затявся.

Маруся знайшла собі адвоката і пообіцяла, якщо виграє справу, то півпомірка продасть і розрахується за судові витрати. Адвокат узявся за цю справу серйозно. Василя викликали кілька разів до повіту, взяли на аналіз крові, щоб установити групу, викликали свідків з села. Ті посвідчили не на користь Василя. Проте Василь категорично відмовлявся від дитини. Все заявляв, що то не від нього.

І ось призначили день суду. Василь крутився сюди-туди, щоб знайти десь хоч якийсь захисток. Нічого не виходило. Розумів, що програє.

Удень було дуже тепло і Марія зі своїм Васильком, — так назвала в честь його татуса, — копала город, а малий збирав ковіньки, стрясав, складав на сонці, щоб просихали. Потім заносив до хати і складав акуратно під стандарми. В той день був дуже веселим, час від часу підскакував, то на одній нозі, то на другій.

— Му-му-му, — звернувся до своєї мамки, показуючи щось на пальцях. Ніхто його так не розумів, як мама. Якщо хтось з чужих його не розумів, то Василько дуже нервувався. Тому мало спілкувався з однолітками, а все більше з нею. Трохи чув, але не міг говорити. Усі говорили, як мине шістнадцять, заговорить. «Але чи так буде, один Господь знає», — не раз гадкувала самотня Марія.

— Му-му-му-му, — далі показував Василько на пальцях.

Марія усміхнулася. Зрозуміла, про що допитувався малий. Ніколи ще про це не питав. Аж сьогодні. Показував рухами, жестами, що в того є тато, в того, а чи є в нього?

— Є! Є! — прикрикнула Марія, — певно, що є!

Від почутого Василько на радощах ще дужче почав підскакувати, перевернувся кілька разів через голову. Потім зупинився, пильно подивився на маму.

— Му-му-му-му?

Марія зрозуміла. Малий питав: «А де його тато, чого коло них не живе?»

— Е-е-е-е-е! Му-му-му-му?

— Скоро! Скоро! Я тобі покажу твого татуса! Покажу! — прикрикувала Марія.

Що там варилося у дитячій голівці, один Бог знав, але Василько такий був радий, такий радий, адже скоро побачить свого татуса. «І в нього буде свій татко. Аякже! Свій татусь. Свій, рідний, татко!» Хлопець на радощах почав щось мугикати собі під ніс.

«Ніколи ще не був таким веселим, як сьогодні. Ніколи!» — з радістю спостерігала Марія.

Того вечора Василько ліг зарання спати і зразу заснув. Уві сні часто перевертався з одного боку на інший, схоплювався, знову падав на подушку, усміхався, щось плямкав губами. Йому снився

чудовий сон. Його тато, його татко прийшов до них, узяв на руки, довго і пристально дивився, потім почав усміхатися до синочка, пригорнув до себе. Яке це було велике щастя для малого Василька. Він в обіймах свого татуся. Хотів на радіощах вимовити два слова. Всього два слова: «Мій татусь!». Але лише замуликав: «Му-му-му-му! Е-е-е-е-е!». Від якогось дикого крику раптово пробудився.

Надвечір Василь Сливчук підшукав собі товариша в селі, завів до корчми, допізна там сиділи і добряче випили:

— Ти мені допоможеш? — серйозно запитав свого нового спільника, якого в селі усі знали як добротного злодія. Від душевного напруження Василь не п'янів.

— А чого б не допомогти такому файному компаньйону, га? — навіть не запитавши, яку роботу треба виконати.

— Тоді ходімо.

Кралися, мов злодії. Маруся жила самотньо з дитиною в старенькій хатчині. Вдень добряче наробилися. Отож міцно спали.

Зловмисники по дорозі підібрали драбину, вилізли на хату і взялися розшивати верх. Зробивши дірку в стрісі, почали залазити поміж лати на горище. Одна із латин не витримала і хруснула. В нічній тишині це пролунало як вистріл. Марія уві сні почувала тріск і якесь шарудіння. Встала, походила по хаті. Ніби все затихло. Вирішила подивитися до сіней. Там уже чекали. Впіймали. Василь заніс над нею ніж, але злодій чи забагато випив, чи був не спритний до такої справи. Марусі вдалося вирватися з його рук, якось машинально розщепити зачіпку на дверях і вибігти надвір. При цьому щосили закричала. Від крику пробудився Василько. Нічого не розуміючи, протирав очі. Раптом замітив, як до ліжка наближається хтось чужий. Звідки йому було знати, що це той такий довгожданий, вимріяний у снах, такий для нього дорогий і просто святий..., якого уявляв собі і таким, і таким... Який тільки що був разом з ним уві сні, обіймав його, пригортав до себе, цілував у щоки...

Незнайомиць раптом ухопив за сороччину і почав стягати на землю.

Василько, не розуміючи злих намірів свого рідного татуса, став проситися:

— Му-му-му-му! Е-е-е-е-е! — показував у темноті пальчиками.

Той замахнувся ножом. Хлопець упав, але згаряча схопився і на руках і ногах поліз під стандарти. Той наздогнав, зловив за ноги і потягнув назад. Разом із ковіньками витягнув звідти і вдарив ще кілька разів ножом. Василько на ковіньках, яких сам назносив вдень, у крові, перестав дихати. Тато хотів прикласти голову до груденят бездиханного тіла, чи той бува ще живий, але з кількох ножових ран, хоч було темно, виразно побачив, як витікали рештки крові. Відчув її запах. Якось зробилося млосно, занудило і вискочив з хати.

Маруся зі страху бігла по вулиці. Їй здавалося, що хтось переслідуює. Побігла на одну вулицю, потім на іншу. В грудях запекло, бо таки добряче бігла. Нарешті спам'яталася і подумала: “Що робити?” Думки обганяли одна одну. Потім побігла до в'їта. Старабанила у вікно. Той схопився, підійшов до вікна.

На ранок до села наїхало біля десяти шандарів і кілька панів. Пани поїхали з в'їтом до хатчини, де жила Марія. Та сиділа під хатою на приспі і голосила. Навколо стовбичило багато людей. Убивство німої дитини сколихнуло село. Пани від Марії мало чого дізналися. Та плакала, нею трясло. Ще не відійшла від того шоку, який пережила. Лише сказала, кого впізнала.

Василь, прийшовши додому, змучений, знесилений, впав на сіно у stodолі і заснув. Чи від пережитого, чи чогось іншого раптом прокинувся. Надворі світало. Глянув на руки, а вони у крові. Портіниці теж, сорочка, черевики. Тоді спам'ятався. Бігом до криниці, помив руки, лице. Переодягнувся. Почав копати на городі яму. В голові блиснуло, зразу виявлять. Свіжа глина. Забігав уже у страсі навколо хати. Що робити з кривавим одягом? Якщо знайдуть, зразу стане все відомо. Серце билось, як у горобця. У грудях зробилося гаряче. Особливо, як уявив себе в кайданах. Зір зупинився на фірі. В голові промайнуло: « Скидати на дно і прикидати гноєм. Вивезти у поле і кінці в воду». Що й зробив. Лише виїжджати з подвір'я, показалися пани із шандарями. З ви-

гляду Василя було все ясно. Почали шукати речові докази. Шукали довго. Перевернули усе в хаті, у stodolі, в стайні. Тоді один з панів звернув увагу на віз, заповнений гноєм. Підійшов, крутився, крутився, ніби щось винюхував, тоді наказав перевернути фіру на бік. На дорозі зібрався натовп. Охочих допомогти перевернути фіру виявилось багато. Раз, — і фіра на боці. З неї вивалився свіжонакиданий гній. На ньому зверху показалася кривава одежа.

XXII

З того часу знову пройшло багато років. Василь Сливчук сидів у криміналі. Люди в селі довго називали його дітовбивцею, дітовбивцею, а потім склали співанку:

Василь Сливчук, сучий син,
Не боявся Бога,
Вночі у дванадцятій годині
Зарізав німого.

Настуня Угринова не витримала душевної напруги і померла. Боже! Як Петро плакав. Як плакав. Пішло йому життя шкереберть. І не знав чого.

Мордувався коло господарки майже рік, мордувався, а потім одружився вдруге зі старшою дівкою.

Василина народила своєму Ніколі ще двох синів. Але сімейного гаразду вдома не було. Никола далі любив свою Парасю, почав вчащати до корчми. Як добряче вип'є, починав викикувати:

— Все! Все! Ади, уже зав'язую. Отак! — усе старався показати руками, — В гудз. Отак! Більше до Парасі не піду. Не піду і все! Що, я не газда? Що, я не маю слова? Маю! Докажу, що маю. Як сказав, — підняв вгору руку і раптово махнув униз, — так урубав!

Але виходив з корчми й знову йшов до Парасі. Василина дуже за це сварилася, бо хлопці вже були старшенькими.

Непогано йшли справи лише у Катерини та Михайла Марковських.

ЛІТО 1945 РОКУ

ПЕРЕМОГА

І

Ілька днів падали дощі. Вітер гнав по небу сірі хмари, ніби вимітав із закромів все те, що залишилося від скупчення сірих туманів. Це були лише обезводнені тумани. Вода спала на землю. Здавалося, їм не буде кінця-краю. Пливли і пливли. Але всьому є початок, і всьому є кінець. Поступово хмари почали рідшати, потім почали одна одну доганяти. Крізь них блискало сонце і сушило мокру землю. Люди відновили перерване дощами сапання. Одні за одними йшли і йшли. Ті в один бік, ті в другий.

Під однією сільською хатою сиділо кілька чоловіків. Жадібно курили, дивлячись один на одного. Підставляли обличчя сонцю, вітрові, глибоко вдихали свіже повітря. Майже добу сиділи в криївці. В селі була облава червонопогонників. Що характерно, ввихалися найбільше на цій вулиці. Якраз на цих кількох обійсях. Отже, знаходилися під прицільною увагою сексотів. Усе тугіше й тугіше затягувався зашморг над їхніми головами. На боротьбу з ними радянська влада кинула великі сили. В Городенці розмістилася військова частина внутрішніх військ. І так у кожному районі.

Ще в червні 1944 року, коли фронт знаходився на лінії Кутти-Коломия-Тлумач, по селах ввихався СМЕРШ. Усе винюхували, винюхували. Тоді ще не був розвинений інститут сексотства. Все-таки вийшли на Яблуню і заарештували. Ніби обезголовили керівництво сільським підпіллям у топорівській повстанчій станиці. Але до роботи приступило резервне керівництво під опікою члена ОУН Берези. Ще перед тим за вказівкою Яблуні пішов під мобілізацію станичний Польовий. Замінили дівчата. Спочатку Радоя. Після її арешту — Галина.

— Друзі... допоможіть... допоможіть підвестися... хочу подивитися на небо... на сонечко... яке воно фayne... — не то марив, не то прийшов до пам'яті поранений станичний. На фронті, був

важко поранений, попав до віськового шпиталю. Коли рани почали заживати, втік і тільки йому відомими шляхами, аж з Прибалтики дібрався додому. Душею відчував, що заарештували і Галину. Довелося знову очолити повстанчу станицю. Кілька днів тому в бою з енкаведистами знову поранили. Тепер маявся в гарячці. Вчора дивився його новопризначений молодий завідуючий фельдшерсько-акушерським пунктом. Попереднього заарештували за зв'язок з повстанчим підпіллям. Хіба міг медик, прийнявши клятву Гіппократа, ділити тих, хто потребував допомоги, на відданих новій владі і тих, хто ту ж владу ненавидів і здійснював спротив чим міг.

— Поранення невелике. Вийде з цього. Потрібна кількаразова перев'язка, — твердо мовив фельдшер.

Хлопці почали скручувати по другій цигарці, коли пролунало, як грім з ясного неба:

— Облава! Облава!

Всі кинулися до схову.

II

Невелика криївка. Свого роду кімнатка — три на три метри. Стіни і стеля оббиті дошками. Висота біля двох метрів з чимось. У кутку стоїть драбина, по якій всі опустилися в криївку. За собою зачинили невеликі дверцята. При одному боці під стінкою збито з дошок, стояло щось на зразок ліжка. Покрите свіжовисущеним сіном. Зверху накинута стара вереня. На нього обережно поклали пораненого Польового.

— Легенько... легенько... мене болить усе тіло... дайте води... пити...

— Друже Польовий. Ти чому не просив води, коли ми були нагорі. Не встигли набрати.

Насолоджувалися свободою. Хто сподівався нової облави. Крутилися вчора енкаведисти цілий день, крутилися і відійшли. Думали, на кілька днів буде спокою.

А то не так.

Під стінками стояли лавки. Посередині кілька стільчиків. Над ліжком прибита поличка. На ній горіла лампа, ледь-ледь

освітлюючи криївку. На лавках, на стільчиках порозсідалися по-встанці — Береза, Малина, Калістрат, Скала, Левко і Юрась.

Береза сидів насуплений. Підперши голову рукою, думав над тим, як склалося його життя. Виповнене обличчя перекошилося на один бік. Сірі очі втупилися в землю, яка ледве виднілася. Короткі вуса час від часу посіпувалися. Невеликий рот привідкрився і світив білими зубами.

Як і всі його ровесники закінчив сільську школу і працював у господарстві своїх батьків. У часи листопадового здвигу у 1918-м, покликали до УГА. Воював під Львовом. У складі 40-тисячної армії і біля двох десятків односельчан перейшов річку Збуч. Влився в ряди армії УНР під керівництвом Симона Петлюри. Як сьогодні, добре його пам'ятає. Воював з більшовиками, денікінцями. Повернувся додому. Одружився. Мав двох синів і дочку. З вірним побратимом Михайлом вступили в ряди Української Радикальної партії і заснували у селі міцний осередок цієї партії. На початку 1930-х років, при чергових виборах до польського сейму в його хаті відбулися збори партійного осередку радикальної партії. На зборах був і письменник Василь Стефаник зі своїм сином Юрком.

З початком війни вступив до лав ОУН. Перед другим приходом совітів призначили керівником резервового підпілля на випадок провалу основного. Заарештували основний склад керівництва. Тепер, напевно, за допомогою сексотів все ближче і ближче підбираються до резервового керівництва. Молодший син пішов по його дорозі. Став членом ОУН. Сидить теж тут. Районований пропагандист. Належить до служби безпеки. І Береза з теплотою в очах подивився на свого улюбленця.

Дочка працювала районним кур'єром. Під час засідки енкаведистів попала до їхніх рук, і хтозна, де тепер перебуває. Дружина переховується по рідних. За нею розшукують, щоб вивезти до Сибіру.

Сестра Василина. Береза зціпив зуби. Заворушилися скули. Чоловік не вернувся з фронту. Прийшло повідомлення, що пропав безвісти. Найстарший син Михайло вступив до УПА. Служив боївкарем. Пораненим попав до рук енкаведистів. У Горо-

денківській тюрмі замордували. Сестру з двома дітьми вивезли до Сибіру.

Похнюпленим сидів і Малина. Брав участь у першій світовій війні. Забрали під час другої мобілізації. Зголосився до Українських Січових стрільців. Служив в УГА. Воював з поляками. Повернувся додому вістуном. Одружився. Разом зі своєю Ганною виховали трьох синів. Як патріот свого села, брав активну участь у роботі товариства «Просвіта», в сільських гуртках художньої самодіяльності. Ще був членом товариств «Народний Дім» і кооперативи «Будучність». На початку 1940-х років вступив у члени ОУН. З війни син прийшов офіцером Червоної Армії. Енкаведисти під час облав залучали і бойового офіцера. Був кілька разів попереджений службою безпеки. Дійшло до суду. Присудили до страти. Ще втратив середущого сина. З часів війни в лугах залишилося багато патронів і артилерійських снарядів. Хлопчаки збирали, розкладали багаття, вкидали снаряди. Ховалися і спостерігали, як зриваються. Інколи так бахкали, що чулося на всьєнське село. Під час одного із таких бахкань його смертельно поранило осколком снаряда. Дружина переховується із найменшим по знайомих, сусідах. Через нього, її висліджують сексоти, щоб вивезти до Сибіру.

— Заходи справа, заходи справа, друже Скала... Стріляй! Стріляй! — раптом закричав Польовий, марячи з гарячки, — пити... пити...

Малина підійшов і закрив долонею рота.

— Тихіше, тихіше, друже Польовий, нас можуть почути совіти. Потерпи. Потерпи ще трохи. Вже недовго — і буде холодна водиця.

Наверху почулися крики. Всі затихли...

III

— Таваріщ капітан! Таваріщ капітан! Ну нігде нету етого бункера. Даже следов нікакіх.

— Нет, таваріщ Фролов! Он где-то здесь есть. Нутром чувствую, што где-то здесь рядом. Уж очень серйозний осведомитель.

Я єму верю. Будем іскать, пока не найдьом. Ми должны. Іначе отсюда не уйдем. Іщіте, ребята. Іщіте...

— Да уже второй день іщем...

Оперативна група направлена аж із Снятина за вказівкою з обласного управління МДБ. Перед ними два дні працювали оперативники з Городенки і не знайшли цієї криївки. Сексот справді був серйозний. Це один із батьків повішаних дівчат. Василь Маркозик.

— Василю! Навіщо це тобі? Хочеш занাপстити свою душу і нашу? Що ти можеш їм зробити? Сиди тихо, — плакала Василиха і вмовляла чоловіка.

— Ніколи не прощу. Як? Задурно повісити мою донечку, — куди ходив то й плакав. Вдень випитував рідних, знайомих. Вечором вистежував. І вистежив. Зразу доповів. Коли городенківські поїхали, не знайшовши, вечором, наражаючись на смертельну небезпеку, наблизився до криївки. Розміщалася під складеним гноєм. І зверху поставив горнятко.

Господиня зрання встала і зразу замітила на гною своє горнятко. Не надавши цьому значення, занесла до хати. Снятинські оперативники горнятка не знайшли. Але добре знали, що криївка знаходиться під складеним гноєм, і там знаходиться усе керівництво сільським підпіллям.

IV

З лавки піднявся районний провідник СБ Левко. Коли служив сотником УПА в Покутському курені, носив псевдо Забіяка. Потім псевдо Щорс. Відколи районним провідником — Левко.

— Ех-х-х-х! Попався би ти десь у полі. Я би побачив, який ти вояка, — дивлячись на стелю, помахав автоматом.

— Ех-х-х-х! Як хочеться курити. Від вечора ще не курили, — обізався Малина. — Пам'ятаю, як в чотирнадцятому, взяли в полон кілька кубанських козаків. У всіх зі страху тремтіли руки. А в одного було мокро спереді і ззаду. Весь час щось белькотав. А тут які воя-я-я-к-и-и-и! Німці побули і пішли, а ці, напевно, планують надовго.

Калістрат теж сидів, підперши голову. Чомусь на думку полізли спогади. Як одружувався. Як його Анастасія народила двох синів. Як тішився. Обзавелися господаркою. Брав активну участь у громадському житті села. Ще молодого сельчани обрали секретарем товариства «Просвіта». Працював до приходу радянської влади. В перші дні війни вступив до ОУН. Як доброго господаря районною господарсько-фінансовою референтурою ОУН був призначений кущовим. Відповідав за збір продуктів і теплих речей для УПА Карпатського відтинку. Розповсюджував у селах оунівсько-повстанські гроші — бефони. За активну діяльність у підпіллі дружину і старшого сина вивезли до Сибіру.

— Вчора який був гарний день для нас, — раптом заговорив ні з сього ні з того Калістрат, — після обіду совіти облаву зняли. Ми повиходили наверх. Боже! Яке файне сонце світило. Як тепло навколо. Яке було свіже повітря. Дихав і не міг надихатися.

— Друже Калістрате. Що тут говорити. Хтось добряче з сексотів пасе нас. Учора нічого не віщувало біди. Ніби все було добре.

— Під вечір знову оточили це місце і облаву не знімають. І то приїхали аж зі Снятина. Ніби в них уже все гаразд.

— Стріляй!.. Стріляй!.. — мавив Польовий.

Йому вкотре прикрили рот.

— Друзі! — почав Левко. — За останніми даними, американці от-от розпочнуть війну з совітами. Нам наказано втриматись і вистояти. Ми потрібні українській державі. Ми таки побудуємо свою Самостійну, Соборну... Будемо жити без усяких займанщиків. Будемо господарями у своїй хаті. Як писав наш пророк: «У своїй хаті своя правда...» Ніхто не буде нами понукувати. Нумо, друзі, вище голови. Ще трохи, ще трохи...

Цього всього не чув Скала, який перед загрозою життю теж почав перебирати у пам'яті свою долю. Е-е-х-х-х, доленько! Закінчив сільську школу під час першої світової... Працював у господарстві своїх батьків. Відслужив у польській армії. Одружився. Разом зі своєю Марією привели на цей світ сина і двох дочок. Під час приходу визволителів обрали головою сільської ради. По приході німців переховувався в рідних. Вступив у члени ОУН.

З приходом радянської влади вдруге, за завданням керівництва підпілля ОУН, повернувся на роботу головою сільської ради. Працювати на два фронти було важко, маючи справу з таким підступним ворогом, як совіти. Отож, за ухвалою того ж сільського підпільного керівництва, зійшов у підпілля. Входив до господарсько-фінансового куща. Сексоти видали жінку, і її з дітьми вивезли до Сибіру. Тепер у порожній хаті гуляв вітер.

— Пити... пити... — нагадав за себе Польовий.

Всі звернули голови в його бік.

— Тихенько, друже... тихенько... Совіти над нами.

— Ех-х-х-х! — ударив себе по коліні Калістрат, — не можу собі простити, як це ми упустили цього провідника Кліма. Скільки нас у селі, і ніхто не придивився, що то енкаведистський сексот. Ну як ви там, друже Левку у свій СБ цього не розкрили? Як проморгали таке? Проморгали. Про-від-ник спец-бо-їв-ки, — по складах з іронією мовив Калістрат. — Прийти в чуже село і на наших очах зробити такий глум. Загубити п'ять молодих душ. Причому невинних. Ну як це так? — плеснув у долоні і заходив по криївці.

— Не карайся, друже, — почав заспокоювати Скала, — ми всі це прогляділи. Ви думаете, що ці останні події з облавами так собі? Енкаведисти добре все продумали. Давши команду своєму агенту стратити молодих дівчат і хлопця, розкололи село надвое. Викликали в людей ненависть до нас, до нашого підпільного руху. Ці часті облави є пімстою родичів загиблих. Відплата за невинні душі. Так... так...

— Ми з самого початку були насторожені до нього, — виправдовувався Левко. — Судіть самі. Прийшов з фронту ще до закінчення війни. Зразу зійшов у підпілля. Його рішучі дії, точне виконання вказівок згори притупили нашу пильність. Я помітив тоді якусь суматоху з цим судом. У мене це викликало підозріння. Поки зважував доповідати зверхникам чи ні, коли чую, він приспішив і провів це судилище. Потім здався. Звичайно, що зрадив нас. Ми винесли йому смертний вирок, але ще не виконаний.

— Я ото сиджу і багато дечого думаю, — обізвався Скала, — серед того всього не дає спокою одна думка: чому в нас так багато

помилка? Одні прийняли декалог, інші присягу — і все зрада, зрада і зрада. Ніби всі люди нас підтримують, допомагають, але совіти не дрімають. Закрутили гайку над нами і за допомогою сексотів закручують ту гайку все тугіше, тугіше. Ти говориш, друже Левку, що нам треба вистояти. Я особисто не маю нічого проти, але якщо американці не почнуть війну з совітами, що тоді?

— Друже Скала? — підняв голову досі мовчавший Юрась, як наймолодший не втручався в бесіду, нефайно перебивати старших. Сидів і все позирав на задумливого Березу, свого тата. Пропагандист районованого проводу ОУН. Відвідував почергово не одну повстанчу станицю в Городенківському районі. Випадково опинився ось тут серед своїх, — я бачу, що у вашій душі нуртують якісь сумніви?

— Гайда, маєш! За твоє жито та ще тебе й побито. Я не маю права викласти свої думки? Бо то ще треба вгодити.

— Друже Скала! Друже Скала! Ви не так зрозуміли друга Юрася. Якщо американці зломлять своє слово, не забувайте, що в наших Карпатах, на Волині ще діє велика і могутня Українська Повстанська армія. І ми так просто совітам не здамося. Вони ще почують нашу силу.

— Друзі Левку і Юрасю! Ви непогані наші активісти. Що вмієте говорити, то вмієте. Вас добре вишколили. Але дивіться правді в вічі. Нас усе меншає і меншає. Люди це бачать і під дією совіцької влади починають двоїтися, ламатися. Коли німці пішли від нас, ми мали набагато більшу підтримку від населення. Де колись було стільки сексотів? А тепер? Повно на кожній вулиці. Вірних нам, ідейних, з вірою в серці масово вивезли до Сибіру, декого знищили. Вивезли до Сибіру сім'ї наших побратимів. Одну станицю заарештували, другу... Або ще таке. Це вже до тебе, друже Левку. Зробили засідку на енкаведистів. Чогось крайній боївкар передчасно вистрелив, чим ніби повідомив їх про небезпеку. І тут же чомусь його вбили. Ти не знаходиш тут якогось зв'язку?

— Чому ви так? Друзі! Вірні мої! Не розкисайте. Вище голову. Ми ще повоюємо. Ще покажемо совітам, де раки в нас зимують.

— Хлопці, залиште суперечку, — обізвався Береза, — вона тепер недоречна. Ліпше помолимося до Господа Бога нашого, аби ця облава для нас закінчилася успішно.

Усі повклякали і голосно почали молитися: «Отче, наш іже еси на небесі. Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небесі так і на землі...»

V

У цей час багато в селі людей молилося. Вісті з однієї вулиці надходили невтішні. Хто мав відношення до тих, хто перебував в криївці, переживали, молилися і плакали. Інші зловтішно усміхалися.

— Господи! — молилася плачучи дружина Малини, — спаси і сохрани. Матір Божа, збережи і охорони. Я вже поклала на вівтар двох синів, двох соколів. Будь проклята ця війна, будьте прокляті совіти. Це вони все наколотили в нашому житті. Не було б їх у 39-у, не було б цієї каші замішаної на людській крові, сльозах і прокльонах. Господи! Чому ти допустив до влади цих дияволів? Кровопивців. Синочки мої, покинули мене. Покинули. Хто мені буде орати, сіяти? Хто буде хлібчик збирати. Звідки маю вас визирати? З якого боку? Ваші товариші будуть газдувати, няньчити дітей. Дивлячись на них, буду щохвилини вас згадувати, ви весь час будете перед моїми очима. Чим ви завинили перед цим світом, перед нами з татом?

І вмовкла, стоячи на колінах, і наклонилася уперед. Ніби щось нагадала, спохватилася: «Муже, мій муже! Невже тебе не побачу живим? Господи мій, милосердний! Змилуйся над нами. Збережи життя. Чи не забагато буде на одне обійстя? Чи така вже велика провина висить над нами? Ми багато не хотіли, ми лише хотіли своєї Самостійної... Соборної... Невже за це треба так тяжко карати?»...

В іншій хаті теж перед образами упала немолода жінка:

— Господи! Якщо Ти є на цьому світі, здійсни справедливість, покарай тих бандитів, щоб не було їх на цьому світі, аби свята земля не приймила їхні тіла, а душі нехай тиняються по-під небеса поки на попадуть до пекла. Боженьку! Ці душогиби забрали душеньку у моєї Настуні. Така молоденька, фاینенька, як позліточка. Лише жити й жити, радуватися життю. Скоро, скоро настане наша Самостійна, Соборна... Будемо жити в

своїй державі, але... але... без моєї Настуні. Господочку, змилуйся над нами, скарай тих убивць, хіба дозволиш жити і їм у нашій рідній Україні? Вона, Самостійна... Соборна... повинна бути чиста і непорочна, як моя Настуня. Бандюг, злочинців у ній не повинно бути. Якщо будуть такі, то хіба це буде справедливо?

О Господи! Будь милосердним і справедливим до нас, і до таких, як ми...

VI

— Пити... пити... дайте хоч один ковток води, — покрутив головою Польовий, — змочить губи... в роті сухо... сухо... — почав важко дихати, груди ходили ходуном. — Дайте пити... не мучте мене... в моїх грудях усе горить... пече... пече... — хотів ймитися рукою за груди, але не зміг. З усієї сили, напружившись, підняв голову і встав на лікті. — Друзі мої... побратими... я задихаюсь, не маю чим дихати... Добийте мене... добийте... нехай не мучуся. Друже Малино, одну кулю, одну... таку... маленьку... маленьку... — очі в темноті блищали, як у kota. Якимось неприродним поглядом водив очима по криївці шукаючи свого друга. Той сидів, похнюпивши голову. Польовий не впізнавав. — Я тебе прошу... я тебе... ми разом вирости... пасли худобу... я тобі завертав корову... друже... де ти? Прошу... перекажи моїм... я не винен... не винен... лишая їх... я не винен... я лише хотів..., щоб наша Україна... була вільною... Самостійною... Соборною... я так мало хотів... через це так мало... так мало вділював... їм уваги... так мало. О Господи! Ісусе Христе... за віщо така кара? Діти мої... діточки... дівчаточка мої милі... дівчаточка... — і голова впала на подушку.

До лампи підійшов Береза.

— Справді кадить, як з австрійського паровоза. Якась нафта не добра чи що? Диви, як курить. Скоро всі не будемо мати чим дихати. Господи! Коли ця облава закінчиться? Допоможи хоч трохи вийти на свіже повітря.

— Чи надовго? — обізвався Малина.

Але тут зненацька зверху почулося:

— Таваріщ капітан! Уже все клапті землі прошунтіровалі. Даже ету кучу навоза. Нічево нету. Давайте снімаєм облаву. Кушать уж очень хочецца.

— Да ти што, таваріщ Фролов? Какое кушанье. Ти понимаешь? Я чувствую нюхом, ми около цілі. Давай зові сюда ребят.

— Ребята! А, ребята! Ідіте сюда! Таваріщ капітан завьот!

— Ребята! Сбегайте по віла. Сбросьте етот навоз.

— І много?

— Сперва хотя би на адін метр. А там посмотрім.

— Усе ближче і ближче добираються до нас. Полюють, як на щурів.

— Ну що, друзі, напевно, це все.

Як старший, керівник підпілля, володів правом у такий відповідальний час брати бразди правління у свої руки. Тільки старший у кривці, чи десь у хаті, під час загрози життю виносив рішення — здаватися, відстрілюватися, йти на прорив, підриватися. Якщо не було гранат, старший вишиковував усіх і по черзі стріляв у кожного, наостанку — у себе.

— Друже Калістрате, подивись, чи є в нас гранати?

— Тату! Таточку! — кинувся Юрась, — ми майже всі маємо автомати.

— Це добре. Калістрате! Я ще раз запитую. Є в нас гранати?

Калістрат заліз під ліжку. Почав шукати. Вигортав усяке лахміття.

— Є, друже Березо, — одна, дві, три, чотири, п'ять... Ого-го! Думаю нам вистачить.

— Давайте, зв'яжіть до купи. До однієї чеки прив'яжіть кавалок дроту, щоб у будь-яку хвилину можна було її вирвати.

— Друже Березо, може ти поспішаєш? Якщо обійдеться?

— Друже Скало! Сказано же, на всякий випадок. Якщо не треба буде, то й не треба.

— Нерви у когось можуть не витримати. Ненароком.

— Друже Скало! Вибач мені. Складається враження, що в тебе якраз нерви і не витримують.

Той прискочив.

— У кого вони сьогодні витримують? У кого не натягнуті?

— Друзі! Друзі мої! Оговтайтесь. Над нами нависла смертельна небезпека. Це вже не вперше. Тримайте себе в руках. Я розумію тебе, друже Скала, вся сім'я вже на Сибіру...

— А моя не так само? — Відгризнувся Калістрат.

— Друзі! Спокійно! Все-таки треба глядіти правді у вічі і наживати речі своїми іменами. Ворог уже близько. Пригадайте першу точку декалогу: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї» Української Держави ми ще не здобули. Через якусь хвилю, напевно, згинемо у боротьбі за неї. Прошу всіх привести себе в порядок. Ми йдемо на святе діло. — За званням Левко тут найстарший. Коли давав команди Береза, не втручався, з поваги до старшого.

Усі почали поправляти, обсмикувати сорочки, штани, попротирали черевики, поправили на головах капелюхи.

— Друзі! — обізвався Береза, — прийняти смерть з гідністю — святе діло, на яке йдуть з молитвою на устах. Помолімся Господу Богу.

Усі вклякають.

— Друзі... друзі... мені важко дихати... мені... не залишайте... мене... самого... не залишайте... Допоможіть, допоможіть... я теж хочу стати на коліна... я теж... хочу... помолитися... теж хочу... разом з вами...

Юрась з Левком підійшли, обережно зсунули ноги на землю, підвели, але ті підгиналися в колінах. Руки його поклали собі на плечі, підтримуючи, ступили крок і разом вклякнули: «Отче наш, іже еси на небесі...», шептали усі.

В цей момент між дошками згори показався шунт, і тут же майже рядом пролунав крик радості.

— Таваріщ капітан! Таваріщ капітан! Єсть! Єсть! Нашол! Нашол! Вот он бункер. Оказиваєцца он под навозом. Вот хітриє бандеровци.

— Нас викрили, — спокійно мовив Береза. — Це кінець.

— Таваріщі бандеровци! — пролунало зверху, — Прошу здавацца! Ви окружени! Вихадіть па аднаму с поднятимі вверх рукамі. Сопротивленіє бесполезно. Єслі здадітесь добровольно, всім гарантірую жізнь.

— Ну що, мої дорогі, — спокійно мовив Береза, — Від імені Революційної Організації Українських Націоналістів складаю щиру подяку за ту проведену велику роботу. Як сказав друг Левко, ми не здобули Української Самостійної Соборної Держави, але продовжили святе діло, розпочате нами у 1918 році. Сьогодні вмираємо не як герої, але прийде час і нас запам'ятають як героїв. Упевнений, наші діти, внуки продовжать нашу справу і Україна буде вільною, Самостійною... Соборною... Такою, що її буде поважати весь світ. Вона того варта. Забагато крові вже пролято за її свободу. Я маю надію, що настане той час, коли наші воріженьки захлинуться нашою кров'ю, подавляться... Україна буде багатою! Ще маю надію, нас не забудуть. Ми віддаємо життя не тільки за себе, а й за наших дітей, жінок, батьків, за Галичину, за всю Україну... Давайте прощатися.

Прощаючись один з одним, просили: «Прости друже, якщо завинив перед тобою. Прощаю. Прости і мені».

— Нас ніхто не почує, — почав Левко, — але, може, наші слова, наші просьби вітер підхопить і понесе до односельчан. Дорогі наші, не тримайте на нас зла. Наша боротьба була жорстокою, полита кров'ю. Ми йшли і йдемо на смерть із кривавою ордою. Може, пролягли десь і невинну кров. Простіть нам уперше... І вдруте...

І втретє...

Береза підійшов до Юрася:

— Прости мені, сину, за те, що мусимо прощатися в такий спосіб.

Юрась сповзає на коліна. Цілує тата в ноги, коліна...

— Прости, що не посватав тобі дівчину. Прости, що не покладу на твою голівоньку віночок. Прости, що не дочекаєшся весільного благословення.

З колін піднімається Юрась.

— Простіть мені, і ви, тату, може, колись, ще в дитинстві і потім образив вас, сказав яке прикре слово, може, свідомо, може, несвідомо. Простіть...

Кинулися в обійми.

Наперед вийшов Скала:

— Дорога дружинонько! Дорогі діточки! Ми вже не побачимось. Простіть, що через мене мерзнете на Сибіру. Я стояв за праве діло.

— І ти дорога моя рідненька, — підтримав Калістрат. Він не знав, що його Настуня вже лежить у вічних мерзлотах, — і ти дорогий, старший синочку, простіть, через мене вас вивезли до Сибіру. Простіть і ви, мої дорогенькі, тату, мамо, синочку. Я так мало для вас зробив. Ще не встиг. Дуже хотів бачити нашу Україну вільною.

— Прощай, моя Ганнусечко. Бережи нашого останнього...

— Дорогі тату й мамо! — розтулив уста Левко. — Я у вас єдиний син і уявляю, яке велике горе несучу вам. Не винен, що так скоро мушу йти з цього світу. Дуже жаль, бо більше не побачу вас. Так мало хотів від життя, лише дочекатися бачити свою Україну вільною, Соборною... Прощайте назавжди. Зберігайте мої фотографії. Тільки на них зможете бачити мене.

— Друзі! Друзі! Допоможіть мені... допоможіть стати на ноги..., — важко дихав Польовий, — дружинонько... дружинонько... люба моя... донечки... солоденькі мої... простіть... простіть...

— Прощай родинонько...

— Ей ви, бандіти, бандеровское отродьє! Даю вам на розмішленіє п'ять мінут. Єслі не станете вихадіть па аднаму і без оружія, с поднятимиі рукамі, я забросаю ваш схрон разрывнимиі гранатами.

— Совіт, напевно, не знає, що революціонери-націоналісти не здаються. Ану, хлопці, позір!

Усі вишикувалися. Юрась із Левком підтримували Польового. Перед невеликою шеренгою Калістрат поклав в'язку гранат, тримаючи кінець дроту.

— Якщо вмирати, то з нашим рідним, українським...

Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Пісня вирвалася наверх, вітер підхопив і поніс, поніс по селу, підняв у небо. Така приємна мелодія охопила міста і села. Люди

піднімали голови, випрямляли плечі. Зі сльозами на очах, з радісною усмішкою підтримали. І полився український гімн... Такий приємний серцю, милий...

— От, проклятіє бандеровци. Я вас счас. Фролов! Давай грати.

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Лунало з-під землі. Від співу заголосила далеко звідси Ганна, почувши гімн. Вона знала, що це таке...

І тут з-під землі пролунав оглушливий вибух. Упав капітан. Упало два солдати.

— Слава Богу! Слава Богу! Є! Є Бог на світі! Є справедливість! — лепетала язиком з радості Маркозичка. — Якби не було справедливості, яке б то життя було на землі?

Енкаведисти привели кількох чоловіків і заставили розкидати все те, що залишилося після вибуху. Виносили обгорілі трупи. Один, о Боже, закривавлений, але дихав. Це доживав останні хвилини Левко. Його викинули на машину і чимскоріш до Снятина. По дорозі ввели спецпрепарат «Нептун-47». Левко відкрив очі. Почув, як почали терпнути руки й ноги, потім ніби їх не стало. Втратив свідомість. Нічого не тямлячи, піднявся на ноги. Препарат робив своє. Машину гнали на великій швидкості. Тут же впав і поринув у глибокий сон. Почалися галюцинації. Доїжджаючи до Снятина, пробудився і відчув сильну спрагу. Якраз доїхали до районного відділення МДБ. Вважали, що в Левка якраз настав той момент, коли можна допитувати.

У такому стані людина собою не володіла, без свідомості, але розказувала усі подробиці свого життя. Приготували папір, але той перестав дихати. Від утрати крові помер.

ВЕСНА 1945 РОКУ

ВПЕРЕД! НА БЕРЛІН!

I

очалася велика підготовка до такої важливої за-
ключної операції — взяття Берліна і закінчення
Великої Вітчизняної війни. Війська почали отри-
мувати поповнення живою силою, матеріальну
частину, приводили до порядку тил, відбудовува-
лися залізниці і аеродроми, підвозились боеприпа-
си і все необхідне для майбутньої однієї із завершальних і відпо-
відальних операцій війни.

У кожній армії, корпусах, дивізіях, полках, батальйонах, ро-
тах, взводах навіть відділеннях взялися до масово-політичної ро-
боти політруки. Робилися аналізи минулих боїв, що було упуще-
но, що не так зроблено, щоб не допустити цього в майбутньому.

Коли атака захлинулася при початку Верхньо-Сілезької опе-
рації, Іван Ватаманович зразу зрозумів, що допущена серйозна
помилка з вини когось із вищого командного складу. Пройшов-
ши вишкіл у німецьких інструкторів, він бачив трохи більше ніж
ці політруки. Але говорити не міг. Тому більше мовчав і слухав.
Робив свої висновки із почутого. Не раз думав: «Міг би їм дечого
набагато більше розказати». Але розумів і те, що за його правди-
вими висловами, міг опинитися у віддалених місцях.

— Чево молчішь таваріщ Ватамановіч? Все время слежу за та-
бой. В баю ты мне нравілся, проявляєшь смелось, уравновешен-
ность, прінімаєшь правільные рішення, кагда праходят політзаня-
тія, ты всегда отмалчіваєшься. Ілі тебе нічево не ясно, ілі все ясно.

— Мнє, товаріщ політрук, все ясно, — ледве виговорюючи
російські слова мовив Іван.

— Что-то ты иногда мнє не нравілся. Может у тебя дома не
все в порядке? Так я памагу.

— У меня дома все в порядке, — ще цього бракувало, щоб ти
копирсався в моїх домашніх справах, — подумав.

II

У Ставці Верховного Головнокомандування проходила нарада щодо Берлінської операції. На нараду прибули командуючий 1-м Українським фронтом маршал Іван Конев і командуючий 1-м Білоруським фронтом маршал Георгій Жуков.

— Чи відомо вам, як складається обстановка? — Сталін впритул поставив питання двом маршалам, які ледве встигли привітатись.

— За тими даними, якими володіємо у себе на фронті, обстановка нам відома, — майже разом відповіли Жуков із Коневим.

— Прочитайте їм телеграму, — кивнув Сталін Сергію Штенкенку, начальнику Оперативного управління:

— Англо-американське командування готує операцію по захопленню Берліна, ставлячи завдання взяти його раніше Червоної Армії. Основне угруповання створюється під командуванням фельдмаршала Монтгомері. Напрямок головного удару планується на північ від Руру, найкоротшим шляхом, який відділяє від Берліна основне угруповання англійських військ...

План взяття Берліна раніше Червоної Армії розглядається в штабі союзників як цілком реальний і підготовка до його виконання йде з усіх сил.

— Так хто ж братиме Берлін, ми чи союзники, — запитав Сталін обох маршалів, але звернув свій погляд на Конєва.

— Берлін будемо брати ми, і візьмемо його раніше союзників.

— Он який ви, — і Сталін посміхнувся, напевно, задоволений прямою відповіддю маршала, — тоді як ви зможете створити для цього угруповання? У вас головні сили знаходяться на вашому південному фланзі, і вам, очевидно, доведеться здійснювати велике перегрупування.

— Товаришу Сталін, можете бути спокійні: фронт проведе всі необхідні заходи, і угруповання для наступу на берлінському напрямі буде створено нами вчасно.

— Товаришу Сталін! — мовив і Жуков, — війська готові взяти Берлін.

— Добре, — Сталін спокійно почав набивати люльку тютюном, — вам необхідно обом, тут, прямо в Москві, в Генштабі, під-

готувати свої плани і в міру готовності, через добу-дві, доповісти про них Ставці, щоб повернутися до себе на фронти з уже затвердженими планами на руках. Берлін треба взяти за найкоротший строк, тому час на підготовку операції дуже обмежений.

III

Почалася грандіозна підготовка до важливої операції. Насамперед почалося обговорення, так би сказати на низах. Політруки різних рангів готували рядових бійців, від яких багато де в чому залежав успіх проведення цих операцій.

— Оволодіння Берліном покладається на 1-й Білоруський фронт. 1-й Український фронт повинен здійснити розгром противника в районі Котбуса і на південь від Берліна. Згідно директив Ставки Головнокомандування, наступаючи в західному і північно-західному напрямках, не пізніше десятого-дванадцятого дня операції війська 1-о Українського фронту мають оволодіти рубежем Беелітц, Віттенберг, тобто рядом пунктів на південь, південний захід від Берліна, і вийти на Ельбу.

Фронт повинен завдати головного удару силами трьох загальновійськових і двох танкових армій. На правому крилі фронту, на головному напрямі, планувалося створити на ділянці прориву щільність не менше 250 стволів на один кілометр, для чого фронт підсилювався сімома артилерійськими дивізіями прориву.

У центрі силами двох армій фронт мав завдати удару на Дрезден, також з виходом до Ельби. Лівofлангова 60-а армія Курочкина передавалась до складу 4-го Українського фронту, що діяв, якщо можна так сказати, на чехословацькому напрямку.

Основне завдання, яке було поставлене перед 1-м Українським фронтом — наступаючи на південь від Берліна і сприяючи його взяттю розсікти фронт німецько-фашистських військ на двоє і з'єднатися з американцями.

Основна мета берлінської операції полягала в тому, щоб знищити угруповання німців, яке діяло на берлінському стратегічному напрямі. Радянські війська мали розгромити групу армій «Вісла», основні сили групи армій «Центр», потім взяти Берлін і, вийшовши на Ельбу, з'єднатися з союзниками.

Одночасно зламати оборону противника, що стояв перед двома фронтами, на північний схід і південний схід від Берліна, тобто війська 9-ї польової, а також 3-ї і 4-ї танкових армій німців. По ходу операції малось на увазі відрізати 4-у танкову від 9-ї армії, розіксти ворожий фронт на дві частини так, щоб позбавити ворога можливості маневрувати і подавати резерви з півдня на північ — до Берліна і від нього.

IV

16 квітня 1945 року вдосвіта льотчиками було здійснено майстерну роботу по створенню димової завіси на рубежі річки Нейсе. Могутня артилерійська підготовка і димова завіса де в чому деморалізувала противника на цих рубіжах. Вони не мали уяви, як іде, і в яких місцях відбувається переправа. На одному із плотів переправлявся Іван Ватаманович зі своїми побратимами. Діставшись другого берега бійці почали захоплювати плацдарми і просуватися вперед. Вітер трохи відніс у бік димову завісу. Тому нашим льотчикам прийшлося ще раз і ще раз повторити цей захід. Але місцями все-таки бомбила ворожа авіація. Хоча у повітрі була явна перевага радянських льотчиків.

Гітлерівці підтримувані танками, з трьох боків почали атакувати передовий загін, аби скинути у холодні води Нейсе. Проте був зустрінутий запеклим вогнем. Незважаючи на великі втрати, вперто ліз уперед. Скоро на плотях почала переплавлятися артилерія. Діставшись берега артилеристи зразу поливали противника вогнем. Але кільком танкам вдалося прорватися в район де встигли окопатися артилеристи. Кілька батарей було подавлено. Склалася критична ситуація. Танки намагалися вийти і в тил загонові, в якому знаходився Іван Ватаманович.

Вся надія на артилеристів, але там на той час залишилася лише одна протитанкова гармата. Впереді показалося десять танків. Гарматна обслуга на чолі з сержантом Миколою Івановим вступила у двобій. П'ятнадцять снарядів, а танків десять.

— Іншого виходу не бачу, як стріляти впритул, — кинув твердо своїм побратимам, — помремо, але не пропустимо ворога...

Звичайно всі, хто опинився на цьому березі зацепеніли. Напевно, таке саме і на іншому. Артилеристи закотили гармату за кам'яну огорожу, пробили дірку і встановили на пряму наводку. Звідси вигідно бити в борт танків. Підпустили ближче. Ще ближче... Почалася гра нервів. Раптом пролунав вистріл. Зайнявся бак з паливом. В другому танку перебили гусеницю. Невдовзі закрутилося руде полум'я над третім танком. Потім четвертим, п'ятим, шостим...

Іван не втерпів. Підняв з дна окопу гранату, взяв у праву руку і висунувся на бруствер. Навколо свистіли кулі й осколки. Пригнувся і поповз до сьомого, який їхав зовсім близько від окопів. Танкіст, напевно, побачив загрозу з боку окопів, бо зупинився і почав наводити гармату на солдата. Німець прицілювався, але й Івана вчив німець, як діяти в такому випадку. Розмахнувся і гранату кинув під самий танк. Той не встиг вистрілити. Танком підкинуло і охопило полум'ям. Три інші повернули і дали хід назад. Сім танків стояли безпомощні і горіли.

Але Іван до окопу не повернувся. Із лісу знову посунули в атаку німці. За цей час встигли переправитися велика кількість бійців, відбили атаку і почали просуватися вперед.

На березі Нейсе на спостережному пункті спостерігав танковий бій сам командуючий 1-м Українським фронтом Іван Конєв. Він розпорядився вирішити долю всіх тих, хто відбив танкову атаку. Коли підійшли до Ватамановича, виявилося, що в голову попав великий осколок. Друзі віддали честь героєві і побігли вперед.

Коли збирали трупи вбитих, в кожного з нагрудної кишені гімнастерок повитягали медальйони, в яких було розписано — прізвище, ім'я та по батькові і місце народження, щоб можна було повідомити родичів.

ЛІТАК НАД КАРПАТАМИ

I

інець січня 1945 року. Гори накриті білою ковдрою на перший погляд ніби спали. Дрімали покриті снігом смереки й ялиці. Дрімали і сніжні глиби на гілках. Коли-не-коли декотра глиба теж поринувши в сон тратила рівновагу, то зразу зсувалася з гілки. Падаючи, ком снігу зі злості тягнув за собою ще інші комки, котрі дрімали на нижчих гілках. Разом падаючи сварилися межі собою, мол, не чіпай. Десь проскакували зайці. Щоб вберегтися від тих капосних лисиць залишали на снігу свої віртуозні сліди. Зима! Прекрасна пора року. Особливо для малечі. Рай і Божа благодать!

Проте не чулося дитячого гамору, радісних криків. Здавалося, що все живе у якійсь дрімоті. Але то не так! Здалека чулися командні голоси близько Космача що на Косівщині, на присілку Завоєли та в урочищі Збановець. Це працювали школи для підготовки бандерівських старшин. Вони дуже були потрібними для поповнення керівного складу УПА, а також — боївок СБ, які працювали по всій Західній Україні, як внутрішні війська, своя міліція.

На присілку Долі працював постійний партизанський шпиталь. Лікарі ввихалися вдень і вночі біля поранених вояків. Замість лікарств — трав'яні настої, замість бинтів — конопляне і лляне полотно розрізане на ленти. Надворі на гілках дерев, натягнутих нитках вітер мотилькав випраними лентами, хто зна скільки разів вже були у користуванні, скільки вояків урятували від неминучої смерті. Після вживання чистили, прали, сушили і знову використовували. Замість вати використовували клоччя.

Якщо придивитися звідкілясь згори, то постійно примітним був би рух людей в урочищі Джугрин. Ніби мурашки лазили по білому снігу. В будівлях розміщалися шевські майстерні. Межі

боями з енкаведистами, туди сходилися повстанці, щоб майстришевіцці полагодили взуття. Кому, була в цьому потреба, навіть шили — нове. В окремій будівлі місцеві дівчата і жінки латали пірваний одяг. Ще в іншій — кушнірі латали кожухи. Як це повстанське військо має показувати пальці із взуття, або світити окремими частинами голого тіла. Таке було неприпустимим.

Найгірше було з харчуванням. Від двох з половиною до трьох тисяч вояків становило повстанське військо в Карпатському відтинку в той час. Звичайно, це було набагато менше, ніж в період відступу німців і приходом військових частин радянського фронту. Але й це ще була велика і грізна сила. Далеко за межами Карпат були відомі псевда курінних — Скуби, Козака, Гамалії, Мороза, та багатьох інших, які часто одержували блискучі перемоги над московсько-більшовицькими окупантами.

Підвіз продуктів харчування з низин, майже припинився. Продукти й далі заготовлялися, але переправляти ставало все важче і важче. Безкінечні військові гарнізони снували помежи селами, особливо в передгір'ях Карпат. Стояло питання заморити голодом таку велику грізну військову силу, якої неабияк побоювалося місцеве радянське керівництво. Місцеве населення розуміючи ситуацію не бажало допустити до голоду своїх вояків і ділилося чим могло.

Керуючись вказівками із Москви, все було поставлено на карту, щоб покінчити із громадянською війною на Західній Україні. Все більше і тісніше стискалося кільце оточення передових частин армії УПА добірними регулярними радянськими військами. В низинах, у кожному районі діяли свої повстанські «боївки СБ» в кількості від десяти до п'ятнадцяти чоловік — відмінно підготовлені радянські кагебісти, переодягнені в одяг місцевих жителів, на спеціальних курсах добре вивчивши місцеву українську говірку і місцевий діалект, в селах, в яких з невідомих причин були відсутні місцеві боївки СБ, зганяли до центру сільські громади і на їхніх очах творили з молодими дівчатами і хлопцями неймовірні звірства — дівчатам відрізали груди, хлопцям на плечах вирізували зірки. Все робилося, щоб скомпрометувати повстанський рух.

II

Сніг падав кілька днів. Чи не було міри, чи хтось хотів познущатися з вояків, які переважно сиділи в хатах. Не в одній хаті, половина приміщення закладена лавками, зверху простелене пахуче сіно покрите бідненькою рядниною. Один попри одного лягають повстанці накриваючись хто чим — кожухами, угорськими або німецькими шинелями. Дехто вже мав куфайку, підібрану від втікаючих з місця бою енкаведистів.

В хаті на пагорбку потріскували букові дрова. Вогонь жебонів щось сам до себе посилаючи крізь щілини язика полум'я. Ті вискакували з радістю і танцювали по стінах невеличкої хатини.

Чумак не міг заснути і звернув свій погляд на нічних вогненних танцюристів. Спершу дивився з цікавістю, але в голову шмигали одна за іншою невеселі думки. Вже тепер стало ясно, що їм не подолати сибірського ведмеда, який все тугіше і тугіше затягує зашморг на їхній шиї. З кожним днем ведуться все запекліші бої. Їх, повстанців, стає все менше і менше. А совітів більшає і більшає. З Москви вкотре поставили питання рубя: «Допоки буде литися кров радянських активістів? Коли вся територія Західної України буде контрольованою? Коли буде завершена колективізація? Коли і коли?».

Повіки почали склеюватися. А надворі сніг падав і падав. Уже почав засипати хати по самі вікна. Тихо було надворі. Здавалося, нікого ніде нема ні душі. Все довкола затихло. Всі сплять. Тільки придивившись можна було замітити, як там, то там стояли у нічній тиші вартові. Богун відділився від дерева, непомітно стряс із себе сніг і тут же побачив, як до нього хтось приближається. Скинув автомат:

— Стій! Хто йде?

— Яворина, — прозвучало тихо.

Знайомий пароль. Значить свій. Прийшла зміна. Побрів глибоким снігом залишаючи за собою сліди. Сніг для повстанців був негативним явищем. Часто перед енкаведистами викривалися їхні переходи. Правда, і вони з цього користали неменше.

— То німці все робили, — розкрившись від задухи яка настала від розтопленої кухні. Букові дрова давали сильний жар. Чу-

мак далі ворухив своїми думками, — навіть пішли на створення української дивізії «Галичина», аби не допустити молодих хлопців піти в УПА, частину вивезли до райху. Тепер совіти заарештовують молодих людей, особливо дівчат і відправляють до Сибіру, а хлопців забирають до служби в армії. Так що молодих прибуває все менше і менше.

Легенько скрипнули двері. Чумак підняв голову. У дверях показався могутній Богун.

— Чумаче! Твоя зміна.

Так не стуливши повік змушений піти на варту своїх побратимів. Перше, від непривички снігова білизна різонула по очах. Стулив повіки, постояв, і раптово поринув у сніг. Нагадав, як такими снігами брела кур'єрша до криївки в урочищі Тополівка. Напевно, це була спецкур'єр, бо до села не заходила. Чорну цятку на білому снігу далеко помітно. Але хто сподівався енкаведистської засади в снігах. Чекали на здобич. Хтось із сексотів добре поінформував. Коли замітили жертву, від радості засвітилися очі. Вирішили почекати. Дуже хотілося викрити криївку, про яку не раз чули. Що тільки не робили, знайти не могли. Криївка на полі. Хто б міг догадатися?

Для повстанців найвигіднішим була літня пора. Як говорили у свій час запорізькі козаки: степи — мама рідна, а лути чи якісь насадження — батько. Можна було сховатися, творити свої справи, все можна. Гірша справа зимою. В кожній криївці поставали проблеми — де брати воду, куди дівати нечистоти і харчування. Найгірше було з водою і нечистотами. Треба виходити надвір, а це сліди на снігу.

Серед повстанців були дуже здібні люди, непогані будівничі. Вони й використали рельєф в урочищі Тополівка. На спуску горба ріс невеликий луг. Посеред нього було з-під землі джерело із доброю водою... Викопали криївку так, що струмок тік посеред криївки. У верхній частині брали воду для пиття, в нижній в ту ж воду скидали нечистоти. Багато мали заготовлених сухарів. Не палили. Зверху все закривала снігова гладь. Єдина проблема — зв'язок із навколишнім світом.

Кур'єр, ще зовсім юна дівчина, володіла неабиякими здібностями і талантом підпільника. Вчула запах тютюнового диму. Мов дика коза, вчувши небезпеку, повела довкола головою. Нутром

відчула небезпеку. Розвернувшись почала щосили бігти, на ходу вийнявши штафету, запхала в рот. В розрідженому повітрі чулося, як розлітається сніг, почала важко дихати. Проте вчулося, як клацнув затвор і пролунала автоматна черга. Дівчина впала на-взнак зачервонивши сніг.

Так само тепер заступаючи на варту під Чумаковими чобітьми рипів придавлений сніг, здавалося, що це рипіння чути довкола на кілька кілометрів. Їхня сотня заступила Брустури. Стежа доповіла, що навколо совіти збирають великі сили. Чумак весь час стояв і наслухав. Уже почало світліти, як зачув десь вдалині якийсь шорох, своєрідні звуки. Стало зрозуміло. Дав автоматну чергу. Цього було досить, щоб з хатів повискакували повстанці. Одні зайняли один пагорб, другі — інший. Енкаведисти розкусили намір повстанців і оточили обидва пагорби. Почався бій. Стрілянина не вщухала більше години. Нападникам не вдалося зненацька здолати хоча б один із пагорбів. Внизу на снігу виднілося більше десятка трупів. Нарешті затихло. Одні й інші мовчали, давлячи на психіку. Енкаведисти володіли досвідом ведення таких боїв, але й повстанці не ликом шиті.

Раптом на одному із пагорбів полилася пісня:

Як матір закуто в кайдани,
Чи чуєш, ти брате, той брязкіт?
Як нарід голодний весь плаче
Від муки, терпіння і ран?

Раптом знизу пролунала автоматна черга. Пісня замовкла.

— Чумак! Чумак! — в розрідженому повітрі пролунав розпачливий крик.

І знову, як ні в чому не бувало:

Чи бачиш Карпати сумують,
Що діти їх ходять в ярмі?
Лиш вітер тихенький у лісі
Розносить їх пісні сумні.

— Значить живий! — зрадів Богун.

Враз застрочили автомати з обох боків. Одних підбадьорила пісня, інших заставила здригнутися. Більше і більше чорніло трупів на білім снігу. Все частішали черги з пагорбів.

III

Одній четі сотні Орлика дано завдання направитися високо в гори і підшукати рівну галявину.

— Для чого нам зараз рівна галявина?

Говорили повстанці піднімаючись за своїм чотовим. В цій чоті служили і Богун з Чумаком. Вони не дуже розумілися в гірській місцевості. Виросли, можна сказати, відносно на рівнині. Спочатку їм ввижався під кожним кущем, смерекою чи ялиною «вуйко». Так у горах називали карпатського ведмедя. Про них місцеві повстанці навперебій розповідали всякі пригоди і чудасії. Наприклад, що ведмідь може спокійно пройтися присілком. Якщо не зачіпати, нікому не зробить зла. Розповідали, що на полонинах овець утримують у кошарах. Вночі, коли все навколо засинає і чабани й собаки, вовк непомітно прокрадається до кошари і перекусює горла в кількох десятках овець. Потім бере лише одну вівцю, кидає на спину і тікає.

Спершу наші герої заходячи в кущі чи смерековий ліс навкруги озиралися. Їм здавалося, що «вуйко» сидить під кожним кущем. Нераз мороз пробігав по спині, коли чули у верхах рев ведмедя, або коли завивали вовки. Проте з часом все призабулося. Наскільки до всього привикли, що це їм здавалося за якусь іграшку.

Усі йшли шнурочком, кожний поринувши у свої думи. І Богун, і Чумака, наприклад, думали про такі близькі їм Топорівці, про рідних яких уже не бачили більше півроку. Цікаво, які новини в селі, чи не вивезли їхні родини із-за них. Що далі би думали одному тільки Господеві Богу відомо. Переднім ішов Богун, Чумака за ним. Раптом Богун вдарився у попереднього вояка і застив. До нього впритул вдарився Чумака. Всі насторожилися і мовби по команді почали присідати ймившись механічно за автомати. Чотовий вивів свою чоту на ведмежий барліг. «Вуйко» якраз був зайнятий розкиданням берлоги. Чотовий приклав пальця до губ, щоби всі мовчали. Більшість дивилися на те, як на чудо. Поперше, ще ніхто з них не бачив так близько ведмедя, по-друге, дуже кумедно виглядало, як той брав в оберемки хмиз і розкидав довкола. Як надоїло дивитися, чотовий вистрілив з автомата. Зі страху той схопився і під регіт всієї чоти давай драпати.

Повстанці захекавшись ще трохи піднялися вверх і вийшли на непогану поляну. Котрі були з низин, зразу їм було тяжко підніматися гірськими стежками. Місцеві ходили ними за віграшки. Привикші. Виросли в горах. Ходили вверх, вниз змалку. З часом привикли до гірських умов і Богун з Чумаком. Але пінімаючись майже півдня вверх і вверх відчули деяку втому.

— Мой, мой! — засміявся чотовий Грізний, — що то подояке, — так називали хлопців з низин, — не можут прівекнути до наших гір. А ще хваляться, що воне гой, гой.

Усі довкола засміялися.

— Давайте хлопці робімо порєдок на цій поляні.

— Навіщо?

— А чьо ти мене питаєш? Було запитати у сотнека.

— Та ні! Я просто так.

— Ото-то. Давайте до роботи.

— Пане, чотовий! А чого я тащив сюда кілька роскалів?

— Зараз стане усе зрозуміло, — і почав щось міряти кроками.

Усі зазбирували сухі гілки і скидали на купи.

— Хлопці! — гукнув чотовий, — скидайте гілля ади тут, де я затикав патики. Невдовзі вирєсло чотири купки з рівними параметрами.

— Інтерєсно, що це має бути? — гадкували цікаві.

Невеликі ями позакидали землею принесеними роскалями. Вияснилося, що просто розрівнюють велику поляну. Після обїду приїхали на конях сам курінний Скуба. З ним сотники Орлик, Білий, Спартак, Лісовий, Мороз, Палій та інші. З ними прийшли решта вояків сотні Орлика і ще сотня Палія. Зразу стало зрозуміло, що має відбутися щось важне. Ця поляна прикувала увагу скількох керівників УПА не спроста. Всі переглядувалися. Сотню Палія розташували довкола поляни з охопленням навколо в радіусі дєсь до трьох кілометрів. Так крутилися до надвечір'я. Надвечір три чоти сотні Орлика розійшлися довкола самої поляни і зробили густий заслін. Коли стемніло всі поприсїдали і затихли. Така загадковість усім здавалася підозрілою. Пройшло кілька годин. Усім хотїлося їсти. Але мовчали. Почало приближатися до опівночі. Чотовий Гріз-

ний подав команду своїй чоті приблизитися до купок з гіллям і підпалити. В темноті спалахнуло чотири вогні. Вогні своїми язиками шугнули вверх. Посипалися іскри. Почувся тріск гілля, яке немилосердно пожирав ненаситний вогонь. Від зблисків вогню зробилося ще темніше. Наприклад, Богун не помічав зовсім рядом стоявшого Чумака.

Раптом у небі почувся рівномірний гул. Його почули всі повстанці і задержали догори голови. Стало усім зрозумілим чого вони тут витратили так багато часу і чого з'їхалося скільки начальства. Літак почав знижатися, зробив над поляною круг і різко пішов на посадку. Для багатьох це було просто чудом. Більшість таке бачили вперше. Літак так ревів, що багатьом прийшлося затикати вуха. Від пропелерів дув такий сильний вітер, що Богун щось говорив до Чумака, той ледве стояв на ногах і майже нічого не чув. Коли літак заглушив мотор, аж легше стало вухам. Надворі стало так тихо, здалося всім, що вони попали до якоїсь великої бочки.

Нараз відкрилися дверцята і тут же підійшли Скуба зі своїми сотниками. Якийсь чолов'яга в оригінальному картузі і в шкіряному плащі скочив на землю.

IV

— Шановні і дорогі побратими! — Полетіло луною далеко вверх, вниз, помежи предковічні смереки і ялиці. Повстанці стояли стіною із грізною зброєю в руках. Напружені обличчя, стиснуті скули. — Мені приємно стояти на своїй землі, я звертаюся до вас голосно, бо це, як і ваша, наша українська свята земля. Я прилетів до вас звідти, де твориться нова Українська Національна Армія. Мене післав до вас наш Головнокомандувач Павло Шандрук. Ми створили уже дві дивізії. Основним кістяком дивізій стали вояки дивізії «Галичина».

Недавно перед нами виступив самий командувач, який сказав, що ми мусимо допомогти УПА, бо тільки спільними зусиллями всього українського народу ми досягнемо перемоги над московським окупантом. Через кілька днів уже деякі бригади почнуть пробиватися через Словаччину сюди, до вас

у наші Карпати. Ваше завдання підготувати бази для їхнього прийняття.

Наш командувач створює ще одне резервне з'єднання вояків під кодовою назвою «Група А» і нерегулярну формацію — парашутну бригаду, або «Групу Б». Ми тоді зможемо перекидати наші війська повітрям. Велику допомогу надає нам Президент еміграційного українського уряду УНР пан Лівицький. Недавно своїм розпорядженням ввів нашу УНА до складу збройних сил Української Народної Республіки. Нам хоче допомогти Америка і Англія. Ведуться переговори, щоби їхні війська не зупинилися, а йшли далі на Україну, допомогти нам скинути московське ярмо. Так що тримайтеся, побратими! Перемога за нами!

— Слава! Слава! Слава Україні! — залунало горами, звідти понеслося на долини. Яка приємна звістка. Передавалося із уст в уста: «Ми не одні! Ми не одні!»

V

Сніг майже стопився. Якщо дуже захотілося б, як той казав, то можна ще було знайти десь по видолинках, попід високими межами. Хотіла того минувша зима, чи не хотіла, але весна на-ступала повним ходом. Хоч ночі були ще холодними, довкола стелилися холодні тумани, проте вдень сонце таки пробивалося і розсіювало їх. Посилало свої промені по полях, по лісах, попід кожну хатину даючи усім знати, що скоро-скоро...

На лісній поляні вишикувалася сотня Орлика. Перед нею нервово походжав сам сотник. Повстанці нічого не розуміючи переглядалися межі собою. Їхній командир за цей час став для них батьком рідним. Високий, худорлявої статури, обличчя видовжене, за рахунок високого чола, ніс прямий, а вуса... От стежив за ними. Просто кохався. Рот широкий, вуха трішки-трішки відстовбурчені. Очі. Ох ті очі! Сиві, проникливі. Ні один вояк дивлячись у них не міг не розповісти правди. Ото-то всі сміялися. Не скажеш правди? Подивишся командир у вічі, зразу все розповісиш. Років мав під сорок. Завжди ходив у галіфе і чоботах, в кожусі. Збоку здавалося, що був у сотні найстаршим.

Раптом з-за дерев показався сам курінний Скуба. На білому коні. Трохи повнуватий, обличчя округле виповнене, і теж вуса. Легко скочив з коня. З поведінки курінного і сотника чогось усі напружилися і чекали.

Справді! Напруженим здавався і курінний. Пройшовся попри шеренгу у супроводі сотника. Віддалік стояли біля коней супроводжуючі курінного. По правилах того часу, керівникам УПА заборонялося їздити без охорони.

— Браточки мої! Вірні побратими! — притишено мовив Скуба. Усім показалося, що його губи затремтіли, передалося і на руки, — наші воріженьки, ось там, — і кивнув рукою вгору, — скрізь галасують, що з нами покінчено. Нас уже поховали. Ми ще живі. Щоб про це розповісти людям, нашим друзям, ось там у низах, — і курінний вказав перстом в бік Прута і Дністра, ви підете, мої дорогі, в рейд. Перейдете Прут, потім Дністер. Маєте побувати на Тернопіллі. В села не дуже заглядайте. Там порядкують станичні із боївкарями. Ваше завдання нищити крупні комунікації — мости, залізно-дорожні станції, особливо заставати зненацька енкаведистські гарнізони і знищувати. Останнім часом дуже розпоясалися. Забулися, хто тут господарі на нашій землі.

— Синочки мої! — затремтів голос у курінного, — вам не треба казати на що йдете. Все може бути. Можете й не повернутися. Тому, кому страшно йти на це, може залишитися. Ніхто карати не буде. Завдання дуже і дуже відповідальне.

Хлопці стояли струнко, мов кам'яні глиби. Хіба це їм вперше йти на пряму погибель. Хіба не розуміли у які ігри грають. Всі мовчали міцно стискаючи автомати.

Курінний разом із сотником ще раз поводив очима по кожному обличчю. Знав кожного по псевду, звідки родом, хто залишився дома. Феноменальна пам'ять. Без військової освіти. Військовій виправці позаздрив би не один енкаведистський офіцер.

— Слава Україні!

— Героям слава! — тричі прозвучало по лісах і низинах наганяючи страх на енкаведистів. Ці геройські заклики не давали їм спокою ні вдень ні вночі.

VI

Сто сорок чоловік пірнули у п'ятьму і мовби їх корова язиком злизала. Попереду і по боках йшли стежі. Між ними весь час курсували зв'язкові. Два нав'ючені коні завантажені ящиками старалися не відставати. В ящиках патрони для кулеметів і автоматів. Йшли по два. Рядом ступали Богун і Чумак. Йшли скорою ходою. Села Косівщини обминали. Потім ступили на Заболотівську землю. Десь опівночі дійшли до Прута. Прут розіллявся від танення в горах снігів. Тихо роздязнулися, одяг зв'язали і тримаючи на голові пішли ланцюгом через воду. Спершу вода обпекла крижаним холодом щиколотки, потім литки, і все вище й вище. Дехто від непривички трохи що не йойкав. Поступово привиклося. Після перебування кілька хвилин у крижаній воді, здавалося, що холод відступив. Найтяжче було кулеметникам. Адже держати на голові приходилося не тільки одяг а й кулемети, які важили кілька десятків кілограмів. Богун ніс свій кулемет мов легку ношу. Що для здорового хлопця така ноша. Вийшли на берег, швидко повдягалися і сотник дав команду бігти підтюпцем. Дехто почав ремствувати.

— Бігом! Бігом! Я не хочу, щоби ви завтра тяжіли гарячками. Нам ніколи.

Пробігли недалеко села Борщів. Уже в полі наткнулися на засідку енкаведистів. Розвернулися, оточили і враз знищили невеликий гарнізон. Ті навіть не встигли зрозуміти, що це на них так несподівано. Двох побратимів поранили. На зазделегідь приготовлених носилках здали в найближчому селі старичному. Той, як побачив яка сила рухається, лише ймився за голову.

І далі бігом і бігом, поки усі не спітніли. Невеликий перепочинок і знову в дорогу. В ту пору розвидалося трохи скоріше. Старалися дійти до Дністра і там у прибережних кущах пересидіти день. Роздивитися довкола, знайти човни і вечером на той бік, на Тернопілля. Повстанцям здавалося, що пройшли такий великий відрізок шляху непоміченими. Проте помилялися.

Уже вдосвіта в кабінеті начальника обласного управління МДБ відкрилася нарада. Визвали начальників райвідділів МДБ — Косова, Заболотова і Городенки.

— Ми в себе намітили провести засідку. Нам поступили дані про перехід із Заболотова районного провідника до Гвіздця. Ми чатували на нього, — затиноючись від хвилювання доповідав начальник Заболотівського райвідділу МДБ товариш Зайцев. Несподівано появилася велика група бандитів і всіх накрила. П'ятнадцять бійців загинули.

Весь час позирав на реакцію полковника Реброва. Той нервово затягався цигаркою. Зайцев розумів, що це для нього останній сигнал. Боявся одного, щоб не розжалобили до рядового. Хіба винен у своїх прогріхах. В одному великому селі існувало міцне і глибоко законспіроване підпілля бандитів. Один за одним несподівано заскакували гарнізони з облавами. Нікого не вдавалося спіймати, але за кожним разом когось втрачали. Особливо начальників гарнізонів, ніби на них спеціально полювали. Дійшло до того, що вулицею вдень по дорозі йшов начальник райвідділу міліції. Не відчувалося біди. Навпроти йшов хлопчик. Наблизившись впритул, хлопчик вихопив із-за пазухи пістолет і смертельно поранив старшого лейтенанта. Причому фронтовика. Це стало приводом приїзду першого секретаря ЦК Компартії України товариша Микити Сергійовича Хрущова. Село оточили кількома кільцями енкаведистів, яких навезли не тільки з Коломиї, Станіслава, а й з Чернівців.

Зігнали усіх жителів до центру села. Виступив Микита Хрущов і попередив, ще один труп в їхньому селі, всі будуть на Сибірі, а село вирівняють із землею. Тоді то трохи припинилося. Хіба він зі своїми солдатами зміг би щось вдіяти? Трохи стало краще працювати. А тепер знову ЧП. Це вже напевно йому буде, — довго думав, як це місцеві говорять між собою, потім нагадав, — гаплик.

Зайцев прислухався, про що веде мову начальник Городенківським райвідділом МДБ товариш Кришталь:

— Ввечері у ввіреному мені районі ніхто нічого особливого не помітив. Тільки добираючись сьогодні на нараду, по дорозі наш агент сповістив, що вдосвіта в напрямку Дністра пройшла велика група бандитів. Більше сотні. Я дав особливі розпорядження, щоб встановили за ними спостереження. Оце і все.

Полковник нервово засовався на кріслі. Досить стиснуті дані. А в голові шуміло: «Чого і куди? З якими намірами? Де чекати удару? Недавно відзвітувався в Київ, що з бандитами майже покінчено. Зараз може про це промовчати. А якщо перейдуть через Дністер і там нароблять бучі. Загине багато невинних людей. Це ЧП. Тернопільський колега обов'язково подзвонить до Києва. Що тоді йому? Як-то розповідав начальник Заболотівського райвідділу, і тут почав шукати очима Зайцева, ага, нагадав, — гаплик. Почувши таке місцеве, невідоме для нього слово, спочатку сміявся, а тепер, ним аж затрясло. Гаплик, гаплик..., повторив у думці кілька разів, щоб не забути.

Зразу створили оперативний штаб по ліквідації бандитської групи.

— Це напевно, з Карпат. Вони змушені будуть повертатися назад. Ні в якому разі не допустити, щоб вони вернулися. Тільки ліквідація. Чим їх менше залишиться, тим краще для нас, — твердо мовив полковник. Тут же зв'язався з Тернопільським колегою і про все доповів.

Закрутилася репресивна машина не в користь повстанців. На Тернопільському боці по тривозі загуділи студебеккери заповнені солдатами. Один за другим. Здавалося, відкривається фронт. Ніхто нічого конкретного не знав.

Заворушилися і в Станіславі. Тут теж загуділи стубеккери. І всі в бік Городенки.

VIII

Від тривалого переходу хлопці доволі втомилися. Отож в прибережних кущах чувся там, то там богатирський храп. Далеко по боках виставлені стежі. Кілька хлопців пішли до ближчих сіл, познаходили станичних. Ті готували човни для переправи на інший бік.

Як тільки стемніло, до берега підпливло більше десяти човнів. Махом усі заскочили. Коней розгрузили і прив'язали на довгі шнурки до човнів. Переправа почалася. Невдовзі причаїлися у прибережних кущах сусідньої області.

— Основної мети досягнуто, — думав Орлик погружений у свої невеселі думи. Жаль хлопців. Тяжко, щоб їх звідси випустили живими. Про це говорили з курінним, коли обговорювали план дій. Попрощалися. Напевно, навічно. Таку обрали долю.

— Ех-х-х-х! — махнув спересердя рукою, — всерівно вмирати, хоч сьогодні хоч завтра. Але побільше спустити крові нашим воріженькам. Нехай знають, що не раз ще буде горіти у них під ногами наша свята землячка. Ми їх сюди не просили. Воюємо то на своїй...

Недалеко загавкали собаки. Значить село. Післали відстежити що там твориться. Піднялося до десяти чоловік. В цю групу попали Богун і Чумак. Приблизилися до села. Пройшли одну вулицю, другу... Все тихо. Ввійшли на одне подвір'я. Господар насторожено вийшов надвір. Поговорили. Зразу зрозумів, що свої. Попросили що-небудь попоїсти. Перебрані енкаведисти їди рідко просили, а все водка, водка...

Зайшли до хати. Розсілися. Смачно запахла кришена солонина. Цього харчу в горах було обмаль. Переважно підпеньки та бринза. Господиня миттєво почала накладати на стіл. В іншій хаті шкварчала ячня. Невдовзі опинилася перед гостями. Хлопці смачно смакували. Господар вніс пляшку самогонки. Повстанці відмовилися.

Тільки розгорівся апетит, як у дворі показалися енкаведисти. Хлопці скочили із-за стола і вхопилися за автомати.

— Тихо! Тихо! — спокійно мовив господар, — сідайте за столи і продовжуйте перекусювати.

Сам вискочив назустріч ворогам:

— Хазяїн! А хазяїн! Такім вкусенькім тянет от вас.

— Ми тільки що всі обідали. Смажили солонину з яйцями.

— І мы того хотім!

— Так будьте ласкаві, заходьте!

Жінка тремтячими руками кришила солонину, дочка біла яйці на сковорідку. Господар вніс бутель самогонки. Бо що для них пляшка. Лише бігай та й бігай. В тих повеселіли очі.

Господар зайшов до повстанців, ті якраз замітали все зі столу.

— Ну як хлопці?

— Дякуємо. Усе нормально. Попоїли.

— Зараз виходьте і попри ось ці вікна на город. Попри пліт вийдете на стежку. Вона доведе до прибережних кущів. В селі тільки що появився лише оцей гарнізон. Успіхів вам. Приходіть ще! — скоромовкою і спокійно все розказав.

ІХ

Тільки пірнули у прибережні кущі Дністра, як тут же почалася стрілянина. Орлик дуже зрадив. Цієї, цієї! Скуба приказав наробити якомога побільше шуму.

— По-перше, — наголошував, — треба підняти дух у місцевого населення, що мовляв ще не все пропало, по-друге, дати доброго чосу новій владі, а то вже подумали, що вони тут господарі.

Щодо допомоги з боку Української Національної Армії, від якої недавно прилітав представник, Скуба мало вірив, що з того може щось вийти. Як і те, що Америка й Англія розпочнуть війну з Радянським Союзом і звільнять Україну. Все це лише благі наміри. Хоч не дуже освічений, але в багатьох питаннях розумівся по-своєму. Нікому в світі Україна, як держава поки що не потрібна.

Кількість наступаючих енкаведистів все збільшувалася. Стрілянина, то посилювалася, то вщухала. Богун зайняв вигідну позицію і косив з кулемета довкола ворогів не підпускаючи близько до себе. Багатьох в той день не дорахувалися воріженьки. Але порядили ряди і орликівців. Дехто почав руками гребти великі окопи. До вечора ще далеко.

Внизу біля води покусуючи губи чекали човнярі. Тим паче хвилюватися було чого. На їхньому березі відбувався якийсь підозрілий рух. Могли лише здогадуватися. Готується пастка для відступаючих з цього берега. Як гадалося так і сталося. Як тільки

звечоріло, ті що залишилися в живих прискочили до човнів і відразу відчалили. Навздогін трасували кулі. Але в темноті великої шкоди не завдавали.

Як тільки почали причалювати, розпочалася стрілянина з горodenківського берега. Кілька кулеметів прямо з човнів подавили кілька вогневих точок. Напевно, багатьох скосили, бо там розпочалася безлаберна стрілянина. Це дало можливість повстанцям вискочити на берег, зібрати усі сили в кулак і вдалим маневром прорвати вороже кільце оточення. Але це не входило у плани Орлика. Побільше шуму.

Невдовзі опинилися біля села Тишківці. На полі зайняли кругову оборону, щоб побільше скувати сил противника. Вояки падали один за одним. Залишилася жменька героїв. І тут серед ночі на всю міць пролунало:

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Вітер розносив спів по навколишніх селах. Довкола чути стрілянину. То там, то там стояли біля тину люди. Чоловіки із затиснутими кулаками. Жінки плакали і молилися про спасіння дорогих їм повстанців. Адже свої люди. Не одній матері, коханій, тієї ночі зробилося гаряче в грудях. Могли лише здогадуватися. Їхнього сина, коханого вже на світі нема.

— Ох ці життєві закони. Хто їх попридумував? — Ствол кулемета гарячий, а Ярослав Ватаманович строчить ним, строчить управо і наліво. Весь час озираючись. Йому здавалося, що ось там душечка побратимів полетіла до неба, там. Суворий закон природи проріджував повстанчі ряди, проріджував. Невинні душечки наче журавлі все піднімалися в небо, піднімалися, відлітаючи у вічність. Єдине правильно, що зразу відлітали до раю...

Стрілянина тривала цілісіньку нічку. Коли почало зі сходу світліти поступила команда всім виходити за село але з іншого боку. Не накликати на село біди. І ось на полі появилася до півтора десятка повстанців. Змучених, зголоднілих, обдертих. З ними їхала підвода. Там лежав тяжко поранений сотенний.

— Хлопці! Підійдіть до мене, — мовив стиха.

Зійшлися. На дні підводи лежав він, їхній командир, їхній сотенний. За нього готові були в любий час віддати життя. Поблідлий від втрати крові. На губах запеклася кров. Рукою тримався за живіт. Крізь, десь роздобуті бинти, просочувалася кров. Кволим голосом мовив:

— Мої побратими, — це було сказано так тихо, що Богун з Чумаком мусили наклонити голови, — ось і настав час прощатися.

— Та що ви, пане сотнику, — загуділи від почутого, — ви ще вийдете з цього. Ми вам допоможемо. Будемо ще бити наших вороженьків.

— Слухайте мене уважно. Ми своє завдання виконали. Ви всі поодиноці добирайтеся додому. Інакше не виберетесь. Вас живими не випустять. Дома легалізуйтеся і приступайте до роботи. Прийде час і ви розкажете нащадкам про наші ратні подвиги.

Хлопці стояли мовчки. В таких могутніх, як дуби хлопів, з очей капали сльози. Ніхто не витирив.

— Ми переможені. Але ми й перемогли. Це велика перемога для прийдешніх поколінь. Ми доказали всьому світові, що Україна може існувати, як велика і могутня держава. Прощайте! За мене не турбуйтеся.

Всі скинули шапки, подивилися восстанню і почали розходитися. Не відійшовши біля двадцяти кроків почули ззаду сухий тріск.

Х

«До бюро Городенківського РК КП(б)У
від начальника Городенківського РВ МГБ
товариша Кришталя

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

Доношу до Вашого відома, що в колгоспі ім. Лесі Українки працюють бригадами Ярослав Ватамановичович і Микола Марковський.

Обидва у 1945 році знаходилися в банді ОУН, в тому ж році легалізувалися і стали проживати в селі. Їм вдалося незаконно пролізти у керівні органи колгоспу. До роботи відносяться недобросовісно, кінське поголів'я їхніх бригад дуже худе і на межі загибелі. Обидва бригадири взяті нами в активну розробку, і ми можемо вже їх заарештувати. Просимо дати на це дозвіл».

— Ти знаєш, що керівні кадри стоять на обліку в райкомі партії, — безцеремонно дивився на начальника райвідділу МГБ перший секретар товариш Дехтяр. — Вже їхнє минається. Що хотіли те й творили. Сьогодні партія стала вище над усіма, — думав про себе. Якраз це хотів сказати перший молодому начальнику, але поки що стримався, — якщо ти так будеш нам допомагати, ми вправі тебе, як члена партії ВКП (б) післати для укріплення того ж колгоспу, взамін взятих вами у розробку бригадирів, тебе і тобі подібних.

В того від почутого пересохло в роті.

— Та я що? Та я нічого.

— Отож дивись мені. Не чіпай! Сільські кадри зараз на вагу золота. Тут в кожній хаті можна щось настругати і брати в активну розробку. Тоді з ким працювати?

Той вискочив із кабінету мов ошпарений.

ХІ

Дорогі товариші! — З пафосом відкрив партійні збори колгоспу новопризначений директор школи Віталій Паревич, він же обраний секретарем партійної організації когоспу — ми сьогодні повинні обговорити відкритий лист нашого визначного державного діяча, першого секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу товариша Микити Хрущова. Ви всі знаєте, що на XXII з'їзді прийнята програма будівництва комунізму в нашій країні. Все це робиться завдяки геніальному вождю нашої партії, вірного лєнінця, — товариш Паревич оглянувся, ніби щось нагадав, підняв голову ввєрх, а там висів портрет Микити Хрущова, — ось він перед нами. Давайте поплєщімо йому.

І затято почав плескати в долоні. Серед комуністів сиділи Ярослав Ватаманович і Микола Марковський. Переглянувшись також встали і почали плескати визначному лєнінцю.

Одного разу в літню пору дома у Михайла Марковських через відкрите вікно лилася на вулицю з великої радіоли божественна Літургія. Її передавали із-за кордону. Перед радіолою сиділа Катерина і час від часу хрестилася. Її дочка Параска в заміжжі Станич готовила обід. Попри них ішов Семен Ватаманович і вирішив пожартувати. Нахилившись знадвору у відкрите вікно притишено мовив:

— Парасю. Я йшов з долини і побачив, як біля вашої хати стояв ваш новий директор.

— Що ви сказали? Йой, мамо, таже скрутіть тоте радіо. Спасу через нього від вас нема. Лише служби та й служби. Та він мені завтра голову відкрутить!

— А що мені робити? — З'язвила Катерина, — церкву закрили, де я маю почути Боже слово?

— А що мені робити? Хоч завтра до школи не йди. Заставляє зняти образи, не пускати до церкви дітей.

— Парасю не переживай! Та то я пожартував. Ніякого Паревича тут не було.

— Йой, вуйку! Та я чисто спотіла зі страху.

Не пройшло й кілька місяців, як відбулися чергові партійні збори. На цей раз недавно відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому була засуджена згубна для держави політика, яку проводив бувший перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов.

Відкривши партійні збори, Віталій Паревич з сумом у голосі розповів про це і зі злістю знову підняв голову, поставив стілець, підскочив і здер зі стіни портрет Микити Хрущова:

— Антидержавний чоловік, волонтарист, ворог народу, — кричав немилосердно.

З-під скла вийняв паперову фотографію і давай рвати на шматки, — ось тобі, ось тобі, — далі викрикував. Потім кинув шматки паперу на підлогу і почав розтирати мештами...

ОСІНЬ 1968 РОКУ

ГОСТИНИ

I

днієї неділі, вийшовши із церкви, подружжя Марковських Катерина з Михайлом запросили до себе додому на своєрідні гостини Василю з Николою Ватамановичів. Ніколи у церкві не було. Останнім часом до церкви не ходив. Запросили Петра Угрину, і Ганну Сливчук. Марковські наймили Службу Богу.

— Ми так і не зрозуміли по кому ця служба Божа?

— Ми все розкажемо. Давайте по порядку.

— Просимо, прийдіть до нас та прийдіть. Та ми гейби трохи свої. Секретів між нами нема. Згадаємо наші молоді літа... Поспіваємо... Хтозна, чи ще буде така нагода зустрітися разом. Люди в селі групуються, сходяться товариствами, а ми ніколи та й ніколи. Та й ви, кумо Василю, візьміть з собою кума Николу, то нічого, що не був у церкві. Ми будемо усім раді. Та й нагода поспіла посидіти, така нагода. Ади той уже вмер, той вмирає, життя таке наше, а ми всі живі здорові, то чого нам не зустрічатися?

— Щось ви, куми Марковські, темните...

— Щось ви не доказуєте...

— Чий когут дзьобнув вас у тім'я?

І після обіду посходилися. Коли вже всі порозсідалися за столом, Михайло підвівся наляв усім в стаканчики самогонки обвів усіх поглядом, таємниче усміхнувся:

— Дорогі наші гості, дорогі друзі, добірне товариство, цими днями пройшло п'ятдесят років нашому Листопадовому зриву і створенню Західно-Української Народної республіки, в цьому році минуло сто років нашої «Просвіті», останній раз ми відзначали 70-річчя в 1938 році, і в цьому році минуло двадцять років нашому сільському повстанню проти радянської влади.

Ми почали рідко зустрічатися, роботи й роботи, від них можна пукнути в цьому колгоспі і нічого доробитися. Правда,

заробили аж по дванадцять рублів пенсії. Отож, мусимо ще працювати. Хоча вже в роках. Порадилися з Катериною і вирішили запросити вас, найняти службу Божу в церкві за ці важливі дати в нашому житті, і разом відзначити. Під приводом, що служба за здоров'я, мусимо скриватися від тих кагебістів. Якби знали, то нам усім би не поздоровилося.

Любі мої! Може не так склалося, як хотіли наші батьки, не так склалося, як ми хотіли, в результаті, багато наших дітей, родичів, сусідів, нема сьогодні серед нас в живих, отож пом'янімо їх, бо то наше життя. Теперішня молодіж того не знає, та й не треба їм того всього знати. Десь не стримаються зі словами, сексотів повно на кожному кроці, можуть бути великі неприємності. Наші діти ідуть собі своєю дорогою, і ніколи не будуть жити так, як ми пережили. Ми жили бідно, але весело.

Усі підвелися і не змовляючись тихенько заспівали:

Ще не вмерла Україна

В усіх заблищали очі, до тепер згорблені, випрямилися, руки повиягали вниз, голови підняли:

Ні слава, ні воля

Ще нам браття, українці,

Усміхнеться доля!

Потекли сльози. Це були сльози радості, сльози щастя. Це була їхня молодість. Вони були щирими українцями:

Душу й тіло ми положем

За нашу свободу

І покажем, що ми браття,

Козацького роду!

Всі випили до дна, як колись... як колись...

Коли трохи перекусили Катерина, як господиня, щоб надати святковості їхнім приймам, першою почала співати, припрошуючи гостей:

Гості мої любі-милі,

За тесовим столом

Просим їсти, просим пити

З низеньким поклоном.

І всім вклонилася до пояса. Гості, презирнувшись між собою, від непривички відповіли теж пісню:

Ой виросло фасулиня
До самої стелі,
Як газдиня заспівала,
Всі гості веселі!

Михайло підхопив:

Просим їсти, просим пити,	Гості мої, любі-милі,
Просим ся живити,	Гості приходящі,
А що в нашім домі нема,	Здається ми, любі гості,
Просим вибачети.	Що ви позлотащі.

— Які ви нам усі дорогі, які милі, — зі сльозами на очах ймив Петра за шию, Ганну і Василю поцілував, — колись нас було чотири друзі... Здавалося, як скала... Як ми зустрічалися, як допомагали один одному... Як то було, як то було... Життя є життя, — і змахнув сльозу з очей... Складне життя, а деколи навіть жорстоке... Хто би міг колись сказати, що на старість будемо жити під ногою москалів. Що так скоро піде від нас Василь... Га?

Хлопець і дівчина вибирають собі на небі зірку щастя. Колись і ми вибирали, — махнувши задумливо головою, подивився на свою Катерину. — Де вона, сьогодні, ота зірка щастя?... На якому відтинку свого життя ми її втратили? Га?

— Михайле, не гріши! Не гріши! В людей буває й гірше...

II

Гості від несподіванки, що такого ще не бачили і не чули, дивилися один на одного і не знали, що їм робити. Але тут же Катерина подала на стіл домашній сир, зверху накритий вареною солониною, подрібнений соломкою, студенець, цвітлі. Почала наливати у стаканчики. Пильно подивившись на Николу, потім на Василю, налляла лише пів стаканчика.

— Наливай повний, — хрипло мовив досі мовчавший Никола Ватаманович, — бо як буде неповна, коли помреш, буде зуби видко.

Усі засміялися., згадавши вуйка Василя.

Випивши вдруге по стаканчику, щоб підняти настрій, Петро з жінками заспівали:

Ой виорав газда нивку
Від межі до краю,
Подивіться, люди добрі,
Який газда файний.

І показав усміхаючись на Михайла. Василина і Ганна продовжили:

Газда файний, газда файний,
Газдиня — ще краща,
Вона ходить біля гостей,
Як зіронька ясна.

Ганна Сливчук відіклала ложку, посумніла. Всі подивилися на неї:

— Як собі нагадаю, як нагадаю, — і плачучи почала згадувати, — як учора це було, прийшов з фронту мій молодшенький Місько, одружився і зі своїм товаришем Миколою Станичем, теж фронтовиком, разом із молодими жінками поїхали в сусіднє село на саму Покрову на храм до своїх знайомих фронтовиків. Коло церкви Місьо чогось розвертався. Навпроти сільська рада. Перед нею стояв з автоматом енкаведист. Місьо живий був, енергійний. Зупинив коні. Скочив з фіри і чогось направився до енкаведиста, чи хотів щось запитати, чи поговорити. Той без попередження полоснув Міся з автомата. Впав наповал. З підводи скочив Станич і підбіг до вбитого. Енкаведист випустив нову чергу з автомата і той теж наповал. Боже! Дві молоді молодичі їхали з чоловіками-фронтовиками на храм щоб повеселитися, а звідти приїхали вдовами. З убитими чоловіками. Я думала, що не переживу такого горя. Що то творилося. Яке було беззаконня. Сьогодні хоч чуть-чуть наладналося, але гаразду ще нема. Такий був добрий, такий робітний, слухняний...

В хаті запала мовчанка. Кожний думав про своє.

— Ну та що ви, прийшли сюди сумувати? — і Катерина витираючи рота, продовжила співом:

Гості мої, гості любі,
Гості мої пишні,

Дякуємо, файні гості,
Що ви до нас прийшли.

У Ганни від повстанського терору загинув чоловік. Була вдовою, і їй заспівали:

Гірко теє пиво пити,
Котре сколочене,
Гірко серцю веселитись,
Котре засмучене.

Никола одружився і пішов газдувати на бік. Біля неї мав бути молодшенький.

Гості, знаючи її ситуацію, заспівали:

Їхав козак з України	Ой козаче, козаченьку,
Та й зблудив з дороги,	Звідки тобі знати
Повертає на подвір'я	Що на моєму подвір'ї
До бідної вдови.	Мужа не видати?

Ой ти, вдово, ти, вдовонько,	Пізнаю тебе я, вдово,
Як ти поживаєш?	По твоїй оборі —
Сумне твоє подвір'ячко,	Сумне твоє подвір'ячко,
Що мужа не маєш.	Ти сама в зажурі.

Знову усі задумалися. Через деякий час помахавши головою заговорила Василина.

— Боже! Які то були страшні часи. Як сьогодні перед очима. Зв'язкова привела шістьох повстанців.

— Вуйно! Погодуйте їх. А я десь через годину прийду за ними.

Я, якраз зібралася пекти хліб. Розчинила тісто, змастила солониною пательні і вже почала розкидати тісто. Але, як треба то треба.

Хлопці пороздівалися. Поскладали біля хатнього порогу автомати. Я скоренько підпалила в кухні і почала розігрівати картоплю. Коли це хтось надворі, як закричить:

— Облава! Енкаведисти!

Мені все похололо в середині. Думаю: «Все! Кінець! Хоч би Никола був дома. А то кудись пішов і нема й нема»

Хлопці махом з автоматами вискочили до сіней, на драбину і на горище. Драбину потягнули за собою. Я глип, а їхня

верхня одежа складена на лаві. Боже! Мені похололо всередині. Що робити? Що робити? Глядь а на воротах стоять совіти. Я раз, і тоті кожухи, куфайки в піч. Звідси заклала картоплинням, соломою. Підпалю, а сірники не займаються. Чи то зі страху, чи відсиріли. Руки трясуться, губи трясуться. Чую вже ходять у снігах. Раз сірник загорівся, я в піч, а солома також, чи налякалася, чи сира але не дуже хоче горіти. Раз двері відкриваються, чи від протягу, чи щось інше, солома зайнялася вогнем, картоплиння також. Ввійшли два совіти, а я ніг під собою не чую.

— Хазяйка! Бандеровцев не відела?

— А вони звідки тут можуть бути? — ледве вимовила, в роті висохло, язик затигнуло аж у горло.

— Печьошь хлеб?

— Зараз буду пекти.

Постояли ще трохи і вийшли. Ті кілька хвилин, що стояли в хаті мені здалися роком.

Пройшло кілька днів, заходять вісім чоловік. Всі у мазепинках, на переді причеплені тризуби.

— Вуйно! Ви москалів не бачили?

— Ні!

— А вони часто до вас заходять?

— Коли бувають облави, то заходять лише на подвір'я, — але їхні надмірні питання, поведінка насторожили мене. Думаю, а де зв'язкова? Як вони прийшли без неї? Тут щось не так.

— Вуйно! Дайте нам щось попоїсти. Ми дуже голодні. Ми йдемо аж з Чорного лісу.

— Я немаю що дати їсти. Нам з чоловіком та дітьми не стане до літа.

— Як? Ми воюємо за Українську Самостійну Соборну, проливаємо кров, підкладаємо свої голови, а ви жалієте нам дати попоїсти?

Один з них відкрив куфер.

— Е-е-е! Голубочки. Зразу розкусила хто вони. Наші ніколи не вимагали. Як нема то й нема. Поверталися і в двері.

— Добре! Зараз щось приготую, лише принесу капусти, вона

у мене в stodолі, — думаю аби лиш трапити на подвір'я. Я вас зараз нагодую. А там!

— Гвавт! Гвавт! Люди! Рабівники прийшли. Грабують! Грабую-ю-ю-ють! Рятуйте-е-е-е! — ех, мої «бандерівці» з хати, та в ноги, лиш дим за ними та й біла нитка. А то перед тим кількома днями раніше Николиха Петрова пожаліла і дала попоїсти. А ввечері приїхала машина, всіх на машину і загуділи до Сибіру.

III

— Гай, гай! Буде цієї! Якби це все оповісти і описати, то треба не однієї волової шкіри, — Катерина подала гарячі страви. Це була начинка-разівка і юшка з барабулі, запалена пшеничним борошном.

Гості подивилися один на одного і до страви заспівали:

З Торговиці вітер віє
Сухе літо буде,
Хто начинку не поліє,
Їсти їй не буде.

Стограмовий стаканчик, ходив вкругову за столом. Серед гостей був удівець, йому померла жінка. Одружився вдруге. Всі подивилися на Петра Угрина і заспівали:

Іде старий дорогою —	А хто вмер, а хто вмер,
Та й люлечку курить,	Вже більше не жиє,
Йому вмерла перша жінка,	Маєш, милий, другу жінку,
А він ся не журить.	Най сорочку вшиє.

Після цієї співанки всі затихли і поринули у свої невеселі думи. Щоб зняти напругу, господиня блиснула очима:

— Давайте говорити про щось веселіше. Ти пам'ятаєш, Васи-лино, як ми ходили на жнива до колгоспу? Ще досвіта, а машина вже свище, машиніст кличе до роботи. А ми що зробили, зробили коло хати, насамперед здоїти корову, віднести молоко до молочарні і вигнати корову на пасовище, не ївши, не погодувавши дітей, летимо, як дурні, бо бригадир зараз буде кричати, що запізнюємось. Кожний день лиш до роботи й до роботи, цілий місяць не розгинаєш спину, а за місяць маєш лише то 12 то 15 трудоднів. Чистісінько, як колись за панщини, ще вповідали мої дід, як хо-

тів жонц так і записував. Прийдеться у восени дадуть по кілька мішечків пшениці і то з половиною. Та ми так на току віємо, віємо, таке чисте зерно заносимо до комори, а нам дають з половиною. Ну й що робити? Беремо з собою, продавали такі брезентові сумки з двома вухами, ніби беремо їду. І кожна лиш зиркає по боках, де начальство, аби набрати сумку зерна і кудись в солому. А машиніст був добрий, ніколи на нас не кричав. Надвечір лише дивимосся, де начальство? Найдужче боялися уповноваженого, бо той як ловив, то зразу віз до Городенки в міліцію. Що саме головне хотіла вповісти. Котра вже набере сумку іховає, то так працює аж приспівує, а котра ще не набрала, робота не береться, то в один бік глипає, то в інший. І так поки ненабере сумку.

— А я що вам розкажу, — усміхнулася Ганна Сливчукова, — одного разу на Задніх Гонах визбируємо картоплю. Начальства гейби нема, надвечір кожна набрала в мішок, скільки може занести і одна за одною спустилися до Тополівки і стежкою додому. Не пройшли і сто метрів, як з-під верби назустріч виходить уповноважений. Ми трохи що не обробилися зі страху. Першою йшла Настя Угринова, а він до неї трохи залицявся. Приблизившись впритул, Настя мішок пускає з рук, ловить його руками за шию і до цілування. Ми стали, як укопані. Вона опустила руку і махнула аби скоренько йшли. Лиш одна за одною і бігом по стежці. Через хвилю Настя нас наздогнала. Ми зі страху попадали, як почали сміятися, то трохи що не попукали. Потім усі вділили Насті потрохи картоплі і пішли кожна додому.

— Йой! А що я вам уповім! — в хаті зробилася веселіша атмосфера, — пам'ятаєте, як нас з Настею Угриноюю половили, коли ми під півкляннями терли колосся. Та то була чиста біда. Ще як до Петра було то було, а перед жнивими чисто біда. Комора порожня, хліба можна було купити хіба у Городенці або аж у Снятині, і то такі черги, що за однією хлібиною треба вистояти півднини. По-перше, не було кому йти у будний день, а по-друге, в хаті не було ні копійки. Що то платили в кінці року, по пару рублів. Як втреш з-за дня з кілограм пшениці, поставиш звечора на опецьок, трохи підсушиш, вдосвіта пожорниш і вже дітям є корж до молока. Хоч глевкий, глевкий, але хоч якась їда.

Отож, уже всі йдуть додому, ми з Настею присіли під півклянею і давай терти. Тремо, тремо, щось уже трохи втерли, коли це раз, їде тачанка уповноваженого. На тачанці їздовий, уповноважений і голова колгоспу. Я присіла, а Настя не витримала і зі страху піднялася. Нас обскочили, на тачанку і до Городенки в міліцію. Закрили в камеру. Правда, дали нам повечеряти. Від ранку нічого не їли. Ми їмо, такий смачний борщ, а так сміємося, бо де би такого доброго борщу наїлися. Лише біда, бо діти, дома голодні.

Вже почали надрімувати, цілий день нагарувалися, коли це чуємо якийсь крик?

— Що за злодіїв привезли?

Черговий міліціонер відкриває двері.

— Привезли з Топорівців. Зловили біля півкланів. Терли пшеницю.

— І багато втерли? — той побіг і приніс два невеликі кульки зв'язаних з тоненьких хустинок, — тут є по півкілограма.

— Тю-ю-ю-ю! Дурні! Це з того колгоспу, де платять по два колоски на трудовень? — і повернувся до нас.

Думаємо все: — Аж тепер нам кримінал! Ми знали, що за любов крадіжку з колгоспного поля судили на кілька років.

— Ану марш звідси! Аби я вас тут більше не бачив! Дома діти на вас чекають! Знайшлися мені злодії!

Настя вперед, я за нею.

— Стійте! — як крикне. Ми задеревіли. — А це чому не забираєте з собою?

Ми вхопили свої кульки і в двері. Бігли аж за Городенку. Так задихалися, трохи присіли відпочити, потім, як почали реготати, якби хтось побачив, подумав би, що це дурні ходять ночами і регочуть.

Ми мали ще впerezані під спідницями мішки. Махом пройшовши дванадцять кілометрів, вже видно наше село. Ми йшли попри городнину. Така файна капуста блистить супроти місяця, такі гарні головки. Подивилися одна на одну і в капусту. Набрали по мішку і додому.

Всі уважно слухали, а потім почали сміятися і підбирати Ганну, як говорять у народі, мити плечі. Насміялися досхочу.

IV

Катерина подала до столу гарячі голубці з кукурудзяним борошном. Смачно заправлені смаженою цибулею зі шкварками.

Гості знову своєї:

З Задубрівців вітер віє —
Суха осінь буде,
Хто голубці не полиє,
Їсти їх не буде.

Повеселілі гості пили один до одного і стаканчик знову пішов по руках. Пісні продовжувалися. Заспівали, жаліючи Петра, що взяв за жінку набагато молодшу від себе.

Покотився горішок по полю,	А я тобі, чоловіче, їсти не зварила,
Одружився старий з молодю.	Мене дуже молодую голова боліла.
Їде старий у поле орати,	Взяв милий прутик тоненький
А молода до корчми гуляти.	Та й почав жінку лікувати.

Посидівши, поговоривши про всячину, жінки заспівали Василю, Никола котрої колись дуже пив. Потім перестав. Але сьогодні вже клював носом.

Зацвіла ружа трояка.	Не бий ня, мужу, не карай,
Зацвіла ружа трояка,	Не бий ня, мужу, не карай,
Маю я мужа, мужа я маю,	Бо лишу тя діти, лишу ті дрібні,
Маю я мужа пияка.	Сама піду аж за Дунай.

— Отак треба робити з усіма тими, що полюбляють горілочку, — підсумувала Катерина, поглянувши на Николу.

Петра і Михайла, звичайно, і співанка і слова Катерини зачепили за живе, вони не пияки, але Николіні товариші, і їм стало жаль за нього. Тож у відповідь заспівали:

Та й ти кажеш, моя мила,	Тоді будеш банувати
Що я п'ю.	Йй тужити,
Тоді будеш банувати.	Як я буду на лаві
Як я вмру.	Лежати.

Після цієї співанки всі сміялися, жартували.

— І знову зайшла бесіда про колгосп.

— Ти пам'ятаєш, Ганнусю, і ти, Василю, як ми були коло машини на Поповій?

Ті обидві подивилися одна на одну, мовляв, про що йде мова?

— Зараз нагадаєте. Сонце вже пішло на сполудне. Навколо було так тихо, гаряче повітря било в обличчя, ну як буває у жнива. Хоть би тобі повіяв вітерець, так ні. Мабуть, від спеки втомився, і як все навколо, десь відпочивав.

Їздові возять снопи з поля, ми ввихаємося біля молотарки, пшениця вже пересохла, бо так куриться з-під машини, а в тій будці, куди подають полову, очі відкрити не можна. А треба її відбирати, бо машину заб'є.

Навіть птиця мовчала, ні тобі цвірінкання горобців, хоть би десь шебеснув соловейко, як то вони нероз співають, ні диких голубів, ні цвіркунів, ні жабів, хоч навколо скільки викопаних ям з-під торфу і повні води — все зі спеки дрімало.

З начальства нема нікого. Нам тільки цього й треба. Лише токовий. Ми слідкуємо за ним, а він ходить напиться води, то в той агітвагончик читати газети. Ми одна по одній лише наберемо зерна, але не в сумки, бо вони нам стали замалими, — у великі зимові хустки. Хустки міцні і йде більше пшениці, і до луку, який ріс недалеко.

А в лузі, людоньки, рай і Божа благодать! Прохолодно, таке чисте повітря, помежи кущі в'ється ожинник, такий буйний, на декотрих корчах уже спіла ожина, якби це по роботах, то здається, не відірвалася б від таких спілих і солодких плодів. Але урвала одну-дві ягоди і бігом назад, бо чекають інші...

Нараз приїхав легковою машиною якийсь начальник з Городенки. Потім говорили, що то голова райвиконкому. Ходив, ходив довколо молотарки, пішов також у луг, напевно, для себе. Усім похололо всередині. На таке ми не розраховували. Дивимося, кличе токового, потім кількох чоловіків зі стирти. Ті почали виносити клунки і складати недалеко молотарки в ряд. Всіх біля молотарки працювало сорок дві особи. Клунків нарахували сорок один.

Молотарку зупинили. Якби то в інший час таке зробили під час жнив, то би пришили політику, мов, зриваємо жнива, а начальству, та ще й з району можна. І той з району почав питати:

— Чиї клунки?

Усі мовчать, ніби води в рот набрали. Приїхав голова колгоспу. Почав на нас кричати. Потім сказав, щоб машину запустили до роботи. До вечора ще далеко. Всі впали духом. Робота не йде. Всі лише думають, що з цього вийде?

Нарешті, вже під кінець роботи, приїхав з Городенки воронок. З нього зіскочив міліціонер, а за ним великий пес. Усі перелякалися. Що тепер буде? Що затіяли?

Сказали ставати в шеренгу навпроти тих клунків. Кажу вам по правді, я такий страх тоді дістала, що, ади, тепер розкажу, а мені вже ноги трясуться. Пройшло кілька років, а я те забути не можу. Ну що ти, Василенко, не пам'ятаєш?

Та заусміхалася:

— Та як не пам'ятаю? Я також там була.

— Кажуть нам, якщо ми не хочемо признатися чиї клунки, то вони дізнаються самі за допомогою пса. Я собі думаю: «А що пес? Це дурниця. Хіба пес на цьому розуміється. Навіть у душі трохи повесіліла». Але коли пес понюхав Гайсаччин клунок і біг, біг попри людей, а навпроти Гайсачки став і як загарчав, то мені знову стало страшно. Зі страху думала, що зараз тут-таки впаду.

Міліціонер Гайсачку відвів набік, а з нею клунок. Жінки! Я як побачила, що пес нюхає мій клунок і біжить у мій бік, думала, не витримаю, а як добіг, як гаркнув, я подумала, що отут на місці помру зі страху. Мене також відвели з клунком на бік. Так по одному, по одному, залишився лише токовий. Він один нічого не набирив.

Усі за столом від душі сміялися.

— Ага! Вам добре тепер сміятися. А тоді було не до сміху. Ще й сьогодні не можу про те спокійно говорити. Але досить цього! Давайте їсти пончики з узваром.

І Катерина подала на стіл пончики з узваром. Гості гостилися, далі жартували, сміялися з тих оповідок, які щойно почули. Всім дуже хотілося хоч на якусь мить забути про свої сімейні клопоти.

— Йой! Ви тут нагадали за того голову райвиконкому. Нашої сусіди, Марії Петрової, хлопець був у шпиталі. Бахур пас худобу, сонце пригріло, приліг на траву та й заснув. І дістав запалення легенів. Його поклали до шпиталю. Палата була на другому поверсі, якраз над вхідними дверьми. Цей хлопчисько, Петрусь, мив слоїк від сиру зі сметаною. Бахурові було сім років, що він ще розумів. Це було навесні, вже добре припікало сонце, та й вікна були відкритими. Бахур, довго не думаючи, руку у відкрите вікно, слоїк раз і перевернув.

А в лікарню ранком привезли синка цього голови райвиконкому, упав з якогось дерева чи даху і дістав струс мозку. Ну і його тато, приїхав відвідати своє чадо. І якраз у цей час входив у двері, а тут йому на голову, бах! Літру помиїв.

— Ха-ха-ха-ха-ха! Ги-ги-ги-ги-ги! — зареготали. Навіть не стрималася Василина Ватаманович, яка це все вповідала.

— Боже! Що там творилося! — продовжувала. — Всі забігали. Одні витирають голову, інші перепрошують, треті прибігли в палату і давай кричати на хлопця. До вечора виписали з лікарні, як якогось там порушника.

— Як слабого?

— А то їм що до того?

— А якби помер від того запалення?

— А їм що до того? На одного більше, на одного менше! Що хтось піде до суду чи кудись інде? В них усе в руках — райкоми, райвиконкоми, прокурор, міліція, суди... Ми на сьогоднішній день є безправний народ. Ми переможені... Чи мали якісь права за Австрії, за Польщі, за німців, чи тепер за москалів? З-за Австрії січовики ходили з синьо-жовтими прапорами, з-за Польщі, співали свій національний український гімн, при цьому шандарі вставали скидали кашкети і прикладали два пальці до голови, а тепер це не дай Боже! Та то якого би було крику. Скінчилося би все Сибіром.

Чоловіки переглянулися межи собою, усміхнулись і заспівали:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте

Та й на мене, Кармелюка,
Всю надію майте!

— І-і-і-й-й! — скривившись у бік чоловіків, махнула рукою Катерина. Та й що було з хлопцем Марічиним?

— Та що? Купила козу, щогодини поїла хлопця козячим молоком та й так виходила.

— То таке! — вперше сьогодні обізвався Никола Ватаманович, на диво сьогодні мало пив, — нам на фронті показували кіно «Чапаєв». Так там, мені добре запам'яталося, прийшли сільські вуйки до Чапаєва та й жаліються: «Белиє пріходют — грабят, красніє — грабят. А куда девацца бедному крест'яніну?...» Отаке-то! Така в них політика! І що робити?

VI

Усі замовчали. Кожний поринув у свої нелегкі думи. Звичайно, в думках зійшлися в одному, що їм тут, у Марковських, було дуже добре.

Правда, Ганна не могла собі таке дозволити. Самотня вдова. Петро не мав доброї газдині. Нема понад його Настуню. Те саме не могла зробити і Василина, бо Никола хоч деколи, от як сьогодні, і стримувався, проте колись дуже пив. Гризлася, аби не повторилося.

Гості заговорили про польові роботи, господарські справи, радили один одному, що і як робити, де і що садити на городі, щоб добрий був політок. Розпитували, хто був минулої неділі на базарі, по чому худоба, поросята. Хто перед сном говорить скільки отченашів і Богородице Діво...

За столом панувала весела обстановка. Всім здавалося, що повернулися в молоді роки, і було так весело, як колись на вечорницях. З облич не сходила усмішка, очі блистіли, ще трохи, то, може, би й танцювали гуцулки. Не обійшлося без співів про Довбуша, Кармелюка, Сагайдачного та ін.

Сонечко сідало все нижче і нижче. Почав звіватися легенький вітерець, зриваючи з дерев пожовклі листочки. Котрі легші, то носив і носив у повітрі крутячи ними, перевертаючи, котрі — важчі, падали на землю, встеляючи її. Тут були зеленкуваті, жовті,

червоні. На землі ніби лежала тканина ряднина. І таке все воно було гарне, що милувало око.

— А це правда, Катерино, що колись у вашому кінці городу стояли укріплення від нападів татар?

— Я знаю? Колись ще вповідали мої дід, дай їм Боже царство небесне, — і перехрестилася, за нею те саме зробили гості, — я була така маленька, а їм ніби вповідав їхній дід, що насправду в кінці нашого міста стояли укріплення від нападів татарів. Наш місто припадає до Вікнянки, і вони йшли по березі, а на Осоках були великі багна, і ці укріплення впиралися в ті багна.

— А як йшли ці укріплення тут?

— Видай, йшли по цій теперішній дорозі аж на Красноставці, як там далі, я не знаю. Ще дід уповідали, що глину на ці укріплення возили волами з нашого глинища, що коло нас. Тому тут так багато бракує землі. Земля ця була, як і тепер, жовта і годилася на такі потреби.

Всі уявили на хвилю, як колись по цій землі скакали на своїх низькорослих конях, мов птиці, орди диких турків і татар, крики і зойки оборонців, як укріплення поливалися людською кров'ю, як знемагали наші предки перед атакуючими з великою перевагою в живій силі турками і татарами. Місто стріло над цими укріпленнями і цим крихітним селом, як скиглили чайки над багнами стривожені прибуваюшою кривавою водою. Тернистий шлях випав їхнім пращурам. А їм легший? Скільки морів довелося долати, — море горя, крові, сліз, несправедливості, байдужості...

Мовчанка тривала досить довгою, і спонтанно прозвучала пісня:

А в долинах бубни б'ють,
Бо в неволі людей ведуть.
Коло шиїв аркани в'ються,
А на ногах ланци б'ються...

Переглянувшись між собою і знову ж таки тихенько, але з великим азартом, з іскорками в очах, чи то від випитого, чи від великого вродженого українського патріотизму, заспівали:

Гей! Пан Трильовський в Топорівцях,
Гей! На Святу неділю,
Гей! На Святу — наше славне товариство
Гей! Машерує — раз, два, три!...

Гей! Разом з людом всім,
Гей! Заклав «Січ» — нашу надію,
Гей! Заклав «Січ» — наше славне товариство
Гей! Машерує — раз, два, три!...

І знову повернулися до роздумів.

— А ця гребля, що йде від млина аж до Гусаків. Також дід уповідали, що глину на цю греблю брали звідси, із Глинища.

— Тепер я працюю в ланці на вирощуванні городнини на Сливкові. Так-от після дощичу, як блисне сонечко і земля починає підсихати, то так видно, як колись була якась забудова. Так видно, як стояли стіни хатів, інших споруд. І то так рядком. Через кілька метрів навпроти така сама картина. І туди тягнуться, туди. Напевно, то були вулиці. Також дід уповідали, що там колись було село. Ще й тепер, коли сапаємо, то висапуємо кавалки цегли, особливо горнят, якихось збанків

— Так, так. Цікаво знати минувшину. Якщо забудемо, то не будемо мати право на майбутнє.

— От якби знайшовся молодець аби це все від нас позаписував. То-то би було цікаво нашим дітям, онукам, правнукам.

— Ага! Хто дозволить таке писати? Хіба зразу до Сибіру. Ви думаєте, що табори розвалили? Чекають на своє.

— Це правда. Думаю, їх охороняють і зберігають. Ще й гроші затрачують.

— Хіба ще можуть повернутися до тих страшних часів?

— Гай, гай! Як казав поляк: «Хлоп собі мисле а Бог те все кресле».

— Ади, бачите куме, скільки всього переговорили, а за Листопадовий зрив, за нашу “Просвіту”, за топорівське повстання ні слова. Не стало нам часу, ой не стало. Вже вечоріє, треба розходитися. Замало ми зустрічаємося, ой замало...

Знову запала мовчанка.

Як усім не хотілося покидати хату Марковських, як не хотілося покидати таку веселу компанію і йти додому, де було в кожного повно негараздів. Нагадавши про те, їх мовби підмінили. Обличчя знову стали засмученими, суворими. Але всьому є початок і кінець. Чоловіки встали і заспівали:

Та як ми си посходили,	За нас то ся насудили
То собі побудьмо,	Та й наговорили,
За нас люди судять-гудять,	А нам аж ся з тої туги
Ми здорові будьмо.	Кучері завили.

Жінки підтримали:

Ой кучері-кучерики,	Та й не раз я постояла,
Кучері кручені,	Та й поговорила,
Та й не раз я постояла	Не раз мене за кучері
З вами до вечері.	Мамка моя била.

Гості на прощання випили порогове і заспівали:

Ой вдарила нога в ногу	Ой росте спорищ, ой росте спорищ,
Коліно в коліно,	Росте при дорозі
Ой чи п'ємо, чи не п'ємо,	Товариство моє, бувай здорове,
Додому ходімо.	Бо я вже на порозі.

Попрощалися з господарями, подякували за таку гостину і повиходили надвір. Господарі провели до воріт. Вони ще довго стояли, говорили. Як їм не хотілося розходитися і повертатися, мовби в інший світ.

Онуки Марковських сиділи весь час тихо на печі. Слухали від старших про життєві перипетії і не все їм було зрозуміле. Коли гості вийшли з хати, діти, як ті ластів'ята, шугонули за стіл і доїли залишені страви. Для них це теж були своєрідні гостини.

ОСІНЬ 2004 РОКУ

ПОМАРАНЧЕВА

I

ніг разом з дощем заліплювали очі. Краплини талого снігу попадали за комір, топилися і текли по плечах, грудях. Скрізь, куди не глянь на Майдані Незалежності стояла вода зі снігом. Їм видали намет на чотирьох. Михайло Станич скривився. Ну як тут розкласти намет, якщо скрізь на плитках вода. Семен Ватаманович побачив, як хлопці несли пінопластові плити. Побіг і розпитався, що їх можна взяти за Бесарабкою. Микола Сливчук побіг разом з Семеном туди. Невдовзі принесли дві великі плити. Склали докупи. Якраз одержали непогану підлогу на цілий намет. Це не є спасінням, але все-таки ліпше, ніж ставити у воду і в наметі чалапати по воді. Навет натягнули. Занесли до середини матраци, спальні мішки. Можна було сидіти і чекати, коли закінчиться негода. Але приїхали до Києва на майдан Незалежності не для відпочинку, а захистити своє виборче право. Зі всієї України з'їжджався народ, щоб захистити те право. Свою долю хотіли віддати й онуки наших героїв. Вони теж, як і їхні батьки, діди, пращури хотіли мати свою державу, свою Україну. За все треба боротися. За життя, за любов, за щастя. І за державу теж! Бо вона у нас одна-єдина!

Ще кілька днів тому входили до складу виборчої комісії по виборах Президента України. Вже зранку слідкували за подіями, які проходили по всій Україні. На виборчій дільниці встановили телевізор. Виборці дружно голосували за свого Президента і з тривогою позирали на екран. Дехто затримувався, а дехто спішився додому, щоб там, у теплій обстановці, спостерігати за ситуацією в цілій державі. Вже зранку передали, що на одній із дільниць Черкаської області вбито капітана міліції. Зловмисники забрали в нього зброю. На Волині викрадено сейф зі списками виборців і бюлетенями, побито міліціонера. На Кіровоградщині масово виключають представників майбутнього Президента зі

складу виборчих комісій, виганяють спостерігачів і журналістів. На Чернігівщині заміновано одну із виборчих діляниць. І пішло поїхало. Майже звідусіль надходять повідомлення про масове голосування «відкріпними».

— Що воно твориться? Невже буде кінець світу? — поглипали один на одного виборці і не знаходили відповіді. Всі мовчали. На таке безправство ще ніхто не знайшов відповіді.

За брезентом намету чулися дружні вигуки:

—Свободу не спинити!

— Фальсифікаціям — ні! Махінаціям — ні! Поняттям —ні! Ні брехні!

Михайло повернувся до своїх думок. Увечері підрахували голоси і залишилися задоволені. Майже всі топорівчани проголосували за свого Президента. Повезли голоси до Городенки. Там на кожному кроці відчувалася тривога за долю виборів.

Ранком зібрали усіх активістів від «Нашої України» — партії нового Президента:

— Панове! Ви чули вчора ввечері дані екзит-полів. Усі заявили, що перемагає наш кандидат. У результаті наш новий Президент заявив про недовіру виборчій комісії. Також заявив: «Ми закликаємо: шановні громадяни, прийдіть ранком у понеділок, тобто сьогодні, на Майдан! Захистимо своє виборче право! Тільки що подзвонили з Києва, народ збирається на Майдані Незалежності. Дана відповідна вказівка: кожне село, район, область повинні відіслати своїх представників до Києва. Ми повинні підтримати цей спротив!

І ось вони тут. Вони є першими ластівочками. А як добре організували підготовку до виборів. Скрізь виступали в користь народного кандидата, читали свіжий, ще гарячий вірш Дмитра Павличка:

Голосуйте за чисту воду,
За хліба щоденного Божу яву,
Голосуйте за честь і свободу,
Хоч отруєну, але живу...
Голосуйте за козацьку підкову,
Вийняту з поля в ніч степову,

Голосуйте за рідну мову,
Хоч отруєну, але живу.
А як знову загарчать кайдани,
Ошкірється кривда стара,
Виходьте на площі й майдани,
Як на Хрещення до Дніпра!

За брезентом відчувався клекіт на Майдані. Здавалося, що зібралося багато людей. Ніхто не відав, що це поки що мізер. Хтось азартно виступав. Почалися вигуки: «Нас багато, нас не подолати!» «Банду — геть! Кучму — геть!».

Михайло скривився, згадавши почуту на вулиці в Городенці розмову двох сивочолих ветеранів:

— Як ти думаєш, Николо? Оця молодіж, яка викрикувала колись ганьба комуністам, бігали з синьо-жовтими стягами, наслухавшись на мітингах про невдачі наших батьків, захистять сьогоднішній свій вибір? А якщо потрібно, чи підставлять свої груди?

Той закашлявся, довго сморкався у хусточку, витер сльози.

— Ні! — і помахав головою, — на превеликий жаль, ні! Мій колего.

— А чому ти так думаєш?

— Вони вже дешицю надбали добра і думають, що того досить. Не відають, що завтра прийдуть вороги і те все можуть забрати. Сьогодні думають не про державу, а тільки про себе. Це є великою помилкою. Хіба ти не чув? «А що мені дала Україна?» Вловив? Коли ми били москалів, підкладали свої груди чи гнили по сибірських таборах, хтось із нас про таке думав? Держава понад усе! Це було в нас на першому місці. Або здобудеш, або згинеш!

Співрозмовник умовк. На очах від безсилля виступили сльози. Він теж витягнув хусточку і, ніби сморкаючись, почав витирати очі.

Михайло вийшов з намету. Звідусіль віддавало Франковим: «Дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю!» А зі сцени лунало:

— Шановні друзі, я переконаний, що ми, як чесний народ, переживемо цей складний іспит, доб'ємося перемоги, яку визнає влада. Тому я хочу звернутися до кожного з вас і сказати: мої дорогі друзі, не розходьтеся! Будьте на Майдані! До нас з усієї України поїздами, автомобілями, літаками добираються та йдуть десятки тисяч людей. Тому, шановні друзі, ми насамперед маємо залишитися на Хрещатику, розбити намети й бути готовими до

роботи в цих складних умовах. Тож збережіть цей дух, який у вас тепер є, бо вашими вустами тепер говорить ваша віра. А це головне, що дає сили...

Тут до Михайла підійшов керівник районного наметового містечка:

— Здоров, Михайле! Бачу ви вже освоїлися. А це головне. Будьте на сторожі і пильними. Не піддавайтесь на ніякі провокації. Тримайтеся разом. Навколо непевна обстановка. До Києва з'їжджаються військові. Багато ешелонів скупчилося на приміських станціях з донецькими «братками». Навколо ЦВК стоїть багато КРАЗів і КАМАЗів загрузеними піском і глиною.

Повз них пройшов гурт дівчат, які насторожено оглядалися довкола. Одну з них запримітив Михайло. «Ну й красива» — замітив про себе і пильно подивився на неї. Вона теж нагородила поглядом молодого красеня і усміхнулася. Михайлові в грудях зробилося гаряче. Готовий був кинутися вслід, але голос співрозмовника трохи остудив його:

— Михайле! Михайле! Ти не чуєш мене? Михайле! — і торкнувся рукою до плеча.

— Га!? Та чую. Чому не чую.

— Ти приїхав сюди на дівчат задивлятися чи ділом займатися?

— Одне й друге, — усміхнувся і знову повернув голову вслід дівчатам. Трохи шкрябало на душі, що такі красиві, а говорили російською.

По небу клубочилися темні хмари. Одні пливли ніби кораблі по морю, інші перекочувалися опускаючись все нижче і нижче. Окремі хмари ніби хтось розривав на двоє, на троє і кидав ними то вправо, то вліво. По обличчях співрозмовників хлестав дощ із мокрим снігом. Дув холодний пронизливий вітер, який пробирався під одержу і студив молоді розгарячілі тіла. Навколо почало біліти. Неопале листя на каштанах покривалося снігом і все дужче й дужче звисало, як мокре катраня. Угорі безперестанку каркало море вороння. Окремі особини різко піднімалися вгору, ніби якась невидима сила кидала ними вверх, інших так само вниз. «І тут їх повно» — пронеслася думка в Михайловій голові.

— Тільки що передали, — продовжував керівник наметового містечка від Городенківського району, — що вже призначений комендант Майдану. Йому безпосередньо підпорядковуються керівники обласних наметових містечок, а ми вже — обласним. У даний час штаб «Нашої України» розробляє план наших дій на найближчий час. Він буде обговорюватися на засіданні Національного комітету із захисту Конституції. Із завтрашнього дня тут на Майдані будуть розгорнуті польові кухні і вбиральні. Годувати будуть безплатно. Що ще буде нового, будемо передавати. Якщо будуть виникати якісь питання, приходи.

Дошові краплі переходили в сніг. В обличчя почало кидати сніжинцею. Крупні сніжинки заліплювали вуха, ніс, очі. Хлопці попіднімали коміри, але це не рятувало.

— Давай зайдемо в намет, — запропонував Михайло.

Співрозмовник засміявся.

— Це як у циган. Циган розбив намет на снігу. Діти повибігали надвір босими і давай грати в сніжки. Циган схопив батіг і їх шмагати:

— Ану до хати, ану до хати!.

Обидва усміхнулися. Сміятися не було охоти.

А Майдан вирував. Співала Руслана Лижичка, Марія Бурмака, Оксана Білозір. Аж десь опівночі Майдан почав стихати. Пізня пора, холод, сон брав своє. Повсюди чавкала вода.

II

Зранку над Києвом небо трохи прояснилося. Кілька разів блиснуло сонце і освітило велику кількість людей на Майдані. З кожною годиною народу все більшало і більшало. З усіх куточків України їхали автобусами, поїздами, машинами. Народ ніби спустили з ланца. Всі були схвильовані, стривожені, але з високопіднятими головами, очі в усіх світилися якимось особливим блиском. Відчувалося, хто прибув сюди, запалиться цим вогником свободи, набереться енергії, яка якимось по-особливому виділялася з середини півмільйонного натовпу і буде світити вогником, випромінювати енергію усе своє послідує життя. Пройшло небагато часу, і небо вкотре затягнулося темними хмарами. Гул на

Майдані, безпереривне каркання ворін, якось гнітило душу людей, особливо, коли почали передавати один одному: «Під вечір будуть оголошені результати голосування». Дехто все-таки надіявся на справедливість, тим паче думали, що такий великий здви́г народу вплине по-особливому на членів ЦВК. Мало хто з них знав, що там сидять десятки політтехнологів, наших і північної сусідки, обдумують кожне слово, як утихомирити збуджений народ, зробити своє діло і в президенське крісло посадити свого ставленика.

Дехто на справедливість розраховував і в «Нашій Україні». Щоб не збурювати народ на Майдані і не допустити до якихось екцесів, тільки окремі були повідомлені, щоби незаметно пробиратися до будинку ЦВК. Під вечір мали оголосити результати голосування і визначити переможця президенських перегонів.

До будинку ЦВК вирушили Михайло Станич, Семен Ватаманович і Микола Сливчук. Те що вони там побачили їх шокувало. Уздовж огорожі з внутрішнього боку, а також у проміжку між стаціонарною триметровоюогорожею і тимчасовою півтора-метровою чергували бійці спецназу. У дворі стояло кілька водометних бронетранспортерів. З них знято маскувальну сітку, тобто приведені у повну бойову готовність. У дворі безперестанку переміщаються то в один бік, то в інший бійці спецназу у повному обмундируванні: у касках, наколінниках і бронежилетах, але без щитів і зброї. Навколо огорожі знадвору щільними рядами стоять завантажені глиною і піском вантажні машини. Мовби по команді, одні машини окупували прихильники одного кандидата у Президенти, інші — другого. Наші хлопці, тільки появившись, миттєво зорієнтувалися в обстановці і в один миг теж сиділи на одній із машин. Звідти ще ліпше проглядався двір Центрвиборчкому. Те, що вони побачили, робилося не стихійно. Хтось цим процесом усе-таки керував. Біля двісті донецьких братків заблокували підходи до Центральної виборчої комісії, зайняли і ті машини з піском, що стояли біля входу, заблокували підземний перехід на виході з метро «Печерська». Невдовзі до ЦВК почали підїжджати легкові авта. Всі пасажири направлялися до приміщення. Не всі на машинах знали, що зараз Ківалов має оголосити

ім»я переможця президентських перегонів. Проте багато людей покинули Майдан і теж вирушили в бік ЦВК. Невдовзі була заповнена частина вулиці Інститутської. Люди скандували ім'я свого улюбленця, народного Президента, над яким планували поглимитися ворожі сили на Банковій. Скандували і «Нас багато – нас не подолати!».

У цей час у великій залі зібралася велика кількість прихильників обох кандидатів у Президенти України — Прем'єр-Міністра і лідера опозиції. Розпочалося засідання ЦВК. Вів засідання Ківалов, оголосивши, що з невеликою перевагою голосів перше місце посів Прем'єр - Міністр. Що тут почалося — крики, свист...

Не звертаючи уваги на протести прихильників лідера опозиції, все-таки вручив посвідчення Президента України...

Усе це передалося на вулицю. Народ почав скандувати «Ганьба ЦВК! Ганьба! Ганьба!». Після цього всі вирушили в бік Майдану. В колоні йшли з опущеними головами і наші герої, картаючи себе в думках, що нічого не зробили, щоб цього ганебного явища не сталося, не перешкодили, не сповнили надій своїх односельчан, які їм наказували перед поїздкою, щоб без перемоги не приїжджали.

Раптом Михайло відчув на собі якийсь пильний погляд. Повернув голову і побачив її. Ту, котру запримітив кілька днів назад. Тепер вона була ще красивішою. Його так і тягнуло до неї. Хотів узяти за руку, приголубити: «Ти моя! Ти моя навіки!». Невже це його доля? За кілька днів це вже вдруге. Знову, як і в перший раз, зробилося гаряче в грудях, аж спітнів, якимось зробився безсилим перед її поглядом, якби накинула на нього мотузку, то пішов би за нею, як бичок на налігачі. Скільки би так тягнулося не знає. Але хтось штовхнув під бік. Подивився, а то Семен:

— Що з тобою, Михайле? Гукаю, гукаю, а ти як оглух?

Він справді ніби оглух. Повернув голову, а його фею як корова язиком злизала. Крутив головою, крутив і не побачив. Така злість найшла на Семена, що зараз-таки тут потягнув би по писку. Таку справу змарнував. Таку справу.

— Ідемо на Майдан? — вкотре заговорив Семен.

— А куди ж іще?

Коли підійшли до Майдану, хлопці його не впізнали. Людей було скільки, що зайняли не тільки Майдан Незалежності, а й увесь відрізок, що йшов від Європейської площі, також щільно стояли вздовж Хрещатика, на вул. Інститутській аж до Банкової.

Чорні хмари продовжували клубочитись над Майданом кидаючи густим лапатим снігом. Але на це ніхто не звертав уваги. Від такої великої маси людей виділялася пара, яка струйками піднімалася вверх. Як у жнива, коли немилосердно пече сонце і з землі піднімається в мерехтінні гаряче повітря так само відбувалося щось подібне і тепер. Здавалося, що Майданом, як і людьми коливає якась божественна сила, ніби воду в морі, то вперед, то назад. На сцені, збудованій зазделегідь для цього опозицією, стояли лідери кількох партій, як вони себе називали, демократичного спрямування. Азартно говорив жестикулюючи руками кандидат від опозиції:

— Декілька хвилин назад ЦВК дев'ятьма голосами сформувала кінцеві висновки по результатах виборів, де на два з лишнім відсотки мене опередив мій опонент. Цим рішенням вони хотіли поставити нас на коліна, сказати, що ми бидло.

— Ганьба! Ганьба ЦВК! Нас багато, нас не подолати! — загудів Майдан.

— Вони хотіли сказати, — продовжував промовець, — що, попри всі їхні маніпуляції, беруть верх над людським голосом, над людською мовою. Від сьогодні відповідальність за захист демократії в Україні бере на себе тільки що створений національного порятунку. Ми прийняли рішення провести всеукраїнський політичний страйк.

Його виступ продовжили інші лідери Помаранчевої революції, які заявили:

— Всеукраїнський страйк означає, що ми звертаємося до свого активу на місцях, щоб вони організовували наших громадян на спротив теперішній владі. Робиться перерив занять у вищих навчальних і середніх спеціальних закладах, припиняють роботу підприємства.

— Влада вчинила державний переворот, оголосивши незаконно нашого опонента Президентом України. Завтра подамо скаргу до Верховного суду. Знайте, що в Українському домі на початку вул. Хрещатик розмістився штаб, який координує дії учасників акції громадянської непокори, що приїхали з усіх регіонів України.

Майдан вирував скандуючи:

— Нас багато, нас не подолати! Банду — геть! Кучму — геть! Схід і Захід — разом! Донецьк, Донбас, приєднуйтеся до нас! Міліція — з народом! Фальсифікаціям — ні! Махінаціям — ні! Полятиям — ні! Ні брехні! Кідалов підрахуй! Яйце — це сила, що зека завалила!

І багато інших закликів. Припинити енергію мільйонної маси було неможливо. Це була страшна сила, яка могла трощити будинки, огорожі, стерти з землі велику кількість техніки, якби хтось спробував стати їм впоперек дороги. Навколо крутилося повно бритоголових, які провокували окремих учасників громадянської непокори на бійку. То в одному боці Майдану, то в іншому стояли напготові війська спецназу і працівники міліції. Але по периметру Майдану взад і вперед ходили наші хлопці, керівники наметових містечок, так звані чергові. На своїх десятих метрах чергували Михайло, Семен і Микола.

Раптом Михайла вдарило ніби струмом. Уже вкотре побачив ту, котра так запала йому в душу. Він почав просто марити нею. Стояв і їв її поїдом. Вона повернулася і теж не зводила з нього свого погляду.

— Чого став, як укопаний? — штуркнув під бік Микола, — хіба не чув, що стояти на одному місці не можна? Треба ходити, ходити...

Михайло не міг відірвати ноги від землі. Його мовби паралізувало. Зрозумів, що закохався по вуха. Хто вона, його незнайомка? Звідки тут появилася? Як з нею познайомитися? Коли вчився в університеті, вільно говорив до дівчат, спілкувався з ними, жартував і такого ніколи не відчував. А тепер? Що з ним? Невже це справжнє кохання? Він і раніше закохувався. Але такого з ним не було. Це вперше.

Зі сцени лунало над Майданом і над ближчими вулицями:
Шановні члени Верховного Суду України!

У результаті відвертого, цинічного фальшування виборів Президента України, про що свідчать численні та незаперечні докази, які підтверджені вітчизняними та міжнародними спостерігачами, повстав народ. Народ — носій суверенітету, єдине джерело влади. Згідно з Конституцією народ має право не виконувати злочинних розпоряджень та наказів і будь-якими засобами захищати своє вільне волевиявлення.

Шановні судді! Сьогодні від вас залежить законне і мирне врегулювання загрозливого стану, який може обернутись у кризу трагедію. Від вас залежить, чи Україна піде дорогою демократії, верховенства права, чи піде шляхом тоталітаризму, потоптання загальнолюдських прав, жорстокої боротьби за правду і свободу. Ви сьогодні — єдина гілка влади, здатна бути арбітром, коли інші гілки влади неспроможні консолідувати суспільство.

Майдан затих і слухав усе із затаєним подихом. Чути було як там то там надривно кашляють простуджені. На них цитькали, шипіли, хотіли усе почути, що зачитували зі сцени. Адже тут вирішувалася доля їхньої неньки України. Тут вершилася доля України. Якою їй бути далі.

— Ми ждемо від вас справедливого рішення... — останні слова заглушили крики радості людей. Здавалося, ось відбудеться суд і настане справедливість. Їхнього кандидата визнають переможцем у передвиборних перегонах, і вони всі роз'їдуться щасливі по домах. Хто так вважав, глибоко помилявся.

Майдан продовжував гудіти. На сцені почали співати Тарас Петриненко, гурти «Плач Єремії», «Мандри», «Тартак» і інші.

III

Усі ці ночі світилися вікна у Президентському палаці на Банковій. Головний кумир у державі, який до цього допустив, уже кілька ночей не спав. Сон не брав. Хто б міг сподіватися на таке? Якби хто сказав тиждень тому, що таке може статися, ніколи б не повірив. Хто таке може організувати? Хто? Народ? Та ніколи! Хто, хто, а він уже вивчив психіку цього народу. Онде, знайшло-

ся кілька мудаків, які хотіли збурити супроти нього цей народ. І що з того вийшло? А нічого! Походили вулицями Києва, походили, погаласували та й розійшлися. Думав, що так буде й тепер. «Але піднялася така маса народу» — і помахав головою. Єдина надія на погоду. Сніг, ранні міцні морози охолодять людей. Розбіжуться. Але землю вже накрит сніг, почалися морози, а люду не убавляється. Навпаки! Стає все більше й більше. Йому доповіли, що з усіх регіонів щодня курсують автобуси, легкові авта, одні від'їжджають, інші на їх місце приїжджають. Хто це організовує. Хто цим керує? Звідки появилася така сила? Невже заграниця? Як це його така довірена Служба Безпеки України, міліцейські генерали, такі визначні прокурори прогледіли?

Президент піднявся з м'якого дивана і заходив по залу. З-за дверей, штор і безлічі ширм за ним слідкували десятки очей. Махни пальцем — і вони вже перед ним. Кілька днів радять йому ввести внутрішні війська, спецнази, водометні машини й очистити Майдан Незалежності від людського фактору. Це саме радить зробити російський Президент. Навіть обіцяє допомогти спецназом. Що йому радити звідти, з Москви. Скільки разів йому толкував, що Україна — це не Росія. Вони там, у білокам'яній, ніяк не можуть до сьогодні второпати, як це сталося, що Україна стала незалежною державою. По сьогодні їм здається, що це й далі їхня країна. Скільки людей прислав сюди російський Президент з різними технологіями, і що з того вийшло? Пшик! Вони думають, що то так собі. А то не так! Ой, не так! І наші гарячі голови радять. Дуже вже їм сверблять руки. Зараз би пустили жареного півня. Але їм що? Відповідати не будуть. Потім усі покажуть пальцем на нього. Так, так! На нього.

І цей лідер опозиції звідкись узявся на його голову. Заартачився. Що вчора толкував йому, що треба примиритися, а що робити? Адже не вернеш. Поїзд поїхав. Так ні! Оголоси мене Президентом і баста! Як це можна? Адже ЦВК вже оголосила результати виборів. Так ні! Пішов на Майдан і там проголосив про початок Помаранчевої революції. Гм! Гм! Революції. Це що? Будуть усіх нас арештовувати чи як? Не розумію. Однак так чи не так, але ця справа, напевно, поверне в інший бік і оголить новий хід історії.

IV

Четвертий день гуде Майдан. Незважаючи на погану погоду, людей не зменшується, а збільшується. Мітинг продовжується. На підтримку помаранчевим прибули колишні Президенти Польщі – Лех Валенса і Олександр Квасневський. Для підтримки приїхало кілька десятків польських студентів. Їх усі радо вітали.

Близько трьох тисяч прихильників оголошеного ЦВК Президентом України після мітингу у парку навпроти Кабінету Міністрів пішли колонами в бік Печерської Лаври. Проходячи повз помаранчевих, і ті й ті скандували «Україна! Україна! Україна!». Прибуло поповнення і з Городенківського району. Коли запитали хлопців, чи не бажають повернутися додому, щоб трохи відпочити, Михайло відповів:

— Ні! Ми будемо до повної перемоги.

— Це якої?

— Поки наш лідер опозиції не буде проголошений Президентом України.

— Ну що ж! Молодці! Так тримати!

В їхній намет поселилася Маруся Угринова з Топорівців. Її чоловік працював у Іспанії на заробітках. Дома залишила на батьків дітей і захотіла допомогти утвердити справедливість. Хлопці покрутили носами, але нічого не поробиш. Буде сидіти тут і стерегти намет та їхні речі. Вони почували себе тут як дома. За цих кілька днів подружилися з багатьма людьми з різних регіонів України. Це було велике і дружнє товариство. У кожного було щось причеплене до одягу помаранчеве: або шалик на шиї, шматок стрічки на грудях, клейончата накидка. Так скоріше пізнавали один одного. Забагато вешталось серед них донецьких братків.

Скоро всі дізналися, що, згідно з рішенням Верховного Суду, призупинено друкування в органах масових засобів повідомлення про обрання Прем'єр-Міністра Президентом України. Від почутого Майдан скандував і скандував. У багатьох виступили сльози радості. Це була перша перемога помаранчевих. Недаром у таких важких умовах пробули уже кілька днів. До остаточної перемоги ще було далеко.

Щоб прискорити цей процес, лідери опозиції прийняли рішення про мирну облогу приміщення адміністрації Президента, Будинку уряду і приміщення Верховної Ради. Михайло Станич, обв'язавшись ланцюгом, пішов у бік Адміністрації Президента України. Семен Ватаманович до Будинку Уряду, а Микола Сливчук — до Верховної Ради.

Хлопці, обв'язані ланцюгами, йшли вкупі. Хоч їхній хід вважався ненасильницьким, але все могло бути. Могло дійти і до штурму. Тим паче, що вони цього хотіли. Дуже вже хотілося пом'янути ребра спецназівцям і братам. Підійшовши поближче, вишикувалися у три шеренги і ймилися руками один одного за ланци. Так вірогідніше було утриматися і не дати міліціонерам, яких побачили, розірвати їхні лави. Готувалися до всього. Декому роздали протигазу, аби захиститися від сльозогінного газу, і військові шапки-вушанки. Раптом хтось закричав:

— Це провокація! Ми не армія, ми мирна революція. Навіщо нам видають військову амуніцію?

І хлопці почали те все кидати набік. За високою огорожею у кілька рядів стояли спецназівці. Всі озброєні, у касках, наколінниках і бронежилетах зі щитами поперед себе. Це видовище декому лоскотало ніздрі. У повітрі запахло кров'ю. Настала гробова тиша.

Раптом із-за огорожі пролунало:

— Михайле! Ти що тут робиш?

— Васильку! Братчику! І ти тут?

Це був його молодший брат, який служив у внутрішніх військах, але у Львові. І їх сюди приперли. Рятують свою шкіру, скоти, — подумав Михайло.

— Ти будеш у мене стріляти?

Михайло раптом почав розцеплювати куртку. Зі злості затряслися руки. Йому заважав ланцюг. Якось розірвав, оголив груди.

— На-а! Стріляй! Коли приїхав аж сюди!

До Михайла підскочив, звідки не візьмись, браток і ймив за поли куртки:

— Ах ти, бандеро!

У цей час пролунала якась команда. Спецназівці позаду помаранчевих і за огорожею взяли в руки щити, тобто приготувалися до штурму.

Тут, де не візьмись, появилася Михайлова мила й кохана в думках і щосили вдарила братка по морді:

— Ах ти шльондра! І ти заодно с німі?

Підбігли Михайлові товариші, взяли братка попід руки і відвели в бік. Його мила і кохана кинулася на груди.

— Мілий мой! Любимий! Как я ждала етого случая!

У Михайлові губи вп'ялися гарячі, пухленькі, мовби малинові уста. Він теж обійняв її за шию, і все закрутилося перед очима. У цей час хтось крикнув:

— Кучма подав у відставку! Йдемо святкувати перемогу!

Більшість загомоніла і без команди подалася в бік Майдану. Пізніше з'ясувалося, що це була провокація. Можливо, й добре, що так сталося, бо революція могла піти іншим шляхом.

До Майдану повертався і Михайло, але не самий. Він тримав її за руку, яка чомусь така була гарячою, що і йому від неї зробилося гаряче по всьому тілу.

— Мене звуть Михайлом.

— А мене Танюшей!

— Я з Івано-Франківщини.

— Я с Донецка.

— У мене закінчений університет, — не знати чого розпочав Михайло.

— І у меня!

— Ніде не працюю, бо не знайшов роботи.

— І я! – почув у відповідь.

Вони не зводили одне з одного погляд. Отак ішли, взявшись за руки, і нічого більше довкола не бачили. Чим ближче підходили до Майдану, тим дужче було чути шум, гам, музику і співи. Вона щось йому розповідала, але він не все чув, так само він щось уповідав, вона тільки помахувала головою. Він відчував, що вона не все чує, але говорив, говорив, ніби боявся, що хтось його переб'є.

Обоє підсвідомо дійшли до їхнього намету. В середині нікого не було. В цей час Семен щосили бив палицями по залізній бочці

біля Будинку Уряду, а Микола був у числі тих які держали облогу Верховної Ради. Настя, напевно, десь знайшла тепле місце і там пригніздилася. Зайшовши до середини, Михайло зразу замітив, що появилось безліч усяких речей. Маруся стягала все до намету. Таня побачила двоспальний мішок, миттю роздяглася і пірнула в холодний мішок, світючи звідти очима. Михайлові нічого не залишалось, як так само роздягнутися в холодному наметі і пірнути в обійми своєї коханої. Для них тепер нічого не існувало: ні помаранчеві, ні той гул, що вирував за брезентом, ні музика, ні співи. Вони відчували тільки одне одного. Розгарячілі тіла, як мати народила, борсалися в мішку у відповідному ритмі. Від задоволення, що тільки їм обом випало таке щастя, постогнували. Стискали одне одного в обіймах, п'янкі поцілунки заводили їх знову і знову. Так було нескінченне число разів, поки змучені не послули.

Деся о третій годині їх розбудила київська бабуса:

— Ану гаряченького супчику. Гарячого. Надворі похолодало. Взялося морозцем. Зима бере своє.

Михайло від несподіванки розплющив очі. Від приємного запаху закрутилося в голові. Аж тепер пригадав, що від учорашнього обіду нічого не їв. Витягнув зі спального мішка голу руку, яку обпекло холодом, витягнув з купи одягу бюстгальтер, кофту, светер і кинув Тані. Сам натягнув на себе сорочку, светер. Висунувся до половини з мішка і прийняв тарілку супу, з якого піднімалася пара. Сьорбнувши, відчув, як гарячість розливається по всьому тілу. Обое смачно поїли і подякували бабусі, яка не спить, а турбується, чи ходить хтось із гостей Києва голодний.

— Учора в такий спосіб нагодувала п'ятдесят чоловік. Ото ходжу і заглядаю в кожний намет. Більшість, напевно, знайшли теплі місця і там ночують. Але є доволі і в наметах. Сидіть тут, милочки, сидіть. Поможіть прийти до влади нашому кандидатові від опозиції. Це наш міся, справжній міся. Я молюся щоденно, щоб йому допоміг і наш Господь Бог.

Так цікаво говорючи і загадково усміхаючись, бабуса вислизнула з намету. Молодята, роздягнувшись, знову опустили у спальний мішок і продовжували насолоджуватися життям.

Ранком їх розбудив його мобільний:

— Мамо! Це я! Все нормально. Вчора бачив нашого Василя. Ні! Не говорив! Не було можливості. Похолодало. Мені тепло, не хвилюйся! Мамо! Я тут зустрів свою долю! – і подивився на свою Танюшу. Я такий щасливий! Думаю, що тепер ти не будеш дорікати, що не одружуюсь. Тепер це буде точно. Згоди? Ще не питав, - і знову з люб'язністю подивився на Таню. Та кивнула в знак згоди. Мамо! Є згода! Є! Я ще подзвоню! Чи буду бачитись з Василем? Не знаю! Він серед військових. Мамо, не турбуйся! Думаю, що до стрілянини не дійде. Все буде добре! Коли? Поки Президентом стане наш кандидат, за якого ми голосували. Все, мамо! Все!

І знову обійми, поцілунки. Михайлові не вірилося, що ось так несподівано знайшов дружину і став чоловіком, можна сказати, став сімейним.

V

Через два дні прийшов з-під Верховної Ради Микола Сливчук. Схудлий, почорнілий, але очі блистіли від радості:

— Домоглися! Доконали! Верховна Рада таки визнала результати виборів недійсними і оголосила недовіру Центвиборчкому.

Друзі на radoщах обнялися.

— Ось маємо ще одну перемогу! — вигукнув Михайло, і подивився на свою Танюшу. — Миколо, знайомся, це моя дружина.

— Це що ж виходить, поки я стояв на чатах під Верховною Радою, а Семен бубнить у бочку, ти тут кохався?

— Ну чому ти так? Ми теж не сиділи, склавши руки, — почервонів Михайло і не помітив, що говорить уже від імені двох.

Обстановка напружилася. Микола, напевно, всього-на-всього висловився про друга від заздрощів, що той відхопив тут на Майдані таку собі красуню. Він теж був не проти. Навіть про таке не задумувався. Йому теж пора одружуватись. Теж закінчив університет і й досі не знайшов такої, щоб полонила серце. І Семен такий самий, як вони. Здобули вищу освіту, а роботи катма. Отож після виборів Президента планували поїхати в Іспанію. Навіть повіробляли закордонні паспорти. Молоді, здорові, чого сидіти дома на батьківській ший. А тут таке сталося, таке стало-

ся, що з охотою поїхали до Києва. Тепер їхня дружба руйнується. Цей хитрунчик випадає з їхніх планів, бо навряд чи тепер поїде з ними за кордон на роботу. Але й файну дівчину підхопив, ох і файну!

Чим би це все закінчилося ніхто не знає, але тут прямо-таки ввалилася до намету Маруся Угринова. Одна сумка звисала на плечах, інша на грудях. Захекавшись, скинула сумки на матрац. З однієї вивалилися плетені шерстяні шкарпетки, з іншої — палки ковбаси.

Миколі злість чи заздрість ще не пройшла і він накинувся на Настю:

— Ми прийшли сюди щоб перемогла справедливість, не спимо по-людськи, не доїдаємо, а ти приїхала сюди пожитися. Бачу, ти не дримаєш!

— О-о-о-х! — протягнула Маруся, — найшлися мені робітнички. Один тут кайфує в наметі хто знає з ким, а ти десь там пропадав під теплою ковдрою. Тото від вас велика користь помаранчевим. Третього ще й досі нема, десь також набувається..

Микола кинувся з кулаками до Марусі. Між ними скочив Михайло.

— Що, може битися будеш? О цеї, цеї, паночку! Цього ще бракувало. А ти знаєш, що я теж щоденно пропадаю біля он тих казанів. Попробуй наготувати на морозі, під пекучим холодним вітром, зварити і нагодувати таку велику ораву лайдаків, як ви, які лиш аби наїстися досита, напитися і знайти щось подібне, як ось, — і Настя поглянула на Михайла, — валандаються цілими днями по Майдану і лиш стараються аби потрапити на фотостенди, щоб їх показали на всю Україну. Потім будуть говорити, ми були на Майдані від початку аж до кінця. Від початку аж до кінця! А користі від вас — тьфу!

Наступила мовчанка. Маруся сортувала продукти по пакетах: ковбасу кількох сортів, шоколадні цукерки, лимони, апельсини, мандарини. Потім вовняні шкарпетки, колготки, майки, футболки, навіть гарно сплетений светер.

Михайло переглянувся з Миколою: «Це ж усе привозять сюди для учасників спротиву, щоб не перемерзли, не голодували. Всяк

везе, що може, аби допомогти повсталим. А це все розвозять ось такі спритні ділки по домах і там будуть торгувати, якщо вже не торгують їхні родичі. Кому біда така ситуація, а кому мама рідна».

Їхні сумніви підтвердилися, коли в намет просунулася чиясь голова:

— Марусю! Ну що ти там. Де твої сумки, бо ми вже їдемо. Не забудь на другий раз і за мене.

Зі сцени на Майдані чулася чиясь хвилююча розповідь:

— Євген Кушнар'єв учора оголосив харківщину автономією. Сьогодні в Северодонецьку відбувається з'їзд депутатів усіх рівнів, з порядком денним: «Проведення референдуму щодо федералізації України». На цей з'їзд прибуло багато росіян, навіть прибув мер Москви Лужков. Отакої! Коли в Україні біда, закрутилися всі яструби і ладні цю нещасну державу розірвати на шматки.

— Ганьба! Ганьба! Не дозволимо! Не дамо! Нас багато, нас не подолати! Це зрадники! Зрадників під суд! Зрадників під суд! — скандував Майдан.

VI

На початку грудня Верховний Суд після багатоденного обговорення визнав численні факти порушення законів і Конституції України в ході виборів, у результаті чого вимоги опозиції були частково задоволені. Зокрема, результати другого туру голосування були оголошені недійсними і було призначено повторне голосування. За роботою Верховного Суду слідкувала вся країна.

Це була чергова перемога людей на Майдані і всього українського народу. Люди обіймалися, цілувалися зі сльозами на устах. Весь світ слідкував, як Україна вийде з цієї політичної кризи.

Маруся Угринова показувала усім районку, де красувалася на фотографії в білих ковпаку і фартусі біля великих чанів з друшляком у руках. Красувалася, мов героїня Помаранчевої революції на Майдані Незалежності в Києві.

На Хрещатику священики Києво-Печерської лаври вінчали тих, хто під час буремних днів Помаранчевої революції поєднав свої долі. Таку ініціативу підтримали і Михайло з Танею. Семен десь роздобув шматок білої тюлі, кілька квіток з білого паперу.

Тюль слугувала замість фати, з квіток сплели на голову Тані весільний вінок, і весільний вінок на груди молодому. Все було пре-красно, і крики «гірко», і лилося шампанське...

Михайло на радощах подзвонив додому:

— Мамо! Я одружився! Ми з Танею взяли шлюб. Домовляється, коли в нас буде весілля. Що піст? Давайте після Різдвяних свят. Скоро все закінчиться і всі роз'їдуться. Я поїду спершу до Таниних батьків у Донецьк. Потім приїдемо до нас. Мамо, все буде добре. Не переживай!

Через кілька днів Верховна Рада змінила склад Центральної виборчої комісії і прийняла поправки до закону про вибори президента з метою перекрити основні канали фальсифікації виборів. Прийняття цих поправок було результатом компромісу між владою й опозицією. У пакеті з ними була затверджена конституційна реформа, яка обмежувала владу президента України й передавала частину цих повноважень Кабінету Міністрів і парламенту. Коли Президентська свита переконалася, що програє і до влади все-таки прийде дійсний українець, який буде дбати про Українську державу, забрала у нього частину повноважень, щоб він не зміг нормально проводити народницькі реформи, розбудовувати Українську державу, тобто цією конституційною реформою скували йому руки. Також усе робили, щоб одна із лідерок великої опозиційної партії стала правдами і неправдами прем'єр-міністром. Ще тоді не всі «врубали», що колишній до цього прем'єр-міністр і майбутній — ставленики північної сусідки.

Після прийняття цих рішень революційна напруга в державі дещо спала. Це була ще одна перемога українського народу. Проте, як пізніше виявилось, це все було сплановано.

Центральна виборча комісія призначила провести повторне голосування на 26 грудня. Подальше перебування людей на Майдані не мало смислу, і всі почали роз'їжджатися по домах.

У Городенці зустрічали автобуси з революціонерами з оркестром. Було багато виступаючих. Надали слово і Марусі Угрин, як одній із найактивніших революціонерок. Напоследок від імені райдержадміністрації і районної ради вручали пам'ятні грамоти. Вручили і Марусі. Микола з Семеном, стояли похнюпивши голови.

VII

Настало свято Святого Юрія. Початок травня. Небо чисте мов слъоза. Здавалося би що настане спека. Але повівав ще холоднуватий вітерець і кудись забирав тепло, сонячні промені. Люди вперше в цьому році виганяли на пасовисько худобу. Весна була теплою і пасовисько зазеленіло добротною травою. По дорозі усі заглядали на один із городів, де рясно зеленіло жито. Здавна говорили, що на Святого Юра має сховатися в житі кура. Воно так і було. Вигнавши худобу, жінки поважно стелили на зелену траву дещо з одежі, розсідалися і придивлялися одна до одної. В зимовий період рідко бачилися, більше сиділи дома на теплих печах.

— Хотіла-м уповісти за Станичеву невістку, — першою розпочала Марія Марковська. Всі попритихали, бо це мало бути дуже цікавим. — Недавно зустрічалася з Катериною Станич. Боже! Не може нахвалитися своєю невісткою. Розповідає, що завжди вставала до роботи дуже рано, а ця встає ще скоріше від неї. І зразу до роботи. «Мамко, мамко ще трошки лежить. Я все пороблю сама». Кажу їй: «Дитино! Та ти ще така молода, поспали-сте ще трохи. Я все зроблю». Та де! Просто не дає мені. «Мамко, я сама! Мамко, я сама!». Люди! Це, видай, нема такого на ціле село. Яке це щастя припливло цим Станичам. Хто би на таке сподівався? Виросла у великому місті, на балконі, ніколи не бачила худоби, а тут як усе вміє робити, корову подоїти їй за віграшки. Таже декотра наша, що виросла в селі, вийде заміж і не вміє доїти корову. А ця, як та шпилька, не присяде, не приляже. Таже у Станичів господарка, Слава Богу, чималенька.

— Таже якось я була в магазині, — обізвалася інша молодичка, — дивлюся, прибігає цеся Таня, як вони її називають, бо по-нашому це Тетена. Геть-чисто говорить по-нашому. Не те що на українській літературній мові, а просто по-нашому. Ніхто би не повірив, що так можна вивчити нашу сільську мову. Це якесь чудо.

— То, жінки, таке, — обізвалася третя, — сьогоднішні москалі не ті, що були в нас у першу війну, як розповідали мої баба-небіжка, дай їм Боже царство небесне. Всі перехрестилися. То лиш водка й водка і баби. Коли прийшли другі москалі, наші визволителі, чули-сте, як уповідали старші, то таке було простече, що Господи! В Городенці ходили по магазинах у нічних сорочках. Думали, що то сукінки. А ті треті, що

прийшли після війни, то взагалі нас не мали за людей. Знущалися над нами. Ми всього не знаємо, бо були ще дітиськами. Але по розповідях старших, вривалися до хати і до куфрів. Грабували, як румуни. За самогонку були би життє взяли. Лиш пити й пити. Теперішні москалі, та ви бачили їх на весіллі у Станичів. Це зовсім інші люди. Гарно приодіті, культурні, ввічливі. Це не ті москалі, ой не ті. Хоть по-москальськи говорили, але ніхто з них не напився, не перебирали стравами, усе куштували підряд. Дуже хвалили кухарку, навіть підізвали до себе і розпитували, як готується така страва, така... Та що тут говорити. Пощастило цим Станичам з невісткою і сватами, ой повезло. Я так розумію, що сьогодні між тими москалями, як у нас ще їх називають, східняками, і нами, нема великої різниці. Єдине, що — у них москальська мова. Але, я думаю, тут великої біди нема. Ади, їхня Тетєна за півроку так вивчила нашу сільську мову, що можна лише подивуватися.

— А це правда, що коли донецькі свати від'їжджали, то говорили, що на другий раз, як приїдуть в гості, то вже будуть говорити по-українськи?

— О, це правда! Аби-м так здорова була. Сама чула.

— Е-е-е! Та вони знають українську мову. Але там усі говорять по-москальськи, то й вони. Та й привикли.

— Боже! Як собі нагадаю, як один зі сватів наслухався, як співають нашої, та й пішов гуляти гуцулки, приспівуючи:

Кучерявий баран,
Кучерявіє овци,
Кучерява Танюша
На все Топоровці.

— Як то усі сміялися, аж лягали на столи. А його жінка, вповідали, якась там професорка в університеті, дуже вчена, то все так вимахувала задом, то в один бік, то в інший, чисто, як наші молодичі. Ніхто з боку не повірив би, що то гуляла москалька. Файні люди. Недаром, коли від'їжджали, то зійшлося проводити майже все село. Так запізналися з ними за кілька днів. Так що нема чого ділити нашу Україну на Східну і Західну. Вона одна і та ж скрізь. Але ще багато в нас є дурних.

— Так, так... Підтакували жінки, вмовкаючи... Після такої бесіди вже ні про що не хотілося говорити.

І

Словнику Географічному Королівства польського (Варшава – Т. XII. С. 400) написано, що Топорівці — село повіту Городенка, 13 км на південь від Городенки, 15 км на південний схід, поштова станція Снятин, на північному заході розташована Торговиця, на південний схід і на схід Підвисоке, на південь Красноставці, на захід Задубрівці (три останні в Снятинському повіті).

Село лежить на доріччі Пруту, ліва притока Пруту — Тополівка. На лівій частині Тополівки розташовані Топорівці. З історії відомо, що село засновувалося тричі в різних місцях, недалеко одне від одного навколо непрохідного болота Осоки. Територія села покрита морем сліз і крові.

Як розвивалося село, як жилося топорівчанам, які перипетії долали на своєму шляху на тлі розвитку державотворчих процесів — про це та інше і йшла мова в цій епопеї.

У романах, повістях та новелах показано життя і боротьбу не тільки одного села, в його особі цілої Галичини, Західної України.

Звичайно, за такий довгий період багато чого змінилося. Осоки ще паном осушені. Зі Ставища залишилися лише назва. Давно на цьому місці є забудова, присадибні ділянки. На Ставищу пасовище, розділене невеличкою річечкою Тополівка, яка тече з Торговиці. З іншого боку тече невеличка Вікнянка, в селі впадає в Тополівку, роблячи ту більш потужною. Село розбудувалося по обидва боки Тополівки. Дерев тополь у селі майже не знайдете. Лише одне з урочищ на полі носить назву Тополівка. Напевно, це все, що залишилося від великого тополиного лісу. Село у давніші часи було одним із найпрогресивніших у повіті.

Життя є життя. Більшість героїв цієї епопеї відійшли у вічність. Живуть їхні прототипи. З Ватамановичів живе ще Семен, живуть вояки УПА — Богун і Чумак.

Цікава доля склалася у дивізійників. Федір Кульчик після того, як попав до монастиря, під чужими документами зумів закінчити

медичний інститут і працювати лікарем-статистом. Аж у 1980-ті роки його викрили органи КДБ. Не судили за строком давності. Аж на старості літ перейшов на своє справжнє прізвище. Щоб показати і розкрити образ Николи Щербатого, довелося використати матеріал двох прототипів. Справа в тому, що Никола розповів про себе лише до того часу, коли попав у полон і був свідком розстрілу тисячі дивізійників, уродженців зі Східних областей. Як далі склалася його доля, розповідати відмовився. Не міг спокійно про те говорити. Пізніше помер. Щоб до кінця показати, що з ним було усі ті роки, довелося розшукати прототипа з подібною долею.

Інша справа з Ярославом Семковичем. У 1990-ті роки Ярослав приїхав до Топорівців з Англії. Дуже плакав, особливо на могилі своїх батьків. Усе повторював, чому випала така тяжка доля. Адже, за його словами, і в Англії в нього не все було добре. Не склалося нормально і з сім'єю. Нікому тоді на думку не спало те все записати, що розказував про своє життя-буття. Щоб щось не пропустити з його розповідей, адже дещо призабулося, довелося вдатися до спогадів Василя Вериги, в якого доля виявилася аналогічною нашому герою.

У цій епопеї автор хотів показати, хто був нашим найбільшим поневолювачем і жорстоким окупантом. Мало хто нас розумів колись, як і тепер, якої шкоди завжди завдавала нам польська держава. Звісно, ми ненавидимо Йосипа Сталіна за його звірства супроти нашого народу, особливо Західної України до Великої Вітчизняної війни і після. Але хоче цього читач знати чи не хоче, тільки завдяки Йосипові Сталіну, який зненавидів польського Прем'єр-Міністра Сікорського за правду, яку той розкрутив відносно Катині, Західна Україна залишилася у складі Радянського Союзу, а отже у складі України. А так хтозна чи ми би сьогодні не були далі під Польщею, де нема жодної православної церкви, жодної української школи, не чути навіть українського слова. Ще й сьогодні більшість поляків називають наш край Малополющею. Щоб розкрити цю сторінку історії, довелося вдатися до багатомної праці «Політична історія України» видана редакційною колегією під головуванням Івана Кураса та праць Миколи Сивіцького, за що їм глибоко вдячний від душі.

У цій епопеї використана давня легенда, почута від моєї бабки. Вона не читала «Вечори на хуторі біля Диканьки» Миколи Гоголя, була неграмотна. Але, мабуть, у давні часи побутувала легенда на Східній Україні, що до царя можна потрапити на прийом тільки за допомогою нечистої сили, що й використав великий письменник Микола Гоголь. У Галичині теж, мабуть, побутувало, що до цесаря можна потрапити тільки за допомогою нечистої сили.

Більшість подій та історій цих романів, повістей і новел епопеї були насправді, а, може, й вигадані. Про це можуть розповісти річка Тополівка, урочища Осоки, Ставище, Тополівка, Глинище й самі Топорівці.

Кінець.

Топорівці – Снятин.

2010 рік.

СЛОВНИЧОК ДІАЛЕКТІВ

Байка - казка

байнет - штик від гвинтівки або великий ніж виготовлений зі старої коси

байстрюк - позашлюбна дитина

банек, банічок - казан, казанок

банти- поперечки на кроквах

банувати - жаліти

барки- поли верхнього одягу

бахури - підлітки

берладжі - обув на дерев'яній підошві оббита плетеною різхою.

бзина - бузина

бігме - заклинання

болван - дурень

борзенько - скоренько

бруксвина - абрикоса

будз - смачний продукт зі звернутого молока за допомогою казеїну

будити - коптити

Валандати - волочитися

вар - відвар сухофруктів

вузок - незаповнений чимось мішок

вереня- типу теперішньої простині, але виткана вручну на верстаті в домашніх умовах. Переважно з вовняних ниток

вечорниці- збір молоді в одній із сільських хат у зимовий період. Там дівчата пряли, плели, вишивали, співали, проводили різні ігри

вігнетка- грудка домашнього сиру

відай, видай - мабуть

віхті - жмутки із соломи чи якогось бадилля

вишник - зброджений настій вишень із цукром

вмалити- зменшити

втнути- щось зробити

вуйко - дядько

вуйна - тітка, дядина
вчепитися плота - повіситись

Галка цукру - рафінований цукор
галунка - зварене і зафарбоване яйце однією фарбою
гамати - їсти
гантелики - невеличкі буфети
гачі - вовняні штани
голодна Петрівка - піст перед святом Петра і Павла
горботка - шмат домотканого полотна із вовняних різнокольорових ниток. Служить за спідницю.
гралі - 4-зубкові вила
греди - під час мащіння хати на північній і східній стінах вмуровували три кругляки. На них зберігали сувої тканого полотна, верені, білизну
гузиця- задниця
гулікати- покрикувати
гуляти - танцювати

Гарчик - дерев'яний глечик
гвавт - рятуйте
гердан - насіяні намистини на стрічку узорами
гонзлі- засохлі грудочки овечого калу з глиною на кінцях вовняних косичок

Доховина- торф

Єпітрахіль - священича накидка

Жердка - висяча лата або кругляк біля ліжка на висоті 30 см від стелі
жнікати- жувати
жонс- керуючий справами у пана

Забава - вечір молоді
зашпотався - спіткнувся

зговорини - заручини
згарда - дівоча прикраса
згура - тала вода із борульок, які замерзають на горищі на
солом'яних сніпках
зносок- одне із перших маленьких курячих яєць
зрунтати- надірватися

Кавалок - кусок, шматок
каганець - невеликий світильник із гнотом: горить від олії, лою
і гасу
кагла- вихід димаря у сінях
казання - проповідь у церкві
каливороть - частина воза
капарство - бруд у хаті й господарстві
капка- калюжа
капці - туфлі
капшук- висушений сечовий міхур свині, у якому зберігали
подрібнений тютюн для куріння
катеринка - мале радіо
киптар - вишиваний півкожушок (без рукавів)
кецка, кіцки - грудка землі
кізли - крокви
кільо - кілограм
кімак - вербова палиця
клевчик- молоток
клепаня - головний убір
клямра- залізний прут, з обох боків загнуті кінці в один бік
і загострені
ковтати- стукати
когут - півень
колотач- палиця, якою розмішують кукурудзяне борошно в
кип'ятку
контетний - задоволений
кортіти - хотіти
кортечка - любовне захоплення
коршниця- дерев'яна споруда виплетена із вербової лози для збе-

рігання качанів кукурудзи
котики - внутрішня частина п'ястного суглоба
крижма - шмат білого полотна, який дають батькам на хрестинах
куделя- повісмо на грубій палиці, з якого прядуть нитки
кулеша - мамалиґа
кусак солонини- шмат солонини
кушка - дерев'яний прилад для зберігання бруска під час жнив
куфер - скриня для зберігання одєжі

Лабуз - кукурудзяні стебла
лава - пофарбована дошка на ніжках для сидіння
льос - доля, лотерея
лакація- акація
либитися- усміхатися
лигати - ковтати

Майн готт (нім.)- Боже мій!
Макогін -дерев'яна паличка на кінці з головою
мак-тріщек- дикий мак
маглівка - дошка для прання
мацати- торкатися
монтрожитьсья- тривожитьсья
моцний- сильний
муцуватися- силуватися
м'ясниці - період від Різдвяних свят до Великого посту

Навіглі- лівою рукою, навідліг
нагла кров залляла - раптова смерть
напудивсья- налякався
на складку (свиню)- продаж свинного м'яса по частинах
нафта - гас
начінка - страва із кукурудзяного борошна
натина - лобода
нендза - вошивість
нещісте - лихо
нипати - ходити

Образи- ікони
оденок- кругла стирта
околоті - вимолочені снопи
окрійка - тканий пояс із різнокольорових вовняних ниток для підперізування
окріп- кипляча вода
опецок - передня частина печі
остатний - останній

Папуша - згорток тютюнових листків
пательня- бляшана форма для випічки хліба
патент цісаря - указ, закон
періщити - бити
перепудився- перелякався
пилювати - спішити
писанка - розписане яйце воском і помальоване
пискувати- лаятися з кимось, сперечатися, кричати
писок - лице, обличчя
питлювати- молоти на борошно
півзні - збиті колики для притримування верхньої частини солом'яної крівлі
підтічка - нижня частина сорочки, яка звисає нижче колін
пльотки - плітки
повісмо - пучок оброблених конопель, або льону, готових до пря- діння
політок - урожай
помірок - певна кількість поля, шмат города або поля, що є до- датковим наділом
порснула - із шумом випускати повітря або воду через рот
портіниці - білі чоловічі штани із домотканого полотна
постерунок - поліцейський відділок
пражити - смажити
припічок- лавка між ліжком і піччю
притула - глиняна кришка для печі
платви - дерев'яні конструкції, які йдуть по цегляній стіні
пляц - місце на землі

половик- сокіл
поставники- підсвічники
представління - може бути концерт, вистава, збори
прибудова, причілок- добудовується збоку хати
притула - глиняна кришка для печі
путати - поздоровляти з днем ангела

Рабувати - грабувати
рийка - свиняче рило
розмітка- жіноча прикраса
роскаль - лопата для копання
рюкзак - речовий мішок

Саман - цегла з глини з соломою
сарака - бідна, бідний
сардак - суконна оздоблена накидка замість
верхнього одягу
сволок - балка, яка підтримує дерев'яне перекриття
сендзя - суддя
сибірка- солдатська зимова шапка
скидання оловом - зняття страху
скленка - пляшка
скрамник - хлів для свиней
солонина - підшкірне свинське сало
спориш - рослина
стандари- отвір під піччю
стежа- розвідка місцевості
сукенка - плаття

Тайстра- виткана узорами торбина з різнокольорових ниток
тачівка - дерев'яна товста палиця довжиною до півметра і діаметром 7-8см. Використовувалася для вигладжування білизни.
теньго - сильно, дуже
тетрапот - переносний вівтар у церкві

Уздріти- побачити

Федориця- перший тиждень Великого посту

фіра - віз, підвода

фунт- півкілограма

Холева - халява, верхня частина чобота

хороми - сіни

хосен - вигода, користь

Цвітлі- третій столовий буряк із хріном

цебер,- велика дерев'яна посудина для прання

цебрик - мала дерев'яна посудина в якій
подрібнюють корми

цирки - шиття з оздобленням

цісар- монарх Австро-Угорської імперії

цурікнути - дати назад

Черес - широкий ремінний пояс із середини з кишеньками

чета, чота - рота

чер - кукурудзяне борошно, рідко розведене окропом

читальня - клуб

чифір - густа заварка чаю

чупер - чуб

Шандар - жандарм

шарґати - шукати

шлях би тебе трафив - побила би тебе лиха година (прокляття)

шпихлір - невелике складське приміщення для зерна

шунт - загострений залізний прут

Щезлий - чорт

Ялове дерево - дерево з ялини

ПРО АВТОРА

Мохорук Дмитро Іванович народився в селі Топорівці на Городенківщині Івано-Франківської області. Після закінчення середньої школи продовжив навчання у Кіцманському зооветеринарному технікумі на Буковині, потім — у Львівському зооветеринарному інституті за спеціальністю “зоотехнія”.

Майже всю трудову діяльність провів на Снятинщині Івано-Франківської області: головний зоотехнік колгоспу, головний зоотехнік Верховинського районного управління сільського господарства, секретар партійної організації та заступник голови колгоспу, голова колгоспу, директор племптахорадгоспу.

Вийшовши на пенсію, почав здійснювати свою заповітну мрію ще з дитинства: вилити свою любов до історії, краєзнавства, журналістики та літератури у друкованому слові.

Дмитро Мохорук — автор історико-краєзнавчої та етнографічної септималогії “Село моє Топорівці”, в якій він опрацював багатопластовий архівний матеріал про минуле галицьке життя, що його ще пам’ятає народ. Хоча ця історична епопея є своєрідною енциклопедією одного галицького села, проте вона все-таки виходить за його межі, і за межі галицького краю. Автор не зміг розкрити весь об’єм зібраної інформації в цій історичній праці і тому продовжив її художньо-краєзнавчими епопеями “Тяжкий хрест” та “Тополівка”.

Крім того, автором написано роман-хроніку “Птах щастя” із задуманої діалогії “Роде мій красний”, роман “Божий помазаник”, повісті “Зів’ялі ружі”, “Аудієнція”, “Народний месник”, драму “Кривавий світанок”.

У своїй третій художньо-краєзнавчій епопеї “Тополівка” Дмитро Мохорук розвиває тему національно-визвольних змагань. За свободу, за незалежність, за щастя, кохання, навіть за кожний прожитий день треба боротися. Автор намагається показати, як село, його герої виборювали свої права. У романах, повістях та новелах на прикладі одного села змальовано життя і боротьбу всієї Галичини, Західної України.

Для широкого кола шанувальників красномовного слова, фольклорних та містичних тем.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

КРИВАВА ВОДА.	Роман.....	3
Весна 1990 року.	ПАТРІОТИЧНИЙ ЗМАГ.....	4
Зима 1945 року.	СУДИЛИЩЕ.....	26
Літо 1621.	НАПАД ТАТАР.....	48
Весна 1923 року.	ВЕЛИКДЕНЬ.....	55
Весна 1961 року.	ЗА ВСЯКУ ЦІНУ.....	80
Весна 1944 року.	ЛЮДСЬКІ ДОЛІ.....	89
Весна 1848 року.	СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ.....	150

ЧАСТИНА П'ЯТА

ДОЛЕ МОЯ, ДОЛЕ!	Роман.....	174
Літо 1348 року.	СЛИВКОВА.....	175
Весна 1945 року.	МИШКА В КАПКАНІ.....	181
Літо 1923 року.	ЗАХМАРНІ ПРИГОДИ.....	191
Зима 1945 року.	БОЇ ПІД КЕНІГСБЕРГОМ.....	222
Весна 1953 року.	СМЕРТЬ ТИРАНА.....	232
1945 – 1957 роки.	СИСТЕМА.....	244
Осінь 1918 року.	КІНЕЦЬ НЕНЬЦІ АВСТРІЇ.....	313

ЧАСТИНА ШОСТА

ЗДОБУДЕШ АБО ЗГИНЕШ. Роман.....	332
Літо 1995 року. НОВІТНІ ПОХОДИ.....	333
Літо 1390 року. СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СЕЛА.....	342
Весна 1945 року. ЯЛТА.....	353
Літо 1923 року. ПІЗНАЙ СЕБЕ.....	357
Літо 1945 року. ПЕРЕМОГА.....	423
Весна 1945 року. ВПЕРЕД! НА БЕРЛІН!.....	438
Весна 1945 року. ЛІТАК НАД КАРПАТАМИ.....	443
Осінь 1968 року. ГОСТИНИ.....	462
Зима 2004 року. ПОМЕРАНЧЕВА.....	479
ЕПІЛОГ.....	500
СЛОВНИЧОК ДІАЛЕКТІВ.....	503
ПРО АВТОРА.....	510

МОХОРУК Дмитро Іванович

ТОПОЛІВКА

художньо-краєзнавча епопея

ТОМ

2

“Писаний Камінь”

Косів

2010

Видруковано в МП “Евріка”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ІФ, № 10

Івано-Франківська обл., м. Косів

вул. Незалежності, 28

тел.: 2-24-91

Здано до складання 16.11.10. Підписано до друку 30.11.10.

Формат 60x84\16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 29,76. Обл. вип.арк. 23,16.

Тираж 130 пр. Замовне 321.

Літературний редактор *Омелян Лупул*

Комп'ютерний набір *Наталія Гандзюк*

Комп'ютерна верстка *Віталій Стефурак*